

Ms. No. 1681° 226°

Jahata Siddhanta
अथ शिखरः १२५४

" B3172

Bennares
1876

याकरयम्

मद्वोजीमद्वः

शब्दकोशमः

17
1876/126

अ. ४

S/O

191.250.

155.150.

अथशब्दकौस्तुभप्रारभ्यते

श. कौ. श्रीगणेशायनमः ॥ विश्वेशं सच्चिदानंदं वंदे हं योरिव लंज गत् ॥ चरी कर्त्ति बरी भर्त्ति संज सि हर्त्ति ली लु पा ॥ १ ॥ नमस्कुर्वे ज ग हं चं पाणि न्यादि मुनित्र
 यं ॥ श्रीभर्तृहरि मुख्यां श्रुसि ज्ञांतस्थापकानुधान् ॥ २ ॥ नत्वालक्ष्मी धरंतातं क्त मनो हृद वदितं ॥ परिभाषितभाष्याभ्यः शब्दकौस्तुभमुदरे ॥ ३ ॥
 परिभाष्यबहून् ग्रंथान्योर्थः क्लेशेन लभ्यते ॥ तमशेषमनायासादितो गृण्हीत सज्जनाः ॥ ४ ॥ समर्थ्यालक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभे ॥ भट्टो
 जिभट्टोजनुषः साफल्यं लब्धुमीहते ॥ ५ ॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान् भाष्यकारः प्रादर्शयत् ॥ अथ शब्दानुशासनमिति ॥ अथ श
 ब्दः प्रारंभस्य द्योतकः न तु वाचकः निपातत्वात् ॥ उपसर्गवत् ॥ न च तेपि वाचका एवेति वाच्यं ॥ उपास्यते गुरु रनुभूयते सुखमित्यादी धातोः सकर्म
 कक्रिया परत्वं विना कर्मणिलकारायोगेन वाचकत्वे स्थिते उपसर्गाणां द्योतकत्वस्यैव युक्तत्वात् ॥ न नूक्तपुक्त्याः स्तूपसर्गाणां द्योतकता ॥ निपातांत
 रंतु वाचकमेवेति चेत् ॥ न ॥ साक्षात्क्रियते अलंक्रियते उरीक्रियते इत्यादौ कर्मणिलकारेण कर्मभूतस्य गुर्वादेरभिधानसिद्धये धात्वर्थप्रतिकर्मत्वस्य
 वाच्यत्वात् ॥ उपसर्गत्वापेक्षया निपातत्वस्याधिकवृत्तितया तदवच्छेदे नैव द्योतकता कल्पनाच्च ॥ सामान्ये प्रमाणां पक्षपातात् ॥ निपातत्वं चा
 रवंडोषाधिरूपं जातिरूपं शब्दस्वरूपमेव चेति पक्षत्रयेपि प्रादिचादिसाधारणमेव ॥ प्रत्वादिप्रत्येकपर्यवसानं नदिति पक्षेपि प्रादीनां चादिभ्यो वैल
 स्पण्या निरुक्तैः ॥ केवलानामप्रयोगेण अन्यलभ्यतापितु ल्यैव ॥ विजयत इत्यत्र धातोर्विशिष्टजय इव घटश्चेत्यत्र समुच्चितघटे घटशब्दस्यापि
 लक्षणायाः संभवात् ॥ किंच चादीनां वाचकत्वे समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयइति व्युत्पत्तिर्निपातेतरविषयकतया विना प्रमा
 णं संकोचनीया स्यात् ॥ स्याच्च समुच्चयादिशब्दयोगइव चादियोगेपि घटादेः षष्ठी ॥ किंच समुच्चयादिपदैरुपस्थिते यथा विशेषणसंबंधस्तथा
 चादिभिरुपस्थिते स्यात् ॥ द्योतकत्वपक्षे तु पदार्थैकदेशत्वान्नतत्र विशेषणान्वयः ॥ अपिच ॥ शरैरुस्त्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिवेत्यादौ उ

राम ?

त्वसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिथनित्यादिरर्थः ॥ सचउस्त्रादिशब्दानांतस्मदृशपरत्वेइवशब्दस्यचतात्पर्यग्राहकत्वेसत्येवलभ्यते ॥
 अन्यथाप्रत्ययानांप्रकृत्यर्थोन्नितस्वार्थबोधजनकतापिभज्येत ॥ इवशब्दात्तृतीयादुर्लभा ॥ असत्वार्थकतयाकारकविभक्त्ययोगात् ॥ एवमस्य
 स्त्रादिभ्यस्तृतीयाः नचयस्यानुद्वाराच्च ॥ नन्वेवंनञ्त्तत्सुरुषस्योत्तरपदार्थादिप्राधान्यमित्यादिसिद्धांताभज्येरन्नितिचेन्न ॥ पूर्वपदद्योत्यं प्र-
 तिप्राधान्यमितितदर्थात् ॥ योत्यर्थेनाप्यर्थवन्नेतिप्रातिपदिकत्वसिद्धिः ॥ अतएवपेषांद्योत्योप्यर्थोनास्ति तुहिचस्महवैपादपूरणेइत्यमरकोशो-
 कमीमिद्वितिपादपूरणार्थाइतिनिरुक्ताच्च ॥ तदर्थंनिपातस्यानर्थकस्यतिवार्तिकारंभइत्यवधेयम् ॥ स्फुटञ्चैदङ्कैयटादिग्रन्थेषु ॥ अतएवाकृत्य-
 धिकरणेभद्वैरुक्तम् ॥ चतुर्विधेपदेचात्रहिविधस्यार्थनिर्णयः ॥ क्रियतेसंशयोत्यन्तेनेपसर्गनिपातयोः ॥ तयोरर्थोभिधानेहिद्व्यापारो नैवविद्यते ।
 यदर्थद्योतकौतौतुवाचकंस्मविचार्यतइति ॥ यत्तुअर्थवत्सूत्रे अधीतइत्यादौधातोरनर्थकता उपसर्गविशिष्टस्यवाचकतेतिकैश्चिदुक्तं तदभ्यु-
 चयमात्रम् ॥ सर्वस्यहेइतिस्त्रेकैयटादिग्रन्थोप्येवमेव ॥ पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तत्रतत्रनञः पर्युदासेलक्षणितिग्रन्था अप्येवमेव उक्तपुक्तेः अ-
 स्तुवाप्रतांतरंनिपातावाचकाइति सर्वथापिप्रादयोद्योतकाश्चादयस्तुवाचकाइत्येवंरूपमर्हजरीयं नैयायिकाभ्युपगतप्रामाणिकमेवेतिदि-
 क् ॥ अनुपूर्वकः शासिर्विचिच्यज्ञापनेदृष्टः ॥ तद्यथा ॥ अक्षेत्रवित्क्षेत्रविदंत्य प्राट्सप्रैतिक्षेत्रविदानुशिष्टः यथावा । संपूषन्निदुषानययो अञ्ज-
 स्तानुशासति । यएवेदमिबिं ब्रवत् अत्रहिगुणत्रयोपेतेनसद्गुरुणास्मान् शिष्टयेतिपूषाप्राथ्येत्तत्र --- अञ्जसेतिशैघ्रायुक्तम् ॥ अनुशा-
 सतीतिविचिच्यबोधकत्वेव हेरुञ्छन्दसीतिशपोनलुक ॥ इदमिथ्यमेवेति योब्रूपादिति प्रमेयं किं उक्तः ब्रवदित्यत्र लेटोडाटावित्यट् । त-
 थाच अनुशिष्यन्तेविचिच्य असाधुभ्योविभज्यबोध्यन्ते येनेतिक्रुणे ल्युट् ॥ तत्रशब्दानामिति कर्मणिषष्ठीतदन्तेनसमासः नचकर्मणि-

श. कै. २ चेति सूत्रेण सम्प्रतिषेधः शब्दः क्यः ॥ तत्र च शब्दस्य इति शब्दार्थे तत्राकर्माणीति शब्दवत् उभयप्राप्ताविति सूत्रेण षष्ठीतदन्तं न समस्यते इत्य
 र्थात् ॥ इयं तु कर्तृकर्मणोरिविहिता षष्ठी ॥ नतूभयप्राप्ताविति ॥ आचार्यस्य कर्तृवस्तुतः सत्त्वे षष्ठीनुपादानात् ॥ चित्रंगबांदोहो भगोपेनेत्यत्र
 हि आचार्यप्रतिपाद्यं ॥ तच्चैषद्यशिसितोदोग्धादुर्दोहागावश्चदोग्धव्यास्तदैवनिर्वहति नत्वन्यथा ॥ अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्यापादानादस्त्युभ
 यप्राप्तिः ॥ इह तु शब्दानामिदमनुशासनं नत्वर्थानामिति अर्थनिरृतिपरं वाक्यं नतु कर्तृविशेषनिरृतिपरं अतोनास्त्युभयप्राप्तिः ॥ अस्तु वा यथा
 कथंचिदुभयप्राप्तिः ॥ तथापि न सतिः ॥ उभयप्राप्ताविति सूत्रे अविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि वक्ष्यमाणतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य श
 ब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात् ॥ शेषलक्षणा षष्ठी वास्तु तस्माद्द्वैदिकालौकिकाश्च साधवः शब्दा इह विषय इति स्थितं ॥ वेदे भवा वैदिकाः
 अध्यात्मादित्वाद्बुद्ध् ॥ एवं लोके भवा लौकिकाः ॥ यद्वा ॥ लोके विदिता लौकिकाः तत्र विदित इति वर्तमाने लोके सर्वलोकाद्बुद्ध् ॥ प्रातिशारं व्येधि
 वनवैदिकैकदेशमात्रमिह विषयः ॥ न वा व्याकरणांतरेष्विच्छांत्सपरित्याग इति सूचयितुमुभयोपादानं ॥ इति विषयनिरूपणं ॥ स्यादेतत्
 गौरित्यादिः शब्द इह विषयः ॥ तत्र च गकार औकारो विसर्गश्च घटकः ॥ व्युत्पाद्यते तु डो प्रत्ययसु प्रत्ययर्वादेशादिकं ॥ न चैतद्गौरिति बोधे भास
 ति ॥ तथा चार्थांतरता ॥ गौरित्यनेन परिनिष्ठितेन सह डो प्रभृतीनां संबंधविशेषस्तत्प्रतिपत्त्युपयोगिता चास्तीति तद्वात्स्यादनमिति चेन्न ॥ शब्दांतर
 व्यावृत्तस्य संबंधस्य उपयोगस्य च दुर्बलत्वात् ॥ द्रव्यगुणादिपदार्थानामिह व्युत्पाद्यतापत्तेश्च ॥ अस्तिहितेषां गौरित्यनेन वाच्यवाचकभावादिः
 संबंधः ॥ अतएव शब्दबोधे गविसमवायेन गोलमिव शक्त्याख्यसंबंधेन शब्दो विशेषणतया भासते ॥ चासुषबोधेपि व्यक्त्यास्मारितः शब्दो वि
 शेषणमित्यभ्युपगमः ॥ आह च ॥ न सोस्ति प्रत्ययो लोकेयः शब्दानुगमादृते ॥ अनुविद्मि ब्रह्मानं सर्वं शब्देन भासते ॥ ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वेश

क्तितेजसोयथा ॥ तथैव सर्वशब्दानामेतेषु गवस्थिते इति ॥ यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकं ॥ पिंड एव हि दृष्टः सन् संज्ञास्मारयितुं सम इति च ॥ युक्तं चैतत् ॥ गृहीतशक्तिकं प्रतिशब्देनार्थस्येव अर्थेन शब्दस्यापि स्मरणे बाधकाभावात् ॥ अतएव गौत्वस्येव गौशब्दस्यापि व्यक्तिविशेषणत्वात् विशेषात्संसर्गोपितादात्म्यमेवास्ति ॥ एवं गौगुणादिभिरपि तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदादित्याशयेनायगौरित्यत्र कः शब्द इति प्रघट्टकेट्टव्यगुणकर्म सामान्यैः सह शब्दस्याभेदो भाष्यरुद्धिराशंक्यनिराकृतः ॥ तत्र निराकरणग्रंथस्यायमाशयः ॥ समसनाकभेदाभेदौ विरुद्धावेव ॥ अन्यथा त्वदुक्तौ त्वासुत्तापुणत्वाद्यभेदात्स्वरदुःखस्वर्गनरकादेरप्यभेदापत्तौ प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्थानस्यात् ॥ नस्याच्च भेदग्रहाद्भवमनिवृत्तिः ॥ जातिव्यक्त्यादिसंबंधस्त्वतिरिक्त एवेति ॥ एवमेव शब्देनापि सहास्त्येव संबन्धोद्रव्यादीनामिति स्थितं ॥ अस्ति च द्रव्यादिव्युत्पादनस्य प्रकृतेः उपयोगोपि ॥ अस्मिन्नर्थैः यं साधुरित्यर्थविशेषपुरस्कृत्यैव साधुत्वस्य वक्तव्यत्वात् ॥ अतएव वाजिनिदरिद्रे चक्रमेण अश्वशब्दो अश्वशब्दश्च साधुर्व्युत्क्रमेण त्वसाधुरिति सिद्धांतः ॥ ननु यथा वैशेषिकादीनां एतच्छास्त्रसिद्धमेव प्रकृतिप्रत्ययविभागमुपजीव्य पदार्थव्युत्पादनाय प्रवृत्तिः प्रकृतिप्रत्ययादिविचारस्तक्वाचित्कः प्रसंगिकः ॥ तथेहापिलोकप्रसिद्धं दर्शनांतरसिद्धं च पदार्थजातमुपजीव्यशब्दमात्रव्युत्पादनं न विरुध्यत इति चेत् ॥ अस्तु तावदेवं तथापि डोप्रभृतिव्युत्पादनं निष्फलमेवेति चेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ गौस्तिष्ठति देवदत्तः पचतीत्यादयः शृंगग्राहिकया तावज्जन्मसहस्रेणापि बोधयितुं बोद्धुं चाशक्याः ॥ आनेत्यादी ॥ अस्तः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनारूपोलघुभूतउपायः समाश्रीयतेति प्रिवत् ॥ आरोपित एव च तत्र संबन्धः ॥ प्रसिद्धो हि स्थूलारुंधतीशारवाचैदीदृश्या यो लोकेपंचकोशावतरणन्यायश्चोत्तरमीमांसायां ॥ तात्पर्यविषया बाधाच्च प्रामाण्यं ॥ एषैव त्वर्थवादेष्वपि मति ॥ आत्मवयोत्वेदं न प्रभृतीनां बाधेपितात्पर्यविषयी भूतस्य प्राशस्त्यस्याबाधितत्वात् ॥ अतश्च हरिणा ॥ उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपहास

नाः असत्ये वर्त्यनिस्थित्वा ततः सत्यं समीहत इति ॥ उपेयं प्रतिपत्त्यथोपाया अव्यवस्थिता इति च ॥ अतएव हिकेचित्सुप्रत्ययं विदधति ॥ अपरेषिं
 ॥ तथा सूत्ररीत्या पाठिप्रसिद्धे च इतप्रत्ययः ॥ भाष्यरीत्या तप्रत्ययः ॥ सूत्ररीत्या तावानिति वसुपु ॥ भावतावर्थवैशेष्यादिति वार्तिकोक्तरीत्या डाव
 तुमिति दिक् ॥ एतेन पचंतीत्यांश्च आदेशैः स्मार्यमाणालहादयो बोधका इति वदंतः परास्ताः ॥ तथा हि ॥ वृद्धव्यवहाराच्छक्तिग्रह इति निर्विवाहं ।
 ततश्च प्रयोगसमवायिनामेवतिप्रभृतीनां शक्तिः सिध्यति ॥ न त्वलौकिकानां लादीनां एवंपुत्रचषुडुक्रुडत्यादिप्रकृतयोर्विचक्षिणादिप्रत्ययान्त्रि
 नशक्तः किंतु अपाक्षी तस्य पाचपापज्यते करोति चर्करीतीत्यादिप्रयोगसमवायिनः अपाकूपपाच इत्यादय एव ॥ श्रूयमाणे नटु पचप्रभृतीनां
 स्मारणं तेनार्थबोध इति चेन्न ॥ लाघवाद्वावस्थितत्वाच्च श्रूयमाणानामेवार्थसंबंधकल्पनात् ॥ औत्प्रेक्षिकस्य स्मरणकल्पने गौरवात् ॥ अव्य
 वस्थापत्तेश्च ॥ पचति देवदत्तः पचंतं पश्येति तत्पृशत् ॥ भ्यां स्मारितस्य लट एव बोधकत्वे एकत्र आधाराधेयभावेन संसर्गेण देवदत्ते आख्याता
 र्थो यत्प्रविशेषणं इतरत्र तु अभेदेन संसर्गेण कृदर्थः कर्त्ता विशेषणमिति त्वत्सिद्धांतभंगापत्तेश्च ॥ एतेन कर्त्तृधिकरणे आख्यातार्थत्वं कर्त्तुर्निरस्य
 जंजभ्यमानाधिकरणेशानजर्थत्वं स्वीकुर्वं गोमीमांसका अपि परास्ताः ॥ यत्तु तैरुक्तं शानजंशे कर्त्तरि कृदिति व्याकरणं शक्तिग्राहकमस्तीति ॥ तद
 प्यापाततः ॥ कृत्वाक्यशेषो यमनिर्दिष्टार्थेषु ण्वुलादिषूपतिष्ठते न तु शत्रादिषु स्थान्यर्थेन निराकांक्षत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ आकांक्षितविधातुं
 ज्याय इति न्यायात् ॥ अन्यथा क्रियमाण इति कर्मणि शानचोदौ लभ्यापत्तेश्च ॥ किंच ॥ कर्त्तरि कृदिति यत्कर्त्तृग्रहणं तदेव लुः कर्मणीत्यत्राप्यनुवृ
 त्तं तत्कथं कृतांति दुर्गं न च वैलक्षण्यं ॥ अन्यतभ्यत्वादेरुभयत्र साम्यात् ॥ यत्तु नामार्थयोरभेदे एव संसर्ग इति हि शानजौ कर्त्ता वाच्य इत्युक्तं ॥ तत्तु प
 चतिकल्पं पचतिरूपं देवदत्त इत्याद्यनुरोधानि ड्स्वपितुल्यं ॥ तस्मात्पररीत्या न कश्चिच्छब्दं तान्ति डंते वैषम्यहेतुः ॥ अस्मदीत्यानु भाष्यप्रधानमा

रव्यातंसत्वप्रधानानिनामानीतिनिरुक्तकारोक्तेः प्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकंतिड्, हुत्सुत्यज्यते ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति
 सूत्राच्च ॥ शतृशानज्विधौरूपविधौचभाष्येपिस्फुटमेतत्पाचकोव्रजतीतिवत्यचतिव्रजतीतिप्रयोगोप्यतएव नोपपद्यते ॥ पचतिभवतीत्यादिचो
 पपद्यते ॥ पचनोरूपंपचतिरूपमित्यादौरूपबाद्यंतेद्विवचनादिनभवति ॥ तस्मान्तिड्, हुत्सुचविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रमस्तीतिव
 स्यते ॥ यत्तुभट्टैरुक्तं । कर्त्तरियदेकत्वंतत्रैकवचनंतिप्इतिलाटिविधेर्द्वैकयोरित्यादेश्वैकवाक्यतयाव्याख्यानान्नकर्त्तृर्वाच्यतासूत्रादायातीति
 तदप्यापाततः ॥ द्विवचनादिसंज्ञाह्यादेशनिष्ठाततश्चतद्विधिना द्वैकयोरित्यस्यएकवाक्यता ॥ नचतत्रकर्त्तरीत्यस्ति यन् द्वित्वादिविशेषणतयाप्रथमं
 चिर्वाज्येत ॥ लविधितिबादिविध्योरप्येकवाक्यतास्तीतिचेत् ॥ सत्यं । वाक्यैकवाक्यताशाननुपदैकवाक्यता ॥ आदेशविधेर्लविधिलभ्यलकारानु
 वादेनप्रवृत्तेः ॥ लविधौतुं कर्त्तृग्रहणंसचद्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तएव ॥ अतएव आदेशस्मारितालकाराबोधका इतिपक्षेएकत्वादिभानापभा
 देशाएवशरणीकर्त्तव्याः ॥ एवंणलादौतिबादिद्वारकंलिडादिस्मरणंकल्प्यमितिमहदेवगौरवं ॥ नचपरंपरासंबंधेनणलेवबोधकः ॥ वृत्तिभूत्य
 त्वात् ॥ अतएवापभ्रंशालांसाधुस्मात्कृताभ्युपगमस्तवापीतिदिक् ॥ तस्मात्पूर्वत्रासिद्धमित्यादौपथाआहार्यारोपेणैवव्याख्यानंसर्वसंमतं
 शाशास्त्रीयप्रक्रियायांसर्वं ॥ वस्तुतस्तवाचकतास्फोटैकनिष्ठा ॥ तत्रचाष्टौपक्षाः ॥ वर्णस्फोटः १ पदस्फोटः २ वाक्यस्फोटः ३ अखंडपदस्फोटः ४
 तादृग्वाक्यस्फोटः ५ इत्येवंचव्यतिस्फोटाः ॥ वर्णपदवाक्यभेदेनत्रिविधोजातिस्फोटइति ॥ तथाहि ॥ किंचिद्वर्णव्यत्यासादिनाशक्ततावच्छेद
 कानुपूर्वीभंगस्यप्रतिपदमौत्सर्गिकत्वात्तत्रचकेनचित्क्वचित्प्रथमंशक्तिग्रहात्केनकस्मिन्स्मारिणमित्यत्रविनिगमनाविरहादृशभोवृषभोवृ
 षइत्यादाविवक्त्रकारुक्चकतइत्यादीनांप्रयोगसमवायिनांसर्वेषामेववर्णस्फोटात्तत्रानुपूर्व्येवच्छिन्नानांवाचकतेतिवर्णस्फोटपक्षः ॥

श- कै करप्रभृतयो वाचकानवेति त्रेहविप्रतिपत्तिशरीरं ॥१॥ रामे रामेण रौमां रौं हरये हरौ हरी निष्पादौ परिनिष्ठिते रूपे कियानंशो द्रव्यादिवाचकः कियांश्चक-
 ४ मत्वादेरित्यस्य विनिगंतुमशक्यतया राममित्यादि परिनिष्ठितं पदमेव वाचकं कर्मत्वादिविशिष्टस्येति पदस्फोटपक्षः ॥२॥ दधीदं हरेव विष्णोवेत्या-
 दावपिविनिगमनाविरहत्वेत्याहस्यमेव विशिष्टार्थशक्तमिति वाक्यस्फोटः ॥३॥ एकः पटइति वदेकपदं वाक्यं वेत्यबाधितप्रतीतेर्वर्णातिरिक्तमे-
 वपदं वाक्यं वा अखंडं वर्णव्यंभ्यो ए कत्वप्रतीतिरौपाधिकीति चेत् ॥ पदेपि तथात्वापत्तेः ॥ कः पदार्थो साविति चेत् ॥ भावः ॥ भावविशेषेषु क्वांतर्भ-
 वतीति चेत् ॥ त्वत्परिभाषितेषु द्रव्यादिषु मांतर्भूत् ॥ न ह्येतावता प्रमाणसिद्धं प्रत्याख्यातुं शक्यते ॥ अनियतपदार्थवादे गौरवमिति चेत् ॥ व्य-
 स्तीयत्तंतं वापि नास्ति ॥ उपाधीयता तु सर्वैः सुवचा ॥ भावत्वाभावत्वाभ्यामित्यत्वा नित्यत्वादिना वा विभजनात् ॥ भावविभाजकोपाधयस्तु घटविभाज-
 कोपाधिवदेवमावश्यकः ॥ अस्मिंश्च पक्षद्वये वर्णाभ्यनावश्याकाः ॥ नन्वनुभवसिद्धास्तइति चेत् ॥ व्यजकध्वनिविशेषो पहितस्फोटएव ककारा-
 द्यात्मनाव्यवहियतइत्यभ्युपगमात् ॥ आदृमते तारोमं दोगकारइति वत् ॥ अद्वैतसिद्धांते विषयसंबंधजन्यवृत्तिवैचित्र्येण व्यंगेस्वरूपसुरवेवैचि-
 त्त्यवच्च ॥ अतएव वाचस्पतिमिश्राः तत्त्वविदो वस्तुतः ककारादतिरिच्यमानमूर्तेर्गकारस्याभुवादिति स्फोटवादिमतमुपन्यास्यत् ॥ यथावा ॥
 अखंडेष्वपि ऋकारादिषु वर्णेषु वर्णांतरसमानाकारैकदेशावभासः ॥ तथात्र पक्षे वर्णावभासोपि भविष्यति ॥ उक्तंच वोपदेवेन ॥ शक्यत्वद्वारा-
 क्तत्वे जाते लीघवमीस्थत्वं ॥ औपाधिको वा भेदो स्तु वर्णानां तारमंदवत्इति ॥ अर्त्तहरिरप्याह ॥ पदेन वर्णाविद्यंते वर्णेष्ववयवानच ॥ वाक्यात्प-
 दानामत्यंतं प्रविवेकीनकश्चनेति ॥ तस्मादखंडं पदं वाक्यं वेति पंचापि व्यक्तिसफेदावांतरभेदाः ॥५॥ जातिस्फोटवादिनस्तु चोत्तरत्वादि कंश-
 क्तावच्छेदकतया आद्यपक्षत्रयेपि यथायथं वाच्यं ॥ अन्यथा सरोरसइत्यादावर्थविशेषप्रतीत्यनापत्तेः ॥ तच्च उपाधिरूपं ॥ उपाधिश्च परंपरसं-

राम
४

बद्धाजातिरेव॥साचसर्वाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपात्मिका॥तथाचशक्यांशद्वयशक्तांशेषिन्यायसाम्येनाकृत्यधिकरणरीत्याब्रह्मतत्त्वमेवत
नदुपहितंवाच्यंवाचकंच॥अविद्यावाअविद्यकधर्मविशेषोवाजातिरितिपक्षेसैववाचिकास्त्वित्याहुः॥८॥अष्टावप्येतेपक्षाःसिद्धांतग्रंथे
षुतत्रतत्रोपनिबद्धाः॥तथाहि।स्थानिवत्सूत्रेसर्वसर्वपदादेशादितिभाष्यग्रंथः॥पद्यतेर्थोऽनेनेतिअर्थवदिहपदंननुमुत्तिङंतमेव॥तथा
चएरुरित्यस्यतेस्करित्यर्थःइतिटीकाग्रंथश्चवर्णस्फोटेनुकूलः॥तथास्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमितिस्थानेंतरतमपरिभा
ष्यैवब्रह्मस्थस्थमिपामित्यादिषुनिर्वाहानदर्शयथासंख्यसूत्रनारव्यव्यमितिभाष्यमपि॥पदस्फोटवाक्यस्फोटौतुद्दहैवप्रघट्टकेयेनोच्चा
रितेमेतिभाष्यप्रतीकमुपादायकैयटेनभाष्यार्थतयावर्णितौ॥वर्णव्यतिरिक्तस्यपदस्यवाक्यस्यवेतिवदतातयोरखंडताप्युक्ता॥नियेषु
शब्देषुकूटस्थैरिचिन्वलिभिर्वर्णैर्भवितव्यमितितत्रतत्रभाष्येसखंडतोक्ता॥मायानिश्चलयंत्रेषुकैतवानृतराशिषु॥अयोघनेशैलशृंगेसीरांगे
कूटमस्त्रिभ्यामिस्वमेरोगोपसशायामेवप्रघट्टकांतरेकिंपुनरित्यादिभाष्यमुपादायकेचिदूर्णस्फोटंअपरेपदस्फोटंवाक्यस्फोटंचाहुरितिवद
ताकैयटेनअदुण्णदत्यव्यक्तिस्फोटजातिस्फोटयोर्बलाबलंचितयताप्रत्याहारान्हिकान्तेअस्वरंनस्वरंविद्यादितिभाष्यव्याख्यावसरेव्यव
हारनित्यतातुवर्णपदवाक्यस्फोटानानित्यत्वंतुजातिस्फोटस्येतिप्रतिपादयताअनुपदमेवब्रह्मतत्त्वमेवहिशब्दरूपतयाप्रतिभातीत्यर्थः
इतिव्याचक्षण्येनसर्वेपक्षास्सिद्धिताएव॥यदातुअविद्यैवजातिरितिपक्षस्तदभिप्रायेणजातिस्फोटस्यापिव्यवहारनित्यतेतिअस्वरंनस्वरंवि
द्यादित्यस्यकैयटीयेफासंस्वरं॥आद्यंतौटकितावितिसूत्रेचभाष्यएववर्णस्फोटपदस्फोदाजुक्तौ॥असत्यमेवप्रकृतिप्रत्ययविभागंतदर्थंचा
त्रित्यरेरवागवयन्यायेनसत्त्वस्यपदस्फोटस्यव्युत्पादनमभिप्रेतमितितत्रैवकैयटः॥अर्थवदधातुःस्वरूपशब्दस्यतपरस्तत्कालस्येत्यादि

श. को
५

सूत्रेष्वपि स्पष्टमिदं भाष्यकैश्च तादावित्यलबहुना ॥ जातश्च ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं हरिणा ॥ संबंधिभेदात्सत्तैवभिर्यमानागवादिषु ॥ जातिरित्युच्यते
तेतस्यां सर्वशब्दाव्यवस्थिताः ॥ तां प्रातिपदिकार्थं च धातुर्थं च प्रवक्ष्यते ॥ सानित्या सामहानात्मात्माहस्वतत्त्वाद्य इति ॥ जातेः स्फोटत्वमपि
प्रघट्टकांतरे स एवाह ॥ अत्रैकव्यक्त्यभिधाय्या जातिः स्फोट इति स्मृता ॥ कैश्चिद्वाक्तय एवास्माद्ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति ॥ यद्यपीहाद्यैपहा
उक्तस्तथापि वाक्यस्फोटोत्पत्तौ तात्पर्यग्रंथकृतां ॥ तत्रापि जातिस्फोट इत्यवधेयं ॥ पूर्वपूर्वोपमर्देनैवोत्तरोत्तरो बन्धासात् ॥ तथा च प्रथमव्युत्प
त्तेर्व्यवहाराधीनतया संपूर्णस्य वाक्यस्य विशिष्टे प्राथमिकः शक्तिग्रह इति निर्विवादं ॥ स चावापोद्वापाभ्यां अवयवानां शक्तिरिति न्यायोपलभं
नत्यज्यम इति दर्शनां पञ्चाः ॥ एकैदिशादिस्थले उक्तरीत्या विनिगमनाविरहेण कैश्चित्तरूपादिस्थले पूर्वलोपाद्यभ्युपगमेन च व्या
करणानां कलहे सति अवयवशक्तेर्दुरुपपादतया प्राथमिकशक्तिग्रह एव प्रमारूप इति नुसैद्वांतिकः पञ्चाः ॥ उक्तं च हरिणा ॥ तत्रयन्मुख्यमेक
षांतुत्रैतेषां विपर्यय इति ॥ ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकंबले ॥ देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थक्य इति च ॥ एवं स्थिते निपाताद्यो
तकाविकरणा अनर्थक्य इत्यादिविचारोपि प्रक्रियादशाया मेव ॥ आह च ॥ अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पने ॥ धातूपसर्गयोः शास्त्रे
धानुरेव तु तादृश इति ॥ तादृशोः खंड इत्यर्थः ॥ एवं च नामार्थयोरभेदे एव संसर्गः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यादिव्युत्पत्तयोपि प्रक्रियाश्रया पूर्व
॥ उक्तं च ॥ किंगर्भजन्ये किंगर्भकीदृग्भातीति नो मते ॥ विचारः फलितः सर्वः प्रकृतिप्रत्ययाश्च इति ॥ आरोपितस्यापि पारमार्थिके उपायतान
विरुद्धा ॥ लिपिस्थूलारुंधती शारवाचंद्रादीनां लौकिकदृष्टानां अर्थवादवाक्यपंचकोशावतरणादीनां तत्रांतरसिद्धानां पूर्वत्रासिद्धानां
नांचैतच्छास्त्रसिद्धानां प्रागेव दर्शितत्वात् ॥ तदेवंपक्षभेदेन अविद्यैव ब्रह्मैव वा स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोट इति स्थितम् ॥

राज
५

आहव ॥ शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैः अविद्यैवोपवर्ण्यते इति ॥ समारंभस्तु भावानामनादिब्रह्मशाश्वतमिति च ॥ तदेवं वरादिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिंता म
 णिलब्धवानिति वासिष्ठरा मायजोक्ता भाणकन्यायेन शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसंगाद्द्वैते औपनिषदे ब्रह्मव्यपिव्युत्पद्यतामित्यभिप्राये
 ण भगवाद्भर्तृहरिर्विबर्त्तवादादिकमपि प्रसंगाद्दुसादयत् तत्तु तंत्रांतरे स्फुटं प्रकृतेनातीवोपयुक्तं चेति नेह तन्यते ॥ इति स्फोटस्वरूपव्युत्पा
 दने ॥ स्यादेतत् ॥ चंलिखचकारस्त्रुटितइत्यादिव्यवहाराल्लिपावेवशब्दभ्रमवतांतत्रैववाचकत्वाभिमानजुषांबालानांपुस्तकमुपयुज्यते
 श्रातथैषभेदग्रहवतामपीति वस्तुस्थितिः ॥ एवमिहापि प्रकृत्यादिविभागंपारमार्थिकत्वाभिमानवतामपि उपयुज्यत एवशास्त्रंतत्किमर्थ
 कल्पनाव्युत्पादनकेशः ॥ अतएव हि भाष्यकारोपिशब्दो नित्योऽनित्योवेति विकल्प्य उभयथापि व्याकरणारंभस्य निष्प्रत्यूहत्वाद्यथा तथा
 स्त्वित्युदायिष्यत्तइति चेत् ॥ सत्यं ॥ व्युत्पत्यर्थं वस्तुस्थितिः कथिता ॥ पक्षभेदेषु हि गौणमुख्येषु व्युत्पादितेषु तत्र तत्र परस्परविरुद्धतया भास
 माना अपि सिद्धमेतद्विकल्पवस्थापयितुं शक्यंते ॥ स्वार्थद्रव्यादीनां पंचानां क्रमेण भानमित्यादि बह्यमाणमपि कल्पनैवोपपादयितुं शक्य
 तइतिदिक् ॥ नन्वस्तस्य धुशब्दो विषयः ॥ अस्तु च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया तद्दुसादनोपपत्तिः ॥ तथापि व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापकं कि
 मिति चेत् ॥ नित्याध्ययनविधिरिति गृह्यते ॥ श्रूयते हि ॥ ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्यो ज्ञेयश्च इति ॥ निष्कारणो दृष्टकारण निर
 पक्षो नित्य इति यावत् ॥ कुर्यते नुष्ठाप्यते नेनेति कारणफलं ॥ ब्राह्मणेन षडंगो वेदोऽध्यो ज्ञेयश्चेत्यन्वयः ॥ तथा च सांगवेदाध्ययनतदर्थं ज्ञान
 रूपेण धर्मो नित्यः संध्योपासनादिवदित्यर्थः ॥ अतिरेपेति हरदत्तादयः ॥ स्मृतिरिति तु भट्टाचार्याः ॥ तत्र यदि स्मृतिरेवेति प्रामाणिकं तर्हि ॥
 आगमः खल्वपीति भाष्ये व्यागममूलकत्वादागमः स्मृतिरेवेति व्याख्येयं ॥ अंगत्वं चांगत्वेन संस्तवात् ॥ उक्तं हि शिक्षायां ॥ मुख्याकरणं

श. कौ.
६

तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ॥ निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं चंद्रसांविचितिः पदे ॥ शिखाघ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्याण्यचक्षत इति ॥ उपकारकतया प्यंमत्त्वं ॥ अथा
करणे हि अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरविशेषादीन् विदधत् पदार्थविशेषनिर्णये उपयुज्यते ॥ ज्योतिषमपि स्वाध्यायोपयोगिनं अनुष्ठानोपयोगिनं
चकालविशेषं प्रतिपादयति ॥ निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव परिशिष्टप्रायं बाहुलकादि साध्यानां लोपागमविकारादीनां प्रायशस्तत्रसंग्रहात् ॥ चं
देविचित्तिरपि गायत्र्यादिकक्षणद्वारा गायत्र्युत्पत्तौ जतीत्यादि विध्यर्थनिर्णये उपयुज्यते ॥ शिखापिवर्णोच्चारणप्रकारं दर्शयति ॥ कल्पस्तुत्राण्य
पि प्रकरणांतरपठितस्य न्यायलभ्यस्य शाखांतराधीतस्य चांगजातस्योपसंहारेण प्रयोगं दर्शयति ॥ तस्मात्खडंगा नितेष्वपि प्रधानं व्याकर
णं ॥ पदपदीथीविद्यमस्य व्याकरणाधीनत्वात् ॥ वाक्यार्थज्ञानस्य तन्मूलकत्वात् ॥ अतएव तस्य शिखायां मुखत्वेन निरूपणं कृतं ॥ मन्वा
दिस्मृतिष्वपि अंगोध्ययनविधयः प्रसिद्धा एव ॥ तथा चाध्ययनविधिव्योकरणाध्ययनस्यानुष्ठापक इति स्थितं ॥ तथा च संध्योपासनादेर
भूवेप्रत्यवायो नुष्णने च पापक्षय इति यथाभ्युपेयते तथा व्याकरणाध्ययनस्याप्यनुष्ठाने अनुष्ठाने च बोध्यम् ॥ रक्षाप्रभृतीनि फलान्तरा
ण्यपि संति ॥ तथा च भाष्यं ॥ कानिपुनरस्य प्रयोजनानि ॥ रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति ॥ अत्र प्रयुज्यते प्रवर्त्यते ॥ नेनेति करण
ल्युडंतः ॥ प्रयोजयतीति कर्तृव्युत्पत्त्या बाहुलकात्कर्तृल्युडंतो वा ॥ उभयथापि प्रवर्तकविधिपरः पुल्लिङ्गः प्रयोजनशब्द एकः ॥ फलपरः
ल्लिङ्गोपरः ॥ उभयोर्नीपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकैकशेषे एकवद्भावस्य वैकल्पिकतया प्रभे बहुवचनं उत्तरे एकवचनं च बोध्यम् ॥ तत्र
आगमः प्रवर्तकः ॥ रक्षोहलाद्यवासंदेहास्तु फलानि इति विवेकः ॥ तत्र प्रवर्तक आगमो व्याख्यातः ॥ फलानि व्याख्यायते ॥ तत्र रक्षावैट्सं
रक्षणं ॥ तथा हि ॥ भाषायामदृष्टालोपागमवर्णविकाराश्चंद्रसिद्ध्यंते ॥ तेकेवलप्रयोगशरणैः प्रमादिकाः संभाव्येरन् ॥ वैयाकरणस्तु

राम
६

लक्षणदर्शीतदेवरूपंस्थापयति॥तत्रलोपेदाहरणं॥त्मनादेवेषुविविदेमितद्गुः॥त्मनाआत्मनेत्यर्थः॥मंत्रेष्वङ्गादेशात्मनइत्याकारलोपः॥आ
गमोयथा॥देवासःब्राह्मणासः॥आज्जसेरसुगित्यसुगागमः॥लोपागमौयथा॥देवाअदुह॥अदुहतेत्यर्थः॥दुहेर्लङोझस्यादादेशेरुते
लोपस्तआत्मनेपदेष्वितिलोपः॥बहुलंछंदसीतिरुडागमः॥एतेननाशिरंदुहेविश्वाइतेधेनवोदुहइत्यादिलुडंतमपिन्याख्याते॥वर्णविका
रोयथा॥गृभ्णाप्रेतेसौभगत्वाय॥हृग्रहोर्भश्चंद्रसिहस्पेतिवक्तव्यमितिभकारः॥प्रत्ययोपिच्छंद्रसोस्ति यथा॥उद्गाभंचनिग्राभंचेति॥उद्दि
ग्रहइतिसूत्रेउद्गाभनिग्राभौचछंद्रसिस्त्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनादुन्निपूर्वाद्ग्रहेर्घञ्॥तत्रउत्पूर्वात्सूत्रेणलोकेपिसिद्धोघञ्॥निपू
र्वत्तुवार्तिकोक्तश्छंद्रस्येव॥सन्निवेशविशेषयुक्ताःपात्रविशेषाःस्त्रुचः॥इहतुजुहूपभृतोरेवग्रहणं॥उद्गाभंचेतिजुहूसुचच्छति॥निग्राभं
चेत्युपभृतनिर्घञ्छ्रीतिवचनात्॥भकारादेशःप्राग्वत्॥ऊहोपिप्रयोजनं॥तथाहि॥यत्रांगजातंसंपूर्णमुपदिष्टंसाप्रकृतिः॥यथादर्शपूर्ण
मासौ॥यत्रनिर्घदिष्टंसाविकृतिः॥यथाश्लोकेचरुंनिर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामइतिविहितोयागः॥तत्रवैकृतस्यविधेर्विषयभूतायांभावंचायांकरण
भूतेयागेउपकारकांक्षायांतन्मुखेनप्राकृतमंगजातंप्राप्यते॥वैदिकेकरणेतादृशानामेवांगानामपेक्षितत्वात्॥तेषामेवप्रकृतौकूससा
मर्थत्वात्॥तद्विशेषस्यचैकदेवतात्वादिनाशक्यज्ञानत्वात्॥तस्मात्प्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्येतिपूर्वमीमांसायांस्थितं॥तत्रयस्यांग
स्यप्रकृतौयउपकारःकूसस्तस्यविकृतमवसंभवेनिवृत्तिः॥यथाप्रकृताववघातस्यवैतुष्यमुपकारतयाकूसंतस्यकृष्णलेखसंभवादव
घातस्यनिवृत्तिः॥मंत्रार्थप्यंगतेषांचानुष्ठेपार्थप्रकाशनंकार्यं॥तत्रप्रकृतौयस्यमंत्रस्ययदभिधेयंतच्चेद्विकृतौसाकल्येननास्तिनदाक
त्तस्यमंत्रस्यनिवृत्तिः॥यथा॥अवरक्षोदिवःसपत्नंवध्यासमित्यवघातमंत्रस्यकृष्णलेषुयस्यत्वेकदेशस्याभिधेयंनास्तिनस्यतावन्मा

श. कै.

७

त्रनिवर्तते ॥ यथा ॥ अग्रपेत्वाजुष्टनिर्वपा मीत्यस्य मंत्रस्यावेयं भूतं देवताभिधापि पञ्चौषधद्रव्यकत्वेन एकदेवताकत्वेन चाग्नेयविकारभूते सो
र्येनिवर्तते ॥ अग्निशब्दे च लुप्तद्वारकतया निवर्तमाने एकारोपि निवर्तते ॥ अकारांतेतरप्रकृतिसन्निधामेनैव हि एकारस्य संप्रदानं वाच्यं ॥ अ
क्षमांतात्तु यशब्दस्य ॥ ततश्चतुर्थ्यंतं सूर्यायेत्याद्युदात्तं अग्नय इत्यस्य मध्योदात्तस्य स्थाने ऊत्वं ॥ सोयं प्रकृत्यहः ॥ लिंगस्य क्वचिदूहः ॥ यथा ॥ दे
वीरापः शुद्धाः स्थेत्यप्सु प्रिनियुक्तो मंत्रः ॥ तस्मै ज्ये ऊहः ॥ देवाज्यशुद्धमसीति ॥ प्रत्ययमात्रस्य क्वचिदूहः यथा ॥ माभेर्मा संविक्था इति पुरोडा
शो वदानमंत्रः ॥ तस्य धात्रा सूहः ॥ माभेष्टमासं त्रिजिध्वमित्यादिरिति हरदत्तादयः ॥ याज्ञिकास्तसंविध्वमित्युहमाहुः ॥ युक्तं चैतत् ॥ प्रकृता
वृनिदूतमजिजिरपृथग्भाव इत्यस्य प्रयोगो न तु ओविजीभयचलनयोरित्यस्येत्यवधारणात् ॥ लाघवमपि प्रयोजनं ॥ तथा हि ॥ अध्यापने वा
ह्यणस्य वृत्तिः ॥ जैत्रिर्वाहश्च वैदुष्याधीनः ॥ वैदुष्यं च साध्वसाधुविवेकः ॥ सच न प्रतिपदपाठादिना संभवति ॥ शब्दानामानंत्यात् ॥ तस्माद्दुत्स
र्गोप्यादरूपलक्षणद्वारा तद्बोधने लाघवं ॥ अन्यथा तु गौरवं ॥ असंदेहोपि प्रयोजनं ॥ तथा हि ॥ स्थूलपृषतीमनद्वाहीमालभेतेति श्रूयते ॥ तत्र सं
देहः कर्मधारयोपंबहुव्रीहिर्वेति ॥ तत्र कर्मधारयपक्षे पृषतीशब्देन मत्वर्थलक्षणाया पृषत्त्वती बिंदुमती गौरे वाभिधीयते स्थूलापि संब ॥ बिंदुना
स्थूल्यं तानवं वायथा तथा स्त ॥ बहुव्रीहौ तु स्थूल्यं पृषत्त्वे वेति ॥ गौस्तस्थूला कृशावेत्यत्रानां दरः ॥ तत्र लकाराकारे उदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्र
कृतिस्वरेण बहुव्रीहिं वैयाकरणो निश्चिनोति ॥ ततश्च निश्चयेन प्रतिबंधात्संशयानुत्पादः ॥ स एवासंदेहः ॥ अर्थाभावेन्यपीभावादसंदेहमि
ति स्यादिति चेन्न ॥ पर्यायेणाव्ययीभावतत्पुरुषसंज्ञाद्वयमपीह भवतीति हि तीये उपपादयिष्यमाणत्वात् ॥ अत एवोभयथा मुनिप्रयोगः ॥ अ
दुतायामसंहितमिति ॥ अथासंहितयेति च ॥ एवं इंद्रपीतस्योपहूतो भस्मयामीत्यादावपि स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णये इंद्रपीताधिकरणं अवे

राम.

७

याकरणान्प्रतिसार्थकं ॥ कृत्वाचिंता न्यायेन वा नेयमिति दिक् ॥ तदेवं रसो हला घ वा संदेहारव्या निचत्वारि फलानि व्याख्यातानि ॥ आगमस्तु
प्रवर्त्तक इत्युक्तं ॥ भाष्ये तु संदर्भेषु ध्यर्थं फलचतुष्टयस्य प्राक्पश्चाद्वा प्रवर्त्तके वक्तव्ये मध्ये तदुत्पत्त्या फलसंदर्शने नित्यानामपि फलपर्यवसानम
स्तीति सूचितं ॥ फलं तु पापस्यः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा ॥ धर्मेण पापमपनुदति ॥ विहितस्या ननुष्ठा नान्विदितस्य च सेवनात् ॥ अनिग्रहाच्चैदियाणां
नरः पतनमिच्छतीत्यादि वचनानीह साधकानीति दिक् ॥ इमानि च भूय इत्यादि भाष्येण प्रवर्त्तकवचनांतराणि उदाहृत्य व्याख्यातानि ॥ तद्यथा ॥ हि
सुराहेतुयो हेतुय इति कुर्वतः परावभूवुस्तस्माद्वा ह्यणेन न मूच्छितवैनाप भाषितवै स्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति ब्राह्मणं ॥ अत्र न मूच्छितवा एत
स्य विवरणं नाप भाषितवै इति ॥ उभयत्रापि कृत्यार्थं तवैकेनैकेन्यत्वन इति तवै प्रत्ययः ॥ धातूनामनेकार्थतया निंदा वचनान्मूच्छधातोः कर्मणि घञ्
॥ तेनापशब्दसामानाधिकरण्यं न विरुध्यते ॥ अत्र न मूच्छितव्यमिति निषेधस्य ते सुरा इत्यर्थे वादः ॥ नचेहरात्रिसत्रन्यायेन आर्थवादि कं फलम
स्त्विति वाच्यम् ॥ द्वयसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन अपापश्लोकप्रवणवत्त्राशस्त्यमात्रपरत्वात् ॥ प्रकरणः
तृत्तंगं ह्ययं निषेध इति यर्वाणस्तर्वाणो नामेत्यादावुत्तरग्रंथे भाष्यकारैरेव स्फुटी करिष्यते ॥ अतएव इहापि पराभूतामाभूमेत्यध्ययं व्याकर
णमिति नोपसंहृतं ॥ किंतु मूच्छामाभूमेत्येव ॥ मूच्छानिद्याः ॥ शास्त्रबोधितविपरीतानुष्ठा नादिति भावः ॥ अत्र हे हे प्रयोगे हे ह योरिति पुते पुतत्
प्रयुक्ते प्रकृतिभावे च कर्त्तव्यं तदकरणं मूच्छनमित्येके ॥ ननु सर्वः पुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति भाष्यरूतावस्यमाणत्वाच्चैष दोष
इति चेत् ॥ सत्यं ॥ अतएवापरितोषाद्वाक्यद्विवचनं मूच्छनमित्यपरैर्व्याख्यातं ॥ सर्वस्य हे इत्यत्र पदग्रहणस्य चोदितत्वादिति तेषां भावः ॥ ननु वे
दशास्त्रीयं द्विवचनं किंतु तत्पर्ययोत नार्थमैच्छिकः पुनः प्रयोगः ॥ अनावृत्तिः शब्दाद्वावृत्तिः शब्दादिबिंबदिति चेत् ॥ तर्त्यां मेदितस्वरानुपपत्तिः

॥यदित्तत्राम्रेडितस्वरविनिर्मुक्तएवपाठस्तर्हि अरिशब्देरेफस्यलत्वमंशब्दइत्यवधेयम् ॥ इदं च भाष्यादिषु प्रसिद्धं श्रुतिपाठमनुसृत्य व्याख्या-
 तम् ॥ अयं च पाठः क्वचिच्छ्रारवायामन्वेषणीयः ॥ माध्यंदिनानां ॥ शतपथब्राह्मणे तु हे ल वो हे ल व इति वदत इति पठित्वा तस्माद्ब्राह्मणेन म्लेच्छेदि-
 ति पठ्यते ॥ तत्रयकारस्थाने बकारोपशब्दइति स्पष्टमेव ॥ तथा शिशासु पठ्यते ॥ मंत्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ सवा-
 ग्वज्जोयजमानं हि नस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति ॥ स्वरेण स्वरतः । हीयमानपापयोगाच्चेति नंसिः ॥ मिथ्या प्रयुक्तः । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयु-
 क्तस्ततोर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन् ॥ अतएव तमर्थनाहेत्यर्थः ॥ वागेव वज्रः हिंसकत्वात् ॥ यजमानं हि नस्तीति ॥ यथा ध्वर्युरुक्ताद्धो-
 माद्यजमाने धर्मोत्पत्तिः ॥ एवमध्वर्युरुक्तादपशब्दप्रयोगाद्यजमाने प्रत्यवायइत्यर्थः ॥ यथेत्युदाहरणे ॥ इन्द्रशत्रुः ॥ इन्द्रशत्रुशब्दः पुराकि-
 लविश्वरूपा रवेत्त्वष्टुः पुत्रे इन्द्रेण हते सति कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य हं तारं वचा रव्यं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिषुराभिकारिकं यागं कृतवान् ॥ तत्र च इन्द्र-
 स्य शांतयिता शत्रुर्हिंसक इति यावत् तथा भूतः सन् वर्धस्वेति प्रतिपादितुं इन्द्रशत्रुवर्धस्वेति प्रयुक्तं ॥ ण्यं ताच्छदेरौणादिकः कुन् प्रत्ययः ॥
 प्रज्ञादिगणे निपाताद्ब्रह्मः ॥ इन्द्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वान्न संबोधनविभक्तिः ॥ तस्या अनुवाद्यविषयकत्वात् ॥ अतएव राजन्युध्यस्वराजा भवयु-
 ध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैव प्रयोगः ॥ राजत्वस्य सिद्धत्वे संबोधनविभक्तिर्न तु विधेयत्वेपीति ॥ एवं स्थिते इन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासप्रयु-
 क्तं तोदानेवक्तव्ये प्रमादादाद्युदात्तकिलोक्तः ॥ तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थो लब्धः ॥ इदेहिधातोरौणादिके ऋज्वंद्रेत्यादिनां न-
 प्रत्यये कृते इन्द्रशब्दाद्युदात्तो व्युत्पादिनः ॥ तेनेन्द्र एवास्मि हिंसकः संपन्न इति श्रुतीति हासपुराणादिषु प्रसिद्धं ॥ तदिहोदाहरणतयोक्तं ॥ स्यादे-
 तत् ॥ यज्ञकर्मणीत्येकश्रुत्येह भवितव्यं ॥ सा च तत्पुरुषबहुव्रीह्योरविशिष्टेति ॥ अत्राहुः ॥ जणादिपयुंदासेन मंत्रेष्वेव एकश्रुतिर्विधीयते ॥ स्वे-

च्छयाप्रयुज्यमानश्चमंत्रो न भवति ॥ तदुक्तं भेदलक्षणे जैमिनिना ॥ अनाम्नातेष्वमंत्रत्वमिति ॥ आपस्तंबश्चाह ॥ अनाम्नाता अमंत्रायथाप्रवरोह
 नामधेयग्रहणा नीति ॥ अतएवमंत्रोहीनइति पाठस्य शिष्यायां प्रसिद्धत्वेऽपि ऊह्यमानस्यामंत्रतया यथेन्द्रशत्रुरिति वाक्यशेषो असंगतः स्याद
 तोमंत्रशब्दशब्दमात्रपरइत्याशयेन भाष्ये दुष्टः शब्दइति पठितं ॥ ननु स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति वेदे पठ्यतएवेति ॥ सत्यं ॥ ऊहितं यदमंत्रभूतं शत्रु
 कार्यतदनुकरणस्य पाठेऽपि अर्थपरस्यानुकार्यस्य लौकिकत्वानपायात् ॥ नन्विन्द्रशत्रुशब्दस्य लौकिकत्वे कथं स्वरप्रयुक्तपोर्गुणदोषयोः प्रसक्तिः
 स्वरस्वभेदमात्रविषयकत्वादिति चेत् ॥ न ॥ स्वरविधौ छंदोधिकाराभावात् ॥ एतावानेव हि भेदः ॥ यच्छ्रुत्सि त्रैस्वर्यमेकश्रुतिश्च व्यबस्थया श्री
 यते ॥ लोके त्वैच्छिको विकल्पः ॥ अतएव एकश्रुत्या सूत्रपाठस्त्रैस्वर्येण वेति पक्षद्वयमपि तत्र तत्रोपन्यस्तमिति वक्ष्यामः ॥ नन्वेव उच्चैस्तरावे
 तिसूत्रादिकल्पानुवृत्तैर्वसिद्धी विभाषा छंदसीत्यत्र विभाषाग्रहो व्यर्थः स्यात् ॥ प्रसज्यप्रतिषेधेतु नारंभस्योः ॥ यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्तयेऽपि न वि
 भाषाग्रहणात् ॥ नच पर्युदासपक्षेऽप्येवमेवास्त्विति वाच्यम् ॥ नित्यविकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतया आरंभसामर्थ्यादेव तन्निरृत्तिसि
 द्धेः ॥ प्रसज्यप्रतिषेधेतु नारंभसामर्थ्यं ॥ ऊहादिष्वमंत्रेषु चरितार्थस्य पूर्वविधेरुत्तरेण छंदोमात्रविषयकेण बाधसंभवात् ॥ नत्पूहादीनां छंदस्त
 मस्ति ॥ मंत्रब्राह्मणेतरत्वात् ॥ तस्मादसमर्थसमाप्तमाश्रित्यापि प्रसज्यप्रतिषेधे वा गत्यास्वीकर्तुमुचितइति चेन्न ॥ पर्युदासपक्षेऽपि मंत्रे नि
 त्यंब्राह्मणेवेति विषयविभागसंभवेन यज्ञकर्मनिवृत्तये विभाषाग्रहणसंभवात् ॥ उक्तपरितोषादेव तु केचिज्जपादिषु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्या
 इहाप्येकश्रुतेः प्रामौ सत्यां तदकरणं बहु व्रीहिस्वरकरणं च स्वरतोपराधादित्यस्यार्थइत्याहुः ॥ श्रूयते च ॥ यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दते
 ॥ अनग्नाविवशुष्कैधोनसज्ज्वलतिकर्हि चित् ॥ निगदेन ॥ पाठमात्रेण ॥ श्रुष्कैधइति सांतेन कुंभेन एधशब्देन अकारांतेन वापुस्त्रिं गेन निर्वर्त्या ॥

श-कौ- नज्वलति ॥ नप्रकशतेनिष्कलं भवतीत्यर्थः ॥ निरुक्तेतु ॥ अथापि ज्ञानप्रशीसा भवंत्यज्ञाननिंदाचेत्युपक्रम्य ॥ स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य
 ९ वेदं न विजानाति यो र्थं यो र्थं ज्ञद्त्सकलं भद्रमश्रुतेनाकमेति ज्ञानविधूतपापेति मंत्रमुदाहृत्य यद्गृहीतमविज्ञातमित्यादिपठितं ॥ तत्रापि गृहीतं श
 ब्दतः ॥ अविज्ञातंतु अर्थतः ॥ प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन वेत्यादिशेषं प्राग्वत् ॥ अन्यत्रापिश्रूयते ॥ एकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः सुष्टुप्रयुक्तः स्वर्गलोकेषु
 मधुगभवतीति ॥ एतच्च एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्यकृतस्यति ॥ एतन्मूलकमेव कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजारव्येषु श्लोकेषु स्मर्यते ॥ यस्तु प्रयुक्ते
 कुशलो विशेषे शब्दान्यथावच्चवहारकाले ॥ सो नंतमाप्नोति जयं परत्रवाग्योगविदुष्यति चापशब्दैरिति ॥ दुष्यति चापशब्दैरित्यत्र अवैयाकरणः
 कर्त्तृसा मर्थ्यो द्वेष्यः ॥ तथा ॥ अविहांसः प्रत्यभिवादेनाम्नोयेन पुतिं विदुः ॥ कामं तेषु तु विप्रोष्यस्त्रीष्विवायमहंवदेत् ॥ अयमहमित्यस्य अनु
 करणं चानिति परमिति गति संज्ञा ॥ ततो गति समासेपि अस्य वामीयमित्यादाविवा अनुकरणत्वादेव विभक्तेर्लुङ्-न। यात्रिकाः पठति ॥ प्रयाजाः स
 विभक्तिकाः कार्या इति ॥ यद्यपि प्रकृतौ प्रयाजमंत्राः सविभक्तिका एव पठ्यंते ॥ तथापि यदि आधानादनंतरं यजमान उदरव्यथावान् स्याद्यदि वा
 संवत्स्रमध्ये तस्य महती विपत्स्यात्तदानैमिनि कीं पुनराधेयेष्टिं विधाय तत्रेदमात्मा तंप्रयाजाः सविभक्तिका इति ॥ तत्रकेवलविभक्तेः प्रयोगा
 नर्हत्वात्प्रकृतिराक्षिप्यते ॥ साचाग्निशब्दरूपा ॥ ननु याकाचित् ॥ निरुक्ते देवताकांडे अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजा इति प्रश्नमवतार्य मंत्रवर्णा
 दीनुदाहृत्य आग्नेया इति तु स्थिति रित्युपसंहारात् ॥ तस्यादादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु च तस्मिन् विभक्तयोऽग्निशब्दप्रकृतिकाः पठ्यंते इत्यादि श्रौत
 ग्रंथेषु द्रष्टव्यं ॥ तथान्यत्रापि यो वा इमां पदशः स्वरशोक्षरशो वा चं विदधाति स आर्त्विजी न इति ॥ पदं पदमिति संख्यैकवचनाच्च वीष्मायामिति
 शस् ॥ स्वरउदात्तादिः ॥ अक्षरं व्यंजनसहितोच् ॥ ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजी नो यजमानः ॥ ऋत्विक्कर्मर्हनीत्यार्त्विजी नो याजकः ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां

राम- ९

घस्रव्यावितिसूत्रेण यज्ञार्त्विग्भ्यां तत्कर्माहंतीति चोपसंख्या नमिति वार्त्तिकेन च खञ् ॥ यजने याजने च विदुष एवापि कार इति भावः ॥ ऋग्वेदेऽपि बहवो
मंत्रवर्णाः ॥ चत्वारिंशद्गा ॥ चत्वारि वाक् ॥ उत त्वः पश्यन् ॥ सक्तुमिवेत्यादयः ॥ नितउपरिपवनं भवतीति भाष्यं ॥ चालनीति तउः पुमानिति तु अमरस्य
प्रमादइत्येके ॥ वस्तुतस्तूक्तभाष्यानुरोधात् मरुग्रंशेषुंस्त्वायोगमात्रं व्यवच्छेद्यं न त्वन्ययोगेऽपि ॥ तथा च सुंनपुं सकवर्गे ॥ स्याद्वास्तु हिं गु नितउ इति
त्रिकांडशेषः ॥ अतएव नितउमाचष्टेति तापयतीत्यभियुक्तग्रंथा अपिसंगच्छं तइति दिक् ॥ याज्ञिकाः पठन्ति ॥ आहिताग्निरपशब्दप्रयुज्य प्रायश्चित्त
तीयां स्मरस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति ॥ तथा ॥ दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याह्वेषवदाद्यंतरंतस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठित
तद्दिप्रतिष्ठिततमं भवति ह्यस्मरंचतुरस्मरं वानाम कृतंकुर्णान्नतद्वितमिति ॥ नामकरणे अधिकारिणः पितुर्येत्रयः पुरुषास्ताननुकायति अभिध
ते इति त्रिपुरुषानूकं ॥ अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ त्रिपुरुष इत्यत्र पात्रादित्वात्क्रीत्वाभावः ॥ मूलविभुजादित्वात्कः ॥ यजु उपपदाविवक्ष
या आतश्चोपसर्ग इति कं कृत्वा नतः षष्ठीतत्पुरुष इति ॥ तत्तु कर्मण्यणिति सूत्रे अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकस्य नदीसू
त्रेऽप्यारव्याविति मूलविभुजादित्वात्क इति भाष्यस्य च अननुगुणं ॥ अतएव गंगाधरादिशब्दानां संज्ञाशब्दत्वमिति प्रांचः ॥ वस्तुतस्तूक्त ॥ प्रथमं
कर्माविवक्षायां अनूकपदं व्युत्पाद्यपश्चात्कर्मसंबंधेऽप्यदोषः ॥ वार्त्तिकादिकंतु प्रथममेव कर्मविवक्षामभिप्रेत्य ॥ अन्यथा कृतपूर्व्यादिषु कर्मागतिः
॥ अतएव शक्यं च स्रुदुपहेतुमिति भाष्यव्याख्यायां बहिरंगस्त्रीत्वप्रतीत्या अंतरंगः पदसंस्कारो न विहन्यत इति कैयटोऽपि वक्ष्यति ॥ विवक्षा च लो
कप्रसिध्यनुसारिणी न तु स्वायत्तेति विपरभ्यां जेरित्यादावपि पूर्वधातुः साधनेन युज्यत इति पक्षमुपपद्यते विजयतीत्यादिना पादनीयमिति दिक्
॥ तथा च ऋग्वेदेऽप्येव पठ्यते ॥ सुदेवो असि बरुणस्य ते सप्तसिंधवः ॥ अनुस्मरंति काकुदंसूर्यं सुधिरामिवेति ॥ अस्यार्थः ॥ हेवरुणस्य देवो

श. कौ. सि॥ यस्यतेककुदंता लुका कुर्जिष्वासा उद्यते उ त्सि प्यते स्मिन्निति काकुदं॥ षदंरुत्सेपण मर्थः॥ धातूनामनेकार्थत्वात्॥ ततो घञर्थे कविधानमि
 १० त्यधिकरणेकः॥ संप्रसारणं षष्ठीतत्सुरुषेशकंध्वादित्वात्परस्त्वम्॥ नुदप्रेरणे इत्यस्मादधिकरणेकः पृषोदपादित्वानुशब्दस्यलोपइत्यन्ये॥ निरु
 न्तस्वरसोप्येवं॥ सप्तसिंधवद्वसिंधवो विभक्तयः॥ अनुस्वरंतिता लुप्राप्यप्रकाशंते इत्यर्थः॥ अत्रदृष्टांतः॥ यथा सच्छिद्रांलोहमपीं प्रतिमां प्रवि
 श्याग्निः प्रकाशतेतथेति॥ अग्निर्हितत्रत्यंमलं भस्मी कृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति तथा विभक्तयोपिशारीरं पापमपाकुर्वतीति भावः॥ सूमीं स्थूणाय
 प्रतिमेत्यमरः॥ स्मर्यतेच॥ सूमीं ज्वलंती मालिं गेन्मृत्यवे गुरुतल्यगइति॥ अग्निपूर्व इत्यत्र वा छंदसीत्यनुवृत्तेर्यणादेशः॥ सुधिरामित्यत्रोर्श
 आद्यन् अभेदोपचारो वेत्याहुः॥ वस्तुनस्तु॥ ऊषसुषिमुष्कमधोरइति मत्वर्थी योरप्रत्ययः॥ रंभ्रंश्च भ्रं वपासुधिरित्यमरः॥ सरंभ्रे सुधिरं त्रिष्वि
 तिच॥ सुष्ठुस्यतीति सुधिरिति स्त्रीरस्वामी॥ गर्नेगर्तान्विते वाद्ये विशेषे सुधिरं त्रिष्विति शाश्वतः॥ इति प्रयोजनप्रपंचः॥ इत्येवं विषयप्रयोजनयो
 क्तयोः संबन्धाधिकारिणा वृक्तप्रायावेवेति पृथङ्कोक्तौ॥ इहयेन प्रयोजनं पृष्टं ततो न्यएव तटस्थ इत्थं प्रत्यवतिष्ठते॥ ननु यथा अधीष्वेत्याचार्येणो
 क्ते प्रयोजनप्रश्नमकृतैर्वेदमधीयते॥ तद्वदंगभूतं व्याकरणमप्यध्येष्यंते॥ तत्किं प्रयोजनवर्णनकेशेनेति॥ अत्रेदमुत्तरं॥ प्रायेणेदानीं तना
 नामल्यापुष्कत्वादिघ्नबहुलत्वाञ्च प्रधानभूतो वेदस्तावत्याख्यते॥ तदध्ययनकाले च बाल्यात्प्रयोजनादिकंप्रष्टमसमर्थाः शिष्या गुरुणा उप
 दिश्यमानं वेदंगृहंतीति युक्तं॥ ततोऽर्हीतवेदाः श्रौटिमापन्नाविवाहार्थे त्वरमाणा व्याकरणाध्ययनाय गुरुणा प्रेर्यमाणा अपिन सहसा प्रवर्त्तते॥
 वेदान्ो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः॥ अनर्थकं व्याकरणं इति प्रत्यवतिष्ठंते॥ तान्प्रतियुक्तमेव प्रयोजनादि वर्णनं॥ पूर्वकल्पेषु व्याक
 रणशिक्षादीनिरुक्षणानि प्रथमं पाठयित्वा तत्तल्लक्षणानुसंधापनपूर्वकं लक्ष्यभूतं वेदंग्राहयंतः स्थिताः॥ तदा परंबाल्यावस्थायां व्याकरणपाठात्प्रयो

जनप्रविरहे तत्र तिपादनमपिनकर्त्तव्यमेवेति ॥ यद्यपि श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ॥ युक्तं चूंदां स्यभीयीतमासान्विप्रोर्द्धपंचमा-
न् ॥ ततः परंतु चूंदां सिशुक्लेषु नियतः पठेत् ॥ वेदांगानि ह स्पंच कृष्णपक्षेषु संपठेदिति मनुवचनस्य इत ऊर्ध्वमनध्यायेच्चंगान्यधीयीतेत्यादि स्मृ-
त्यंतराणां च पर्यालोचनया वेदे वेदांगध्ययनसमकालता लभ्यते ॥ तथापि ऋषि वचनत्वाविशेषाद्वाप्यकारोक्तैर्मानवादेश्च ब्रीहियववह्निकल्प-
एवेति तत्त्वं ॥ तदेवमनुबंधचतुष्टयस्य सुस्थत्वात्साधुशब्दव्युत्पादनं कर्त्तव्यमिति स्थितम् ॥ ननु किमिदं साधुत्वं ॥ साधयति बोधयतीति साधुरि-
ति व्युत्पत्त्या बोधकत्वं तदिति चेन्न ॥ गाव्यादावपि तत्सत्त्वात् शक्तत्वं तदिति चेन्न ॥ पचतीत्यादौ विकरणानामसाधुतापत्तेः ॥ तेषामनर्थकत्वा-
त् ॥ इपचर्षु इत्यादीनां साधुतापत्तेश्च ॥ लासृणिकेष्वव्याप्तेश्च ॥ तेषामपिलक्ष्ये र्यैः शक्तेः ॥ क्वचिच्छक्ततायास्तु अश्वत्थादिष्विति प्रसक्ते-
॥ वृत्तिमत्त्वं तदिति चेत् ॥ न ॥ योतकेषु निपातेष्वव्याप्तेः ॥ औपसंदानिकी शक्तिरेव योतनेति चेत् ॥ न ॥ प्रोत्तरजित्वघोत्तरटत्वयोरविशेषेण विनि-
गमनाविरहाच्छक्ततापत्तौ व्यासज्यवृत्तिशक्तौ विभ्रंतेः ॥ ततश्च अट्टिर्वचनाद्यव्यवस्थापतिः ॥ न च जातिविशेष एव साधुतेति वाच्यं ॥ क-
त्वादिनासंकरापत्तेरिति ॥ अत्राहुः ॥ अनपभ्रष्टतानादिर्यद्वाभ्युदययोग्यता ॥ व्याक्रियाव्यंजनीयावाजातिः कापीह साधुतेति ॥ अस्यार्थः ॥ शक्तिवैकल्यादि-
प्रयुक्तमन्यथोच्चारणमपभ्रष्टतद्विरहोऽनपभ्रष्टता ॥ ॥ सैव साधुता साचार्यविशेषांतर्भावेणैव ॥ तथाहि ॥ यमर्थं शक्त्या रक्षणया वा बोधयितुं द्यो-
तयितुं वा यादृक्शब्दोनादिः प्रयुक्तस्तस्मिन्नर्थे दोषादन्यथात्वं प्राप्तः सो साधुः ॥ अन्यथा तु साधुरिति ॥ येषिणाव्यादिष्वेव प्रथमं व्युत्पत्त्याः संत-
स्तात्प्रपुंजनेनेषामप्यन्यथोच्चारणमस्त्येव ॥ तत्र च दोषप्रयोज्यतास्त्येव ॥ मूलप्रयोक्तुर्भ्रमाद्यन्यतमत्वात् ॥ यद्वा ॥ अनादिता साधुता ॥ अना-
दिरिति तु श्लोके भावप्रधानो निर्देशः ॥ आदेरभावोऽनादिरिति वा ॥ असंदेह इति वत्तत्सुरूपः ॥ अभ्युदययोग्यता वास्तु साधुता ॥ रत्नत्वव

च्छास्त्रपरिशीलनशालिभिर्गम्योजातिविशेषोवेति॥यत्तुजातिसंकरइत्युक्तं॥गुणगतजातौतस्यादोषत्वात्॥तथाहि॥यस्यदेवदत्तादेरने
 ष्ठ्यवर्णाएवपूर्वेषुतास्तस्यकुड्यादिव्यवहितस्यओष्ठवर्णेषुश्रुतेषुयदनुमानंजायतेतदोष्ठ्यानोष्ठसाधारणतदनुमापकजात्यंगीकारे
 सत्यवधत्ते॥नतुतन्नद्याप्यनानाजातिस्वीकारे॥ओष्ठवर्णइत्यसाधारणजातेःप्रागग्रहीतत्वेननुमितिसामग्रीवैकल्यात्॥वस्तुतस्तुउ
 पाधिसंकरवदेवजातिसंकरोपिसर्वत्रास्तु॥दूषकताबीजानिरुक्तेः॥विनिगमकाभावेनभूतत्वमूर्त्तत्वयोरिवशरीरत्वपृथिवीत्वयोर्द्वयो
 रपिजातित्वभंगापत्तेश्च॥तस्माच्चतुर्विधमपिसाधुत्वंनिर्द्देशं॥व्याकरणैकगम्यं॥एवमसाधुत्वमपिचतुर्धा॥अपभ्रष्टता॥सादिता॥प्र
 त्यवाययोग्यता॥नदवच्छेदकजातिविशेषोवेति॥दिघुभादिसंज्ञासुयद्यपिपुण्यपापजनकरूपेसाधुत्वासाधुत्वेनस्तस्तथापिअनप
 भ्रष्टत्वरूपंसाधुत्वमस्त्येव॥तदेवानुशासनप्रवृत्तावुपयोगि॥भस्येत्यादिसौत्रनिर्द्देशात्कुत्वेकस्मान्नभवतीत्यादिभाष्याच्चेत्याहुः॥ए
 वंवानादित्वमभ्युदययोग्यत्वंवाअनपभ्रष्टतामात्रेणनसिध्यति॥किंतुपौरुषेयसंकेतविरहविशिष्टेनेत्यवधेयं॥तदेतदुक्तं॥यास्त्वेताःस्वे
 च्छयासंज्ञाःक्रियंतेदिघुभादयः॥कथंनुतासांसाधुत्वंनैवताःसाधवोमताः॥अनपभ्रंशरूपत्वान्नाप्यासामपशब्दता॥हस्तचेष्टायथालो
 केतथासंकेतताइमाः॥ततश्च॥नासांप्रयोगेभ्युदयःप्रत्यवायोपिवाभवेत्॥लाघवेनार्थबोधार्थप्रयुज्यंतेतुकेवलमिति॥तदयंनिर्गलितो
 र्थः॥यास्त्वेताःस्वेच्छयासंज्ञाःक्रियंतेइतिपक्षेअनिदंप्रथमाःशब्दाःसाधवःपरिकीर्तिताः॥तएवशक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिर्वा
 अन्यथोच्चारिताःसुंभिरपशब्दाइतीरिताइतिचसाध्वसाधुलक्षणोआश्रीयमाणेदिघुभादीनांसाध्वसाधुबहिर्भावःस्पष्टएव॥तेषाम
 प्यनादितेतिपक्षेतुचतुर्विधापिप्रागुक्तासाधुतास्त्येव॥उक्तंच॥व्यवहारायनियमःसंज्ञायाःसंज्ञिनिक्वचित्॥नित्यएवतुसंबंधो

डित्यादिषु गणादिषु ॥ रूद्धादीनां च शास्त्रे स्मिन् कृत्यवच्छेद लक्षणः ॥ अकारमाभिसंबध ॥ वशावणावशव्यवादा ॥ १०० ॥
नविषयतानिर्विवादेति ॥ नामकरणे त्वयं विशेषः ॥ कृतं कुर्यान्नतद्विदितमित्यादि गृह्यसूत्राविरोधिनामेव साधुता ॥ नहिरोधिनां तु देशभाषातु
सारेण क्रियमाणानां कूचीमंचीत्यादिनामधेयानामसाधुतैव ॥ तदेतदृत्कसूत्रे वार्तिकव्याख्यासरे स्फुटीकरिष्यते ॥ इति साधुत्वनिर्बच
नं ॥ व्युत्पादनं च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया उत्सर्गापवादरूपलक्षणैरेव ॥ ननु साध्वसाध्वोर्वा अन्यतरस्य वा प्रतिपदपाठेन ॥ शब्दानामानं त्यं
नतदसंभवादित्युक्तं ॥ स्यादेतत् ॥ लक्षणप्रणयनमपि किंजातिपक्षमाश्रित्य उत व्यक्तिपक्षं आद्ये सरुद्धतौ यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न सिध्येत् ॥
तथाहि ॥ जातौ पदार्थे द्वयोर्विध्योः परस्परपरिहारेण तज्जात्याक्रांतव्यक्तिविशेषे च रितार्थयोः क्वचिदेकत्र प्रसंगे परस्परप्रतिबंधात् प्रतिपत्तिरेव ॥
स्यात्सत्प्रतिपक्षवत् ॥ तथा च वक्ष्यति ॥ अप्रतिपत्तिर्बोभयोस्तुल्यबलत्वादिति ॥ तत्र च विप्रतिषेधसूत्रं विध्यर्थे परं तावद्भवतीति ॥ तस्मिंश्च क
ते यदि पूर्वस्य निमित्तमस्ति तर्हि भवत्येव तत् ॥ यथा भिंधकीत्यत्र भिन्दहि इति स्थिते परत्वाद्भिभावे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात् कञ्च वृत्ति ॥ त
देवं जातिपक्षेषु नः प्रसंगविज्ञानं यद्यपि सिध्यति तथापि सरुद्धता विनिनसिध्यति ॥ तथा च जुहुतात्वमित्यत्र जुहुहि इति स्थिते धिभावं चाधित्वा
परत्वात्ता तडिः कृते स्थानिवद्भावे न स्यादेव धिः ॥ व्यक्तिपक्षे तु सकलव्यक्त्युद्देश्यकस्य शास्त्रस्य व्यक्त्यंतरे च रितार्थत्वासंभवाद्दिकल्पप्रसंगे
नियमार्थं सूत्रं परमेव भवति ॥ ननु पूर्वमिति ॥ तथा चैतत्सूत्रबलेन तत्र पूर्वलक्षणस्य व्यक्त्यंतरमात्रविषयकत्वं कल्प्यत इति एतच्च व्यक्तिविषय
कलक्षणाभावश्च पर्यवस्यति ॥ तथा च जुहुतात्वमित्यादेः सिद्धावपि भिंधकीत्यादिव्यक्तिपक्षे न सिध्यति ॥ तस्माद्दशक्यमन्यतरपक्षप्रयणेन
लक्षणप्रणयनमिति चेत् ॥ सत्यं ॥ अतएव लक्ष्यानुरोधात्पक्षद्वयमप्याश्रीयते ॥ क्वचित्कश्चित्पदार्थ इति ॥ तत्र जातिवादिनामयं भावः ॥ तत्र

श.कौ.
१२

वाज्जातिर्वाच्यः॥ व्यक्तीनामानंत्येनतासांवाच्यत्वेगौरवं॥ बाह्येहाद्यन्वयैस्त्वंक्षिणायां व्यक्ताविति॥ व्यक्तिवादिनस्ताहुः॥ अनुपपत्तिं विना
पि व्यक्तिप्रतीतेरनुभवसिद्धतया व्यक्तिरेव वाच्यः॥ त्वप्रत्ययादिकं विना जातेः प्राधान्येनाप्रतीतेश्च॥ बाह्यद्यन्वयोप्येवं समंजसः॥ यत्तूक्तं व्यक्ती
नामानंत्यमिति॥ नैतद्बाधकं॥ शक्यतावच्छेदिकायाजातेरैक्यात्॥ नन्वेवंजातेरपि वाच्यत्वमायात्प्रमितिचेत्॥ अकार्यत्वेपि कार्यतावच्छेदक
त्ववदशक्यतेपिशक्यतावच्छेदकत्वसंभवात्॥ अतएवलक्ष्यतावच्छेदके लक्षणानेति नैयायिकाभ्युपगमः॥ तस्माज्जातिरूपलक्षणं व्यक्तिमात्रं नु
वाच्यमिति॥ धनुस्रूपसूत्रेभाष्येवक्ष्यते॥ नत्वाकृतिपदार्थकस्यद्रव्यं नपदार्थइत्यादि॥ तनुजातिव्यक्त्योरन्यतरेण विशिष्टस्यापरस्य वाच्यतेत्येवंरूपंमतोत
१॥ तथाचाकृत्यधिकरणेभैरुक्तं॥ नियोगेन विकल्पेन द्वेवासहसमुच्चिते॥ संबंधः समुदायो वा विशिष्टावैक्ये तरेति॥ तत्रजातिरेव व्यक्तिरेव वा वा
च्येतिद्वयं मतद्वयनियोगेनेत्यनेनोपनिबद्धं॥ चतुर्थचरणेन तु स रूपसूत्रोक्तं मतद्वयमुपनिबद्धमिति विवेकः॥ यद्यपि जातिव्यक्तिपक्षयो
रन्यतरस्य न्यायेन बाधभावश्चकस्तथापीह शास्त्रे संज्ञापरिभाषादिवल्लक्ष्यसिद्धौ पायतया उभयाश्रयणे किमपि बाधकं नास्तीत्यवधेयम्॥
वस्तुतस्तु॥ भट्टेच्छापक्षीमध्ये विकल्पेनेति तृतीयः पक्षोत्रप्रक्रियादशायां स्थितः॥ विकल्पश्च लक्ष्यानुरोधोपाद्यवस्थितौ न त्वैच्छिक इत्यन्यदे
तत्॥ समुच्चयपक्षं चतुर्थमाश्रित्यापि क्वचित्कस्यचिद्विद्विवासा अपरस्य त्वविवक्षेति गृहीत्वा प्रक्रियानिर्वाहः सुकर इतिदिक्॥ यदि हि व्यक्तिरे
वेत्येतत्सार्वात्रिकमभिमतं स्यात्तर्हि जात्याख्यायामिति सूत्रं नारभेत॥ यदि च जातिरेवेति तर्हि सरूपसूत्रं नारभेतेति भाष्यं॥ ननु यस्मिन्वै
एक एवास्मद्वत्सत्तापि लक्षणया जातिपरत्वे इह आम्नाः संतीतिप्रयोगं साधयितुं जात्याख्यायामिति सूत्रं मस्तु॥ तथाजातिपक्षेपि नाभाषा
नुरोधात्सरूपसूत्रमस्तु॥ वक्ष्यति हि वार्तिकरुत्॥ व्यर्थेषु च मुक्तसंशयमिति॥ सत्यं॥ लक्ष्यानुरोध एव पक्षद्वयाश्रये शरणं॥ अतएवो

राम.
१२

दात्तसूत्रयोर्भाष्यरुक्ताप्रत्याख्यास्यमानत्वेप्यदोषः॥ इदानीं वार्तिककारः शास्त्रस्य नियमविधिरूपतया सार्थक्यमाह॥ सिद्धेशब्दार्थसंबंध-
लोकतोर्थप्रयुक्तेशब्दप्रयोगेशास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु॥ लोकादेव हि प्रथमव्युत्पत्तिः॥ अव्युत्पन्नं प्रतिव्याकरणादीनामप्रवृत्ते-
अर्थवदधातुरित्यादिहिव्याकरणं शक्तिग्रहोपजीवकं॥ तथाच समर्थसूत्रेपि वार्तिकं॥ अर्थानादेशनादिति॥ अनेकमन्यपरार्थे इत्यादिकं हि-
लोकसिद्धमर्थमनूद्य साधुत्वान्वाख्यानपरं॥ ततश्च लोकादेव शब्दे अर्थतपोः संबन्धे च सिद्धे अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगेपि प्रसक्ते गवाद्यएव
प्रयोक्तव्या ननु गवाद्यादय इति नियमार्थं शास्त्रं॥ नियमफलं तु धर्मः॥ तत्र स्मार्त्तो दृष्टान्तः॥ प्राङ्मुखोन्नानि भुंजीतेत्यादि लौकिकशब्दे नोक्तः
॥ ब्रीहीनवहंतीत्यादिश्च वैदिकशब्दे नोक्तः॥ धर्मनियम इति च षष्ठी तत्पुरुषः॥ अश्वघासादिवत्॥ ननु चतुर्थी तत्पुरुषः॥ प्रकृतिविकृति-
भावविरहात्॥ ननु यदि प्रयुक्तानामिदं न्वाख्यानं तर्हि किमर्थमप्रयुक्ता अपि ऊषतेरचक्रपेचेत्यादयो व्युत्पाद्यंत इति चे॥ न॥ आर्षज्ञानं वि-
न्मप्रयुक्ततायादुरवधारणत्वात्॥ महान् हि प्रयोगविषयः॥ तथाच भाष्यं॥ सप्तद्वीपावसुमतीत्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः सांगाः सरंहस्या-
बहुधाभिन्नाः एकशतमध्वर्युशारवाः सहस्रवर्त्मासामवेदः एकविंशतिधा वाक्कृच्यं नवधाथर्वणो वेदः वाको वाक्यमिति ह्यसःपुराणं वै-
द्यकमित्येतावान्प्रयोगस्त्रविषय इति॥ बह्वचानामास्त्रापो वाक्कृच्यं॥ वृंदौ गौक्विकयात्तिकवह्वचनराज्य इति व्यप्रत्ययः॥ चरणाद्गुर्मा-
त्रायोरित्युक्तत्वादास्त्रायै॥ अथर्वणाप्रोक्तो वेदो अथर्वा उपचारात्प्रयोग इत्येके॥ वसंतादिषु अथर्वन्शुभ्रवर्ण इत्युभयोः पाठसामर्थ्यात्सो-
क्तप्रत्ययस्य वैकल्पिकोलुगितितुतत्वं॥ अतएव भाष्ये वक्ष्यते॥ तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्यक्रुषिभ्योलुग्वक्तव्यः॥ वसिष्ठो नुवाकः॥ ततो वक्त-
व्यमथर्वणो वेति॥ तमधीने आथर्वणिकः वसंतादिन्वाहुक्॥ दांदिनयस्य हि सूत्रे निष्पतनादिलोपाभावः॥ आथर्वणिकस्यास्त्रायः आथ

श.कौ.
१३

वर्णः आथर्वणिकस्येकलोपश्चेति आथर्वणिकदण्डतत्सन्नियोगेनकलोपश्च ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ एतावंतंप्रयोगविषयंपर्यालोचयितुम
शकैरप्यस्यदिभिर्लक्षणानुगतानांप्रयोगोस्तीत्यनुमेयं ॥ अस्तिचत्वयोदाहृतानामपिबेदेप्रयोगः ॥ ससास्वरेवतीरेवदूषः ॥ यन्मेनरः
श्रुत्यंब्रह्मचक्रयज्ञानश्चक्राजरसंतनूनामिति ॥ ननुयदिलक्षणेनानादितासिद्धिस्तर्हिबन्त्वादीनामपिस्थादितिचेत् न ॥ नहिवचिरंति
परःप्रयुज्यतइत्यभियुक्तानामविगीतव्यवहारेणसामान्यशास्त्रस्यसंकोचात् ॥ अभ्युपगतोहिविशेषविषयिण्यापतितस्यकर्मानधि
कारस्मृत्याअग्निहोत्रादिश्रुतीनांसंकोचःविशेषविषयेणशिष्टाचारेणसामान्यस्मृतेःसंकोचश्च ॥ तदुक्तंआनर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतं
बलाबलमिति ॥ यत्रतुअप्रयोगःसंदिग्धःशास्त्रानुगमश्चतत्रनिष्प्रत्यूहमनुमानं ॥ तदुक्तं ॥ यथाऋक्षणमप्रयुक्तेइति ॥ अप्रयुक्तेअनि
श्चितप्रयोगेइत्यर्थः ॥ निश्चिताप्रयोगेतुऋक्षणंनप्रवर्ततएवेतिनिष्कर्षः ॥ नचैवंब्राह्मणोब्रवणादितिकल्पसूत्रप्रयोगरूपेणापिविशेष
विषयंकाचारेणब्रुवोवचिरित्यादीनांसंकोचापत्तिः ॥ त्रिशंकाययाज्ययाजनेनापिस्मृतिसंकोचापत्तेस्तुल्यत्वात् ॥ तत्रधर्मबुध्यानुष्ठानं
नास्तीतिचेत् ॥ इहापिसाधुत्वबुध्याप्रयोगोनास्तीतितुल्यम् ॥ यर्वाणस्तर्वाणइतिवदभियुक्तानामपिअसाधुप्रयोगस्यक्रतोर्बहिरूपफ
त्तेश्च ॥ अतएवेतिहासपुराणादिष्वपशब्दाअपिसंतीतिहरदत्तः ॥ नदीसंज्ञासूत्रेभाष्येपिस्पष्टमेतत् ॥ केचित्तुआर्षग्रंथेष्वपिछंदसिविहि
तस्यव्यत्ययस्यप्रवृत्त्यासाधुतांसमर्थयंते ॥ नचगौणसुरव्यन्यायेनसुरव्येछंदस्येवतत्प्रवृत्तिः ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञयातद्वाधात् ॥ वस्यति
हिस्वरितेनाधिकारइतिसूत्रेऽविशेषायाधिककार्यमिति ॥ गौणसुरव्यन्यायोहिस्वरितत्वप्रतिज्ञास्थलेनप्रवर्ततेइत्यर्थः ॥ उपपादयि
ष्यतेचेदं ॥ अतएवार्षत्वात्साधुतेतितत्रतत्रोहोषःसंगच्छतइतिदिक् ॥ यद्यपिअप्राप्तांशपूरणफलकोनियमविधिः ॥ इतरव्यावृत्तिफ

राम
१३

लकस्तनित्यप्रतिविषयकः परिसंख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्यवहारस्तथा पीहशास्त्रेपरिसंख्यापिनियमशब्देन व्यवहृतः ॥ तत्र
पंचपंचनखाभस्यादित्यस्य नियमोदाहरणतया उपन्यासो न विरुद्धः ॥ न चासौ मीमांसकरीत्यापिनियमो भवत्विति वाच्यं ॥ पंचातिरिक्त
भक्षणेषा यश्चित्तविधेरसंगतत्वापत्तेः ॥ पंचानामभक्षणे प्रायश्चित्तापत्तौ गृहेपि निवसन्विशेषमुनिर्मांसविवर्जनादित्यादिस्मृतिव्या
कोपाच्च ॥ अतएव त्रिदोषापि परिसंख्यैव तत्राश्रितेति दिक् ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ नियमातिक्रमे कृते अपूर्वपरं न भवति ॥ दृष्टस्त्वर्थावबो
धो भवत्येव ॥ अवहननातिक्रमेपि वैतुष्यवत् दिगंतराभिमुख भोजने तृप्तिवच्च ॥ न चापभ्रंशानामवाचकतया कथमर्थवबोधकतेति
वाच्यम् ॥ शक्तिभ्रमवत्तं बाधकाभावात् ॥ विशेष दर्शिनस्तद्विधाः ॥ तत्र द्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवंतस्तद्विकलाश्च ॥ तत्र आद्यानां
साधुस्मरणद्वारा अर्थबोधः ॥ द्वितीयानां तु बोध्यार्थसंबद्धानरवाचकस्य स्मृतौ सत्यांततोलक्षणया बोधः ॥ सर्वनामस्मृतेर्वा ॥ तदर्थ
ज्ञापकत्वेन रूपेण साधुस्मृतेर्वा ॥ ॥ अर्थो ध्याहारपक्षाश्रयणाद्देतियथायथं बोध्यम् ॥ अपरेत्वाहः
अपभ्रंशा अपि वाचका एव ॥ तथा हि ॥ अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छाशक्तिरिति मते भगवद्विद्यायाः सन्मात्रविषयकत्वात्
पभ्रंशैस्तु बोधजननस्य शक्तिभ्रमदृशायां तेनाप्यभ्युपगमाद्दुर्वाशशक्तिः ॥ पदार्थांतरंतदिति मतेपि कल्पकं साध्वसाध्वोस्तुल्यमेव ॥
असाधुस्मरणद्वारा साधुर्बोधक इति वैपरीत्यस्यापत्तेश्च ॥ स्वीकृतं हि परेणति बादिस्मारितानां लाक्ष्मीनामसाधूनामपि बोधकत्वं ॥ न
तु साधूनामल्पत्वात्तत्रैवलाघवाच्छक्तिः कल्प्यत इति चेत् ॥ न वयमपूर्वकिंचित्कल्पयामः ॥ किंतु यथा घटजननसामर्थ्यमेव दंडादेः
शक्तिः तथा घटबोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्तिः ॥ साचकाद्यात्वापरप्रायाशक्तिभ्रमाद्वोधवदतात्वयाप्यभ्युपेतेव ॥ श

श-कौ-
१३

वर्णः आद्यवर्णिकस्येकलोपश्चेति आर्वुणिकदण्त्सन्नियोगेनकलोपश्च ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ एतावंतंप्रयोगविषयंपर्यालोचयितुम
शक्तैरप्यस्मत्प्रदिभिर्लक्षणानुगतानांप्रयोगोस्तीत्यनुमेयं ॥ अस्ति च त्वयोदात्तानामपि वेदे प्रयोगः ॥ सप्तास्वेरेवतीरेवदूषः ॥ यन्मेनरः
श्रुत्यंब्रह्मचक्र यत्रानश्चक्राजरसंतनूनामिति ॥ ननु यदि लक्षणे नानादितासिद्धिस्तर्हि वचंत्पादीनामपि स्यादिति चेत् न ॥ न हि वचिरंति
परः प्रयुज्यत इत्यभियुक्तानामविगीतव्यवहारेण सामान्यशास्त्रस्य संकोचात् ॥ अभ्युपगतो हि विशेषविषयिण्यपतिवस्य कर्मानधि-
कारस्मृत्या अप्रिहोत्रादिश्रुतीनां संकोचः विशेषविषयेण शिष्टाचारेण सामान्यस्मृतेः संकोचश्च ॥ तदुक्तं आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं
बलाबलमिति ॥ यत्र तु अप्रयोगः संदिग्धः शास्त्रानुगमश्च तत्र निश्चयत्पूहमनुमानं ॥ तदुक्तं ॥ यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति ॥ अप्रयुक्ते अनि-
श्चितप्रयोगे इत्यर्थः ॥ निश्चिताप्रयोगे तु लक्षणं न प्रवर्तते एवेति निष्कर्षः ॥ नचैवं ब्राह्मणो ब्रवणादिति कल्पसूत्रप्रयोगरूपेणापि विशेष-
विषयं काचारेण ब्रुवोवचिरित्यादीनां संकोचापत्तिः ॥ त्रिशंकाद्ययाज्ययाजनेनापि स्मृति संकोचापत्तेस्तुल्यत्वात् ॥ तत्र धर्मबुध्यानुष्ठानं
नास्तीति चेत् ॥ इहापि साधुत्वबुध्यां प्रयोगो नास्तीति तुल्यम् ॥ यवर्णस्तर्वाण इति वदभियुक्तानामपि असाधुप्रयोगस्य क्रतोर्बहिरूप-
त्तेश्च ॥ अत एवेति हासपुराणादिष्वपशब्दा अपिसंतीति हरदत्तः ॥ नदीसंज्ञासूत्रे भाष्येपि स्पष्टमेतत् ॥ केचित्तु आर्षग्रंथेष्वपि छंदसि विहि-
तस्य व्यत्ययस्य प्रवृत्त्या साधुतां समर्थयंते ॥ नच गौणसुरव्यन्यायेन सुरव्ये छंदस्येव तत्प्रवृत्तिः ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञाया तद्वाधात् ॥ वस्यति
हि स्वरितेनाधिकार इति सूत्रेऽ विशेषायाधिकं कार्यमिति ॥ गौणसुरव्यन्यायो हि स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थलेन प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ उपपादयि-
ष्यते चेदं ॥ अत एवार्षत्वात्साधुतेति तत्र तत्रोद्दोषः संगच्छत इति दिक् ॥ यद्यपि अप्राप्तांशपूरणफलको नियमविधिः ॥ इतरव्यावृत्तिफ

राम-
१३

लकस्तनित्यप्रतिविषयकः परिसंख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्यवहारस्तथा पीहशास्त्रेपरिसंख्यापिनियमशब्देन व्यवहियते ॥ तेन
पंचपंचनखा भक्ष्या इत्यादि शब्देदाहरणतया उपन्यासो न विरुद्धः ॥ नचासौ मीमांसकरीत्यापिनियमो भवत्विति वाच्यं ॥ पंचातिरिक्त
भक्षणे प्रायश्चित्तविधेरसंगतत्वापत्तेः ॥ पंचानामभक्षणे प्रायश्चित्तापत्तौ गृहेपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनादित्यादि स्मृतिव्या
कोपाच्च ॥ अतएव त्रिदोषापि परिसंख्यैव तत्राश्रितेति दिक् ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ नियमातिक्रमेकृतं अपूर्वं परं न भवति ॥ दृष्टस्त्वर्थावबो
धो भवत्येव ॥ अवहननातिक्रमेपि वैतुष्यवत् दिगंत राभिमुख भोजने तृप्तिवच्च ॥ नचापभ्रंशानामवाचकतया कथमर्थोवबोधकतेति
वाच्यम् ॥ शक्तिभ्रमवत्तंबाधकाभावात् ॥ विशेष दर्शिनस्तद्विधाः ॥ तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवंतस्तद्विकलाश्च ॥ तत्र आद्यानां
साधुस्मरणद्वारा अर्थबोधः ॥ द्वितीयानां तु बोध्यार्थसंबद्धान्तरवाचकस्य स्मृतौ सत्यांततोलक्षणया बोधः ॥ सर्वनामस्मृतेर्वा ॥ तदर्थ
ज्ञापकत्वेन रूपेण साधुस्मृतेर्वा ॥
अपभ्रंशा अपि वाचका एव ॥ तथा हि ॥ अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छाशक्तिरिति मते भगवदिच्छायाः सन्नात्रविषयकत्वाद
पभ्रंशैस्तु बोधजननस्य शक्तिभ्रमदृशायां तेनाप्यभ्युपगमादुर्वाराशक्तिः ॥ पदार्थान्तरं तदिति मतेपि कल्पकं साध्वसाध्वोस्तुल्यमेव ॥
असाधुस्मरणद्वारा साधुर्बोधक इति वैपरीत्यस्यापत्तेश्च ॥ स्वीकृतं हि परेणति बादिस्मारितानां लक्ष्मिनामसाधूनामपि बोधकत्वं ॥ न
तु साधूनामल्पत्वात्तत्रैवलाघवाच्छक्तिः कल्प्यत इति चेत् ॥ नवयमपूर्वं किंचित्कल्पयामः ॥ किंतु यथा घटजननसामर्थ्यमेव दंडादेः
शक्तिः तथा घटबोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्तिः ॥ साचकात्प्रागुक्त्वापरप्राया शक्तिभ्रमाहो धं वदतात्वयाप्यभ्युपेतैव ॥ श

श. की.
१४

क्तिग्रहस्यभ्रमत्वंपरंत्यज्यनांविषयाबाधादितिब्रूमः॥नन्वेवंगौणसुरव्यविभागोर्द्धःसर्वेसर्वस्यवाचकाइतिपर्यवसानादितिचेत्॥
त्वत्यक्षेपीश्वरेच्छायागौणादावतिप्रसंगस्यतुल्यत्वात्॥सुहृद्भावेनपृच्छामीतिचेत्॥प्रचुरतरप्रयोगतद्विरहाभ्यांगौणसुरव्यविभागइ
तिगृहाण॥ननुजनकत्वेनागृहीतादपितर्हिकारणात्कार्योदयःस्यादेवेतिचेत्॥पदार्थस्मृतिरापाद्यतेधाक्यार्थबोधोवा॥नाद्यः॥संबं
धग्रहंविनातदयोगात्॥नांत्यः॥हाराभावात्॥पदार्थस्मरणंहिद्वारं॥एवंचमहदेवलाघवं॥साधुस्मरणकल्पनाकेशश्चनभवतीति॥
साधुत्वंतुजातिविशेषात्मकमित्युक्तमेव॥समानायामर्थावगतौशब्दैश्चापशब्दैश्चेतिभाष्यमप्येतत्स्यपातीतिदिक्॥इतिअपशब्दा
नांवाचकत्वावाचकत्वविचारः॥प्रयोगशब्दमुपादानोवार्तिककारःप्रयोगाद्धर्मो ननुज्ञानमात्रादिति सूचयति॥युक्तंचैतत्॥एकःशब्दः
सम्यग्ज्ञानःसुप्रयुक्तइत्यत्रज्ञानप्रयोगयोरुपादानस्याविशेषेपिप्रतिपदाधिकरणन्यायेनयदैकस्यादपूर्वंतदैतरतदर्थमितिप्रयोगात्फ
लंज्ञानंतुतदेगमित्यभ्युपगमात्॥प्रयोगस्यफलप्रतिनिहितत्वाच्च॥ज्ञानस्यतुव्यवहितत्वात्॥ज्ञानस्यप्रयोगांगतायांदृशार्थता
लाभाच्च॥उक्तंचभट्टैः॥सर्वत्रैवहिविज्ञानंसंस्कारत्वेनगम्यते॥परांगंचात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति॥अतएवतरतिब्रह्मह
त्यांयोश्चमेधेनयजतेयउचैनमेवंवेदेत्यादिष्वपिज्ञानपूर्वकानुष्ठानात्फलमित्येवसिद्धांतः॥तदुक्तंवार्तिककृता॥तत्तुल्यंवेदशब्द
नेति॥वेदःशब्दोविधायकोयस्यार्थस्यअश्वमेधादेस्तेनेदंतुल्यमित्यर्थः॥तेनैवेदिकशब्दानामपिपक्षकोटिप्रविष्टतयादृष्टांतासंग
तिरितिनाशंकनीयं॥तेसुराइतिपूर्वोदाहृतश्रुतिरपिअपशब्दप्रयोगात्प्रत्यवायंबोधयंतीसाधुप्रयोगाद्धर्मगमयति॥वाजसनेयि
नांब्राह्मणेनस्मादेषाव्याकृतावागुद्यतइतिश्रुतिरप्येवं॥भाष्येतुअभ्युपेत्यवादेनसाधुज्ञानात्फलमित्ययमपिपक्षःसमर्थितः॥न

राम
१४

चैवं अपशब्दज्ञानादधर्मोपि स्यादिति वाच्यं ॥ यावद्द्वचनं वाचनिकमित्यभ्युपगमात् ॥ न ह्येच्छित्वा इत्यादिना असाधुप्रयोगस्यैव निवेधा
 च्छ ॥ न च व्याकरणाध्ययने प्रवृत्तस्य परिनिष्ठितपचत्यादि बोधार्थं दुपचश्च भृतीनां प्रयोगोप्यावश्यक एवेति वाच्यम् ॥ तदीयज्ञानमात्रेण
 निर्वाहात् ॥ अतएवालौकिकं प्रक्रियावाक्यमूहमात्रस्य गोचर इति नित्यसमासेष्वस्वपदविग्रहाभ्युपगमः ॥ अथ व्युत्पादनार्थं न तत्र यो
 ग आवश्यक इत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः ॥ अनपभ्रष्टत्वेन तेषां प्रत्यवायाजनकत्वात् ॥ नत्येते शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्तः यनगाव्यादिसाम्यं
 भजेरन् ॥ अथ सादित्वात्साधुतेत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः ॥ शब्दस्वरूपपरत्वात् ॥ अनुकरणानां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात् ॥ न हि हेतु
 हेतु इति श्रुतिपाठोपि प्रत्यवायजनकः ॥ शब्दस्वरूपमात्रपरा एतेभिन्ना एव साधवश्चेति तु तुल्यं ॥ अतएव स्वाहेन्द्रशत्रुवैर्द्वैति श्रु
 तावाच्युत्तस्य पाठेपि तत्रत्याय्यस्यार्थपरस्य ऊहितस्यानाम्नानादमंत्रतयाजपादिपर्युदासनमंत्रे विधीयमाना एकश्रुतिर्न प्रसक्ते
 ति प्रागुक्तं ॥ अतएव साधुत्वासाधुत्वयोरेकस्मिन्सद्भावो अभावश्चेति विरुद्धस्य दुरुपपादतया अर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं प्रवृत्तम् ॥
 न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन अपशब्दानुकरणस्य असाधुताशंका ॥ असाधूनां शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात् ॥ असाधुत्वस्य शा
 स्त्रीयकार्यत्वाभावाच्च ॥ न ह्यशास्त्रीयमप्यतिदिश्यत इति क्लृप्तसूत्रे भाष्ये स्फुटमेतन् ॥ दुपचश्च भृतिप्रयोगात्पशब्दज्ञानाद्वा प्रत्य
 वायोनास्तीति प्रागुक्तीत्यास्थितेपि अभ्युपेत्यापि प्रत्यवायं भाष्ये कूपरवानकन्याय उदाहृतः ॥ तथा हि ॥ कूपरवननूपद्यपि कर्हमेन लिप्य
 तएव तथापि न तो लब्धे न जले न तं मलं दूरीकरोति फलांतरं क्लृभते नथेहापि परिनिष्ठितरूपज्ञानात्पूर्वोत्पन्नप्रत्यवायनिरासं फलांतरं क्लृ
 भत इति ॥ सोयं कूपरवानकन्यायः ॥ कूपरवनतीति विग्रहे कर्मण्यणि प्राप्ते वा सरूपन्याये न ण्वल् ॥ नित्यसमासत्वाभावात्कूपस्य रवानक इ

तिस्वपदविग्रहः ॥ नचशिल्पिनिष्पुनासंस्त्रेणण्वुलोबाधः स्यादितिवाच्यं ॥ इहखर्ननकर्तृत्वमात्रस्यविवक्षयाशिल्पित्वस्याविवक्षित
 त्वात् ॥ तस्मान्त्सर्वथापिगाव्यादिप्रयोगेप्रत्यवायइतिस्थितं ॥ तत्रेदंभाष्येसिद्धंतिताम् ॥ याज्ञेकर्मण्येवायं ॥ नमूद्धितवाइत्यस्यक्रतुप्रक
 रणेपाठान् ॥ क्रतुप्रयोगाद्दिहस्तुअपशब्दप्रयुज्जानोनदुष्यति ॥ एवंहिश्रूयते ॥ यर्वाणस्तर्वाणोनामत्रखर्यौबभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरजा
 इति ॥ प्रत्यक्षधर्माणोयोगजधर्मबलेनसाक्षात्कृतधर्मोः ॥ अत्रापञ्चतेराशयः ॥ योगिनएतेविरक्त्यतिशयाल्लौकिकेष्वर्थेष्वग्रहविरहेणच
 यथातथास्माकंभवत्वितिविवक्षवोयद्वा नस्तद्वा नइतिवक्तव्येयर्वाणस्तर्वाण इत्युच्युः ॥ याज्ञेकर्मणिपुनः साधूनेवप्रयुक्तवतः तेनयर्वाणस्त
 र्वाण इत्येवंरूपमेवसंज्ञांमुनयोलेभिरइति ॥ भट्टाश्चाहुः ॥ स्युपायमांसभसादिः पुरुषार्थमपिश्रितः ॥ प्रतिषेधः क्रतोरंगमिष्टः प्रकरणा
 यादिति ॥ अपरेत्त्वाहुः ॥ क्रतौर्बहिः प्रयोगेपिपुरुषः प्रत्यवैतीति ॥ तेषामयमाशयः ॥ नानृतं वदेदित्यनारभ्याधीतः पुरुषार्थोपिनिषेधस्ताव
 दस्तीतिनिर्विवादं ॥ तत्रनिषेध्यमनृतंदिवा ॥ शब्दानृतमर्थानृतंचेति ॥ शब्दस्यार्थस्यवाविपरीतप्रतिपत्तिहेतुभूतसुच्चारणमनृतवदनं ॥ ए
 वंचयथा अर्शन्तं वदतः प्रत्यवायस्तथाशाब्दानृतमपीतितुल्यं ॥ क्रतुमध्येपुनरपभाषणेपुरुषोपिप्रत्यवैतिक्रतुरपिविगुणइतिवचन
 द्वयबलात्सिध्यतीतिदिक् ॥ यथाचप्रयोगेसाधूनांनियमस्तथासाधुत्वज्ञानेपिव्याकरणस्यनियमएवेत्यवधेयं ॥ व्याकृतावागुद्यतइतिप्रा
 गुक्तश्रुतेः ॥ व्याकृताव्याकरणसंस्कृतेतिहितदर्थः ॥ व्याकरणशब्दश्चयोगरूढ्यालक्ष्यलक्षणसमुदायपरः सूत्रमात्रपरोवेतिपसद्वयमपि
 भाष्येस्थितम् ॥ तत्राद्येपक्षेसूत्रमात्रमधीयानेवैयाकरणशब्दप्रयोगोभाक्तः समुदायवाचकादिशब्दाः क्वचिदवयवेपिप्रयुज्यंते ॥ यथापू
 र्वेपंचालाउत्तरेपंचालाइति ॥ द्वितीयपक्षेनुव्याकरणस्यसूत्रमितिप्रयोगोराहोः शिरइतिवन्नेयः ॥ अष्टाध्याय्याएकदेशः सूत्रमित्यवयवा

बय विभाषेष ष्ठीति वास्तु ॥ अस्य वनस्यायं वृक्ष इत्यादिवत् ॥ नचैवमपि सूत्रमात्राच्छब्दा प्रतिपत्तेन यमानुपपत्तिः ॥ पदच्छेदविग्रहयोज
 नादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यंजनात् ॥ अतएवस्युत्सूत्रमुच्यमानमप्युपेक्ष्यते ॥ यत्रैवतुसूत्रस्यतात्पर्यलेशोप्यस्ति तदेवतुगृह्यते ॥ तदुक्तं
 ॥ सूत्रेष्वेवहितत्सर्वेयदृत्तौयच्चवार्तिकइति ॥ अतएवबहुलग्रहणादिकंसार्थकमितिदिक् ॥ नन्वेवंकिंवर्णोपदेशेन ॥ नहितद्वलेनकस्यचि
 च्छब्दस्यसाधुत्वमवगम्यते ॥ नचकलध्यातादिदोषरहितवर्णस्वरूपप्रतिपत्तिरेवतत्फलमितिवाच्यम् ॥ लोकतरवाविपुतवर्णप्रतीते
 रवश्यंवाच्यत्वात् ॥ अन्यथापुतादिपाठस्यापीहकत्तेव्यतापत्तेः ॥ तदुक्तं ॥ इष्टबुध्यर्थश्चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घपुतानामप्यु
 पदेशइति ॥ एकश्रुत्यासूत्रपाठादुदात्तादिस्वरत्रयस्यापिकर्त्तव्यः पाठइत्युक्तं ॥ त्रैस्वर्येणपाठेहिअन्यतमस्यउच्चारणादेवसिद्धौद्वयोरैव
 कत्तेव्यतांब्रूयात् ॥ अतएवचलोकैत्रैस्वर्यमेकश्रुत्यासहविकल्प्यतइतिज्ञाप्यते ॥ एतच्चविभाषाच्छंदसीत्यत्रस्फुटीकरिष्यामः ॥ ननुनिर्दे
 शस्यजातिपरत्वात्कुनादिसंग्रहः सेत्स्यतीतिचेन्न ॥ संवृतकलप्रभृतीनामपिसंग्रहापत्तेः ॥ तदुक्तं ॥ आकृत्युपदेशात्सिद्धमितिचेत्सं
 वृतादीनांप्रतिषेधइति ॥ तत्रह्रस्वस्यअवर्णस्यसंवृतगुणकत्वेपितदितरेषामचांसंवृतत्वंदोषः ॥ आदिशब्दात्कलः ॥ सचस्वोचितस्थान
 श्रष्टः ॥ तथाशवासभूयिष्ठतयाह्रस्वोपिदीर्घवल्लस्यमाणोध्यातः ॥ एवंदीर्घोपिह्रस्ववत्कालसंकोचेनोच्यमानोर्धकः ॥ एवंकरणादिभ्रंशाद
 पिबहवोदोषाः शिक्षाप्रतिशारव्यादिषुप्रसिद्धाः ॥ तत्तदोषविशिष्टानामपिअत्वादिजात्याक्रीतत्वाज्जातिपरनिर्देशपक्षेतेष्वतिव्याप्ति
 रितिस्थितम् ॥ नचगर्गादिविदादिपाठस्यतंत्रेणोभयार्थतयावर्णशुद्धिलाभः ॥ अपठितेषुप्रातिपदिकेषुतथाप्यगतेः ॥ स्यादेतत् ॥ सर्वा
 अज्यक्तयोहलवक्तयश्चशास्त्रांतेषुसूःपठिष्यते ॥ अअइतिवत् ॥ नचैवंगौरवं ॥ तद्वलेनसर्वेषामनुबंधानांप्रत्याख्यानात् ॥ इत्संज्ञा

श.कौ.
१६

लोपयोरपित्यागात् ॥ तथाहि ॥ शीङ्धातोर्ङ्कारं परित्यज्या मः ॥ ईकारं च कलपठिष्यामः ॥ इति तभात्मनेपदं इत्यस्य स्थाने कलात्पत्नने
पदमिति पठिष्यामः ॥ कलश्च प्रक्रियादशाया मेव ॥ यथाङ्कारः ॥ प्रयोगे तु शुद्ध एव ॥ प्रत्यापत्तेः शास्त्रांते करणमपि शास्त्रीय सकल
कार्यप्रत्यसिद्धतालाभाय ॥ एवं च प्रक्रियायां दोषस्य कलादेराश्रयणेऽपि परिनिष्ठितरूपेण कश्चिद्दोषः ॥ यथा यथान्यासपक्षेऽपि अकारस्य
विवृतता प्रक्रियामात्रविषयाननुप्रयोगसम्भावयितीतद्वदिह पक्षे कलादयोपीति न कश्चिद्दोषः ॥ धर्मिकल्पना तद्वति न्याय
श्चेह बोध्यः ॥ इकारादयो हि धर्मिणसवत्वयापाठ्याः ॥ मया तु उभयपठनीयस्य ईकारस्य कलत्वमात्रं कल्प्यमिति ॥ नन्वस्मिन्पक्षे स्व
रितञ्जित इत्यत्र कथं कार्यमिति चेत् ॥ धातात्कर्त्रभिप्राय इति ॥ एवं आद्यंतौ त्रिकिता वित्यत्र आद्यंतौ कल धाताविति ॥ इडाद्यगमाश्च
निरनुबंधाः कलात्पाठ्याः ॥ आनुगादयो धाताः ॥ इकृञ् इत्यस्य स्थाने कृ इति द्विदोषं पाठ्यं ॥ आदिरंत्येनेत्यत्रापि आदिकर्त्तृसहेत्यु
क्त्वां अउ इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यते ॥ कलेनेति तृतीयानिर्देशे सति तु अप्राधान्यात्सिद्धांत इव चरमवर्णस्य संज्ञानस्यात् ॥ इलोप इ
त्यादौ अण इत्यपनीय अओरिति करिष्यते ॥ स्वरसंधिस्त्वसंदेहाय न करिष्यते ॥ तस्मात्सर्वमनुबंधकायोदिकं कलादिभिरेव सिध्यती
ति चेत् सत्यं सिध्यत्येवं ॥ अपाणिनीयं तु भवति इति चेत् अत्रोच्यते ॥ इष्टिसिद्धयोर्वर्णोपदेशः ॥ एवं चाकृत्युपदेशादेव उदात्तादि
सिद्धिमंगीकृत्य कलादिष्विति प्रसंग इत्थं परिहार्यः ॥ आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः ॥ उच्चार्यंते तस्तेषु नेमे प्राप्ताः कला
दय इति ॥ यत्तु अग्रहणेषु प्रातिपदिकेषु प्राप्ता एवेति ॥ तन्न ॥ त्वयापि प्रतिपदपाठस्यावश्याश्रयणीयत्वात् ॥ अन्यथा शश इत्यवषष
इत्यपि स्यात् ॥ मंचकैमंजक इति ॥ पलाशेपलाष इति ॥ स्यादेतत्स्वरवर्णानुपूर्वीनिर्णयाय यदि प्रतिपदपाठस्तर्हि कलादिनिवृत्तिर

राम
१६

पिततएवास्तु ॥ उणादिसूत्रात्पृषोदरादिसूत्राद्वासाधुत्वाभ्यनुज्ञानं विशेषावधारणं तु निघंटादिनेतिचेत्कलादिनिवृत्तिरपि शिक्षादिग्रं
थेनास्तु ॥ सत्यं ॥ आनुषंगिकी कलादिनिवृत्तिः ॥ वर्णोपदेशस्यसुरव्यंफलं तु प्रत्याहारनिष्यत्तिः ॥ प्रत्याहारशब्दस्तु अणादिसंज्ञापरः ॥
प्रत्याह्रियंतेवर्णाएष्विति व्युत्पन्नेः ॥ नचग्रहणकशास्त्रेण निष्पादितासु अकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तिः ॥ योगरूढ्यभ्युपगमात् ॥ तस्मादादि
रंत्येनेत्येतत्सूत्रमिद्धाः संज्ञाः प्रत्याहारशब्दवाच्यास्तनिष्यत्तयेचवर्णोपदेशइतिस्थितम् ॥ ॥ इतिश्रीशब्दकौस्तुभेप्रथमस्याध्यापस्य
प्रथमेपादेप्रथममन्धिकंसमाप्तम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ अदुउण ॥ संज्ञासूत्रमिदं ॥ आदिरंत्येनसहेतेत्यनेनसहैकवाक्यत्वा
त् ॥ अदुउणित्येषामंदिस्कारः अंत्येनणकारादिनासहितः सन् आद्यंताभ्यामाक्षिसानां मध्यगानां स्वस्यचसंज्ञेतिहिवाक्यार्थः ॥ अत्र अकारा
दीनांस्वरूपेण अनुकार्येण वासतोप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्वंनेतिगवित्ययमाहेत्यादाविवविभक्तेरनुत्पत्तिः सुर्षोसुर्षुगि
तिलुग्वा ॥ छंदोवत्सूत्राणीति भाष्यकारेण्यच्छंदोंगेषु व्याकरणसूत्रेष्वपिच्छंदसकार्यतिदेशात् ॥ यूरुव्याख्याविति सूत्रे छंदः प्रदेशेषु भौ
गसुरव्यन्यायो न प्रवर्तत इतिवक्ष्यमाणत्वाद्वा ॥ स्यादेतत् ॥ स्वरसंधिनेह भाव्यम् ॥ तत्र अइत्यत्रविभक्तेः रुत्वयत्वलोपेषु वृक्षइहेत्यादा
विवलोपासिध्यासंधिर्नेतिसमाधानेपि इकारस्य इकोसवर्णइति ऋकारस्य ऋत्यक इति प्रकृति भावसंभवेपि एदेतोरुयापौदुवोरौ ॥ यत्तु व
र्णोपदेशकाले अजादिसंज्ञानामनिष्पादत्संधिर्नेति ॥ तच्चिंत्यं ॥ वर्णोपदेशे इत्संज्ञायां अच्यत्याहारेचनिष्यन्नेप्रवर्तमानानां यणादीनां
सुधुपास्यइत्यादी तटस्थइव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाकांतेवर्णोपदेशादावपि प्रवर्ततेरावश्यकत्वात् ॥ अन्यथातुल्यास्यप्रयत्नमित्यादी-
सवर्णोदीर्घो न स्यात् ॥ तथा अर्थवत्सूत्रांतर्गतानांप्रातिपदिकत्वं प्रत्ययः पूर्येव्यादीसुप्रत्ययोक्त्याप्रातिपदिकात् द्व्येकयोर्हि वचने कव-

चने बहुषु बहुवचनमित्यादौ तत्तद्विभक्तिः ससजुषोरित्त्ररुः स्वरवसानथारिति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वेषु पूर्वः स्यात् ॥ स्वाध्यायो
 ध्येतव्य इत्यस्यनेह मानेत्यादिश्रुतेष्वस्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादिनामपीति चेत्तुल्यं यणादावपि ॥ नन्वेवं ग्रहणकशास्त्रम
 पि अणो प्रगृह्यत्येत्यादौ तदस्य इव स्वस्मिन्नपि प्रवर्तेत ॥ ततश्च दीर्घाणां मनणत्वेन सबर्णग्राहकत्वं नास्तीति सिद्धं तोपि भज्येनेति चे
 न्नान्वेषम्यात् ॥ पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः ॥ तद्वोधश्च पदार्थबोधोत्तरभावी नद्याच अणुशब्देन ये उपस्थितास्तेषां सबर्णग्राहकत्वं सू
 त्रार्थः ॥ अणुशब्दश्च आदिरंत्येनेति सूत्रेण अक्षरसलास्रायपठितेषु संकेतित इति तानेवात्रोपस्थापयति ॥ तथाच अष्टादशानामपि
 अकारः संज्ञेति पर्यवसन्ने सूत्रांतरेष्वस्य चावित्यादिषु अकारोष्टादशानामुपस्थापक इत्युचितं ॥ ननु ग्रहणकसूत्रेपि ॥ एतद्वाक्यार्थ-
 बोधात्प्रागष्टादशस्वगृहीतशक्तिकत्वात् ॥ नहि सिचि वृद्धिरित्यादावादेवामुपस्थापकोपि वृद्धिशब्दे वृद्धिरादैजिति संज्ञा सूत्रेतामुप
 स्थापयति ॥ किंतु स्वरूपमेव ॥ संज्ञासूत्रेच सामानाधिकरण्यात्प्रादेवा वृद्धिशब्दवाच्यत्वावधारणे सूत्रांतरेषु संज्ञिनामुपस्थितिर्निर्बन्धेनि
 दिक् ॥ तस्माद्बहुणित्यादौ स्वरसंधिः प्राप्नोत्येवेति चेत् ॥ सत्यं ॥ संहिताविरहात्प्रयणादयः ॥ अनित्याहिवाक्ये संहिता ॥ उक्तं च ॥ संहि
 तैकपदेनित्यानित्याधातूपसर्गयोः ॥ नित्यासमासेवाक्ये तु साविवक्षामपेक्षत इति ॥ समासस्य पृथग्रहणं गोबलीवर्हन्यायेन ॥ एक
 पदइत्यनेनैव तत्सं ग्रहसिद्धेः ॥ इयंच प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा संहिताधिकारेणैव ज्ञापिता ॥ असंहितायां यणादिनिवृत्त्य
 र्थाहिसंहिताधिकारः ॥ अतएव ॥ हेरोहित्वमसिशीलवतीषु धन्याएननिवारयपत्तिसखिदुर्विनीतं ॥ जालांतरेणममवासगृहं प्रवि
 ष्टः शोणीतदं स्पृशति किंकुलधर्म एष इत्यत्र धन्याएनमित्यस्य नासाधुता ॥ अतएव आलंकारिकैश्च्युतसंस्कृतित्वापेक्षया पृथगे

वविसंधितानामदोषांतरगणितं ॥ तच्चेहास्तीत्यन्यदेतत् ॥ नन्वेवमप्यसंहितायां कालव्यवायादेवयणादेरप्राप्तौ किं संहिताधिकारेणेति चेन्न ॥
संहिताधिकारबहिर्भूतानां कालव्यवायेपि प्रवृत्तिं ज्ञापयितुं तदारंभात् ॥ तेन अग्राविष्णु इत्यग्राविष्णु इत्यादाववग्रहेष्या नडादयः ॥ अग्रिमीले
इत्यत्रपदविभागेपि निघातः ॥ तेनोपसंज्ञामित्यादौ नसादयश्चसिध्यन्ति ॥ नन्वेवपुरःहितमित्यवग्रहेहिशब्दस्यस्वरितत्वंबह्वचैः पठ्यमानमसंगतं स्यात् ॥
॥ तयो यू र्वा वचीति संहिताधिकार आशास्त्रसमाप्तेरिति सिद्धं ज्ञातम् ॥ स्वरितविधेश्च तदंतर्भूत्वात् ॥ अतएव तैत्तिरीयावग्रहेहितशब्द
मनुदात्तपठेति ॥ अतएव च बहु चाभ्यग्रिमील इत्यस्य पदविभागपाठे निघातमेव कुर्वेति ननु स्वरितमपीति चेत् ॥ सत्यं ॥ प्रातिशाख्ये
विशेषविधानात् स्वरितसिद्धिः ॥ उक्तं हि ॥ यथासंधीयमानानाममेकी भवतां स्वरः ॥ उपदिष्टस्तथाविद्यादक्षराणामवग्रह इति ॥ तदेवं
अदुःखित्यादौ संहिताविरहान्नसंधिरिति स्थितम् ॥ केचित्तु चादिषु पाठान्निघातसंज्ञा ॥ निघातएकाजिति प्रगृह्यत्वं ॥ ततः प्रवृत्तिभावः
॥ यद्यपि अनिपातानामपीहग्रहणमिष्टं दध्यश्चोदासिः साक्षिरित्यादिसिद्धये तथापि न सर्वाव्यक्तयः साक्षान्निर्देष्टव्याः ॥ आनंत्यात् ॥ किंतु
काचिद्यत्किर्निर्दिश्यमाना स्वसदृशीमितरां अपि गृह्णन्तीति वक्ष्यते ॥ तत्र किं निघातव्यक्तिरेव निर्दिश्यतां उत तदितरेति संशये आद्यैको
द्विरेव युक्ता ॥ संहिताकार्यविरहेण निर्दिश्यमानरूपस्य स्फुटप्रतीतिसिद्धेरित्याहुः ॥ कारप्रत्ययस्तु न भवति ॥ बहुलग्रहणोत् ॥ सहिरो गा
रव्यां यो ण्वुल् बहुलमित्यत्रोपसंख्यातः ॥ अन्येतु इकस्ति षोधातु निर्देश इत्यतो निर्देशशब्दः कारप्रत्ययविधावनुवर्तते ॥ निर्देशश्च प्रतिपा
दनं ॥ तेन प्रयोगविशेषनिष्ठानां वर्णानां प्रतिपादने प्रत्ययः इहंतु आनुपूर्वीसंपादनमात्रेतात्पर्यं नतु क्विपुत्र इत्यादौ दृष्टानामकारदीनां प्रति
पादने अतः कारप्रत्ययाभाव इत्याहुः ॥ अनुकार्यानुकारणयोरभेदविवक्षापक्षे तु अर्थवत्त्वस्याविवक्षिततया वर्णवाचित्वाभावात् कारप्रत्य

श-के-याभावः ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ अकारः संवृतः ॥ विवृतकरणः स्वराः तेभ्यः एओविवृततरौ ताभ्यामै औविवृततरौ ताम्यामप्याकारः संवृतो
 १८ कार इति शिक्षावाक्यात् ॥ विवृतसंवृतादयः शब्दाः शुक्लादिवद्धर्मेधर्मिणिचप्रयुज्येतेतेनविवृतंकरणं प्रयत्नोपेषांतेतथाभूताः स्वसूइः
 कारादय इत्यर्थः ॥ यत्तुच्छंदोगत्रिशेषैरिवर्णवर्णत्रहकाराणांसंवृततामिच्छुद्धिरुक्तं च तः संवृता अन्यत्रार्भवसाम्प्रइति ॥ तत्तुतदीयषारवा
 विशेषमात्रपरंननुसार्वत्रिकं ॥ यथासात्यमुग्रिणाणावनीयानामेवमुजाते एष्वसूचते अध्वर्यो ओद्विभिः सुतमित्यादावेकमात्रएकारओ
 कारश्चनत्वनेकेषांतद्वत् ॥ इकारादौवायथातथास्त ॥ अकारस्यसंवृतत्वंतुनिर्विवात्मेव ॥ तथाप्यसौप्रक्रियादशायां अकारेणदीर्घेण
 पुतेनचसहसावर्ण्यस्मिन्नुपेविवृततरौस्मिन्नुत्त्रेनिर्द्देश्यते ॥ विवृततरत्वंचप्रयोगदशायांमाभूदित्येतदर्थंशास्त्रांतेअअइतिसूत्रेकृतं ॥
 तन्नहिविवृततरमनूयसंवृतीविधीयते ॥ नचानुवाच्यसमर्पकेण अकारेणदीर्घेषुतयोरपिग्रहणकशास्त्रबलात्संग्रहः स्यादितिब्रुच्यं ॥ अ
 द्दमितपरनिर्देशस्यएकशेषेणद्वस्वषट्कनिर्देशस्यवासिद्धांसिष्यमाणत्वात् ॥ वस्यतिहितत्रवार्तिककारः ॥ सिद्धंतुतपरनिर्देशात्प्र
 शेषनिर्देशात्स्वरांनुनासिकभिन्नानांभगवतःपाणिनेःसिद्धमिति ॥ शास्त्रांतेचविधीयमानंप्रत्यापत्तिवचनमेवज्ञापकंदहविवृतउपदि
 ष्टइत्यस्यार्थस्य ॥ यत्तुअत्रत्यंवार्तिकंअकारस्यविवृतोपदेशआकारग्रहणार्थइति ॥ तत्रविवृतशब्दोविवृततरत्वपरः ॥ उदाहृतशिक्षा
 नुरोधात् ॥ ननुशुक्लतरौपिशुक्लोभवत्येवयथातथेहविवृततरस्याप्याकारस्यविवृतत्वानपायात्सावर्ण्यंयथाश्रुतेपिसेत्स्यतीतिचेत् ॥ न।सि
 णसंज्ञायामुल्यप्रयत्नत्वस्यविवृततरत्वाद्यवांतरधर्मपुरस्कारेणैववक्तव्यत्वात् ॥ अन्यथाओदौतोरपिसावर्ण्यापत्तौगांगाइत्यत्रेवनाबंन
 वग्लाबंग्लावइत्यादावपिओतोमृशसोरित्यात्वंप्रवर्तेत ॥ इदूदेदिति एकारांतस्यविधीयमानाप्रगृह्यसंज्ञाकरवावहैइत्यादावपिप्रवर्तेत ॥

एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपं कस्यै अदात्विष्णो अस्तीत्यादावपि स्यात् ॥ किंचैवं हकारादीनामीषद्विरुत्तत्वादकारादीनां विरुत्तत्वात्सर्ववर्णो
 प्रसक्तेर्नाड्यालाविति सूत्रं न कर्तव्यमिति भाष्यसिद्धांतो व्याकुप्येत ॥ ए ओ डि त्वादि सूत्रद्वये डकारचकाररूपानुबंधद्वयकरणंचैव हलिंमं ॥
 अन्यथा हि अन्यतरेणैव सर्वत्र व्यवहरेत् किं बहुना ऐकारोकारावपि निर्दिशेदाकारादीनामिव सावर्ण्ये न सिद्धे रिति दिक् ॥ तस्माद्त्रत्यभाष्यवृ
 त्तिकयोर्विरुत्तशब्दो विरुत्ततरं लक्षयतीत्येव तत्त्वं ॥ यद्वा ॥ विरुत्तप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्विरुत्ततरेण सह सावर्ण्ये सेत्स्यतीत्यवधेयं ॥ एवं च भ
 ष्यादिप्रथो यथा श्रुतस्य ब्रह्म ॥ एतच्च न्यासकारहरदत्तयोर्ग्रंथमनुसृत्य उदाहृतशिक्षावांक्योपष्टेभेन व्याख्यातं ॥ परमार्थतस्तु ॥ आका
 शे विरुत्त इत्येव भाष्यवार्तिकस्वरसिद्धं न तु विरुत्ततर इति ॥ ब्रथा च पाणिनीयशिक्षा ॥ स्वराणां मूल्याणांचैव विरुत्तंकरणं स्मृतं ॥ त्रिभ्यो
 र्भिविरुत्तावेङोताभ्यामैचौतथैवचेति ॥ प्रागुक्तं तुर्मतां ब्रं न तु पाणिनीयं ॥ अतएव ए ओ डि सूत्रे भाष्यकै यदादौ अकारस्य विरुत्तत्वादि
 वृत्ततराभ्यां संध्यस्य आगाभ्यां न सावर्ण्यमित्युक्तं ॥ एवं च वृत्तिग्रंथस्यापि यथा श्रुतस्य सौष्टवे न्यासकारहरदत्ताभ्यां कृतं भंक्त्यव्याख्या
 नमनादेयं ॥ अथ च नाड्यालाविति पठतः सूत्रकृतो मते विरुत्ततरस्यापि विरुत्तत्वमात्रेण सावर्ण्यमस्तु ॥ चत्वार आभ्यंतराः प्रयत्नाः सा
 वर्णसंज्ञायामाश्रीयंत इति वृत्तिग्रंथस्वरसात् ॥ नचैव मेडि चोरति प्रसंगः ॥ वर्णस्य म्नाये पृथग्दिर्देशसामर्थ्यात् अनुबंधद्वयसामर्थ्यात् तत्र
 सावर्ण्यप्रवृत्तेरिति दिक् ॥ ननु दंडाढकमित्यादौ दीर्घेण सह दीर्घएकादेशः सावर्ण्यस्य फलमित्यस्तु पुतेन तु सावर्ण्ये किं फलमिति प्रैत् ॥
 इह आश्रितत्तेतिगुरोरनृत इति पुते कृते तेन सह पूर्वक्यदीर्घएकादेशः फलमिति गृहाण ॥ नच दीर्घे कर्तव्ये पुतस्यासिद्धत्वं शक्यं ॥ पुत प्र
 गृह्या अचीति ज्ञापकेन सिद्धः पुतः स्वरसंधिष्विति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ स्यादेतत् आसुरसाम्नायिकस्य अकारस्य कृत्वेपि विरुत्तत्वे धातुप्रति

१९

पदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य संबुतत्वात् च त्वं न स्यात् ॥ आक्षरसमाप्ताधिकेन भिन्नप्रयत्नानामपीषामग्रहणात् ॥ ततश्च शामा महानामिति
दीर्घो अलोत्पत्तिपरिभाषया अंत्यस्यैव स्यान्न त्वकारस्य ॥ अचश्चेति परिभाषया बाधुदनुपस्थितेः ॥ तथा हृषदित्यत्र प्रातिपदिकस्यां त उदात्तो
वत्येतन्न स्यात् ॥ नायक इत्यत्र प्रत्ययाकारस्यानच्त्वात् प्रायादेशेन स्यात् ॥ अवनमतीत्यत्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्या
द्युदात्तत्वं न स्यात् ॥ किंच ॥ अस्य चावित्यादौ अकारस्य विरतत्वेनानणत्वात् सति ग्राहकत्वेषु क्लीभवतीत्यादावेवेत्वं स्यान्न तु माली भवती
त्यादौ ॥ न चाक्षरसमाप्त्याधिकस्य विरतत्वप्रतिज्ञा सामर्थ्यात् स हृषो धात्वादिस्थेष्वपि तत्कार्यप्रवृत्तिरिति वाच्यं ॥ खड्गकमित्यादौ दी
र्घसंपादनेन विरतत्वप्रतिज्ञायाः साफल्ये सति सामर्थ्यविरहात् ॥ तथा हि ॥ अकः सवर्ण इत्यत्र आदिरंत्येवेति वचनादनयोरेव अकारककार
णो रनुकरणमिति निर्णीतं तेन प्रत्याहारगतेन विरत्त्वेनाकोशसावर्ण्यादौ घं पुतयोर्ग्रहणे खड्गकमित्यादिसिध्यति ॥ अस्मिन्नु विरतत्वे
अस्य चावित्यादिष्विव प्रत्याहारेष्वपि संवृतस्य ह्रस्वस्यैव कार्यं स्यान्न तु दीर्घपुतयोरिति फलभेदस्य स्पष्टतया ह्यविरतत्वप्रतिज्ञायाः सा
मर्थ्यं ॥ अथोच्येत ॥ प्रत्ययप्रत्याहारेण आक्षरसमाप्त्याधिकस्यैव विरतत्वं ज्ञाप्य तदिति न ब्रूमः ॥ किंतु सामान्यापेक्षज्ञापकं इह शास्त्रे यावानकारः
स सर्वोपि प्रक्रियायां विरतो बोद्धव्य इति ॥ एवमपि प्रत्युच्चारणं वर्णानां भेदेन अस्य चावित्यादावुच्चारितस्यानणत्वेन सवर्णग्राहकतानस्या
त्किं त्वकः सवर्ण इत्यादौ प्रत्याहार एव सवर्णग्राहकत्वं स्यात् ॥ एवमिकारादयोपीकोपणचीत्यादावेव ग्राहकाभ्युर्न तु एरुनेकाचो यस्यै
ति चेत्यादौ ॥ ननु एक एव अकारः तत्कस्यानणत्वं माशंक्यते ॥ न चैवमुदात्तानुदात्तत्वादिविरुद्धधर्मानुपपत्तिः ॥ तेषां व्यंजकध्वनिधर्मत्वा
त् ॥ अनुबंधव्यवस्थापिलोकवद् भविष्यति ॥ लोके हीह मुंडो भव इह जटिलो भवेत्यादि क्रमेण एकस्यानेकधर्मीपदेशोपितत्तद्देशभेदेन

राम.
१९

धर्मीव्यवतिष्ठते तथेहापिकर्मण्यणि त्यत्रैवणित्वं चरेष्टइत्यत्रटित्वंगापोष्टकिटित्वकित्त्वे - असां प्रतिकइत्यादौ तु नैकमप्यनुबंधकार्यमिति
 व्यवस्था अतएव प्राग्दीव्यतोण्शिवादिभ्योणित्यादौ पुनः पुनर्णित्करणसार्थकं ॥ कथं तर्हि घटे नतरतीति घटिकः ॥ तरतीत्यधिकारे नौ ह्यचष्ट
 न्निठिठन् ॥ कथंच धनस्य निमित्तसंयोग उत्पातो वाधन्यः ॥ तस्य निमित्तसंयोगोत्पातावित्यधिकारे गोद्युचो संख्या परिमाणाश्चादेर्यत् इति चेत्
 ॥ आवृत्तिकृता ह्यज्यपदेशाद्भविष्यति ॥ न च बाहुकइत्यादौ मुख्यद्वयचरितार्थत्वा न्नौणे कार्या संभवइति वाच्यं ॥ अश्वादिप्रतिषेधे नैह गौर
 णस्यापि मुख्यसमकक्षप्रज्ञापनात् ॥ अतएव किरिणेत्यादौ सावेका चइति विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति ॥ आवृत्तिकृते न ह्यज्यपदेशेन स्वा-
 श्रयस्यैकाज्यपदेशस्य निवर्तितत्वात् ॥ न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते ॥ तस्मादुक्तरीत्या बाधकाभावात्प्राघवरूपसाधकबलवत्त्वात्
 त्रय्यक्तिरेकैवेति सर्वसुस्थमिति चेन्न ॥ उदात्तत्वादि विरुद्धप्रमाथ्यासेन व्यक्तैक्यस्य बाधात् ॥ ध्वनिधर्मा एवैतदित्युक्तमिति चेत्तर्हि कित्त्व-
 यत्त्वादिकमपि तस्यैवास्त्विति - अकारेकारादीनामप्येक्यप्रसंगः ॥ तदेतदुच्यते ॥ अखंडंपदं वा क्यं वा वाचकमिति ॥ किं बहु नामास्त्वं वयं
 ग्यो वर्णः व्यंजकत्वाभिमतैर्ध्वनिभिरेव सर्वनिर्वाहात् ॥ अक्षं च हरिणा ॥ अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्याजातिः स्फोटइति स्मृता ॥ कैश्चिद्वाक्तय एवा-
 स्त्वा ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति ॥ तस्माद्यदि ध्वनिभिरेव निर्वाहस्तर्हि जातिस्फोटेषु नो चेत्कस्वयोस्त्रिबोदात्तानुदात्तादीनामपि भेद एवेति न्या-
 यतः - परिनिष्ठितैसति एव ध्वनिशून्यभेदानुदात्तस्वरिसादिकान् ॥ वर्णा अनुपतते स्वरार्थावगतिहेतव इति मीमांसकमतमर्द्धजरती मत्वा
 दुपेक्ष्यमिति - स्थितम् ॥ एवं च अनता वर्ण इति नैयायिकाद्यभ्युपगतीत्याद्ययं जातिपरो निर्देशस्तर्हि अस्य चावित्यत्रापि तथेवास्त्विति
 क्रियहणकशास्त्रेण ॥ तदुक्तं ॥ सर्वर्णेण ग्रहणमपि भाष्यमाकृतिग्रहणादिति ॥ तपरसूत्रं तु जातिनिर्देशप्रयुक्तत्वेवातिप्रसंगस्य भंगाय ॥ स्वे-

शक्तिः द्वादीनामइत्यौ एकमात्रव्यक्तिरपि जातिविशेषणतया विवक्ष्यते ॥ विधेयविशेषणत्वात् ॥ पञ्चेकत्ववत् ॥ अस्य चावित्यादौ अनुवाद्यविशेषण
 त्वान्नव्यक्तिर्विद्विस्ता ॥ ग्रहेकत्ववत् ॥ किंतु अणग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो न्ययं पञ्चोभिप्रेतः ॥ एका अवर्णव्यक्तिरिति पक्षस्तदपि त एव ॥ अ
 ष्टादश अवर्णव्यक्तय इति पक्षे तु अइ उणि तियदि जातिपरो निर्देशस्तर्हि पुनरणग्रहणं वैयर्थ्यं ॥ व्यक्तिनिर्देशे तु उक्तीत्या अस्य चावित्यादौ सर्वणग्र
 हणानुपपत्तिरिति महत्संकटं ॥ तस्मादिह सूत्रकारस्याशयो दुर्वच इति चेत् ॥ उच्यते ॥ त्रिष्वपि पक्षेषु स्वस्त्येव सूत्रस्योपपत्तिः ॥ तथा हि ॥ स एवा
 यं अकार इति प्रत्यभिज्ञाबलात्कार एक एवेति पक्षे धर्मस्य वस्थायामस्त्वयैवोपपादनाद्यथाके अणकार्येन भवति यथा च अप्रत्ययादिविधिस्थ
 लेन दीर्घादिप्रवृत्तिः तथा अस्य चाविति विधिरपि माली भवतीत्यादौ न प्रवर्तेतेति ग्रहणकशास्त्रक्रियते ॥ तच्च सावर्ण्याधीनसिति ह स्वस्य विवृत
 त्वं प्रतिज्ञायते ॥ तन्न आक्षरसामान्नायिकस्यैव चेतुस्वरपि न्यवतिष्ठेतेति सार्वत्रिकी प्रतिज्ञा ॥ एवमपि अस्य चावित्यादौ अनणत्वादेव ग्राहकत्वं
 न स्यादिति चेत् ॥ विवृतं ह स्वत्वादेरविशेषणतस्याप्यणत्वात् ॥ नहि मुंडत्वजटिलत्वादिबद्देशभेदेनानुपात्ताः स्वरूपमात्रानुवादेन विहितं अपि
 श्यामोक्षीर्घश्चतुर्बाहु रित्सादयो व्यवतिष्ठते ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकत्वगुणास्तु शब्देनानुपात्तानभेदका इति वृद्धि सूत्रे वक्ष्यते ॥ अनंता
 एव व्यक्तय इति पक्षे अष्टादश अवर्णव्यक्तय इति पक्षे च यद्यपि ह्रस्वदीर्घपुतसाधारणी एका जातिकंठादिजन्यतावच्छेदिका तज्जन्य ध्वनिच्यं गता
 वच्छेदिका वास्त्येव तथापि तद्व्याप्य ह्रस्वमात्रवृत्तिरपि जातिरस्ति ॥ तथा च ॥ अइ उण् सूत्रे व्याप्यजातिपरो निर्देशः तेन तज्जातीये एकत्र कृतं वि
 वृतत्वं सर्वेष्वपि सिध्यति ॥ अतएव सर्वेपि ह्रस्वा अणो भवंत्येवेति अस्य चावित्यादौ न कश्चिद्दोषः ॥ अवात्तामित्यादिष्वपित्येधैव गतिः ॥ अन्यथा
 अवात्सनामिति स्थिते सिचः पूर्वपरयोस्तकारयोर्मध्ये अन्यतरस्यैव झलत्वं स्यान्नतू भयोः अक्षरसामान्नाये उभयोरपागतं ॥ ततश्च झ

लो झलीति न प्रवर्तेत सूत्रस्यावकाशस्तु अभित्यादित्यादिः स्यात् ॥ एवं च दीर्घणामनणत्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीत्यपि सिद्धं तः संगच्छ
नि ॥ अथ व्यापकजातिपरमेव निर्देशस्वीकृत्य अणग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् ॥ एवमपि उपसर्गादतीत्यादौ लृवर्णग्रहणाग्रहणकशास्त्रस्याव
श्यकत्वात् ॥ न च ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्यविधानसामर्थ्यात्तद्ग्रहः ॥ अकः सवर्णइत्यादौ चारितार्थ्यात् ॥ किंच ॥ अस्य चावित्यादौ व्यापकजातिनि
र्देशः तदादीनामवित्यादौ तु व्याप्यजातिनिर्देशइत्यस्य नियामकाभावे संकरोपि स्यात् ॥ न चानुवाद्यविशेषणं विधेयविशेषणं च ग्रहैकत्वपश्चेकत्व
वहिवक्षितमविवक्षितं चेन्मिमीमांसकमर्यादावैयाकरणैः स्वीकर्तुं शक्या ॥ उभेयवाननाश्वाननृचानश्वेत्यत्र उपेत्यविवक्षितं न प्रभृति तु विव
क्षितमिति स्वीकारात् ॥ अर्द्धधातुकस्येडुलादेरित्यादावनुवाद्यविशेषणस्यापि बहुशोविवक्षणाच्च ॥ तस्माद्धारव्या नतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परि
भ्रं विसिद्धां तेशरणं ॥ व्याख्या नंतु लस्यानुरोधीति यद्यप्यगतेन तत्र तत्राश्रीयते तथापि नैतद्दलेन ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्या नं च प्रत्कारमावहते
॥ ग्रहणकशास्त्रबलेन हि अपत्ययो अविधीयमानः सवर्णग्राहकइति स्फुटतरं श्रेणीयते ॥ उल्लंघिताचेयं मीमांसकमर्यादाधर्मशास्त्रेऽपि बहुशः
श्रेयांसं न प्रबोधयेदित्यादिषु ॥ एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रेण कग्रहणमपीह ज्ञापकं ॥ अन्यथा आहुणइत्येकत्वस्य पश्चेकत्ववहिवक्षासंभवात्किं
तेनेति दिक् ॥ अथवा अर्थवत्त्वस्याविवक्षाद्यमपि इहोच्चरितोऽकारादिः सुसदृशोऽव्यक्तीः सादृश्यादव्यसंबंधेनोपस्थापयति ॥ नन्वेवमपि
वत्या अनुपस्थितानां शाब्दबोधे अन्वयप्रतियोगितानुपपत्तिः ॥ अर्थाध्याहारवादेवांशुकाभावात् ॥ अतिप्रसंगभंगस्तु तात्पर्यग्राहकवलेनैव ॥
अन्वयानवापिलक्षणाध्याहारादेरिति प्रसंगस्य तदवस्थत्वात् ॥ स्पृहेरीशितइत्यनुशासनबलत्वात् ॥ अतिसंज्ञात्पुष्पेभ्य इत्यादौ पदाध्याहारः कुत इति चेत्
॥ लस्योपेकर्मणि क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्याद्यनुशासनादर्थध्याहारस्यापि स्थलविशेषेऽसत्त्वात् ॥ अन्यथा गवित्ययमाहे

२१
 ननु विधिवाक्येषु ऋकारो ग्रहणकशास्त्रबलेन ऋकारादी नष्टादशयथा गुण्हातितथा लृक्वर्णानपि द्वादशगुंही
 ध्वत्तिं पृथक्कारोपदेशेन ॥ नचभिन्नस्थानतयासावर्ण्यविरहादग्रहणमिति वाच्यं ॥ ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्तिकबलेन वाच्य-
 त्त्रिकस्येसावर्ण्यस्यावश्यं वाच्यत्वात् ॥ अन्यथा इहोपदिष्टेषु लृकारे प्रात्कारि यतीत्यादौ उपसर्गादिति धातौ वासुप्यापिशलेरित्यस्य अप्रवृत्तिप्रसं-
 गात् ॥ ननु कृपिस्थस्य लृकारस्येह मनुकरणं ॥ तस्य च स्वरकार्येष्वसिद्धत्वात् कारणमिति उपसर्गादिव्यादिसेत्यतीति चेन्न ॥ रूपोरोल इति
 विहितस्यासिद्धत्वेपि तदनुकरणस्यास्य असिद्धत्वविरहात् ॥ स्यादेतत् ॥ प्रकृतिवदनुकरणमिति अतिदेशप्रदयमप्यसिद्ध एव ॥ सखातिदेशो वश्या-
 श्रयणीयः ॥ हिः पचंस्त्वित्यद्देति तैत्तिरीयवाक्ये यच्चपि पचंस्त्वित्याद्युदात्तं पठ्यते तथापि भाष्योदात्ततेः सखां तरीयेपचंनुशब्दस्य तिङ् इति उ-
 द्दिष्टातो यथा स्यात् ॥ नत्येतत्तिङ्-तं ॥ तिङ्-तपदार्थकत्वात् ॥ स्वाद्युत्पत्तिस्त्विह विवक्षा भेदेन वै कल्पिकीत्यर्थवत्सूत्रे वक्ष्यते ॥ अग्नी इ-
 त्याहेत्यादौ प्रगृह्यत्वमप्यतिदेशादेव ॥ अतिदेशे ज्ञापकं तु यत्तदेतेभ्यः परिमाण इति सौत्रनिर्देशः ॥ नह्यत्रातिदेशं विना त्यदाद्यत्वं लभ्यते ॥
 अभिव्यक्तपदार्थाये इति न्यायेन लोकप्रसिद्धार्थपरतापामेव तत्र वृत्तेः ॥ तथा च प्रयुज्यते ॥ यत्तदोर्नित्यसंबंध इति ॥ नन्वनेनैवातिदेशो
 नभत्वस्यावश्यकत्वादुदात्तप्रयोगो नुपपन्न एवेति चेत् न ॥ उदात्तज्ञापकसूत्रेणैव त्यदादीनि सर्वैरित्येकशेषस्याकरणेन एव च तदो-
 सुलोप इत्यादिनिर्देशैश्चातिदेशस्यानित्यताज्ञापनात् ॥ अथवा प्राचदृशरत्कालदिवांज इति सूत्रे अपो यो नियन्तुषु चेति वार्तिकेनैव
 परिभाषाभस्यानित्यताचेत्युभयमपि ज्ञाप्यते ॥ तथा हि ॥ कारीर्यामपुमंतावाज्यभागाविति श्रुतं ॥ अपुमेसोमः अपस्वये सधि एवे-
 तिहितमंत्रौ ॥ तत्रापुशब्दादनुकरणभूतान्मनुपि अस्य वामी यमित्यादाविवा अनुकरणस्य विभक्तित्वाभावादे बलुको प्रसंगादल्लुग्नि-

राम-
 २१

धानमुक्तपरिभाषां ज्ञापयति ॥ मनुबुत्तेश्च प्रथमांततां विना दुर्लभत्वात्प्रातिपदिकतायावश्चकीसाचप्रत्ययांतत्वे सति दुर्लभेति प्राप्तिपदि
कसंज्ञायां अतिदेशप्रवृत्तिविरहाभ्यनुज्ञानादनित्यतापिसिद्धा ॥ एतेन युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिप्रयोगाव्याख्याताः ॥ प्रकृतम
नुसरामः ॥ लृकारानुकरणस्याप्यतिदेशो नासिद्धत्वात्प्राक्कारिणीत्यदाबुपसर्गाहतीत्यस्य प्रवृत्तिसिद्धौ किं सावर्ण्येति चेन्न ॥ तथा
सतिरेफपरस्वप्राप्तावपिलकारपरत्वासिध्याप्रकृते अनित्यत्वेनातिदेशाप्रवृत्तेरेकत्वयापि वाच्यत्वात् ॥ ननुरेफपरत्वेसिद्धे अतिदेशाद्रेफस्य
लकारो भविष्यतीति चेन्न भ्रममपि गम्लस्रुद्धत्यादिस्थस्य लकारस्यानुकरणे त्वदुक्तातिदेशादेरुक्ति संभवाभावात् ॥ तस्मात्सवर्णत्व
स्याबुशकत्वे लकारोपदेशो व्यर्थ एवेति चेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ न तावद्वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतः प्रवृत्तिः ॥ आरब्धव्येपि वार्तिके ऋकारलकारयोः
सवर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुं कर्तव्य एव लकारोपदेशः ॥ तत्र ऋकारसिखेत्यत्र गुरोरनृतइति पुनः सिध्यति ॥ अन्यथा अनृतइति निषेधः स्या
त् ॥ ऋकारेण लकारोपदेशात् ॥ कूप्यमानश्च लीकूप्यमानइत्यादौ ऋवर्णां च स्येत्यौपसंख्यानिकस्वस्या प्रवृत्तिस्तु सुभ्रादित्वेनापिसु
बचा ॥ अन्यथा प्रकूप्यमानादौ लृत्वचइति णत्वस्य दुर्बोत्तात् ॥ इदं त्ववधेयं ॥ वार्तिकमते सवर्णेण ग्रहणमपरिभाष्यमिति सिद्धां तादृका
रे लृकारसाधारणजातिविरहेणाकृतिग्रहणासंभवाच्च प्राक्कारिणीत्यत्र कर्णनिर्वाहस्तदवस्थ ॥ सावर्ण्यविधिस्तु सवर्णे दीर्घे होत
लृकारइत्यत्र इकोसवर्णइत्यस्य प्रवृत्तिरिति बंधे च चित्तार्थः ॥ नच ऋत्वकइत्यस्य प्राप्तिः ॥ ग्रहणकशास्त्राभावादेव ॥ एवं च दीर्घसं पा
द्यलृकारा लृकारपठेः सावर्ण्यानित्यत्वमपि कथं ज्ञापयेदिति ॥ तस्मादणग्रहणप्रवृत्तिचक्षणस्य तत्त्वानेन ऋग्रहणं कर्तव्यं ॥ अपत्ययम्
हणं च नकार्यमित्याशयः कल्प्यः ॥ यद्यप्येवं पदलभृतीनां लृदितां नाग्लोपीत्युदित्कार्ये प्राप्नोति ॥ पृथगनुबंधकरणं तु लृदित्वप्रयुक्तस्य

अत्रादेशस्य नदित्त्वप्रवृत्त्याचरितार्थत्वादसंकरं ज्ञापयितुं समर्थं तथापि सावर्ण्यस्य नित्यतमैवेदमुपि समाधेयं ॥ यं ह्य ॥ स्वरसंधिप्रक
 रणे लृवर्णस्य ऋवर्णव्यववाच्यः ॥ सावर्ण्ये च नोपसंख्येयं पुनस्तत्प्रकरणं नरस्य हतिनतत्रातिदेशप्रवृत्तिः ॥ उरणरपरइति परिभाषा तु
 कालतया स्वरसंधिप्रकरणस्थेति उपेत्यनेन लृवर्णग्रहणोपपत्तिः ॥ अस्मिन्नापि पक्षे लृकारोपदेशाद्दृक्कर्तव्य एव ॥ कू ३ सशिरव इत्य
 त्रपुतोयथा स्यात् ॥ कू सइति च द्वित्वं ॥ प्रकू सइति च स्वरितः ॥ अत्र त्वं तर्भावित्प्रथमात् कर्मणिक्तः ॥ नचनगतिरनंतरइति पूर्वपदप्रकृतिस्व
 रः ॥ कर्मणियः कस्तदेते उच्यते तद्विधानात् ॥ ततः शेषनिघाते कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ नचात्र कपोरोल इत्यस्यासिद्धत्वाश
 कापि ॥ पूर्वत्वात् ॥ एरं हि पूर्वप्रत्यसिद्धे न तु परंप्रतिपूर्वं ॥ एवं च गम्लप्रभृतीनां लृकारस्य इत्संज्ञायासेन सिध्यति ॥ अन्यथा तु पु
 ष्ठिद्युताद्वृत्तित्वात् लृकारे परतः कृते न यणादेशे न इत्संज्ञानुवादे न च ज्ञापकेन कथंचित्साधनीया स्यात् ॥ एवं इदितो नुमित्याद्यनु
 वादो नोक्त्येकद्वयादिनिर्देशानां च साम्यादिकारादपि निर्दिश्येरन् ॥ यथाश्रुतसूत्ररीत्यानुब्रूमः ॥ ऋकारसुच्चारयितुं प्रवृत्ताकुम्भरी
 करणा पाटवाद्यदालकारसुच्चारयितुं तदनुकरणस्यापि अकार्यसिद्धिः फलम् ॥ अनुकरणानामनुकार्येणार्थवतां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात् ॥
 नन्वेवं लृवर्णस्य दीर्घानसंतीति व्याहन्येत ॥ अनुकरणस्य तत्रापि सुलभत्वादिति चेन्न ॥ न्यायप्राप्तस्यापि वचने न बाधात् ॥ इदं च त्याग्य
 भवात्कल्पनं संज्ञादिष्विति वार्तिकाल्लभ्यते ॥ तथा हि ॥ लृकारोपदेशाय हच्छा शक्तिजानुकरणपुत्याद्यर्थ इति पूर्ववार्तिकेन लृकारोपदेश
 स्य प्रयोजनत्रयमुक्तं । दध्युतकायदेहीति यदृच्छा शब्दः ॥ कुमारी लृजु इत्याहेति अशक्तिजानुकरणं ॥ पुतहिर्वचनस्वरिताश्च पुत्यादयः
 ॥ एतदर्थं लृकारोपदेश इति हितस्वार्थः ॥ तत्र प्रथमप्रयोजननिराकरणायेदं वार्तिकं ॥ न्याय्यमावादिति ॥ अस्वार्थः ॥ ऋमिस्तावदतरीयडि

तिनिर्दिष्टः सौत्रो धातुः तस्मादौणादिकः कुन् ॥ तत्रत्येवं सूत्रितं ॥ कुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्थापीति ॥ शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां च सोपपदान्बिरु
पपदाच्च धातोः कुन्स्यादित्यर्थः ॥ रजकः तक्षक इत्यादिशिल्पिनि ॥ चरकः भषकः कटकं कनकमित्यादि संज्ञायामुदाहरणं ॥ तथा चक्रतक
शब्दः शास्त्रानुगतत्वा न्याय्यः ॥ तत्सद्भावात्स एव संज्ञा तथा च कृतं कुर्यान्नतद्विहितमित्यादि गृह्यस्मृतिरप्यनुकूलिता भवतीति ॥ एवं वदताः
शास्त्राननुगतदेशभाषया यत्कुंचीमंचीत्यादिनामक्रियते तदसाध्विति स्फुटीकृतं ॥ आदिशब्दादनुकरणे पिशिष्टानुरोधदर्शयता लृब
र्णास्यदीर्घानमृतीति शास्त्रमर्यादायुल्लंघ्यक्रियमाणस्य दीर्घानुकरणस्याप्यसाधुतादर्शिता ॥ तस्माद्दिष्टुभादिभ्यः कुंचीमंच्यादीना
मिव गौगोण्याद्यनुकरणेभ्यो दीर्घलृवर्णानुकरणस्यापिन्यायतोन किंचिद्वैलक्षण्यं किंतु वाचनिकमिति स्थितम् ॥ मंत्रशास्त्रे तु मा
तृकान्यासादौ दीर्घलृवर्णो यद्यपि स्वीकृतस्तथापि प्रातिश्लथ्वन्यायेन अन्यत्रासौ नोपयुज्यत एवैव्यवधेयं ॥ एवं च चेत्यादीनामपिशिष्टे
रनेगीकृतानां न्यायसाम्यादसाधुतोक्ता ॥ तथा चाहः ॥ न हि वचिरिति परः प्रयुज्यत इति ॥ एवं च न्याय्यत्वादि वार्तिकेन पूर्ववृत्तिकोक्तप्र
योजनत्रयमध्ये प्रथमप्रयोजनं निराकृतं ॥ लृत्कश्चासाधुरेव ॥ इत्थं च यीशब्दानां प्रवृत्तिर्न संति यदृच्छ्या शब्दा इति पक्षेणोक्तं ॥ पक्षांतरैरपि
हि परिहारा भवतीति भाष्यकारः ॥ सतद्देशपयोलोचनयानुचतुष्टयीति पक्षे लृत्कं दपोपिटिषुभादिब्रह्मासाधुवहिर्भूताः साधवसव
त्सु दिष्टुभादिविलक्षणा इति लभ्यते ॥ अन्यथा हि पक्षांतरैरिति न ब्रूयादिति ॥ न च गृह्यस्मृतिविरोधः ॥ तावतापि कृतं कुर्यान्नतद्विहितमिति गृ
ह्यकुल्लंघ्यकृतस्याप्योपगमादेरिव शब्दसाधुताभ्युपगमबाधकाभावात् ॥ पुरुषस्त्वसाधुनपि प्रसृज्जनो देव ब्राह्मणादिनिंदकवदुर्मश
त्रो ल्लंघनात्स्वत्यवेतीत्यन्यदेतत् ॥ यत्तद्वितीयप्रयोजनं निराकरणार्थं वार्तिकम् ॥ अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु इति ॥ तस्माद्यमर्थः

॥ शिष्टस्य साधारणुकरणं साध्वेव ॥ अशिष्टं च तदप्रतिषिद्धं च साध्वसाधुवर्हिर्भूतं टिष्ठुभादितस्यानुकरणमपिताहगेव अर्थादसाधोरनु
 करणमप्यसाध्वेवेति ॥ इदं तु भाष्ये दूषितमेव ॥ हे लयो हे लय इत्यादीनां शिष्टपरिगृहीतानामसाधुतायां बीजाभावात् ॥ नस्यपशब्दवाचक
 त्वमात्रेण तथात्वं ॥ अपशब्द इत्यस्योप्यसाधुतापत्तेः ॥ नचप्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन असाधुतासिदेशः ॥ अशास्त्रीयस्यातिदेशा यो
 गादितिदिक् ॥ तस्माद्दार्तिककृतादूषितमपि द्वितीयप्रयोजनं भाष्यरीत्यास्थितं ॥ यदपि तृतीयप्रयोजननिराकरणपरं वार्तिकं ॥ एकदेश
 विकृतस्यानन्यत्वात्सुत्यादय इति ॥ तस्यायमर्थः ॥ नुद्धिधिलादेशविनामेषु प्रतिविधानमिति वक्ष्यमाणत्वादकारैकदेशस्य रेफस्यलत्वे
 कृते एकदेशविकृतन्यायनाच्कार्यसिद्धिरिति ॥ नचैवमर्थ इति प्रतिषेधापत्तिः ॥ अरवत इति न्यासात् ॥ एकदेशविकृतन्यायेन रेफवत्ता
 प्त्यापत्तिः ॥ लोकेपि हि द्विचिन्पुच्छस्यपुच्छवत्त्वप्रयुक्तकार्येनाप्यत्येव ॥ नचहोत्कारादेर्दीर्घस्याप्यरक्तइतिपुनः प्रतिषेधापत्तिः ॥ ह्रस्वस्य
 र्वतोनेति न्यासात् ॥ किंत्वेवंसुति एकस्यलकारस्यप्रत्याख्यानायसूत्रभंगाश्रयणविपरीतेमेव गौरवमिति तदेतदाहभाष्यकारः ॥ सेयं महतो
 बंशस्तंबाल्लङ्घानुरुष्यत इति ॥ लङ्घापक्षिविशेषः फलविशेषो वा ॥ लटलौत्ये इति धातोरशुभ्रुषिलटिकणिरवटिविशिभ्यः क्वन्तित्यौणादिकः क
 न् ॥ नेदुशिकृतीतीडभावः ॥ लङ्घाकरंजभेदे स्यात्फलेऽवद्येखगांतरे इति विश्वः ॥ ननु कृपोरोल इति सूत्रं अअ इत्यस्मात्पूर्वमस्तु ॥ एवं च ल
 त्वस्यासिद्धत्वादेवपुत्यादयः सेत्स्यतीति चेन्न ॥ एवं हि सति ग्रीयडीत्यस्याप्युत्कर्षः स्यात्तत्र लत्वस्यासिद्धतया निजेगित्यत इत्यत्र ह लि
 चेति दीर्घः स्यात् ॥ ननु बल्लुचप्रतिशारव्ये ऋकारलकारावथषष्ठोऽप्राजिह्वा मूलीया इति ऋलुवर्णयोः स्थानसाम्योक्तेस्तद्रीत्याग्रहणकशा
 स्त्रेणेवनिर्वाहाङ्कारोपदेशोमास्त्विति चेन्न ॥ उक्तीत्या ऋलुवर्णयोः सावर्ण्योपसंख्यानं परंप्रत्याख्यायतां लकारोपदेशस्तृतीत्याकृतशि

राम
 २३

३ उक्तप्रतिषेधोऽस्ति ॥ प्राजापिति योगविभागेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन तदप्रवृत्तेः ॥ अगतिकगत्याश्रयणंतु सर्वेषां सममिति चेन्न ॥ ३

खेषु तसिद्धये सावर्ण्या नित्यतां ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एवेति दिक् ॥ एओ ड ॥ ऐ औ च ॥ यद्यपि छंदोगानां मध्ये सात्यमुग्रिणाणा यनीया अर्द्धमेकारं अर्द्ध
 मोकारं च अधीयते मुजाते एश्वस्तृते अध्वर्यो ओऽद्रिभिः सुतमिति अतः पादस्थस्याव्यपरस्य तदीय प्रातिशाख्ये अर्द्धमेकारमोकारं च विदधति
 तथापि प्रातिशाख्यसमाख्या बलादेव सर्वशाखासाधारणे अस्मिन् शास्त्रे नस्य नग्रहणं ॥ ज्ञापकाच्च ॥ यदि हि अकारादि धिरष्टादशा नामि व
 एड भिरपि एकमात्राणां ग्रहणं समनस्यात्तर्ही हलाघवार्थमेकमात्रावेव एडा बुपदिशेत् ॥ अकारादिवत् ॥ न चैवमदेडु गुण इत्यत्र तपरत्वा
 न्मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञास्यादिति वाच्यम् ॥ तत्र एओ इति स्वरूपेणैव दीर्घयोर्निर्देशे अनणत्वेन सवर्णाग्रहणोपपत्तेः ॥ एवमप्यर्द्धमात्रालाघवा
 त् ॥ तवहिवर्णोपदेशे एओ इति दीर्घयोर्मात्राचतुष्टयं ॥ गुणसंज्ञायां तु एडिति सार्द्धद्वयं ॥ सकलनया सार्धा षण्मात्राः मम तु वर्णोपदेशो मात्रा
 रये ॥ गुणसंज्ञायां तु तस्व इति मिलिताः षडेव मात्राः ॥ तस्माद्धि मात्र निर्देशसामर्थ्यादप्येकमात्रयोरनभिमतत्वं निर्णीयते ॥ न चैवं एच इ
 ग्रन्थादेश इति कथं स्थितम् ॥ तद्विस्थानेतरतमपरिभाषया प्राप्नुवतोरेर्द्धकाराद्धैकारयोर्निवृत्त्यर्थं क्रियत इति चेन्न ॥ वैकल्पिकप्राप्तिमत्तो अका
 रस्य व्यावृत्तये न दारं भात् ॥ एवं हि पूर्वो भागो अकारसदृशः उत्तरस्तु इवर्णो वर्णसदृशः तत्र उभयांतरतस्यैव स्वस्याभावात्पर्यायेण अका
 रः स्यात् ॥ इकारोकारौ च स्यातां तस्मिन्माकदाप्यवर्णो भूदिति सूत्रारंभः ॥ वस्तुतस्तु प्रत्याख्यास्यते सूत्रे ॥ तथा च तत्र वार्तिकं करो वक्ष्यति ॥
 सिद्धमेडः सस्था नत्वात् ॥ ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति ॥ अस्यार्थः ॥ शब्दपरविप्रतिषेधेन एड, उत्तरभागं तस्मिन्मौडुवर्णावेवेति सिद्धं ॥ यद्वा
 ॥ एकारश्चुद्धस्तालव्यः ओकारस्तु ह्यौर्ष्य इति मते सिद्धमित्यर्थः ॥ तथा च बहुचार्त्तं प्रातिशाख्यं ॥ तालव्यावेकारचवर्गाविकारैकारौ य
 कारः शकार इति ॥ शेषओ षपोपपाद्य इति च ॥ पूर्वोक्तेभ्यः शेषो वर्णराशिरो ष्या सुपपादयितव्यः ॥ उवर्णः पवर्गः ओ औ उपधा नी यश्च

॥ शिष्टस्य साधोरनुकरणं साध्वेव ॥ अशिष्टं च तदप्रतिषिद्धं च साध्वसाधुवर्हिर्भूतं टिष्ठुभादितस्यानुकरणमपि तादृगेव अर्थोदसाधोरनु
 कर्णमप्यसाध्वेवेति ॥ इदं तु भाष्ये दधितमेव ॥ हे ल गे हे ल य इत्यादीनां शिष्टपरिगृहीतानां प्रसाधुतायां बीजाभावात् ॥ न ह्यपशब्दवाचक
 त्वमात्रेण तथात्वं ॥ अपशब्द इत्यस्योप्यसाधुतापत्तेः ॥ न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन असाधुतासिदेशः ॥ अशास्त्रीयस्यातिदेशायो
 गादिति दिक् ॥ तस्माद्वातिक कृतमदूषितमपि द्वितीयप्रयोजनं भाष्यरीत्यास्थितं ॥ यदपि तृतीयप्रयोजननिराकरणपरं वार्तिकं ॥ एकदेश
 विकृतस्यानन्यत्वात् ॥ त्यादय इति ॥ तस्यायमर्थः ॥ उड्ढिधिलादेशविनामेषु प्रतिविधानमिति वक्ष्यमाणत्वात्कारैकदेशस्य रेफस्य लत्वं
 कृते एकदेशविकृतन्यायनाचकार्यसिद्धिरिति ॥ न चैवमवृत्त इति प्रतिषेधापत्तिः ॥ अरवत इति न्यासात् ॥ एकदेशविकृतन्यायेन रेफवत्ता
 प्त्यायाति ॥ लोकेपि हि विन्नपुच्छस्य पुच्छवत्त्वप्रयुक्तकार्ये जायत्येव ॥ न च होत्कारादेर्दीर्घस्याप्यरवत इति पुत्रप्रतिषेधापत्तिः ॥ ह्रस्वस्य
 रवतोनेति न्यासात् ॥ किं त्वेवं सति एकस्य लकारस्य प्रत्याख्यानाय सूत्रभंगाश्रयणविपरीतमेव गौरवमिति तदेतदाह भाष्यकारः ॥ सेयं महतो
 वंशस्तंबाल्लङ्घानुरुष्यत इति ॥ लङ्घापक्षिविशेषः फलविशेषो वा ॥ लटलौ ल्ये इति धातोरशूचि लटिकणिवटिविशिभ्यः क्वन्तित्यौणादिकः क
 न् ॥ नेडुशिकृतीतीडभावः ॥ लङ्घाकरं जभेदे स्यात्फलेऽवद्येखगांतरे इति विश्वः ॥ ननु कृपारोल इति सूत्रं अअ इत्यस्मात्पूर्वमस्तु ॥ एवं चल
 त्वस्यासिद्धत्वादेव पुत्यादयः सेत्वंतीति चेन्न ॥ एवं हि सति श्रौयडीत्यस्याप्युत्कर्षः स्यात्तत्र लत्वस्यासिद्धतयानिजेगिल्यन इत्यत्र ह लि
 चेति दीर्घः स्यात् ॥ ननु बद्धच प्रतिशारव्ये ऋकारलकारावथषष्ठोष्माजिह्वामूलीया इति ऋलवर्णयोः स्थानसाम्योक्तेस्तद्रीत्याग्रहणकशा
 स्त्रेणैव निर्वोहाङ्कारोपदेशो मास्त्विति चेन्न ॥ उक्तीत्या ऋलवर्णयोः सावर्ण्योपसंख्यानं परंप्रत्याख्यायतां लकारोपदेशस्तूक्तीत्या कृतशि

३ न चानृत इति प्रतिषेधापत्तिः ॥ प्राचामिति योगविप्रागेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन तदप्रवृत्तेः ॥ अगतिकगत्याश्रयणंतु सर्वेषां सममिति चेन्न ॥ ३

खेषु तसिद्धये सावर्ण्या नित्यतां ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एवेति दिक् ॥ ए ओ उ ॥ ऐ औ च् ॥ यद्यपि छंदोगानां मध्ये सात्यमुग्रिणा यनीया अर्द्धमेकारं अर्द्ध
 मोकारं च अधीयते सुजाते एश्वसू नृते अध्वर्यो ओऽद्रिभिः सुतमिति अतः पादस्थस्याव्यपरस्य तदीयप्रतिशाख्ये अर्द्धमेकारमोकारं च विदधति
 तथापि प्रतिशाख्यसमाख्याबलादेव सर्वशाखासाधारणे अस्मिन् शास्त्रे तस्य न ग्रहणं ॥ ज्ञापकाच्च ॥ यदि हि अकारादिधिरष्टादशानामि व
 एड्भिरपि एकमात्राणां ग्रहणं समं तस्यात्तर्ही हलाघवार्थमेकमात्रावेव एडाबुपदिशेत् ॥ अकारादिवत् ॥ न चैवमदेड्गुण इत्यत्र तपरत्वा
 न्मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादिति वाच्यम् ॥ तत्र ए ओ इति स्वरूपेणैव दीर्घयोर्निर्देशे अनणत्वेन सवर्णाग्रहणोपपत्तेः ॥ एवमप्यर्द्धमात्रालाघवा
 त् ॥ तवहिवर्णोपदेशे ए ओ इति दीर्घयोर्मात्राचतुष्टयं ॥ गुणसंज्ञायां तु एडितिसार्द्धद्वयं ॥ सकलनयासार्धाषण्मात्राः मम तु वर्णोपदेशो मात्रा
 द्वये ॥ गुणसंज्ञायां तु त्रितस्व इति मिलिताः षडेव मात्राः ॥ तस्माद्धिमात्र निर्देशसामर्थ्यादप्येकमात्रयोरनुभिमतत्वं निर्णीयते ॥ नन्वेवं एच इ
 ग्रस्वादेश इति वर्णैस्त्वत् ॥ तद्विस्थानेतरतमपरिभाषया प्राप्नुवतो र्द्धकारा र्द्धकारयोर्निवृत्त्यर्थं क्रियत इति चेन्न ॥ वैकल्पिकप्राप्तिमत्तो अका
 रस्य व्यावृत्तये तद्वारभात् ॥ एवं हि पूर्वो भागो अकारसदृशः उत्तरस्तु द्विवर्णो वर्णसदृशः तत्र उभयांतरतस्यै ह स्वस्याभावात्सर्पायण अका
 रः स्यात् ॥ इकारो कारौ च स्यातां तस्मिन्माकदाप्यवर्णो भूदिति सूत्रारंभः ॥ वक्तव्यं प्रत्याख्यास्यते सूत्रं ॥ तथा च तत्र वार्तिकं करो वक्ष्यति ॥
 सिद्धमेडः सस्था नत्वात् ॥ ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति ॥ अस्यार्थः ॥ शब्दपरविप्रतिषेधे न एड् उत्तरभागं तत्र बभौ इ उ वर्णावेवेति सिद्धं ॥ यद्वा
 ॥ एकारश्चुद्धस्तालव्यः ओकारस्तु शुद्धौ र्द्ध इति मते सिद्धमित्यर्थः ॥ तथा च बहुचार्णो प्रतिशाख्य ॥ तालव्यावेकारश्च वर्णाविकारैकारौ य
 कारः शकार इति ॥ शेष ओ ष्ट्योपपाद्य इति च ॥ पूर्वोक्तेभ्यः शेषो वर्णराशिरो ष्ट्या सुपपादयितव्यः ॥ उ वर्णः पवर्गः ओ औ उपध्यानी यश्च

श.कौ.
२४

ओष्ठ्य इति सूत्रार्थः ॥ इदं च प्रातिशाख्यवृत्तिकृतां व्याख्यानं ॥ तद्भाष्ये तु शेष ओष्ठ्योपवाचेति पाठः ॥ तत्र अपवाचेत्यस्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणान् विहायेत्यर्थः ॥ न्यायसिद्धस्यैव बाध्यबाधकभावस्य स्फुटीकरणार्थं चेदं ॥ तदेवं शब्दपरविप्रतिषेधान्मतभेदेन स्थानसाम्याद्वासिद्धमितिसमाधानद्वयं सद्सुफलितं ॥ एतच्च यद्यप्येवमपि तुल्यं तथापि तत्र समाधानं तत्रैव मध्यस्तीत्यह ॥ ऐचोश्चेति ॥ चकारोभिन्नक्रमः ॥ हेतो रनेतरंबोध्यः ॥ अर्द्धमात्रा अवर्णस्य ॥ अर्द्धमात्राद्वर्णो वर्णयोरिति पक्षे मल्लग्रामादिवद्भयसाव्यपदेशादपि इकारो भविष्यत इत्यर्थः ॥ समप्रविभागपक्षोप्यस्तीत्यष्टमे वक्ष्यते ॥ तत्र तु पूर्वोक्तसमाधानद्वयमेव शरणं ॥ तत्रापि शब्दपरविप्रतिषेधपरंप्रथमव्याख्यानं यद्यपि विवरणे स्थितं ॥ तथापि द्वाभ्युपगमे अप्रतिपत्तिर्बोभयोरित्यादिविप्रतिषेधे परमिति सूत्रे वार्तिकं भाष्यं च विरुध्येत ॥ नहि गोस्त्रिपौष्टिसूत्रे ष्यगोशब्दे विधीयमाणो ह्रस्वो न्यत्र चरितार्थः ॥ येनाप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ननु प्रति लक्ष्यं लक्षणभेदे विकल्पे प्राप्ते परमेवेति निषमोस्त्विचेन्न ॥ एवं हि सति अचः परिस्मिन्निति सूत्रे नित्यः परयणादेशः परश्चासौ व्यवस्थया ॥ युगपत्संभवो नास्ति बहिरंगेण सिध्यतीत्यादिभाष्यसंदर्भो विरुध्येत ॥ तद्दूले नहिलक्षणवाक्ययोः पूर्वापरीभाव एव विप्रतिषेधसूत्रस्य विषयो ॥ न्यस्तु अंतरंगं बलवदित्यस्येतिलभ्यते ॥ इदं च तत्रैव स्फुटीकरणमः ॥ द्वितीयव्याख्यानमपि अर्द्धकारादिवत्प्रातिशाख्याक्तस्य प्रायेणानादराद्बलं ॥ अथबेदो गाभिमत्स्यापि चतुर्मात्रस्य तपरकरणव्यावर्त्यतोक्तेस्तद्दिहाप्यभ्युपगमस्तर्हि ऋलृक् सूत्रोक्तरीत्या ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्तिकमपि प्रत्याख्यातुं शक्यं ॥ अथ शिशांतरानुसारेण वार्तिकारंभस्तर्हि एव इगिति सूत्रारंभोपि तथैवास्त्विति दिक् ॥ तस्मादेव इगिति सूत्रबलेन अर्द्धकारादौ न लभ्येते इति स्थितं ॥ ननु प्रातिशाख्योक्तावपिताविहगृह्येते चेत्तदा किमनिष्टमापद्यते येन तयो रग्रहणं यत्नतः प्रतिपद्यसी

राम
२४

तिचेत् ॥ न ॥ एचो ह्रस्वविधौ अंतरतमत्वेन तयोरेव प्रसंगात् ॥ एचइ गिति सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेव ॥
॥ एतदर्थमेव सूत्राभ्युपगमे तु गौरवमेव दोषः ॥ स्यादेतत् ॥ एत् ओत् इत्यादि क्रमेण त परानेव निर्देश्यामः ॥ तथा च उकाल सूत्रे अचुशब्दे
नत पराणामेवोपस्थितौ सत्यां तत्कालग्रहणादर्थसकार ओकारो वा ह्रस्वसंज्ञानलभते तेन ह्रस्वविधिविधेयोप्यसौनेति ॥ मैवं ॥ त्रिमात्रा
णामप्यनचत्वापत्तेः ॥ ततश्च गोत्रातइत्यत्र अनचिचेत्यचः परस्य विधीयमानं हित्वं तकारस्य न स्यात् ॥ प्रत्यङ्ङैः तिकायन उदङ्ङोपगवेति
उमुद्न स्यात् ॥ पुत संज्ञा विरहात्सु तविधिर्न प्रवर्त्तते ॥ नच ओमभ्यादान इत्यादि विधिसामर्थ्यात् त्तिद्धिः ॥ उवर्णविधानेन चरितार्थत्वा
पत्तेरिति दिक् ॥ तदेतदाह वार्त्तिककारः ॥ संध्यसरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं ॥ पुत्यादिष्वज्विधिः ॥ पुत संज्ञा च ॥ अतपरएचइप्रस्वा
देशो एकादेशो दीर्घग्रहणमिति ॥ अस्यार्थः ॥ श्लिष्यमाणवर्णद्वयसदृशावयवत्वात्संधीयमानमसंध्यसंध्यसमित्यन्वर्थापूर्वाचार्यसिद्धा
एचांसंज्ञा ॥ त्वस्त्यदिश्यतेनेनेति करणव्युत्पत्त्याप्रयोजनमुच्यते ॥ तथा चराचांतपरत्वोच्चारणे फलप्रप्तिचेत्तर्हितपरोच्चारणं तावत्कर्त्त
व्यं ॥ पुतत्वे सत्यपि अज्विधिः हित्वडमुडादिर्न सिध्यति ॥ तत्र पुतस्यैव डमुडादिः ॥ तस्मात्परस्य हित्वमिति सूचयितुं आदिर्शब्दः ॥ पुते
तदुत्तरवर्णेषु च इष्टकार्ये न सिध्यतीत्यर्थः ॥ अभ्युपेत्य वा दोषः ॥ वस्तुतस्त अनचत्वात्पुत संज्ञैवन सिध्यति ॥ तस्माद्दृष्टस्तपरनिर्देश इ
ति वार्त्तिके कृत्रेणोक्ते ॥ यथान्यासपाठेत्वाह ॥ अतपरइति ॥ सूत्रं कर्त्तव्यं स्यादङ्ङकारादिनिवृत्तये इत्यर्थः ॥ उक्ततस्त उभाभ्यामपि सूत्रं
कर्त्तव्यं ॥ उभाभ्यामपि वानकर्त्तव्यमिति समनंतरमेवोपपत्तितं ॥ तस्मान्नायदोष उच्चारणार्हः ॥ परं हि यसाधारण्यात् ॥ स्यादेतत् ॥
तपरत्वाभावात्पक्षे गंगोदकरमेश इत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थाने त्रिमात्रचतुर्मात्रासंवादेशाः स्युः ॥ अंतरतम्यात् ॥ नचाकः सवर्ण इ

श-कौ-
२५

तिसूत्रे दीर्घ इति यो गं विभज्य एकः पूर्वपशुयोरित्यधिकारे यो विहितः स दीर्घो भवतीति व्याख्यानात् नत्रिमात्राद्यादेश इति वाच्यं ॥ पशुं विद्धं प
चंतीत्यत्र दोषप्रसंगात् ॥ ननु अमीत्येव सूत्रमस्तु ॥ प्रथमयोरिति सूत्रात् पूर्वसवर्णोऽनुवर्तते ॥ एकः पूर्वपशुयोरिति च ॥ एवं सिद्धे पूर्वग्रहणं
पश्चाज्जातीयकः पूर्वः स एव पश्चात् स्यात् ॥ दीर्घो मा भूदिति ॥ तेन पशुमिति तावत्सिद्धं ॥ संप्रसारणाच्चेत्यत्रापि स एव पूर्वशब्दोऽनुवर्तते ॥ ह
ल इति सूत्रारंभसामर्थ्याद्वा संप्रसारणाच्चेत्यनेन दीर्घो न विधीयते ॥ तेन विद्धमित्यपि सिद्धं ॥ अतो गुण इत्यत्रापि पर इत्येव सिद्धे रूपग्र
हणसामर्थ्याद्वा दृशः परस्तादृशावादेशेन तु तद्विलक्षणः ॥ तेन पचंतीत्यपि सिद्धं ॥ तस्माद्योगविभागे एकादेशो दीर्घो भवतीति पशो
निर्दीषणवेति चेन्न ॥ एवं सति कृष्णाद्विस्तवल्कार इत्याद्यसिद्धिप्रसंगात् ॥ इह हि दीर्घवचनादकारोऽनन्तरीयदेदोतौ न ॥ तस्माद्दीर्घे इ
तियोरविभागो दुष्ट एव ॥ तेन गंगोदकरमेश इत्यत्र त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसक्तिर्दुर्वीरैवेति ॥ नच पुनश्च विषये स्मृत इति वाच्यं ॥ पुतापुतप्रसंगे
सत्येव तदितिवस्यमाणत्वात् ॥ ननु तथापि चतुर्मात्रः कथमापद्यते तस्य लोकवेद्योरप्रसिद्धेरिति चेत् ॥ न ॥ छान्दोग्ये प्रसिद्धेरित्याहुः ॥ वस्तु
तस्तु लोकेऽप्यस्ति प्रसिद्धिः ॥ तथाच पुतावैचदुताविति सूत्रे भाष्यकारो वस्यति ॥ इष्यत एव चतुर्मात्रः पुत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ गुणसंज्ञायां
वृद्धिसंज्ञायांचतपरिर्देशान्मोक्तदोषः ॥ तदेतदुक्तं वार्तिककृता ॥ एकादेशो दीर्घग्रहण इति ॥ तस्यैव संज्ञित्वादिति भावः ॥ नत्वेतद्वार्तिकं दी
र्घग्रहणांतरं—कर्त्तव्यतापरं नापियोगविभागपरं ॥ उक्तयुक्तेः ॥ स्यादेतत् ॥ संज्ञासूत्रे अदातोः तपरकरणेपि एडैः चोः कथं तत्कालग्राहकं
ता ॥ सहि वहोरोदिति सूत्रे वर्णग्रहणेन तात्पर्य इति पंचमीसमासस्यापि ज्ञापितत्वादिति चेत् ॥ एवमपितात्पराभ्यामेडैः च्छब्दाभ्यामस्तु दी
र्घाणामेवोपस्थितिः उपस्थितैस्तु दीर्घैः स्वसवर्णानामशेषाणां ग्रहणं दुर्वीरमेव ॥ नहितेपितोत्पराः ॥ अनुच्चरितत्वात् ॥ ग्राहकत्वं परमनु

राम
२५

चारितानामपि प्रत्याहारैरुपस्थितानामस्त्येव ॥ दीर्घाज्जसिचेति ज्ञापकात् ॥ ल्वादिभ्यः घादीनामित्यादि निर्देशाच्च ॥ तेन च मूषित्यादिषु च
 त्यादिकं सिध्यतीति वक्ष्यते ॥ तस्मात्तात्परस्तत्कालस्येति तु उच्चारितेष्वेव स्यादिति चेत्सत्यं ॥ ड. मो. ड्. स्वादिति सूत्रे ड. मुडिति प्रत्याहारे कृ
 तं टित्वं संज्ञायां व्यर्थं सत्सामर्थ्यात्संज्ञिषु डादिषु उपकरोतीति यथा स्वीकृतं तथेहापितात्परत्वं संज्ञायामनुपयुज्यमाने तदुपस्थाप्येषु संज्ञिषु
 तत्कालावधारणं सामर्थ्यात्करोतीति न कश्चिद्दोषः ॥ यद्वा ॥ अणुदित्त्वे अशब्दसंज्ञेत्यनुवर्तते ॥ शब्दस्य संज्ञायां विधेयायां मणसवर्णां न गृ
 ण्हातीति ऊकात्संज्ञित्यत्र भाष्ये स्फुटं ॥ उपपादयिष्यामश्चेदंतत्रैव ॥ अतो गुणवृद्धिसंज्ञाविध्ववपिनसवर्णग्रहणं ॥ तपरकरणं तु स्पष्टार्थं ॥
 ईदृदेदिति वत् ॥ अन्यथा हि किमैचा वेवेहनिर्दिष्टौ किंवा आकारोपीत्यादि संदेहः स्यात् ॥ तत्र च मालादीनां चेत्यादि ज्ञापकानुसरणकेशः स्यादि
 तिर्दिक् ॥ युक्ततरश्चाप्रमेवपक्षः ॥ आद्यपक्षे हि वृद्धिसंज्ञायां आइति दीर्घस्यानणत्वेन सवर्णायाहकतया तपरकरणमैजथेमिति स्थिते ड. मुटी
 वसामर्थ्यमस्तु गुणसंज्ञायां तु तपरकरणस्योभयार्थताभ्युपगमात्पूर्वत्रचरितार्थस्यैकसामर्थ्येनेदं संज्ञिनोरेदोतोरुपकुर्यादिति तत्र सर्वप्र
 ग्रहणं स्यादेव ॥ अस्मिन्नपि पक्षे एकदेशे दीर्घग्रहणमिति वार्तिकं दीर्घस्यैव संज्ञित्वादिति पूर्ववदेव व्याख्येयं ॥ स्यादेतत् ॥ प्रथमपक्षे तादृपि पर
 स्य तत्कालग्राहकत्वाद्दोषपूयवः सत्वइत्यादावेव स्यान्नतुलवः पवइत्यादावपीति चेत् ॥ अत्र भाष्यं ॥ नायंतकारः किं तर्हि असंदेहार्थः
 सुरक्सुरज्ज्वादाकारोपमिति ॥ नन्वेतद्भाष्यं तिति प्रत्ययग्रहणमित्येतद्वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षेण तित्स्वरिन्नित्यत्रत्य भाष्येण सह विरुध्य
 ते ॥ तथा हि ॥ तत्र तिति प्रत्ययग्रहणं कृत्तव्यं इह मा भूत्तदिव उन्द्युभिर्क्तुभिः इति पूर्वपक्षस्यित्त्वभदित्त्वमाश्रित्य समाहितं ॥ ततो भाव्यमान
 स्यात्पुकारे स्यादसोमेदीदित्यत्रैव सवर्णाग्राहकता स्यादित्याशंक्य तपरसूत्रे दकारस्यापि च त्वं भूतस्य निर्देशाद्दूपरोपि तत्कालग्राहक इति

श-कौ परिहृतं ॥ एवं च उक्तं दित्यादावपि दपरत्वमेव ॥ अन्यथा स्वरितप्रसंगात् ॥ अयमेव च दपरनिर्देशो भाष्यमानस्यार्णकारस्य सवर्णग्रहकतां ज्ञाप-
 २६ यतीति स्थितम् ॥ इह तु ऋदौ रिति दकार सिद्धे शाल्लवः पव इत्यादौ दीर्घपीष्टं साध्यते ॥ अत्र प्रोचः ॥ शकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारो-
 ब्रह्मस्य लो विवक्षितः अतो न पूर्वोत्तरविरोध इति ॥ ऋजवस्तु वार्तिकमते स्थित्वेदं भाष्यम् ॥ अतो न विरोध इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु तपरस्त-
 क्कालस्येत्यत्र दकारो न निर्दिश्वेत प्रयोजनाभावात् ॥ दिव उ त इत्यादौ तु तपरत्वादेवैष्टसिद्धिः ॥ नन्वेवं तित्स्वरितमित्यस्य प्रसंग इति चेन्न
 ॥ प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषया तत्समाधानात् ॥ यत्तु तित्स्वरितमिति सूत्रे हरदत्ते प्रोक्तं ॥ तस्यास्तु परिभाषा या भाष्य-
 वार्तिकयोरिह ॥ अदर्शनादयं यत्नो महानस्माभिराहृत इति ॥ तत्रेदं वक्तव्यम् ॥ शकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकार इत्येवं रूपं यत्नो जीव-
 दे ओङ् सूत्रे स्थित्वा र्वाचार्यैरेवोक्तं इति ॥ अत्रत्यकैयटग्रंथ एव स्फुटं ॥ नन्वत एवास्माभिराहृत इति ब्रूमो न तूनीत इतीति चेत् ॥ सत्यमाह तः
 ॥ तथापि परिभाषया अदर्शनादित्यसिद्धो हेतुः अंगस्येति सूत्रप्रत्याख्यानाय भाष्यकंठरवेणैव एतत्परिभाषापन्यासात् ॥ निरुतं तु रुतमि-
 त्वादि सिद्धये सूत्रकर्तव्यमिति स्थिते व्यर्थे यं परिभाषेत्याशय इति चेत् ॥ तथापि शकारधकारस्थानिको दकार इत्यर्थ इति व्याख्यानकेशो निष्कल-
 तथा मूलस्वरसविरुद्धतया चादरणा नर्ह एव ॥ दिव उ दित्यादौ तित्स्वरितमित्यस्य प्राप्तेरेव विरोधेण दकारप्रश्लेषादेर्निर्बीजत्वात् ॥ तथा हि ॥ उदि-
 तेषा उकारस्य संज्ञा ॥ तथा प्रत्यायित उकारस्तु विधीयते ॥ तथा च संज्ञायास्ति त्वेपि संज्ञिनः किमायातं ॥ वस्तुतस्तु संज्ञापितो ताननुतित् ॥ त-
 पर इति हि सूत्रितं ननु तित् इति ॥ यदि हि संज्ञावत्संज्ञापितां त एव तर्हि अतो भिसूत्रे सू भवद्विरित्यादावेव स्यान्न तु रक्षैरित्यादेः ॥ तपरस्तकालं स्येति
 सूत्रं च व्यर्थमेव स्यात्संज्ञा शब्दस्येत्यनेनैव गतार्थत्वात् ॥ न च ड मुडादाविव संज्ञायां कृतं लिङ्गं संज्ञिनिलब्धुं शक्यं ॥ तद्दिह सामर्थ्यविर-

हात् ॥ एवं च तित्त्वस्मिन्निति सूत्रे भाष्यवार्तिकग्रन्थः सर्वोप्यभ्युपेत्यवाद एव ॥ स्याच्चोरिच्चैति सूत्रे इच्चकस्यतकारेत्वमित्यादिग्रन्थोप्येवमेव
 तस्मान्नायंतकारः किन्तर्हिदकारइति इहृत्य भाष्यग्रन्थो यथाश्रुत एव साधुरितिसत्त्वे राकलनीयं ॥ अयमेव च ग्रन्थोभ्युपेत्यवादसूत्रता
 मुत्तरग्रन्थानांगमयति ॥ एतेन औत् इदोत् इत्यादिष्वपिविधेयस्यतपरत्वाभावो न्याख्यातः ॥ तित्वंतुदूरापास्तमित्तिदिकू ॥ इह आकारादयो
 वर्णाः सांशाः इष्यंते ॥ यदहृतस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वपूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुताविति ॥ वार्तिककारोप्याह ॥ ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति ॥ त
 त्रसेतिकेचिदंशाः स्वतंत्रवर्णांतरस्य सदृशाः यथा ॥ आकारादिष्वकारस्य सदृशौ भागौ ॥ एषु पूर्वभागे अकारस्य उत्तर इव वर्णयोः ऋकारे
 उभयतो ज्भक्तेरर्द्धमात्रा ॥ मध्ये रेफस्य सदृशोर्द्धमात्रा भागः लृकारेप्युभयतो ज्भक्तिः मध्ये स्वतंत्रलकारसदृशो भागः तत्र स्वतंत्रतत्तद्वर्ण
 महणेन विधीयमानं कार्यं तत्तत्सदृशेषु शेषेषु न प्रवर्तते ॥ तत्सदृशाहितेन तु त एव नरसिंहवज्रात्यंतराक्रांतत्वात् ॥ गोनौग्रहणं चात्र ज्ञापकं
 ॥ यदि ह भागा अपि स्वतंत्रवर्णप्रयुक्तं कार्यं प्रवर्तयेयुस्तर्हि गोद्य चो सरव्या परिमाणश्चादेर्यदिति नौद्य च ष्विति च सूत्रहृयेद्यज्जहृणौ ष्विति
 तार्थत्वाद्गोशब्दं नौशब्दं च नोपाददीत ॥ तेनाग्नेइंद्र वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घेन ॥ नचैचोय वायाव इत्यनेन तस्य बाधोस्त्विति वाच्यं ॥ अयोद
 योहिषे न्ना प्राप्तिन्यासेन मध्ये पवाच्यन्यायेन वापण एव बाधकतया अग्न आयाहीत्यादौ चरितार्थाः आग्नेइंद्रमित्यादौ परेषु दीर्घेण बाध्येरन् ॥
 अंतरंगीष्विदीर्घः अवयवमापेक्षत्वात् ॥ तथा अग्र एतीति एडः पदांतादित्येतन्न ॥ आलूपप्रमायेत्यत्र तु ड् मल्लमिरित्यत्र ऐस्व ॥ यातेत्यादा
 वतोलोपेन ॥ वाचातरतिवाचोनिमित्तमित्त्वत्र ह्यज्जलक्षणौठन्वतौनेत्तिदिकू ॥ नुड्विधिलादेशविनामेऽनुप्रतिविधेयं ॥ तथा हि द्विहलमहण
 मपनीयतस्मात्सुडेत्येव सूत्रं कर्तव्यं ॥ नचैभ्यान्पतुरित्यत्रेव आटतुरित्यादावपि नुड्प्रसंगः अश्रोतैश्चेत्यस्य निग्रमार्थत्वात् ॥ नियमश्च सा

श. की. २७

मान्यापेक्षः ॥ अकारोपधस्य यदि भवति अत्रोतेरेवनतु भटत्यादेरिति ॥ यदितु अश्नाति मात्रं निवर्त्य स्यात्तर्हि नाश्न इत्येव ब्रूयात् रोल इत्यत्र स्वतंत्रास्वतंत्रसाधारणीजातिरनुवाद्ये विधेये च विवक्षिता ॥ एकदेशस्य च पृथङ् निष्कर्षयोगात्तद्वारात्कारस्यैव लकारादेशः फलति ॥ स्वतंत्रवर्णवृत्तित्वात्तैर्नाम्निर्देशः किंतु अंशांशिसाधारण्यात्वेत्यत्र ज्ञापकं तु लुटि च कूपतासि च कूपः ऋट्पधाच्चाकूपि च्चि ति निर्देशः अप ह्वा ॥ कूपउः रः लः इति छेदः कूप इति लुप्तषष्ठी कूपटं ॥ तच्च तत्रेणावृत्यावायाज्यं ॥ कूपे यौरे फस्तस्य लः कूपे ऋकारस्यावयवो यौरे र्हः रेफसदृश इति यावत् ॥ तस्य चलकार इति तेन च ली कूप्यत इत्यादि सिद्धं ॥ ईदृशपदविभागप्रदर्शनपरभाष्यादेव रूपेरिति सूत्रपाठस्य प्रमादिकत्वं निर्णीयते ॥ तदेव नुद्धि धिलादेशयोः समाहितं ॥ विनामौनतिः तल्लक्षणं चोक्तं प्रातिशाख्ये । नतिर्देत्यमूर्द्धन्यभाव इति प्रकृते तु न स्यात् ॥ नतिः तत्रेदं प्रतिविधानं ॥ छंदस्पृदवग्रहादित्यत्र योगविभागः कार्यः ऋतः ऋतः परस्य न स्यणः स्यात् ॥ गृणाति वृणोतीत्यादि ॥ तर्तः छंदस्य वग्रहात् ॥ ऋतु इत्येव पितृयाणां युमत् इत्यादि ॥ नन्वेव मपितपरकरणात् पितृणामित्यादौ णत्वं न स्यादिति चेत् ॥ एवं तर्हि लत्वविधा विवेहापिरषाभ्यामितिरेफतत्स दृशभागस्य साधारणीजातिर्निर्दिश्यते सुभ्रादिषु त्रौतिशब्दपाठात् ज्ञापकात् ॥ नच परयाज्भक्त्या व्यवधानं व्यवायेपीति विभज्यसामान्ये न व्यवायेपि णत्वविधानात् ॥ नचैवं कृतेनेत्यादावति प्रसंगः ॥ अट्कुप्वाडुम्भिरिति नियमात् ॥ आस्य रसमान्नायिकैस्तत्प्रत्यापितैर्वाव्यवाये यदि भवति तर्ह्येतैरेवेति नियमसूत्रस्यार्थः । यद्वा तत्रोतिशब्दपाठे न होत्पोत् प्रशास्त्रुणाभित्यादि निर्देशे नच ऋवर्णान्नस्यणत्वमेव ज्ञाप्यते लाघवात् ॥ एवं हि व्यवायेपि इति योगविभागोपिन कर्त्तव्यो भवतीति ॥ भाष्ये तु वर्णे कदेशावर्णग्रहणेन गृह्यते इति द्वितीयोपि पक्षः समर्थितः ॥ सतु बहुप्रतिविधयत्वेन गौरवभयान्नेह प्रपञ्च्यते ॥ ननू यदि वर्णे कदेशावर्णग्रहणेन गृ

राम २७

ह्यंते नर्हि कु कुटः पिप्लीपिन इत्याह संयोग संज्ञान स्यात् ॥ अखंडस्य मात्रा कालस्य कृष्त् इत्यस्य एक हल्त्वात् । तदवयवयोश्च हल्त्वात् ग्रहणेना
 ग्रहणात् ॥ नन्वरखंडस्यानुपदेशात् कयं हलत्वं इति चेत् मा भूत्तर्हितदपि ॥ अवयवानां हलत्वं तु कुतः संप्रता संबत्सरः यं लो कं इत्यादौ तु एक व
 र्णानामपि हलत्वं भविष्यति ॥ अणसू पदिष्टे ग्रहणात् ॥ तदवयवयोस्तु हलत्वं न स्यादेव ॥ ततश्च संयोग संज्ञा विरहे ततः पूर्वस्य गुरुत्वा भावेऽप्यु
 तो न स्यादिति ॥ अत्राहुः ॥ व्यंजनमर्धमात्रं एव ॥ आभूच्चारणान्तु तुल्यरूपयोर्द्वयोरेकत्वभ्रमः ॥ इदं च शिष्टसमाचारात् प्रक्रियादशायाः प्रतुश्य
 स्वीकार्यं ॥ परमार्थदशायां तु पदेन वर्णाविद्यंते वर्णेष्ववयवानच ॥ वाक्यात्पदानामत्यंतं प्रविकेको न कश्चनेति वाक्यपदीयोक्तरीत्या स्फोटं
 सिद्धांतयतां क्वांस्य पूर्वपक्षस्यावसरः ॥ हय बरट् ॥ हकारो यं द्विरूपदिश्यते ॥ यदि तु परत्रैवोपदिश्येत ॥ अडशहशदणग्रहणेषु न गृह्येत
 ॥ ततश्च अर्हणेत्यत्राहुर्व्यवायेपीति णत्वं न स्यात् ॥ महान् हि इति स्थिते महं हि इति न स्यात् ॥ अत्र हि दीर्घादिति समानपाद इति रूः ॥ आतो
 णिनित्यमित्यनुभासिकः ॥ भो भगो अघो अपूर्वस्येति यत्वं ॥ हलिसर्वेषामिति यलोपः ॥ तत्राप्यशीत्यनुबर्त्तेत इति वक्ष्यते ॥ ब्राह्मणो देवस्येति
 त्रहशिचेत्त्वं न स्यात् ॥ तथा लिलिहि द्वे लिलिहि ध्वे इत्यत्र विभाषे इति मूर्द्धन्यविकल्पो न स्यात् ॥ तत्र हि द्वे णः षीध्वमिति सूत्रादि ण इत्ये
 नुवर्त्तते ॥ तदेवं अशिह शिदणिचेत्त्रिचतुर्षु ग्रहणं प्रथमोपदेशस्य फलमिति स्थितं ॥ यदि तु परत्र नोपदिश्येत ॥ बलरल्लुक् शल्लुक् ग्रहणेषु न गृ
 ह्येत ॥ तेन च इति हि स्वपि हि इत्यत्र रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति वलादित्वप्रयुक्त इ ण न स्यात् ॥ षिह प्रीतौ ॥ षिहित्वा स्वहित्वा सिद्धि हि
 षति सिद्धि षति इत्यत्र लोप्युपधादिति क्त्वं न स्यात् ॥ अदाग्धां अदाग्धमित्यत्र घत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ इदं लः परः सिजिति ॥ इले इली
 तिनप्रवर्त्तते ॥ अघुसत् अलिप्त इत्यत्र शल्लुक् इगुपधादिति क्त्वं न स्यात् ॥ तस्मात्पत्याहाराणां च तुष्टये प्रथमोपदेशस्य चतुष्टये चिहि

तीयोपदेशस्य फलमस्तीति स्थितम् ॥ स्यादेतत् ॥ रेफस्य यत्कार्याणि प्राप्नुवन्ति ॥ तद्यथा मद्रह्लोभ्रह्रदइत्यत्र अचः परां ह्रकारात् परस्य स
 इति विधीयमानं ह्रित्वं न ह्यस्तीत्या दौयकारस्यैव प्राप्नोति ॥ नच तेरीतिलोपः मुकरः लोपं प्रति ह्रित्वस्यासिद्धेः ह्रलोयमामिति लोपस्तु वैकल्पिक
 इति वक्ष्यमाणत्वात् पक्षेरेफह्रयं श्रुयेत नच व्यंजनपरैकस्यानेकस्य वा उच्चारणे विशेषो नास्तीति असिद्धत्ववत्त्वे भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वा
 न्नायं दोष इति वाच्यं ॥ सूत्रस्याद्दुर्लभ्यो विशेष इति तदर्थत् ॥ ननु सर्वथा विशेषविरहो भिप्रेतः ॥ शरोचिह्रलोयमामित्योरशास्त्रवैश्याप
 तेः ॥ तथा चेत्तुर्मुखइत्यादौ यरो नुनासिके नुनासिको वेति पक्षेणकारः प्रवर्त्तत ॥ स्थानसाम्यात् ॥ कुंडेरथेनेत्यादौ वा पदांतस्येति पक्षेरेफ
 प्रवर्त्ततरेफोष्णोणां स्वर्णानसंतीत्येतद्विजातीयः स्वर्णो नास्तीत्येवंपरं ॥ स्वस्य स्वयं स्वर्णो भवत्येव तुल्यास्य प्रयत्नत्वात् ॥ रोरीतिरेफो
 स्तुनाम्ति ॥ तं प्रति परस्वर्णस्यासिद्धत्वात् ॥ अथ ह्रित्वानुनासिकपरस्वर्णनिवृत्तये यवाभ्यां पूर्वत्ररेफो नु कृष्येत ॥ हरयवडिति ॥ तर्हि र
 लोव्युपधादित्येतद्दकारांतेष्वपि प्रवर्त्तत ॥ ततश्च देवित्वादिदेविषतीत्यत्र पक्षे गुणो निषिध्येत ॥ ननु अव्युपधादिति ह्रित्वा अवकरांता
 ह्युपधादिति व्याख्यास्यत इति चेत् ॥ एवमपि गोधेरः पचेरन्नित्यादौ लोपो व्योरिति न प्रवर्त्तत ॥ रेफस्य वल्यनेतर्भावात् ॥ रलीति वक्ष्यामीति
 चेत् ॥ ह्रयगतौ ह्रय्यादित्यादौ यकारेति प्रसंगः ननु यथाश्रुत एव सूत्रे वलीति सरेफं पदं ह्रित्वारेफे वलिचेति व्याख्यानाच्चोक्तदोष इति चेत् ॥
 एवमपि इकोरणचिसंयोगादेरातोधातोरण्वतः उदात्तरणो ह्रलपूर्वो दिग्रणः संप्रसारणमित्यादि क्रमेण यण्यहणानि सर्वाणि रेफेण ग्राह्याणि
 स्युः ॥ नचैतावता पीष्टनिर्वाहः इकोरणित्यत्र संख्यातानुदेशेन इकारस्य रेफः उकारस्य यकारः ऋकारस्य वकारः इति बहुप्लव प्रसंगात् ॥ न
 नु यथाश्रुतेपि यथासंख्येन निर्वाहो दुर्गुपपादः ॥ तथाहि ॥ विधीयमानतया यवलाः स्वर्णो न्यगृणहेतीति चत्वारस्तावह्यणः गुणानामभेद

कतयानुनासिकसंग्रहेपिपृथग्गणनाविरहात् ॥ इकस्तुसवर्णग्रहणात्षट्षष्टिः ॥ नचषट्षष्टेरूपस्थापकानांइकशब्दवाच्यानावि
 कारादीनांचतुष्टुमस्त्येवेतिवाच्यं ॥ तृतीयचतुर्थीभ्यामृकारलृकाराभ्यां प्रत्येकेतस्यासवत्रिंशतउपस्थितौसत्यालृकारैरेफादेशस्यऋ
 कारेचलकारादेशस्यदुर्वीरत्वात् ॥ तस्मात्स्थानंतरतमद्वयनेनैवप्रकृतेनिर्वाहः ॥ यथासंख्यसूत्रंतु नदिग्रहिपचादिषूपयोस्यतद्वत्त्वे
 वनिष्कर्षः ॥ तथात्रइकोरेणितिन्यासेपिते नैवनिर्वाहोस्त्वितिचेन्न ॥ वैषम्यात् ॥ यथाश्रुतेह्यविरोधात्परिभाषाद्वयमपिइकोयणित्यत्रप्रवं
 र्त्तते ॥ इकोयथासंख्यमंतरतमोषणस्यादितिरणितिन्यासेतुपरिभाषयोर्विरोधात् ॥ परत्वेनयथासंख्यमेवप्रवर्त्तते ॥ तस्मादनुचितोरेफ
 स्यस्वस्थानांदमर्षः यथाश्रुतेतुद्वित्वादिदोषत्रयंदुर्वीरमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ रेफस्याविशेषतः श्रुतेनद्वित्वं प्रतिनिमित्तत्वेनसामान्यतः
 श्रुतंकार्यित्वंबाध्यते ॥ यथाबाह्यणा भोज्यतांमाठरकीडिन्यौपरिवेविष्टामिति विशेषतः श्रुतेनपरिवेषणेनमाठरकीडिन्ययोः सामान्यतः प्रा
 णंभोजनंबाध्यतेनद्वत् ॥ यद्यपीदृलक्ष्यव्यक्तिभेदेनोभयंसंभवतिनद्यापिसत्यपिसंभवेसामान्यतः प्राणंविशेषप्राप्तेनबाध्यतइत्युक्तं ॥ तस्मा
 न्नदोषः ॥ एवंचाचौरहाभ्यामिति सूत्रेयरइतिरेफमिन्नपरमेवेतिस्थितेअनचिचेत्यत्रापितथैव ॥ अर्थाधिकाराश्रयणात् ॥ तेनद्वयनुर्भवे
 इत्यादावपिरेफस्यनद्वित्वं ॥ नत्रेवंदध्युदकादौयणनस्यात् ॥ विशेषतः श्रुतेनस्थानित्वेनइकांनिमित्तत्वस्यबाध्यमितिचेन्न ॥ तत्रलक्ष्या
 नुरोधेनव्यक्तिपस्याश्रयणात् व्यक्तिपक्षेहिप्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षणांप्रवर्त्तते ॥ यद्वा ॥ प्रतिलक्ष्यभिन्नानांस्वैषांलक्षणांतेत्रेणोच्चार
 णमिकोयणचीति ॥ ततश्चेकामपितास्यर्यतोनिमित्तत्वप्रतिपादनाददोषः ॥ नचैवंश्रीशदस्याद्वयपिपृथग्प्रसंगः ॥ व्यक्तिपक्षेर्विप्रतिषे
 धेपरमेवेति नियमबलेनतद्व्यक्तिविषयकशास्त्रस्यैवविरहकल्पनात् ॥ एवंअपवादविषयेसुश्रियावित्याहोबोध्यम् ॥ परिहृत्यासिवादी

२९ विषयंतत उत्सर्गोभिनिविशत इति न्यायात् ॥ जातिव्यक्तिपक्षौ चलस्थानुरोधाद्यवस्थया आश्रीयेते इति पस्येशायामेवोक्तं ॥ तस्मादिदं च
 रस्यपत्युत्तरपदाण्यइत्यादिनिर्देशाश्चेहलिंगं ॥ भाष्येतुनेमैरहौकार्यिणोद्विर्वचनस्य किंतर्हिनिधिप्रिमावित्युक्तं ॥ तत्रहकारग्रहणर
 ष्टां तार्थं तस्य यर्बहिर्भूततया यथा नद्वित्वे कार्थिता तथा परंतर्भूतस्थपिरेफस्यति ॥ एवं अनुनासिकपरसवर्णविधी अपि स्थानंतरत्वं मपरि
 भाषासंस्कृतौ स्थानप्रयत्नोभयोतरतमेतन्मुरारिः त्वङ्करोषीत्यादौ क्वचिल्लब्धावकाशौ अनंतरतमे प्रागुक्तेन प्रयत्ने ॥ जातिप्रियाप्रय
 णादेवेति संक्षेपः ॥ अत्र बार्त्तिकं ॥ अयोगवाहानामट्मुणत्वं शर्षुजश्भाववत्त्वे ॥ अविशेषणसंयोगोपधासंज्ञालोत्यविधिद्विर्वचनस्थानि
 त्वनिषेधा इति ॥ अस्यार्थः ॥ अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबन्धो येषोते ॥ योगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च प्रत्याहारसंज्ञे ॥ अ
 इत्यर्थः ॥ बाह्यंति निर्वाहयंति प्रयोगमिति वाहाः ॥ अयोगाश्चेति कर्मधारयः ॥ अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः ॥ त
 च विसर्जनीयजिह्वा मूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमा इति भाष्यं ॥ एतच्चक्रतिक्कालतिल्लवेति विहितयोरीषत्पृष्टयोरप्युपलक्षणं ॥ तथा च तु
 ल्यास्यसूत्रे भाष्यं ॥ तयोरचत्वं वक्ष्यामीति ॥ तत्फलं तु तत्रैव स्पष्टं ॥ तत्र यमानां लक्षणं अनुनासिकसंज्ञासूत्रे प्रपंचयिष्यामः ॥ एषामट्स्
 पदेशः कर्त्तव्यः णत्वं फलं ॥ उरःकेण उरःपेण उरःकेण उरःपेःपेण अङ्गव्यवाय इति णत्वं विसर्जनीयजिह्वा मूलीयोपध्मानीयैर्व्यवायेपिसिध्य
 ति ॥ नायमज्ञाताद्यर्थकः ॥ सोपदादाविति सत्वप्रसंगात् ॥ किंतु उरःकायति उरःपाति इति विश्रहः ॥ कैशब्दे ॥ पारसणे ॥ आभ्यामातोनुं प
 सर्गकः ॥ कुप्चोः कः ॥ पौचेति चकारात् प्राक्षिको विसर्गः ॥ नचैवमपि गतिकारकोपपदानां प्राक्सुबुत्पत्तेः समासाभ्युपगमात् सोपदादाविति
 प्रवर्त्ततेति वाच्यं ॥ तस्य दधिसेचं धनक्रीतेत्यादिसिध्यर्थमनित्यतायावस्थमाणत्वात् पाशकल्येत्यादि परिगणनाच्च ॥ प्रोभणं ॥ अट्

राम २९

कुवाडि. तिसूत्रे नुमग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ अथेदमवधेयं ॥ अट् सुत्रियमाण उपदेशोऽकारानंतरमिकारात् प्राक्कर्त्तव्यः ॥ तेन इण् सु अनंत
 र्भावात्पयःसुपशः सु इत्यादौ इण् कोरित्यधिकृत्य विधीयमानमादेशप्रत्यययोरिति षत्वन भवति ॥ अस्य चांतर्भावात्संस्कर्त्तव्यत्वात् नुस्वारादचः
 परत्वमाश्रित्य सकारस्य द्वित्वं कैयटेनाष्टमे वक्ष्यमाणं संगच्छते ॥ नचैवं हरिः करोतीत्यादाविको यण् चीति यण् प्रसंगः ॥ विसर्गस्यासि
 द्धत्वात् ॥ एवं हरिं पश्यतीत्यादावनुस्वारस्यासिद्धत्वं बोध्यम् ॥ शर्षुचोपदेशः कर्त्तव्यः ॥ जश्भावस्तावत्प्रयोजनं ॥ तथाहि ॥ वार्त्तिकमसे उ
 अज्जब इति धातुरुपध्मानीयोपधः पठ्यते ॥ तत्र झलांजश् झशीति जश्भावे आंतरतम्याहकारादेशः ॥ उञ्जिता उञ्जितुं ॥ शर्षुपदेशाद्दिनां
 तरीयकत्वादेव झत्वमप्यापाति ॥ भाष्यकारस्तनैतन्नेने ॥ तथाहि ॥ उपध्मानीयोपधत्वपक्षे उञ्जिषतीति न सिध्यति ॥ अभ्यासे बकारमा
 त्रश्रवणप्रसंगात् ॥ हलादिशेषेण जकारस्य निवृत्तेः ॥ यदि तु पूर्वत्रासिद्धं न द्विर्वचने इत्युक्तेः ॥ वकारस्य द्वित्वं तदास्य एव बकारस्य शेषः
 ॥ अथ उभौ साभ्यास्येत्यनेनानित्यताज्ञापनार्हिर्वचनेप्यसिद्धत्वमाश्रीयते ॥ ओजिढदित्यत्र यथा ॥ तथाप्यभ्यासे उपध्मानीयोपधत्वे
 अभ्यासे चर्चेति जश्त्वेन बकार एव श्रूयते ॥ इष्यते त्वभ्यासे जकार इति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तद्वितीयपक्षे उपध्मानीयमात्रमभ्यासे श्रूयते तेषां
 चारश्चिनुमप्यशक्यं ॥ जश्त्वं तु दुर्लभं ॥ प्रकृतिचरं प्रकृतिचर इत्यष्टमे सिद्धं नपिष्यमाणत्वात् ॥ उपध्मानीयेऽच्च् सत्त्वेन तावन्म्याञ्
 द्वित्वापत्याऽभ्यासे इकारदौर्लभ्याच्च ॥ किंच ॥ अत्रपक्षे अस्मात् प्रकृते उपध्मानीयस्य जश्त्वे अभ्युञ्जाः समुञ्जा इति स्यात् ॥ इष्यते त्वभ्युञ्ज
 समुञ्ज इति ॥ नन्वतस्य कुचो रित्यधिकारे सोपदादाविति सूत्रे उपध्मानीयस्य चेति वार्त्तिकेन कवर्गे परत उपध्मानीयस्य सकारो विधीयते तर्ता
 जश्त्वेन दत्वं विधीयते इति चेत्सत्यं ॥ उपध्मानीयस्य च इति वार्त्तिकारं भएव तु गौरवार्ह इति ब्रूमः ॥ बकारोपधोप्यं इति वृत्तिकारमते तु विका

शकैः
३०

रस्यद्वित्वनिषेधः समुद्र इत्यादौ दकारादेशश्चेत्यभयमपि वचनेनैव साधनीयं स्यात् ॥ तस्माद्दकारोपधसंवाये अभ्युद्गः समुद्र इति सूत्रास्ये
त् ॥ कथं तर्हि उद्धिता उद्धितमित्यादि सिध्यतीति चेत् ॥ शृणु ॥ भुज न्युद्धौ पाण्युपतापयोरित्यस्मिन्कुत्वाभावनिपातनाथैः सूत्रे बकारोत्त्वारूपे
नानुमीयते ॥ उद्धेरकुत्वविषये दकारस्य भकारविधायकं बकारविषयकं वा वचनमस्तीति तच्चानुमीयमानं वचनं भुजजेरिति वा ॥ उद्धेर
ति वा उभयथापि स्तोश्रुनाश्रुरित्यस्यानंतरं कल्पते ॥ उद्धेः स्तोर्दकारस्यैतयोषत् ॥ श्रुनायोगे भकारो बकारो वा भवतीति सूत्रार्थः ॥ उद्धेरिति किं
॥ तज्जः ॥ श्रुनेति किं ॥ अभ्युद्गः समुद्रः इह हि च जोः कुचिष्यतोरिति अत्वे कृते श्रुनायोगो नास्ति स्तोः श्रुनेति पदहृणोपजीव नार्थोक्त
स्य कएव कल्पनं युक्तं ॥ अन्यथा बहुतरकल्पने गौरवं स्यात् ॥ एवं उद्धिजिषतीत्यपि सिद्धं ॥ नन्दा इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात् ॥ उद्धेः इत्या
द्वत्त्वबत्वे ॥ पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोः भावादुत्तरस्येति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ अन्तरंगत्वाद्दत्तेः इत्यपि न ॥ असिद्धत्वादेव ॥ न च पूर्वत्रा
सिद्धीयमद्विवेचने इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधः शक्यः द्वित्वे कर्त्तव्ये सति हि सनिषेधः ॥ न तु द्वित्वनिषेधेऽपि ॥ इह तु नन्दा इति सूत्रेण द्वित्वनिषेधे
कर्त्तव्ये निबांधमेवासिद्धत्वमिति दिक् ॥ अथ वामास्तु वाक्यशेषानुमानं भुज न्युद्धाविति निपातनादेव बकारोक्त ॥ न चैवमसिद्धताविरो
हाद्दकारस्यैव द्वित्वसंज्ञादिति वाच्यं ॥ दकारोपधनिर्देशसामर्थ्याज्जि शब्दस्य द्वित्वे कृते ततो दकारस्य बकारप्रवृत्तेः ॥ न चास्मिन् न्यसे अभ्यु
द्ग इत्यादावपि बकारप्रसंगः ॥ उक्तविषये एव बकारो निपात्यत इत्यभ्युपगमात् ॥ नन्वेवं कत्वविषये च रितार्थत्वात्कथं दकारोपदेशस्य
सामर्थ्यमुक्तं ॥ येन द्वित्वानंतरमेव बकारः प्रवर्त्ततेति चेत् ॥ अनभिधानादतो घजादिमास्तनिपातनंचैवमविशेषेणास्त ॥ अभ्युद्गः स
मुद्र इत्येतन्नोद्धे रूपं ॥ किंतु उपसर्गद्वयपूर्वकाद्गभेरन्येष्वपि दृश्यत इति उ प्रत्ययः ॥ व्युत्पत्तिमात्रं चेदं ॥ रूढिशब्दात् ॥ समुद्रकः

रा
३०

संपुटकद्वयमरः ॥ तदेवमयोगवाहनां शर्षपदेशस्य जश्रुभवरूपं प्रयोजनं वार्तिकमते अस्ति ॥ भाष्यकारमते तु नास्तीति स्थितं ॥ तथा षत्वमपि प्र-
योजनं सर्पिः षुपनुः ॥ नुम् विसर्जनी यशर्व्यवायेपीति सूत्रे विसर्जनी यग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ॥ शर्व्यवाप इत्येव सिद्धत्वात् ॥ नुम्ग्रहणं तु
भयथापि कर्त्तव्यमेव नुम्स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यात् ॥ इहमाभूत् ॥ पुंस्त्विति ॥ नुम्ग्रहणं हि स्वस्थानिकस्यानुस्वारस्य ल-
क्षकं ॥ अन्यथा असंभवम् ॥ नहि इण्कवर्गाभ्यामुत्तरः सकारो नुमाव्यवहितः षत्वविधौ संभवति ॥ अनुस्वारे षत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः-
॥ अस्तु वा स्थानिवद्भावेन नुम्त्वं ॥ तथापि स्वाश्रयस्यानुस्वारत्वस्यापि सत्वात् शर्त्वेनैव सिद्धे नियमार्थतायुक्ता ॥ नियमश्च सजातीयपेक्ष-
इति अनुस्वारेण व्यवाये चेद्भवति तर्हि नुमैव नत्वन्येनेति फलितं ॥ वस्तुनस्तु अतिदेशं प्रति अनुस्वारस्यासिद्धत्वात् इति देशस्य बहुलं भः सु-
हिंसु इत्यादौ विधायकत्वसंभवेनियामकत्वानुपपत्तिश्च ॥ तथापि लक्ष्यानुरोधाल्लक्षणेत्येव शर्षपेणं ॥ यथा इण्वाङ्सूत्रे ॥ तत्र प्रेन्नादौण-
त्वं माभूत् शोभणादौ च स्यादित्येवमर्थलक्षणेति चेत् ॥ इहापि सुहिंसुपुंस्त्वित्यादौ माभूदिति तुल्यं ॥ णत्वविधावनुस्वारमात्रेण लक्षण-
त्वेन नुम्स्थानिक एवेत्यन्यदेतत् ॥ अस्मिंश्च पक्षे शर्षपदेशेपि यत्त्वमिव हलत्वयत्वेन अपि नोत्तरीयकत्वादेव सिद्धे ॥ तस्मिन् तत्तत्तर्वात्ति-
कव्याख्यानात्समन्तरमेव स्फुटी भविष्यति ॥ तथा खरत्वमपि ॥ तेन कः षोः कः षोः चेति सूत्रांतर्गतो विसर्गः सिद्धः ॥ एवं च सौत्रमिदं शोने-
वोक्तं वार्तिकं स्याद्यो ताप्यत इति बोध्यम् ॥ अनेन सौत्रं विसर्गप्रकरणमेवोक्तं शर्षपदेशं प्रत्याचक्षाणा यथा अस्मिन् सूत्रे सूत्रपदेशपरं च-
त्तिग्रंथं व्याचक्षाणाः परस्ताः ॥ अट्स्त्रपदेशेन अलत्व अट्त्वयोर्लाभेपि हलत्वयत्वात्लाभात् ॥ तत्कलस्य च वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नचोक्त-
स्वेव च यकारोत्तरमुपदेशाद्भावेति वाच्यम् ॥ तथा सति यः स्वितादा विणः परत्वेन षत्वापत्तेः ॥ अचूत्वासिद्ध्या समः सुटीत्यर्थः

श-कौ- ३१ कैयटादिग्रंथविरोधापत्तेश्चेति दिक् ॥ अविशेषेणेत्यादि वार्तिकस्यायमर्थः ॥ यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनं दृश्यते तत्र तत्रोपदेशः कर्तव्यः प्रयोजना-
 नितुसंयोगसंज्ञादीनिपंचेति ॥ तथाहि ॥ वार्तिकमते उच्चेरुपभ्रानी योपधतया उपभ्रानीयस्य हल्संज्ञां विनासंयोगसंज्ञान सिद्धतिज-
 श्चंत्वमिद्धं ततश्चसंयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञाया अपिविरहात् ॥ इत्यत्र गुपीरनृ त इति पुतो न स्यात् ॥ तस्मात्तु तुगुरुसंज्ञासंयोगसंज्ञाह-
 ल्संज्ञानां उत्तरोत्तरसापेक्षतया पु तसिध्यर्थं हल्संज्ञा एषितव्या ॥ तदेतदेव त्रैत्योक्तं संयोगसंज्ञाप्रयोजनमिति ॥ तत्रोपधासंज्ञाप्रयो-
 जनं ॥ निष्कृतं दुष्कृतं इदुदुपधस्य चेति षत्वं यथा स्यात् ॥ भाष्यकारस्त्वाह ॥ इदुदुपधस्थानिको यो विसर्ग इति व्याख्याना न्नेदं प्रयोजनं ॥ उप-
 धाग्रहणप्रत्याख्यानां ह्य ॥ इदुद्वापरस्य विसर्गस्येत्येव इष्टसिद्धेरिति ॥ अलोन्यविधिश्च प्रयोजनं ॥ रृसस्तरति विसर्जनीयां तस्मात्पदस्य
 स इति पक्षे अंत्यस्य सत्वं यथा स्यात् ॥ पदस्यो विसर्जनीय इति व्याख्याना निर्दिश्यमाने स्येति तत्र भाषया वासिद्धत्वादिदमपि न प्रयोजनं
 ॥ द्विर्वचनंच प्रयोजनं ॥ उरःकः उरःपः अनविचेति अच उत्तरस्य यरो विधीयमानं द्वित्वं सिद्धं भवति ॥ तथा स्थानिवद्भावप्रतिषेधोपि प्रयोज-
 नम् ॥ यथा उरःकेणेत्यादी ॥ अद्गु वापेति णत्वं सिद्धं भवति ॥ एवं व्यूढोरस्केनेत्यादावपि प्राप्नोति स्थानिवद्भावत्सकारस्य तत्रानस्त्विति
 प्रतिषेधोः लत्वेऽसिद्धिश्च भवति ॥ नच पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति निषेधोस्त्विति वाच्यं ॥ नपदांतसूत्रशेषभूतस्य नस्य भवः परस्मिन्नित्येत-
 द्विषयकत्वात् ॥ स्थानिवद्भावं प्रतित्रिपादी स्थस्यासिद्धतया न्यायसिद्धं तदिति पक्षेतु न्नेदं प्रयोजनं ॥ उरःकेणिति णत्वं संस्कर्नेत्यत्र सकारस्य
 द्वित्वंचाधिकं प्रयोजनं बोध्यमिति दिक् ॥ यद्यपि सर्वमिदं अट्शरोरूपदेशेन सिद्धत्वेव तथापि वार्तिकाक्षररचनाया हेतुपिसंभव इति भावः ॥
 लण् ॥ अत्राकारोनुनासिकः प्रतिज्ञाभूते ॥ ननु हकारादिष्विबोच्चारणार्थः ॥ तेनोरणरपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणे भवति ॥ प्रत्याहारग्रहणे ज्ञाप-

कस्तुत्रकारलकारयोः सवर्णविभक्तिवार्तिकनिर्देशः ॥ ननु अइउणिस्त्रानुबद्धोणकारः स एवेहानुबध्यते तेनाण्ग्रहणेष्णिण्ग्रहणेषु
 च पूर्वणपरेण वेतिसंदेहः प्राप्नोति ॥ तस्मादसंदेहायेह अनुबंधान्तरमेव कुतो न कृतमिति चेत् ॥ नाव्याख्या नती विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदे-
 हादलक्षणमिति परिभाषां ज्ञापयितुमनुबद्धस्यैव पुनरनुबंधात् ॥ अमडणनम् ॥ अमञ् ॥ अत्र मकारानुबंधो भाष्ये प्रत्याख्यातः ॥ सहि प्र-
 त्याहारत्रये उपसृज्यते ॥ अम् यम् ड-मिति तत्र यञ्कारणैव निर्वहति ॥ तथा हि ॥ पुमः खव्यञ्परे इत्यस्तु ॥ न च झकारभकारपरः खयस्ति
 ॥ येनातिप्रसंगः स्यात् ॥ तथा ह लोयत्राभ्यमि लोप इत्येव पाठ्यं ॥ न च झकारभकारौ झकारभकारपरौ स्तः हलउत्तरयोस्तयोः संभवे तु झरो
 झरि इतिलोपे न भाव्यमेव ॥ तथा डञ्जेह स्वादचिडञ्जुणित्यमिति पाठ्यं ॥ न च झकारभकारौ पदान्तौ स्तः ॥ उज्येर्लभेश्च क्विपितौ स्त एवेति
 चेन्न ॥ ऊज्येर्देपधतया संयोगांतलोपे सति उदिति रूपाभ्युपगमात् ॥ लभेस्तु जस्त्वविधानात् ॥ एतेनैवमपि आगमिनस्त्रयोऽणनेभ्यः परे
 अचः आगमास्तुपंचेति संख्यातानुदेशेन स्यादिति चेत् न ॥ यथा संख्यमित्यत्र हि विध्यर्थप्रमितिषे लायां निर्दिश्यमानगतसंख्यं प्रा म्य-
 मांश्रीयते ॥ ननु लक्ष्यसंस्कारवेलायां प्रयोगगतं ॥ तस्मान्मास्तु मकारोत्तुबंध इति स्थितं ॥ घढधष् ॥ जबगडदश ॥ खफछठुथचरतव ॥ क-
 पञ् ॥ शषसर ॥ हल् ॥ इति माहेश्वराणि अक्षरसमाग्रायसूत्राणि ॥ अत्राद्यसंयुहः ॥ एकस्मान् अणवता ह्यभ्यां षस्त्रिभुव कणमास्यु ॥ शे-
 यौचयौचतुभ्योरः पंचभ्यः शलौषड्भ्य इति ॥ अस्यार्थः ॥ डञ्जणवृत्तमणकृत्मात्पर्यायाः स्युः ॥ तथा हि ॥ डकारसकारादेः परो ग्राह्यः एडिपर-
 रूपमिति यथा ॥ ननु षिद्धिदादिभ्योऽस्यति वक्तिरव्यातिभ्योऽङित्यकारणग्रहणमस्त्विति चेन्न ॥ आदिरंत्येनेत्यत्राणुदित्सवर्णस्यचेत्सतो-
 प्रत्यय इत्यनुवृत्तेः ॥ अतएवरोः सुपीति न प्रत्याहारग्रहणं ॥ सुपिचेत्यत्र तु अप्रत्यय इति प्रतिषेधो नास्ति ॥ यजादाविति विशेषणात् ॥ उ-

श्रु-
३२

नरत्रच बहुवचने झलीति विशेषणात् ॥ सुसिद्धं तंपदमित्यत्र तिङ् साहचर्यात् - शास इदं ह लोरित्यत्र तु अङ् ग्रहणसामर्थ्यादपि प्रत्या-
हारग्रहणं न भवति ॥ अङ्गदोहलादौवेति हि व्याख्याने अङ् हूलोरिति व्यर्थमेव स्यात् ॥ द्विविधा एव हि कृतः प्रत्यायाः अङ्गदयो हलात्
यश्च ॥ व्यतिशासै इत्यत्र तु किङ्त्वमेव नास्ति ॥ अटास है कादे स्प्यस्थानिवर्द्धावेन अङ्गदित्वाच्च ॥ ऋदृशोडीत्यपि न प्रत्याहारः ॥ ऋकारांते
षु ऋदृत्पृतामिति गुणविधानात् ज्ञापकात् ॥ सनिच इङ् अति न प्रत्याहारः ॥ इको झलिति किंत्वविधानात् ॥ अज्ज्योपमांसनीति दीर्घ
विधानाच्च इङ् तानां सुनिगम्यादेशे हि सति उदात्तसूत्रद्वयं निर्विषयं स्यात् ॥ परिमाणारव्यायां सर्वेभ्यः - इङ् अत्यपि न प्रत्याहारः ॥ वे
यर्थ्यप्रसंगात् ॥ तथा हि ॥ इकारांतेभ्य एरचाभाव्यं ॥ उकारांतेभ्य ऋद्वोरवित्यप् ॥ लृकारांतास्मंत्येवन एजंतानां अपि अस्मिन्निके
न आत्वेन प्रत्ययोत्तनेः प्रागेव भाव्यं अतः प्रत्ययोत्पत्तिवैलाया मेजंतान संत्येव ॥ ऋदंताः प्रविशिष्यंते ॥ तत्र उरित्येव लाघवाद्वा ह्रया
त् ॥ वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणैव ऋदंतेषु घञः सिद्धत्वात् तत्र मेवेदं न कुर्यात् ॥ अथोच्येत् ॥ इङ् अत्यारंभसामर्थ्यादिवर्णावर्णावै-
ष्येव अज्ज्योपमांसह वै कल्पिकोऽज्ज्य समाविशत्विति ॥ तदपि न ॥ एवं हि सति अजपोर्विधावेव वा ग्रहणं कुर्यात् ॥ क्रीड् जीनांणाविति न प्रत्या
हारः ॥ क्रीज्योः पृथग्पृथगवै प्रथ्यापत्तेः ॥ नचेकारां तानां मध्ये एतयोरेवेति नियमार्थमिति वाच्यं ॥ एवं हि इक इत्येव ब्रूयात् ॥ एङ् तानां
सामान्यलक्षणैव आत्वेस्य सिद्धत्वात् ॥ इङ् धार्योरित्यपि न प्रत्याहारः ॥ धारिणासाहचर्यात् ॥ तस्मात्सिद्धं इङ्कारे एकस्मादेवेति
॥ तथा त्रकारोप्येकस्मादेव ॥ अतो हीर्घीयतीति ॥ तथा अङ् उणित्येषणकारोप्येकस्मादेव ॥ अणित्यथा ॥ अथेणः पीध्वमित्यादां वि-
ण्यप्रत्याहारोप्येनेन कृतौनेति चेन्न ॥ अचिश्नुधातु भ्रुवां चोरित्यत्र इकारोकारयोः स्वरूपेण निर्देशात् ॥ अन्यथा हि संहितायां मात्रास्य

राम
३२

घवात्पद छेदेप्यर्द्धमात्रालाघवादिण इत्येवब्रूयात् ॥ व्याख्यानाच्च पूर्वण नतुपरेण ग्रहीष्यते ॥ व्याख्यानं च सिद्धांतेपिशरणं ॥ घोरित्यपि
हिनिर्देशे किं ह्रस्वयोर्ग्रहणमुत दीर्घयो रुरुतयकारवकारयोरिति संदेहः स्यादेव ॥ एवं च एच इग्रस्वादेश इति सूत्रे इण् इत्येव प्रतिपत्तिलाघ
वार्थवक्तव्ये इग्रहणमपीह सिंगा ॥ इण्ग्रहेहितत्रयथासंख्यप्राप्तिरेवनेति नतत्परिहाराय यतितव्यमिति दिक् ॥ एवं वकारोप्येकस्मादेव
नशब्दव्यप्रशानिति ॥ एचैव वायाव इति सूत्रे अवृत्तिनप्रत्याहारः आयादिसाहचर्यात् ॥ एवं टकारोप्येकस्मात् ॥ अट् कुप्वाडिति ॥ ह्यभ्यां
षः ॥ एकत्वो बशो भृशं षत्तस्य स्वरिति यथा ॥ ककारस्त्रिभ्यः ॥ अकः सवर्णे ॥ इको यण ॥ इमुमुजांतात्क इति यथा ॥ लणित्यत्रत्योणकारोपि
त्रिभ्यः ॥ अणुदित्सवर्णस्येत्येकएवाण् ॥ इणः षी ध्वमित्यादयः सर्वे इणः इको यणित्यादौ यण् च त्रयण्तावत्पूर्वेण न संभवत्येव ॥ इणुत्तं
भवन्नपि ज्ञापकात्यक्तः ॥ अणुत्त उभाभ्यां ग्रहणे स्थिते कपूर्वेण कवापरेणेति विवक्षायां ग्रहणं ॥ शास्त्रे परेणैव अन्यत्रतु पूर्वणैवेति सिद्धा
न्तः ॥ उक्तं हि व्याख्यातनो विशेषप्रतिपत्तिरिति ॥ नहि परे श्रवणं कयो रित्यादौ व्याख्यानादन्यन्नियमकमस्ति ॥ किंच ॥ अण्ग्रहणानिताव
त्पंच ॥ उरण्परः अणुदित्सवर्णस्य ॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाणः केणः अणुप्रगृह्यस्येति ॥ तत्र उरण्पर इति तात्पूर्वेण ॥ ऋतइहा तोरिति धा
तु ग्रहणात् ज्ञापकात् ॥ तद्धिमातृणामित्यादिव्यावृत्त्यर्थं क्रियते ॥ परेण अणुत्तं नामीति दीर्घस्यापि रपरत्वापत्त्या व्यावर्त्याप्रसिद्धिः ॥ ननु
चिकीर्षतीत्यत्राज्जनगमामिति दीर्घरपरत्वे च सति उपधायाश्चेत्तीत्यत्रैवित्यं ॥ तद्धिमातृणामित्यत्रापि प्रसंगेन च ॥ अन्ते कतया उत्तरार्थं धातु
ग्रहणं भविष्यतीति चेत् ॥ न ॥ एवं हि सत्युत्तरे वकुर्यात् ॥ इहकरणं ज्ञापकमेव ॥ नश्चात्र वक्ष्यति ॥ नुहाच्च उत्तरार्थं तु इह किंचिन्न यो इतीति
॥ किंच ॥ अण्ग्रहणसामर्थ्यादपि पूर्वणैवायं ॥ यदि हि परेण स्यात् उरजित्यज्ग्रहणमेव कुर्यात् ॥ कृतिः कृतं प्रकृतं नृः पाहिमातृणामित्या

श.कौ. ३३ दौ आस्युदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घाणां परतायाः परेणाण्यग्रहेणापादयितव्यास्तावतापिलाभात् ॥ कर्त्ताकारक इत्यादौ गुणवृद्धि
 प्रसंगे एचामवर्णस्य चाविशेषाद्परत्वस्य विकल्पेन प्रसंग इत्यपि अज्यग्रहणेन सिध्यत्येव ॥ स्यादेतत् ॥ कर्त्तरथमित्यत्र इको यणित् परत्वे रं
 फद्वयश्रवणार्थमण्यग्रहणं स्यात् ॥ न ह्येतदज्यग्रहणेन सिध्यति ॥ ह्रस्वो यमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः ॥ इयो हो न्यभरस्यामित्यतो न्यतर
 स्यां ग्रहणानुवृत्तेः ॥ अत्र च ज्ञापकं ग्रहणकशास्त्रेण ग्रहणं ॥ तद्विसेष्यं त्वं संवत्सरः ॥ यल्लोकमित्यदौ परसवर्णस्य सानुनासिकस्य यग्रह
 णेन ग्रहणादनचिचेत् द्वित्वे कृते पक्षे यवला नां त्रिकस्य श्रवणार्थं क्रियते ह्रस्वो यमामित्यस्य नित्यत्वे तु व्यर्थमेव तत्क्यात् ॥ यद्यपि गुणाना
 मभेदकत्वेनैव सानुनासिकयवला नां द्वित्वसिद्धेर्ग्रहणकशास्त्रे अज्यग्रहणमेवोच्चितं नत्वण्यग्रहणं तथापि गुणाभेदका इत्यपि ज्ञाप
 यितुमण्यग्रहणं भेदकाभेदकपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्या नुरोधाद्यवस्था ॥ अत्र एव च तस्यार्थाद्युदात्तनिपातनमित्यादि
 संगच्छते ॥ अतएव चाष्टन आविभक्तावित्यादाविदमस्त्यदाद्यत्वे चानुनासिको नेतिवद्ग्रहणमः ॥ यत्तु विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तु
 णं न ॥ अनुवर्त्तते विभाषाशरोचि यद्द्वारयत्ययं द्वित्वं नित्ये हितस्य लोपे निषेधार्थं न कश्चित्क्यादिति ॥ तत्तु भाष्ये दूषितं ॥ तथा हि ॥ लोप
 स्य नित्यत्वे अचोरहाभ्यामिति द्वित्वे नारंभसामर्थ्यात्तद्वाधः ॥ द्विविधा एव हि परः यमो झरश्चेति ॥ तत्र ह्रस्वो यमामिति झरो झरीति च
 लोपे कृते द्वित्वं वृथा स्यात् ॥ किं तर्हि तयो र्योग्योरुदाहरणमिति चेत् ॥ यत्रांतरेण द्वित्वं व्यञ्जनत्रयं लभ्यते ॥ यथा आदित्यो देवतास्यं
 आदित्यः प्रजं अवन्नमिति ॥ एवं स्थिते चतुर्ध्वित्यत्रापि यदि द्वित्वं स्यात्तर्हि लोपो न स्यादेव ॥ ततश्च सार्थकः शरोचीति निषेधः कथं वि
 भाषानुवृत्तिं ज्ञापयेदित्यास्तां तावत् ॥ सर्वथापि विकल्पानुवृत्तेः स्थितत्वात्पाक्षिकरे फद्वयश्रवणार्थं अण्यग्रहणमस्त्विति ॥ अत्रोच्यते

राम-
 ३३

॥ कर्त्रर्थमित्यादौ सत्यपि परत्वेरेकद्वयश्रवणं दुर्लभम् ॥ रोरीतिलोपात् ॥ नचतत्रपदान्तस्येतिव्याख्यातुं युक्तं जर्गधेर्लडु अजर्घाः पा
 स्वर्द्धेर्लडु अपास्याः इत्यादेरसिद्धिप्रसंगात् ॥ नचाणग्रहणसामर्थ्यात्तद्वाधः पूर्वेणापि ग्रहणे अबाधेनैवोपपत्तेरितिदिक् ॥ तस्माद्वा तु
 ग्रहणसामर्थ्यादणग्रहणसामर्थ्याद्वा उरणपरइति पूर्वेणग्रहणमिति स्थिते ॥ वस्तुतस्तथा तुग्रहणमेव ज्ञापकं ॥ अणग्रहणस्य लो
 तिरित्यादौ लपरताफलमित्यपिशक्यत्वात् ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययइतितु परेणैव ॥ उर्द्धदिति लिङ्गात् ॥ तत्र हि कृतसंशब्देने इत्य
 स्माच्चुरदिण्यन्तालुडिचडि अचीकृतदित्यत्र ऋकारस्य दीर्घस्यापि स्थाने ह्रस्वस्य वयथा स्यादित्येवमर्थे तपरकरणकृतं ग्रहणकशास्त्रे पू
 र्वेणग्रहणे तु दीर्घस्य ऋकारस्य नस्थानित्वं नवादेशत्वं प्रसक्तमिति व्यर्थे तपरत्वं स्यात् ॥ ननु सत्यपि परेणग्रहणे उर्द्धदित्यत्र तपरत्वं
 व ॥ भाव्यमानेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेरिति चेन्न ॥ वस्यतिहितत्ररुत्तिकारः ॥ नचायं भाव्यमानोऽपि किन्तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपेणा
 भ्यनुज्ञायतइति ॥ कृते तु तपरत्वे तद्दलादेव दीर्घस्थाने भाव्यमानतापिलभ्यतइत्यन्यदेतत् ॥ तस्माद्ग्रहणकशास्त्रेण परेणैतिप्रिथितम् ॥
 तत्फलं तूरणपरइत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्य ग्रहणाद्दृत्इहातोरुदोष्ट्यपूर्वस्येत्यादौ रपरत्वसिद्धिः ॥ ढलोपे पूर्वस्य दीर्घेण इत्यत्रापि ह
 लामणामसंभवादेचांनुविशेषाभावाद्गर्थमेवाणग्रहणं स्यात् ॥ ततश्चाच्येत्येवसिद्धमित्यणग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेण ॥ ननु र्दृद्यमेने
 अस्मात्तृचिउदित्वादिडुभावेगुणे ढत्वधत्वष्ट्वढलोपेषु कृतेषु रेफस्य दीर्घे स्थानसाम्याद्कारे ढलोपस्यासिद्धत्वाद्दुपधायाश्च तीत्वे पूर्व
 वहुणवेर्द्धेति यथा स्यादिति परेणग्रहणं स्यात् ॥ एवं तर्हि तृतीयेति निर्देशाल्लिङ्गात्पूर्वेणैव ॥ परेण हि ग्रहणे हल इत्यत्राप्यस्यैवाणग्रहणस्यानुवृत्ते
 त्त्रेः संप्रसारणे कृते दीर्घः स्यात् ॥ तथा द्वादिषु र्दृशब्दस्य पाठोपि ज्ञापको बोध्यः ॥ र्दृहूउद्यमेने अस्मान्निष्ठाया ढत्वधत्वष्ट्वढलोपेषु कृतेषु

श. कौ.
३४

दृढ इति रूपम् ॥ दंत्योऽद्यादिश्चायं ॥ उद्दहरसुः सह मूलमिंद्रेति दर्शनात् ॥ मूलमं स्याव हीति सूत्रे हरदत्तादिग्रंथे स्पष्टमेतत् ॥ तुलादौ सतद्वा तूत्तर
त्वेन पठ्यमानयोः तद् हस्तं हृदि सायामिति धात्वोरपि निष्ठायां तद्वः स्तद्व इति रूपं बोध्यम् ॥ दृढः स्थूलबलयोरिति तु इडभाबेन कारहकार
योर्लोपो निष्ठातकारस्य दृढत्वेन निपात्य तेन तु असिद्धकांडस्थ दृढत्वादेरिह प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते ॥ वेन परिद्रढप्यपादिदृढी कन्येत्यादौ लघुत्व
प्रयुक्तौ णेरयादेशः ष्यड्भावश्च सिध्यतीति दिक् ॥ तेन द्रुलोपसूत्रे परेण णग्रहणपक्षे पिटृत्वं तद्वस्तु देषे वाति प्रसंगेन तु इडपीति विवे
कः ॥ केण इत्यत्र परेण णग्रहणे गौकानौकागीष्का उपानत्का चतुष्कमिति धत्वविसर्जनीययोरसिद्धत्वाद्द्रुस्वप्रसंगः तथा पीहृस्वश्रुत्योपस्थि
तस्याच इत्यस्य अबाधाय पूर्वण भविष्यति ॥ अबाधेनोपपत्तौ हि बाधो न न्याय्यः ॥ अणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र परेण सति कर्त्त ॥ अग्ने ॥ वामैभपचौप
पौ ॥ मालामाचक्षणो माल् ॥ वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव् ॥ अत्रापि प्राप्नोति ॥ रेफवर्जिता अंतस्थाः शानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधेत्युक्त
त्वात् ॥ तस्मादिह अप्रगृह्यस्येति पर्युदासादच एवानुनासिको बोध्यः ॥ नचाणग्रहणसामर्थ्यान्न त्रिवयुक्तन्यायस्य बाधः ॥ तस्य पूर्व
णाप्युपपन्नत्वात् ॥ अत्र लणसूत्रे स्थित्वा वृक्षव् शब्दमित्यं कैयटो व्युत्पादयत् ॥ वृक्षव् श्रुतीति किपिकृते वृक्षव् श्रुत्वा च दृढि णिचिदिलो
पैच कृते वृक्षवयतेर्विचि वृक्षव् इति भवति ॥ किपितुकौ लुप्तं न स्थानिवत् ॥ कौविधिप्रतिनस्थानिवदित्युभयथापि स्थानिवद्भावनिषेधात्संप्र
सारणप्रसंगो लोपोर्वलीति लोपं बाधित्वा तदपवादस्य ऊठः प्रसंगश्च ॥ विचितुस्थानिवद्भावद्वलनिमित्तो वलोपो न भवति ॥ नन्वेवमपि
वृक्षव् करोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति प्राप्नोति ॥ नचस्थानिवद्भावः ॥ पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेन्न ॥ भोभगो इत्यनो शि इत्यनुवर्त्य अशि
हलि ते हि धानादिति ॥ नचविचूपसेपि णिचः प्राग्भाविनं किपमेवाश्रित्य ऊठ् प्रसंजनीयः ॥ अंतर्भूतकिपाश्रयतया अन्तरंगे कर्त्तव्ये बहि

राम.
३४

भूतणिजपेक्षतयाबहिरंगस्यटिलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ इदं त्विह वक्तव्यं ॥ विचूपसेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन ब्रश्चतिग्रहणेन ग्रहणाद्ब्र
 श्चेतिषत्वंदुर्वारं ॥ नचणिलोपस्यस्थानिवत्वं ॥ पदान्तविधौनेतिनिषेधात् ॥ पूर्वत्रासिद्धेनेतिनिषेधाच्च ॥ तस्मान्नायं वृश्चतिरपितुवेतिर्वा
 तिर्वावृक्षं वैतीति वृक्षवीः वृक्षं वातीति वृक्षवाः वृक्षव्यं वृक्षवां वा आचष्टे वृक्षव्विचू ॥ नतुक्विप् ॥ ऊठुप्रसंगात् ॥ कौविधिं प्रतिस्थानिव
 त्वनिषेधात् ॥ तथाच देवयतेर्दयूरिति सिद्धांति तं ॥ नचैवमपिलोपोव्योरित्यस्यप्रसंगः ॥ स्थानिवत्वात् ॥ नचपदान्तविधित्वम् ॥ पदान्त
 श्चेत् विधीयत इत्यर्थात् ॥ लोपस्यचानवयवत्वात् ॥ विभावितं चेदं भोभगो इति सूत्रे कैयटेनेतिदिक् ॥ यत्तुहलिसर्वेषामिति सूत्रे हरदत्तेनो
 क्तं ॥ वृक्षव्कं रौतीत्येवंरूपः प्रयोगो नास्त्येव ॥ अनभिधानात् ॥ लणसूत्रेनपदान्ताहलोणः सन्तीति भाष्यकारोक्तेश्चानभिधानं निश्चीकृत
 इति ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ लणसूत्रभाष्येनपदान्ताः परेणः सन्तीतिपाठात् ॥ अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासाश्रयणेनाचामेवकार्यभाक्त्वादिनरेकार्य
 भ्राजोनसंतीत्येवंपरतयाकैयटेनतद्विवरणाच्च ॥ ननुचापमस्ति कर्तृ इत्युत्तरभाष्येदूषितत्वाच्च ॥ त्वदुदाहृतपाठेउत्तरभाष्यस्तेऽस्ति संभ
 वालाभाच्च ॥ अतएवभोभगोइतिसूत्रेभाष्यकारवृत्तिकारादिभिः सर्वैरपिवृक्षव् इत्युदाहृतम् ॥ स्वयमपीह तथैवोदाहृतमितिपूर्वापर
 स्वग्रन्थविरोधोभाष्यवृत्तिकैयटादिसकलमहाग्रंथविरोधोमूलयुक्तवशाद्ब्रश्चेतितिष्ठतुनावत् ॥ प्रकृतमनुसंशयः ॥ मकारोपि त्रिभ्यो
 ग्राह्यः ॥ पुमः खय्यम्परे ॥ हलोयमांयमिलोपः ॥ उमोद्गत्वा दचीति ॥ चकारश्चतुर्भ्यः इकोबणचि ॥ इचसकचोम् ॥ एचोयथायावइति
 ॥ पूर्वौतुताभ्यामैच् ॥ यकारोपिचतुर्भ्यः ॥ अनुस्वारस्ययपि ॥ मयउजः ॥ झयोहोन्यतरस्यां ॥ पुमः खयीति ॥ रःपंचभ्यः ॥ यरोनुनासिके
 ॥ झरिसवर्णे ॥ खरिच ॥ अभ्यासेचर्च ॥ वाशरि ॥ शकारः षड्भ्यः ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशि ॥ हशिच ॥ नेदुशिरुति ॥ झञ्जशो

प्रा. की. ३५। एकाचोवशो भष् ॥ लकारोपि षड्भ्यः। अलोन्त्यस्य ॥ हलि सर्वेषां ॥ इडुलादेः। रलोव्युपधात् ॥ अलंजश ॥ शल इगुप्रादिति ॥
 अयंचचतुर्दशसूत्री स्थैर्हलिभिर्दिः संपन्नानां अष्टाध्याय्यां व्यवहृतानां प्रत्याहाराणां संग्रहः ॥ तेन मुक्तिदादेरप्रत्याहारस्य अमंताडुइ
 त्युणादिषु व्यवहृतस्य अमं प्रत्याहारस्य यमिर्जमन्नेष्वनिडेकदृश्यत इति व्याघ्रभूतिनाव्यवहृतस्य च चयोर्द्वितीयाः शशिभौष्यरसौदे
 रिति वार्तिककृता व्यवहृतस्य च यप्रत्याहारस्य चाधिक्येष्वदोषः ॥ संख्यनियमश्चायमुत्तरं एकचत्वारिंशद्विषयवहारादध्यवसीयत इति
 बोध्यम् ॥ अत्र श्लोकवार्तिकं ॥ प्रत्याहारेऽनुबंधानां कथमजग्रहणेषु न ॥ आचारादप्रधानत्वात् लोपश्च बलवत्तरः ॥ प्रत्याहारो ह्यरसमाश्रायः तत्र
 येनुबंधाः तेषामजग्रहणेष्वित्युपलक्षणं ॥ अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु ॥ कथंनेति ॥ ग्रहणमिति शेषः ॥ आदिरन्त्येनेति सूत्रेण हि अकस्मारभ्याच
 काराहर्णानां भवन्ती अचसंज्ञामध्यस्थत्वाविशेषादिकारादीनामिवणकारककारंडकाराणांमपिस्यात् ॥ ततश्च दधिणकारः दधिकका
 रः दधिङकार इत्यादौ यणस्यात् ॥ एवं अडुहणे च कारस्यापि ग्रहणादुचीनामित्यादावडुव्यवधि इति णत्वं स्यात् ॥ एवमिणुग्रहणे न च
 रग्रहणादुचिध्वे इत्यादौ विभाषे इति षः स्यादिति पूर्वपक्षः पूर्वाद्धे स्यात् ॥ उत्तरमाह ॥ आचारादिति ॥ आचारोऽत्र सूत्रकृतो निर्देशः ॥ उणादयो
 बहुलम् ॥ तृषिमृषिकृशोः ॥ उ. सि. ड. सौ. श्वेत्यादौ यणोः कृतत्वात् मध्यस्थानामप्यनुबंधानां संज्ञित्वंनेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ समाधानोत्तरमाह ॥ अ
 प्रधानत्वादिति ॥ अणित्यादिसंज्ञाः प्रणेतुं तद्रूपप्रतिपादनायानुबंधा उच्चार्यन्ते ॥ ततश्च परार्थमुपादीयमानतया तेषामप्राधान्यं ॥

॥ इतरेषां तु स्वार्थमुपादीयमानत्वात् प्राधान्यं ॥ तेन तेषामेव संज्ञानत्वानुबंधानां ॥ प्रधानाप्रधानयोः प्रधानेका
 र्थसंप्रत्यय इति न्यायात् ॥ नन्वेवमकारस्याचसंज्ञानस्यात् ॥ संज्ञाप्रतिपादने च कारस्येव तस्याप्यंगत्वाविशेषादिति चेन्न ॥ स्वरूपमित्यनुवत्या

आदेरपिसंज्ञित्वात् ॥ स्वरूपेचादेरेव गृह्यतेनान्त्यस्य ॥ सर्वनाम्नांप्रधानपरामर्शकताया औत्सर्गिकत्वात् ॥ इतेतितृतीयया इतोप्राधान्य
 त्वाभात् ॥ तदेवंसंज्ञाप्रवृत्तिकालेनुबंधानांसंनिधानमभ्युपेत्य द्वेषासमाहितं ॥ वस्तुतस्तुतदेवनास्तीत्याह ॥ लोपश्चेति ॥ बलवानेवबल
 वत्तरः स्वार्थेतरश्च ॥ अल्पाचूतरमिति यथा ॥ हलन्त्यमितीत्संज्ञायां हि कृतायांणकारादीनामचूंसांज्ञा प्राप्नोति ॥ लोपश्च ॥ तत्रपरत्वान्नि
 त्यत्वादेतरंगत्वाच्चलोपेरुंतेसंज्ञाप्रवृत्तिकालेणकारादीनामसत्त्वादेवतेषामजादिसंज्ञानेति भावः ॥ यस्मिंस्तुप्रत्याहारेणोनुबंधोपेक्षित
 त्तस्यवचनसामर्थ्यानत्ववृत्तेः प्राग्लोपाभावः ॥ लुप्तेपिवातस्मिन्भूतपूर्वेणतेनसहितआदिःसंज्ञाभविष्यति ॥ अंतःपातिनांतुलुप्तानां
 संज्ञा ॥ श्रूयंमाणेष्विकारादिषुसावकाशत्वादिति ॥ ननुहल्प्रत्याहारे अकारस्यप्रवेशोदुर्वारः ॥ नहितत्रलोपोलभ्यते ॥ ततः प्रागचूंसांज्ञ
 विरहेणोपदेशेजितीत्संज्ञाया अप्रवृत्तेः ॥ एवंचाद्यसमाधानमपिदुरूपपादं ॥ उदाहृतस्याचारस्यलोपश्च बलवत्तरइत्यनेनैवगतार्थ
 त्वादितिचेत् न ॥ सोस्यादिरितिनिर्देशेनप्रथमस्यगुणानां भेदकत्वेनचरमस्यैवसंज्ञानेस्यसूत्रपादत्वादितिदिक् ॥ ॥ इतिश्रीशब्द
 कोस्तभेप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेहितीयमान्हिकम् ॥ २ ॥ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ वृद्धिरादै च ॥ आकारऐकारऔकारश्च वृद्धिसंज्ञः
 स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशारद्विरेचीत्यादयःतदुदाहरणमेवास्यप्युदाहरणं चोप्यम् ॥ इह आच्चेतिइतरेतरयोर्द्वंद्वः सुपोसुलुगिति सुलु
 ग्वा ॥ अथवासमाहारेद्वंद्वः ॥ नचैवंद्वंद्वद्वेषहान्तादितिचस्यदितिवाच्यम् ॥ समासांतविधेरनित्यत्वात् ॥ अत्रज्ञापकं हि त्रिभ्यां ष
 मूर्द्धइतिषविधानं ॥ तद्विबहुव्रीहौसकथ्येष्टेणारितिषचिप्रकृतेपि क्रियते ॥ षचश्चित्वसामर्थ्याज्जायमानमन्तोदात्तत्वंबहुव्रीहित्वप्रयु
 क्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं यथा बाधते तथा हि त्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसुबहुव्रीहाविति विधीयमानमन्तोदात्तत्वविकल्पं मा बाधिष्टेत्येवैव ॥ तच्च

श-के- द्वित्रिभ्यामित्यस्य क्वचिल्लब्धावकाशत्वे सत्येव संगच्छते न त्वन्यथा ॥ अवकाशश्च समासां तानामनित्यतायां सत्यामेव लभ्यते त्रिसूत्रम्
 ३६ सप्तशमिं गृणीष इति यथा ॥ तस्मात्प्रत्ययविधानं ज्ञापकमिति स्थितम् ॥ तथा द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे बहुव्रीहियग्रहणमपीह ज्ञापकम् ॥
 अन्यथा पादन्मूर्धेषु इत्येव निर्दिशेत् एवं हि सति कृतसमासान्तपादस्य क्रमोपिनविरोत्स्यते बहुव्रीहिभिश्च समासां त्वविरहादेव
 वारयिष्यते ॥ ननु षष्ठीतत्पुरुषादिवारणाय बहुव्रीहियग्रहणमस्तन्नथाहि ॥ दूयोर्देता इति विग्रह्य द्विदत्तः प्रश्येति प्रयोगे पद्वन्निति द
 त् आदेशः स एवेह निरनुबन्धकत्वाद् दृश्यते ॥ नच पद्वन्निति सूत्रे तदंतविधिदोर्लभ्यात्कथमेतदिति वाच्यम् ॥ ष्यङ्ः संप्रसारणसूत्रस्थ
 पूर्वपक्षन्यायेन सिद्धं त्ववयवानन्यत्वादित्याष्टमिकभाष्यवार्तिकन्यायेन च अवयवस्य कार्यलाभात् ॥ अन्यथा हास्ति शीष्योऽप्येषीत्यादा
 वगतेरिति वक्ष्यते ॥ तस्मात्कथं बहुव्रीहियग्रहणं ज्ञापकमिति चेत् ॥ न ॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यबलेनापि बहुव्रीह्याप्रविष्टस्य वारणसंभवात् ॥ द
 त् इति सानुबन्धस्यापि पठत्वाच्च ॥ स्फिगपूतवीणां जोध्वकुक्षिसीरनामनामचेति सूत्रे अपाञ्चेत्यनुवृत्त्यापस्फिगमित्यादा उन्तर
 दांतौ दत्तविधायके अध्वशब्दग्रहणमपीह लिंगं ॥ उपसर्गादध्वमइत्यत्र प्रत्ययस्य नित्यत्वे हि चित्वादेव सिद्धं स्यात् ॥ तथा प्रनेरंश्चाद
 यस्तत्पुरुषे इति सूत्रे अश्वादिगणराजनशब्दस्य पाठोपीह लिंगम् ॥ अन्यथा राजाहः सखिभ्यश्च जिति ट्चैव सिद्धे किन्तेन ॥ यजुः
 कूपूरब्धूः पथामित्यत्र टिलोपस्येव प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन अप्रत्ययस्यापि प्राप्नोतत्करणं ज्ञापकमिति ॥ तन्न ॥ अतिदेशो
 यमनित्य इति ऋलृकसूत्रे प्रपंचितत्वादिति दिक् ॥ कृतमनयोः साधुत्वमित्यादि भाष्यग्रंथाश्चास्मिन् नक्षेत्रकूलाः अनयोः पदयोरि
 ति स्वरसात् ॥ अथवा आदित्यसमस्तमेव ॥ पस्यशायां शब्दाप्रतिपत्तिरिति वार्तिके भाष्यकारैरेव वृद्धिः आत्सेजिति पदविभागप्रद

र्शनात् ॥ अस्मिंश्च पक्षे अनयोः सूत्रखंडयोरितिनेयं ॥ पक्षान्तराभिप्रायकमेववातत् ॥ वृद्धिशब्दस्तत्रेणावृत्यावायोजनीयः ॥ द्वि-
 र्वचनेचिद्गुणः संप्रसारणमित्यादाविवउभयथाप्यदोषात् ॥ आदितितपरकरणमैजर्थेतेनत्रिमात्रचतुर्मात्राणामैचांसंज्ञानभवती-
 त्यादि ए ओ इ ए औ च् सूत्रयोः प्रपंचितं ॥ नचैवंतकारस्यउत्तरशेषतैवस्थादितिपदान्तराविरहाज्जस्त्वंनस्थादितिवाच्यम् ॥ असंदेहा-
 र्थतयाआकारशेषत्वस्यापिसंभवात् ॥ अस्तुवादैजितिपदं ॥ ऋतद्द्वारोरित्यादौदपरत्वमेवाश्रित्यतपरसूत्रेदकारोपिप्रथिष्यतइतिति-
 त्स्वरितमिति सूत्रेभाष्यकारैर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ दात्परस्थापितत्कालग्राहकत्वात् ॥ वस्तुतस्तदकारप्रथेषपक्षोभ्युच्चपमात्रं ॥ इहनु-
 तपरकरणस्यंष्टार्थमेवेत्यादिप्रागेवोक्तंनविस्मर्तव्यं ॥ ननुचोः कुरिति कुत्वमेचशब्देशाप्रैतिचतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरितिपक्षेः स्पसंज्ञा-
 शब्दतयालौकिकत्वेनानुशासनविषयत्वात् ॥ त्रयीपक्षेजातिशब्दत्वसंभवात् ॥ वैशेषिकपरिभाषयाद्रव्यत्वगुणत्वादिजातिस्वीकारेवैया-
 करणपरिभाषयापितत्स्वीकारस्यदुर्वारत्वात् ॥ वस्तुतस्तसिद्धांतेव्यक्तिविशेषोपहितसत्तायाएवजातित्वस्वीकारादिहापिसास्तु ॥ व्य-
 क्तिविशेषाश्चस्वरूपसताअतद्वेदेनानुगतीकृतास्सत्तोपधायकः ॥ तदुक्तम् ॥ तस्यांसर्वशब्दाव्यवस्थिताइति ॥ आद्यंतावयवहारासमु-
 दाया नुकरणंवाचिचुशब्दः अनुकरणशब्दाश्चजातिशब्दाएव ॥ नत्रानुत्तर्यनिष्ठजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥ नचाद्यपक्षेसूत्रवैयर्थ्यं ॥ मदीय-
 शास्त्रे वृद्धिशब्देनादैचएवग्राह्याइतिनियमार्थसूत्रारंभात् ॥ तदुक्तम् ॥ अनेकशक्तेः शब्दस्यशक्त्यवच्छेदेनसंज्ञिनिविनियोधेनिस्यत्वा-
 च्चसर्वसंज्ञानालौकिकत्वादिति ॥ अनेकस्मिन्ननेकावाशक्तिरस्येतिविग्रहः ॥ अवच्छेदकभेदेपित्याद्यवाच्छक्तिरेकैव औपाधिको वेद इतिप्रिवा-
 दस्तु उपाधिभिन्नइत्यत्रपर्यवसन्नइतिमतेन आद्यः पक्षः ॥ उपाधिस्थित्यधीनस्थितिकोजीवब्रह्मभेदवदुपधेयेपिभेदोस्तीतिमतेनहिती-

श. कौ. यः कल्पः ॥ नकोपधाया इति पुम्बद्वावनिषेधस्तनास्ति ॥ नद्वितवुग्रहणं कर्त्तव्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ अबच्छेदः संकोचः ॥ सत्यं यद्यपि
 शक्तेर्निरवयवतया न संभवति तथापि तदितरस्मिन् तात्यर्यविरह एव शक्तिसंकोचोच्चाभिमतः ॥ सर्वे सर्वार्थान् च का इत्यभ्युपगमे
 तात्यर्यं क्वचिदेवेत्यस्य निर्विवादत्वात् ॥ शक्तिः परंकारणतापरपर्याया सर्वत्रदुर्वारेत्युक्तं ॥ नचैव मन्यायश्चानेकार्थत्वमित्यस्य निर्वि
 षयता ॥ पौरुषेयसंकेतनिरपेक्षस्य प्रसिद्धतरसम्बन्धस्य विनाप्रमाणं बहुषु न कल्पनमिति तदर्थत्वं ॥ गौणमुख्यविभागोऽपि प्रसिद्धप्रसि
 द्धिनिबन्धन एव ॥ गाव्यादीनामसाधुतापि संकेतविरहे सत्येव ॥ अतएव प्रसिद्धेऽपि पक्षे गौण्यादीनां गौण्यांसाधुत्वमस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः
 ॥ उक्तंच ॥ व्यवहाराद्यनियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित् ॥ नित्य एव तु संबंधोऽडित्यादिषु गवादिषु ॥ वक्ष्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यव
 च्छेदलक्षणः अह्निमोभिसंबंधो विशेषणविशेष्यवदिति ॥ वस्तुतस्तु साध्वसाधुबहिर्भावपक्षेऽप्येवामनुशासनविषयतास्त्येवेति पस्प
 शायांसाधुत्वनिर्वचनप्रसंगेनोपपादितं ॥ तस्मात्सर्वथापि कुत्वं प्राप्नोत्येवेति चेत् ॥ सत्यम् ॥ अयं स्वयादीनि छंदसीति भत्वप्रवृत्त्या कुत्वं
 पयोगिनीपदसंज्ञाप्रतिबध्यते ॥ जस्त्वविध्येकवाक्यतापन्नातुपदसंज्ञास्त्येव ॥ समुष्टुभासन्नं कृतागणेनेत्यत्र तु विपरीतं ॥ कुत्वेपदत्व
 मस्ति जस्वेतुनेति विषयभेदे न संज्ञाद्वयमस्तीत्यंशोपरं दृष्टं तता बोध्या ॥ तेन उपदेशे जनुनासि क इदित्यादौ कुत्वाभावो जस्त्वं च सिद्ध्यति
 ॥ छंदसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरित्याशंक्य छन्दो वत्सूत्राणीति भाष्यम् ॥ इष्टिरियं भाष्यकृतः ॥ यद्वा ॥ छन्दः शब्दः स्वयंते ॥ स्वरि
 तेनाधिकारः अधिकं कार्यं गौणस्यापि ग्रहणमित्यर्थः ॥ तेन छंदो गेष्वपि तत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्य ॥ संज्ञाद्वयसमावेशस्तु उभयसंज्ञान्य
 पीति वक्तव्यमिति वार्तिकवचनात् ॥ षष्ठीयुक्त इति सूत्रे छन्दसि वेति विभज्य एकासंज्ञेति नियमस्य छंदसि विकल्पनाद्वा ॥ यद्वा ॥ अ

यस्मयादीनीत्यनेनोभयसंज्ञाप्रयुक्तकार्यभाजःसमुदायानिपात्यन्ते ॥ नतु प्रकृता भसंज्ञैव विधीयते ॥ अतएव कार्यविशेषपुरस्कारसंभव इति बोध्यं ॥ तस्मात्कुत्वंनेति स्थितम् ॥ कुशब्दस्य अणुदिदित्यनेन संज्ञात्वेन विनियोगान्तत्रचप्रागुक्तरीत्या मतभेदसत्त्वाज्जातिविशेषः प्रवृत्तिनिमित्तं ॥ व्यक्तिविशेषोपहितासत्तैव वा ॥ शब्दस्वरूपं वा ॥ तस्यापि ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं चेति पस्य शोक्तरीत्या व्यक्तिविशेषणतया भानाभ्युपगमात् ॥ तथा चोक्तत्रितयान्यतममिहत्वप्रत्ययार्थः ॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतत्वं प्रयोगोपाधिमाश्रित्य तथाभूतधर्मस्य लक्षणार्थतायावक्ष्यमाणत्वात् ॥ यद्वा ॥ प्रकृतिः स्वरूपपरा ॥ तत् प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु त्वत्वादीनां शक्तिरेवेति मतान्तरमपि वक्ष्यते ॥ उभयथापीह त्वप्रत्ययेन स्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्यते ॥ तेन कुत्वंनेत्यस्य ककारादेशोनेति पर्यवसितोर्थः ॥ आह च सामान्यान्यभिधीयंते सत्तावातैर्विशेषितां ॥ संज्ञाशब्दस्वरूपं वा प्रत्ययैस्त्वत्त्वादिभिरिति ॥ इत्थं पदविभागः पदसाधुत्वं चोक्तं ॥ वाक्यार्थस्तसंज्ञासंज्ञिभाजः ॥ तथाहि ॥ समानविभक्तिकनार्थयोरभेदान्वयस्य व्युत्पन्नतया आकारादपोवृद्धिप्रत्ययेन संसर्गेण विशेष्याः ॥ विरूपोपस्थितिस्तविशेषणीभूतं शब्दस्वरूपमादाय बोध्या ॥ एतेनेन्द्रो मरुत्वान्मघवेत्यादि व्याख्यातं ॥ ननु तत्रापि मरुत्वदादिशब्दानां तत्तद्वाच्ये लक्षणं तिग्राह्यं ॥ उक्तरीत्या लक्षणां विनैवोपपत्तैः ॥ अतएवोद्धिदधिकरणे विशिष्टविधिपक्षं मत्वर्थलक्षणप्रसंगेन दूषयित्वा नो मध्येयत्वं सिद्धान्तिनं ॥ अन्यथानामध्येयत्वेपिलक्षणायास्तुल्यतया अधिकरणस्यासंभवदुक्तिकतापत्तेरिति दिक् ॥ स्यादेतत् ॥ किमाद्यैस्त्वत्त्वात्प्रवृद्धिरुक्ता आहोस्विहृदिशब्दावर्त्यवृद्धिरिति ये आदौ च स्ते वृद्धिसंज्ञा इति व्याख्यानालु कृष्णुलुपु संज्ञावत्तद्भाविता नामैवेति ॥ नाद्यः ॥ सर्वभासः सर्वकारकत्वादी उत्तरपदवृद्धौ सर्वे चेति सूत्रेण पूर्वपदोदात्तत्वप्रसंगात् ॥ इत्थं तु सम्यस्येत्यं तोदात्तः ॥ न च सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तता शङ्क्या ॥ सति

श. कौ. शिष्टे न समासस्वरेण बाधात् ॥ सर्वस्तोम इत्यादौ तु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनेन समासां तोदात्तत्वे बाधिते सर्वस्य सुपीति भवत्येव इह तु व्यु-
 ३८ र्मधारयत्वात् समासां तोदात्तत्वमेव बोध्यं ॥ किंच ॥ तावती भार्गयस्येति बहुव्रीहौ तावद्धार्यो न सिद्धोत् ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यैति पुस्त-
 द्भाष्ये प्रतिषेधप्रसंगात् ॥ न द्वितीयः शालीयो माली य इत्यादौ वृद्धलक्षणस्य च्छप्रत्ययस्यासिद्धिप्रसंगात् ॥ किंचैवं आम्रमयं शालीमयमित्या-
 दौ नित्यं वृद्धशब्दादिभ्य इति नित्यो मपटन स्यात् ॥ किंच ॥ आम्रगुप्ताय मिशालगुप्ताय निः उदीचां वृद्धादगोत्रादिति वृद्धलक्षणं फिञ् न स्या-
 त् ॥ ननु प्राचाम वृद्धात्किन् बहुलमिति फिनाप्येतत्सिद्धं ॥ न ह्यत्र फिञ् फिनोः स्वरे रूपे वा विशेषोऽस्ति ॥ ज्ञित्यादिर्नित्यमिति आंशुदात्तस्योभ-
 यत्रा विशिष्टत्वात् ॥ न च आम्रगुप्ताय नी भार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार इति पुं वद्भाष्ये प्रतिषेधसिद्धये फिञेव कर्तव्य इति
 वाच्यम् ॥ जाते श्वेत्यनेनापि प्रतिषेधसिद्धेः ॥ न च आम्रगुप्तायने श्चात्रा इति वृद्धाच्छे विवक्षिते फक् फिञोरन्यतरस्यामिति लुग्विकल्पेन आम्र-
 गुप्तीया आम्रगुप्तायनीया इति द्वैरूपमिष्टं तच्च फिञ् विनानसिध्यतीति वाच्यम् ॥ फक् फिञोरित्यत्र यूनित्यनुवृत्त्या त्वदुदात्तत्वरूपं ह्यस्य सिद्ध-
 नेप्यसंमतत्वात् ॥ अतएव तत्र यून्ये बोदात्तत्वं ॥ यस्त्वस्यापत्यं ॥ शिवादिभ्यो ण् ॥ यास्कः तस्यापत्यं युवा जणो ह्यच इति फिञ् यास्काय निः तस्य
 श्चात्राया स्कीयाः यास्काय नीया इति ॥ तस्यात्किन्नापि सिद्धौ किमर्थं फिञे ष्यत इति चेत् ॥ उच्यते ॥ उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि प्राचा मुदीचां वा च्चा-
 र्याणां स्वस्वमतप्रच्युतिरेव तावदोषः सिद्धांते हि उदीचां आम्रगुप्ताय निः प्राचां त्वनिष्टः उक्तरीत्या तु दुदीचां न सिद्धोत् ॥ प्राचां तु सिध्येदिति स्प-
 ष्ट एवोभयोरपि स्वमतप्रच्यवः ॥ तथा च क्रतो भारहाजस्येति सूत्रे जहर्थेत्यादौ गुणेरपरत्वे च कृते न जेतत्वात् च स्तास्वदित्यस्याप्राप्तौ नियमा-
 नुपपत्तेः क्रतो भारहाजस्येतीदं विधायकं स्यात्ततश्च पंचिथशो कियेत्यादाविणन स्यादिति दूषणे प्राप्ते अचस्तास्वत्थत्यनिटो नित्यं भारहाजस्य ॥

उपदेशोत्वतः भारद्वाजस्येत्येवं ॥ ततः ऋतः भारद्वाजस्येति निवृत्तं ॥ एवं च सकल लक्ष्यप्रसिद्धिरिति सूत्रभङ्गेन समाधाय भाष्यकारो व
क्ष्यति ॥ सिध्यत्येवं ॥ अयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवतीति ॥ अतएव अचस्तास्वदित्यत्र उपदेशोत्व इत्येतदुपदेशग्रह
णमप्युच्यते सिद्धांतं विष्यतीति दिक् ॥ किंच ॥ फिजिसति आम्नगुप्तायनेरपत्यं कुत्सितमित्यर्थे सौवीरगोत्रे ॥ फेच्छुचेति छठकोनस्मा
तां ॥ तत्र फिजे वगृह्यते न तु फिन् ॥ रूद्रादित्यधिकारादिति स्थितं ॥ ततश्चात्प्रगुप्तायनीयः आम्नगुप्तायनिक इति न स्यात् ॥ न च यमुं द
श्च सुयमा च वर्ष्यायणि फिजः स्मृता इति वृत्तौ त्रयाणामेव परिगणनादन्येभ्यश्छठकोन भवत एवेति वाच्यं ॥ भाष्यकृता परिगणनस्या
नाश्रयणात् ॥ अस्यथा अत्रैव सूत्रे सौवीरेष्विति किं तै कायनिरिति प्रत्युदाहरणं संगच्छेत् ॥ तै कायनिशब्दस्य तत्रापाठात् ॥ अतएव
यूनि लुगित्यत्रोदाह्रियते ॥ तिकस्यापत्यं तिकादिभ्यः फिज्ज् तै कायनिः तस्यापत्यं युवा ॥ फेच्छुच ॥ तै कायनीयः तस्य छान्नाः युवप्रत्य
यस्य लुकि कृते रूद्रा छः तै कायनीया इति ॥ न हि सति परिगणने तै कायनेश्च संभवति न वा तल्लोपः अतएव यूनि लुक् सूत्रे स्थित्वा प
रिगणनमर्वाचीनमिति हरदत्तादयोप्याहुः ॥ अपि च ॥ फिजिसति आम्नगुप्तायनेरपत्यं युवा ॥ प्राग्दीव्यतोण् ॥ तस्य ण्यस्य त्रियार्धजितो
यूनि लुगणित्जोरिति लुकि आम्नगुप्तायनिरित्येवं रूपं पितरिपुत्रेष्वेते ॥ फिनितुसति तन्व स्यात् ॥ जितः परत्वाभावात् ॥ न सा ब्राह्मणगो
त्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्या नमिति तत्सिद्धिः ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः किंच ॥ तद्भावितग्रहणपक्षे मालादीनां चेत्यनारंभणीयं स्यात्
॥ प्रस्थे ॥ रूद्रमकर्षादीनामित्यनेनैव पूर्वपदाद्युदात्तस्य सिद्धेः ॥ अपि च ॥ रूद्रिशब्दे तत्रारत्याद्याश्रयणाद्गौरव ॥ मृजे रूद्रिरि आदिवित्तो
प्रदेशेषु इतरेतराश्रयणपरिहाराय सूत्रशाटकवद्भावि संज्ञाविज्ञेया स्यादिति चापरंगौरवमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ आदैज्मात्रस्य रूद्रिसंज्ञे

श-कौ-
३९

॥ नचैवं सर्वभासादावुक्तदोषः स्यादिति वाच्यम् ॥ उत्तरपदवृद्धौ सर्वेचेत्यत्र हि उत्तरपदग्रहणं स्वयंते ॥ स्वरितेनाधिकारो विज्ञायते ॥ तेनोत्तर-
पदस्येत्यधिकृत्य यावृद्धिर्विहितासैव गृह्यते ॥ यथा सर्वपांचालः सुसर्वाद्धाज्जनपदस्येति वृद्धिः इदंचतद्भावितग्रहणेप्यवश्यं वक्तव्यमेव ॥ अ-
न्यथा सर्वकारकः सर्वकारक इत्यादाविति प्रसक्तेः एवतावद्भार्येप्यदोषः तत्रावृत्याद्याश्रयणेन वृद्धिशब्देन विहिताया वृद्धेर्यदि निमित्तं तत्रैव
पुम्बद्भावप्रतिषेधात् ॥ वृद्धिशब्देन च विधौ कृत्वा वृद्धिः प्रतीयत इत्याशये नैवोक्तं भाष्ये । यच्छ्रुत्वा यावृद्धेर्निमित्तमिति ॥ नचैव याकरणभा-
र्ये तथासौ वश्वभार्येः ति प्रसंगः फलोपहितस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ ऐचौ प्रतिफलोपधानमप्यस्तीति चेन्न ॥ तयोर्वृद्धिशब्देनावि-
धानात् ॥ केचित्तु यावृद्धिजननयोग्यत्वे सति किञ्चित्फलोपहितस्तद्धितो निमित्तशब्देनोच्यते ॥ वैयाकरणे तु सेचं प्रति तद्धितोर्न निमित्तं
निषेधसंनियोगशिष्टतामात्रेणातिप्रसंगभंगात् ॥ तेन वैयाकरणभार्येनातिप्रसंगः ॥ परिवंदोष्यः पारिषद्याभार्य इत्यादौ तु आकारमात्रोपहि-
तत्वेपि स्वरूपयोग्यतासकलवृद्धिप्रत्यस्तीत्याहुः ॥ तस्मात् आवृत्तौ गौरवापत्तेः शालीयादेरसिद्धितः ॥ मालादीनांचेति लिङ्गाद्यासिन्या-
यात्तथैव च । भाविसंज्ञात्वविज्ञाने गौरवाच्चेह निश्चितं ॥ आदैज्मात्रस्याविशेषाद्द्विसंज्ञाविधीयते ॥ अनर्थकं साध्वनुशासनं प्रयोग-
नियमार्थं आदेशार्थमागमार्थं विशेषणविशेष्यभार्येचेदे सूत्रमिति षट्पक्षीतुभाष्ये एव निराकृतत्वादसंभवदुक्तिकत्वाच्च नेह न-
न्यते ॥ संज्ञासंज्ञिभावे सत्यपिकासंज्ञाकः संज्ञीत्यत्र तात्पर्यग्राहकास्तबहवोन्यायाः ॥ तथाहि ॥ यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्-
श्यलक्षणं ॥ तच्छब्दएवकारश्च स्यादुपायलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेस्तथैवानुभवाच्च प्राथम्यं तावत्संज्ञित्वेलिङ्गंतच्चादेः ङुण इत्यादौ स्पष्टमे-
व ॥ वृद्धिसंज्ञासूत्रे तु मंगलार्थं वृद्धिशब्दस्यादौ प्रयोगेपि वक्ष्यमाणे न्यायांतरैरादैचां संज्ञित्वेनिर्णीते सति आदैज् वृद्धिरित्याकारकपदानुपू-

राम-
३९

वीज्ञानानंतरमेवषास्वार्थबोधाभ्युपगमान्तज्जनकीभूतानुपूर्वीज्ञानेआदैचामेवप्राथम्यान्वव्यभिचारः॥पदानुपूर्वीज्ञानमेवचासत्तिज्ञान
 मित्युच्यते॥इदंचशाब्दबोधेहेतुरितियैर्नैष्यतेतेषामासन्नानासंनकथोच्छेदःस्यात्॥पदसमूहालंबनेसकलपदानोपदार्थस्मरणेचस
 फलपदार्थानांविषयत्वाविशेषात्॥आवृत्तिश्चसंज्ञात्वेलिंगम्॥व्यवहारार्थमेवसंज्ञाकरणात्॥भेदाभेदाभ्यामपिसंज्ञित्वसंज्ञात्वेकृचि
 निर्णीयेते॥बहूनांहिएकासंज्ञोविता॥लाघवात्॥नत्वेकस्यवह्यःसंज्ञाःगौरवात्॥न्यूनाधिकव्यक्तिकास्तवह्यःसंज्ञाःदृष्यन्तसंब॥
 तत्तत्प्रयुक्तकार्यवैलक्षण्यात्॥कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञावत्॥तद्विततद्राजप्रत्ययसंज्ञावच्च॥लघ्वक्षरत्वमपिटिषुभादौसंज्ञालिंगेयथायथे
 बोध्यम्॥इहंतुंआवृत्त्याभेदेनचवृद्धिशब्दःसंज्ञेतिस्थितेतद्वलेनश्रुतानुपूर्वीभंगादादैचांप्राथम्यमपियोजनीयं॥यद्वा॥स्वेच्छयासंज्ञा
 क्रियंतेतिपक्षंविहायव्यवहारायनियमइतिपक्षेयोज्यम्॥आद्येपिकार्यकालपक्षाश्रयणेनवासमाधेयमितिदिक्॥एतेन॥आर्द्धधातुकं
 शेषःकृदतिङ्॥अपृक्तएकाल्प्रत्ययःस्वरूपंशब्दस्यअणुदित्॥तपरःआदिरन्त्येन॥येनविधिस्तदन्तस्येत्यादावपिव्यंभिचारउद्धृतःतत्रा
 पिविपरीतानुपूर्वीकल्पनात्॥कल्पकस्यचप्रागेवोक्तत्वात्॥पक्षान्तरैरपिसमाधानाच्च॥अतएवस्थानिवत्सूत्रेवत्करणकिमित्याशक्यस्था
 नीआदेशस्यसंज्ञामाविज्ञापीतिभाष्यमप्युपपन्नं॥यत्तुअपृक्तएकालितिपरिभाषानतुसंज्ञेत्युक्तम्॥तद्व्यादावपिसुवत्वं॥अपृक्त
 संज्ञायांहल्ग्रहणस्वादिलोपेह्लोग्रहणार्थमितिबार्तिकस्यतद्वाच्यस्यचप्रतिकूलंच॥तस्मादुक्तैवगतिःसमीचीनेतिदिक्॥अनुमृजेर्द्वि
 द्विरित्यादावन्योन्याश्रयःसंज्ञाहिविधिर्विहितानांचसंज्ञेति॥नचमालादौसंज्ञाप्रवृत्तिसंभवेस्तीहभाविंसंज्ञाविज्ञानंसंभवति॥तस्माद्द्वि
 द्विशब्दसवादेशःस्यात्अन्यत्रवृद्धिसंज्ञाप्रवृत्तावपिमालादिशब्दान्तर्गतस्याकारस्यततउत्कथ्यहविधातुमशक्यत्वादिति॥अत्राहुः॥

श. कौ. ४० मार्षि इत्यादौ सिद्धस्यैवाकारस्य मृज्युपदेशादसाधुत्वे प्रसक्ते साधुत्वं मृजे र्द्विरित्यादिना बोध्यते नत्वपूर्व आकारो भाव्यते ॥ येन न्यो न्या
 श्रयः स्वात् ॥ उक्तं च बार्तिककृता ॥ सतो वृद्धादिषु निमित्तभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वात् प्रसिद्धिः सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिभिः ॥ अथ ल
 क्षणे कचसुक्कः कश्चिद्वाकरणबलेनैव मार्षीत्यादिप्रयोगेषु व्युत्पत्तिस्तैस्तथापि न सतिः शालामालादौ आकारेषु ते आत्वसामान्यलक्षण
 प्रत्यासत्त्या मार्षीत्यादिप्रयोगसमवायिनां सर्वेषामाकाराणां वृद्धिशब्दवाच्यताग्रहात् ॥ सामान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे तु आत्वजातौ श
 क्तिग्रहात् ॥ शक्यनुभवपरार्थस्मरणवाक्यार्थबोधानां समानप्रकारकत्वेनैवातिप्रसंगभंगाभ्युपगमात् ॥ अन्यथागेहे घटोस्तीतिवाक्या
 दप्यपूर्वव्यतिर्न गृह्येतेतिदिक् ॥ अतएव नवेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति साधुत्वस्य विधेयत्वे विभाषाश्चेरित्यादिद्वा तस्यैव विकल्पा
 पत्तिः तस्मात्संप्रसारणाद्येव विकल्प्यत इति ॥ एषैवलडादिविधौ गतिः नचैवंसाध्वनुशासनत्वभंगः ॥
 साधुत्वविशिष्टस्यैव सर्वत्र लक्षणाविधानमिति कृन्मेजन्तसूत्रे विवरणकारादिभिरुक्तत्वात् ॥ केवलविधानेपि गदिह परिनिष्ठितं तत्सा
 धिनिश्रुता र्थापत्तिं प्रकल्प्यवाक्यात्साधुत्वसिद्धेश्च ॥ इह च प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ मालादीनां चेत्यादि लिङ्गात् ॥ ब्राह्मणभोज्यतामित्या
 दौ तथा दर्शनाच्च ॥ यद्यपि गर्गः शतं दंड्यन्तामित्यादौ समुदायेपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते ॥ गुणकर्मभूतानामपादानस्थानापन्नानां
 गर्गणामनुरोधेन ईक्षितकर्मव्याप्रधानभूतस्य शतस्यावृत्ययोगात् ॥ तथा पीहशास्त्रे यत्वं विना समुदाये शास्त्रं न समाप्यते ॥ अतएव
 उमेभ्यस्तं सहेतिसहग्रहणं बार्तिककृद्वक्ष्यति ॥ भाष्यकारस्तूभेग्रहणमेवैतदर्थमिति वक्ष्यति ॥ अन्यथा एकचोद्देश्यनुवृत्त्या सिद्धेः किमु
 भेग्रहणेन ॥ संपोगसंज्ञायां समाससंज्ञायां च महासंज्ञाकरणमन्वर्थताविज्ञानार्थमिति पत्वः अतएव सहसुपेति सहग्रहणं योगविभाषे

नतिडं तादिस मासविधानार्थमिति स्थापयिष्यते ॥ इह तपरकरणं ऐजर्थं ईदूदेदिति बहुच्चारणार्थमसं देहार्थं चेति प्रपंचितमे ओडु. ऐ औजिति
 सूत्रयोः ॥ यत्निहोक्तं वार्तिककृता ॥ आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थमिति ॥ तत्तु भेदकागुणास्तपरसूत्रं चानणिविध्यर्थमित्यभिप्रेत्ये ॥ भाष्येतु
 अभेदकागुणा इति स्थितं ॥ गुणा उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः नांतरीयकतयोच्चार्यमाणा अपियत्नं विना न विवक्ष्यन्ते इत्यर्थः ॥ अनुडु.
 दात्तः अडुदात्त इत्यादात्तग्रहणं चेह ज्ञापकं ॥ अन्यथा हि उदात्तमेवोच्चारयेत् ॥ ननु यद्यभेदकागुणास्तर्हि यदस्यति भाष्यकारः हंत्वा
 देशस्य बंधेः स्थानिवद्भावादानुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्ते तद्वारणा यवध्यादेशे उदात्तनिपातनं करिष्यते ॥ तथा च एकाच उपदेशेति सूत्रेण का
 ज्यग्रहणं न कर्त्तव्यमिति ॥ तदेतद्गिरुष्येत ॥ अविवक्षा प्रसंगात् ॥ अथोच्येत ॥ तत्रापि स्थानेतरतम इति वचनादादेशस्य स्वः प्राप्तस्तस्मिन्
 तुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं यत्नं विवक्षार्थं ज्ञायत इति ॥ एवमपि यदस्यति षष्ठे ॥ चतसर्षाद्युदात्तनिपातनं करिष्यते सन्निपातनस्वरश्चतुरः
 शसीत्यस्य बाधको भविष्यति तद्गिरुष्येत ॥ चतुरशब्दो ह्यव्युत्पत्तिपक्षे त्रः संख्या या इति फिट् सूत्रेणाद्युदात्तः चतेरुरनिति व्युत्सादनैपि नि
 त्तरेणाद्युदात्त एव ॥ तत्स्थानिकस्य च तस्य शब्दस्यापि स्थानि स्वरेणाद्युदात्तस्योच्चारणोपपत्तौ चतुरः शसीत्येतद्वाधकत्वायोगात् ॥ अपि च।
 अस्थ्यादीनामप्याद्युदात्तत्वादेतादेशस्थानोपि स्थान्यनुरूपेण उदात्त एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीत्युदात्तग्रहणं निष्फ
 लमेव प्रत्युत क्रियमाणं तद्यत्नाधिक्येप्यविवक्षां ज्ञापयेत् ॥ यदप्येकश्रुत्या सूत्रपाठात्कचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति तदपि चिन्त्यम् ॥ एवं स
 त्ति अनङ्गीप्युदात्तोच्चारणे नैव सिद्धौ उदात्तग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः ॥ उक्तज्ञापनासंभवाच्च ॥ तथाहि ॥ किं ज्ञाप्यं ॥ स्वशब्देनानुपात्तौ गुणो न विव
 क्ष्यत इति ॥ आहोस्विदसति यत्नविशेषेन विवक्ष्यत इति आद्ये निपातनस्वरो न विवक्ष्येत ॥ अंत्ये तु उदात्तोच्चारण एव विवक्षा हेतौ यत्नविशेषे स्थि

श-कै-
४१

तेकथंज्ञापकोत्यामं॥मूलशैथिल्यात्॥नस्मद्गुणानामभेदकत्वप्रतिपादकमात्रत्यंभाष्यंउत्तरग्रंथविरुद्धमेवेतिचेत्॥उच्यते॥विभाषाकृन्तसी
तिवैकल्पिकमैकश्रुत्यसंगीकृत्यपक्षांतरैरपिपरिहाराभवेतीतिन्यायेनतत्रतत्राद्युदात्तनिपातनंकरिष्यतइत्युक्तं॥इहनुत्रैस्वर्णसूत्राणां
पाठमाश्रित्यस्वरूपेणोपात्तस्यगुणस्यनान्तरीयकत्वेनाविवक्षितत्वसंभवादुदात्तग्रहणंज्ञापकमित्युक्तम्॥अतो न विरोधः॥यहा॥अणु
दित्सवर्णस्येत्यत्राज्यग्रहणेनैवसिद्धेगुणभिन्नानांयवत्तानांसंग्रहायक्रियमाणमण्यग्रहणंगुणानांभेदकतामपिज्ञापयति॥भेदकाभेदक
त्वपक्षयोश्चजातिव्यक्तिपक्षयोरिवलक्ष्यानुरोधाद्यवस्थेत्युक्तंहल्सूत्रे॥तेनभेदकत्वपक्षाश्रयणेनाद्युदात्तनिपातनंकरिष्यतइत्यादिभा
ष्यंबोध्यम्॥अतएवचइदमस्त्यदाद्यत्वेअष्टनधाविभक्तावित्यादौचानुनासिकोनप्रवर्तते॥ननुअण्यग्रहणंहल्लोयमामितिस्त्रोपेःन्यतरस्यां
ग्रहणानुवृत्तिज्ञापनार्थमित्युक्तमितिचेत्॥न॥उभयज्ञापकत्वेप्यविरोधात्॥नह्येकेनैकमेवज्ञाप्यमितिनियमःयावताद्रिनानुपपत्तिस्तस्य
सर्वस्यज्ञाप्यत्वात्॥अतएवआत्वविकल्पःकृतात्वस्यषट्संज्ञाचेत्युभयमपिअष्टनोदीर्घादितिदीर्घग्रहणेनज्ञापयिष्यते॥अतएवचसं
हिनायामित्यधिकारेणसंहितायामनित्यत्वंकालव्यवायेप्यानङ्गदिप्रवृत्तिश्चेत्युभयंज्ञाप्यतइतिदिक्॥एवंचाकारभ्यतपरकरणंसवर्णार्थ
मितिइहत्वंवार्तिकमपिभेदकत्वपक्षेणसाधेव॥भाष्येनुपसान्तराभिप्रायेणऐजर्थत्वमुक्तं॥तदपियथोद्देशपक्षेबोध्यम्॥आदैचांसंज्ञा
विधावनुवाद्यत्वेनसवर्णग्राहकत्वप्रसक्तेःकार्यकालपक्षेतुविधिवाक्येनैववृद्धिसंज्ञाविशिष्टानामादैचांभाव्यमानतयासवर्णग्रहणंनप्र
प्तोत्येव॥यथाचज्योतिष्टोमराजसूयादिशब्दानांयागविधावेवसामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिर्नतुवाक्यान्तरेणतथास्मिन्यक्षे
रब्धादीनामपि॥वृद्धिरादैजितिस्त्रंनुड्कागुणवृद्धीइतिवत्यदोपस्थापकं॥उपस्थाप्यस्यसंज्ञिनयापरंसंज्ञासूत्रव्यवहारःआ-

राम-
४१

द्यपक्षेतुयन्तदुःखेनेत्यादौस्वर्गशब्दार्थावगमवदिहैवृद्धादिशब्दार्थावगमइतिविशेषःतदयंनिर्गलितःसूत्रार्थःकृतानामकृतानां च
 दैवांप्रत्येकंरुदिसंज्ञास्यात्॥आश्वलायनःएतिकायनःअश्वलेतिकृशब्दाभ्यांनडादित्वात्ककिआदिवृद्धिःउपगोरपत्यमौपगवः॥अदे
 दुःखः॥अदेङांगुणसंज्ञास्यात्॥नपरकरणमिहसर्वाथम्॥नेनतरतीत्यत्रअकारएव ननु कदाचिदाकारः॥नचप्रमाणतआन्तर्येणानिय
 मसिद्धिः॥परत्वेकृतेएकस्याध्यर्द्धमात्रत्वादपरस्यार्द्धत्वीयमात्रत्वात्॥पचन्तिचेतास्तोता॥इकोगुणवृद्धी॥यत्रब्रूयाद्गुणो भवति वृ
 द्धिर्भवतीति तत्र इक इतिषष्ट्यन्तमुपस्थितं बोध्यम्॥चेतास्तोता॥अहर्षीदित्यादिइक इत्युक्तेर्नेह॥याताग्लायति॥उभितेति॥तथाच
 वार्तिकम्॥इंग्रहणमात्संध्यस्वरव्यंजननिवृत्त्यर्थमिति॥ननुनैतानिसन्तिप्रयोजनानि॥ज्ञापकेनअनिकांष्योच्येति सिद्धेः तथाहि॥अ
 कारस्यपचतीत्यादौशंपन्तिपंचाश्रित्ययथाक्रमंपुगंतेतिसार्वधातुकार्द्धधातुकयोपितिचसूत्रेणसत्यपिगुणेरूपेविशेषो नास्ति॥अचिकी
 र्षीदित्यादौतुअतोलोपेनवृद्धिर्बाध्यते।ण्यल्लोपावितिपूर्वविप्रतिषेधस्यवक्ष्यमाणत्वात्॥सूत्रारंभपक्षेपित्येवैवचिकीर्षेइत्यादौगुतिः
 अचोऽङ्गितीत्यत्रनिर्दिष्टस्थानिकत्वेनेकपरिभाषायाअप्रवृत्तेःअयासीदित्यादौतुसिचिवृद्धौसत्यामपिनक्षतिः॥वस्तुतस्तुसासगिडुभ्यां
 परत्वाद्बाध्यते॥येनन्मप्राप्तिन्यायेनापवादत्वाद्बाध्यतइतितुनिष्कर्षःनचयासावातेत्यादावातोगुणप्रसंगःगापोष्टगितित्कःकित्वेन
 आकारस्यगुणो न भवतीति ज्ञापितत्वात्॥तद्विसामगइत्यादावालोपार्थक्रियते॥यदितुआकारस्यगुणःस्यान्तर्हिद्वयोरकास्थोःपररूपे
 णसामगइत्यादिरूपसिद्धौ किंकित्वेन॥नचेहचिकीर्षकइत्यादाविवपरत्वादांगत्वाच्च अतोलोपएवोदाहर्तुमुचितो ननुपररूपमिद्विवा
 च्यम्॥तावतापिज्ञापकत्वेबाधकाभावात्॥वस्तुतस्तुनेहलोपेनभवितव्यम्॥तत्रह्यनुदात्तोपदेशेत्येता नुवृत्तेजोपदेशग्रहणेनार्द्धधातुक

श-कौ

४२

स्यविशेषणादाहधातुकोपदेशेयदकारांतंनस्यातोलोपोविधीयते ॥ अन्यथागतौगतवानित्यादावतिप्रसंगात् ॥ मन्वांसिद्वत्सूत्रेणनिर्वाहः
तस्यभाष्यकृताप्रत्याख्यास्यमानत्वात् ॥ किंचअपयगतौआभ्यांकिपिअत्पदितिरूपंमाधर्वादिभिरुदाहृतंतदपियथाश्रुतेनसिद्धेत ॥
तस्मादुपदेशानुवृत्तिरेवशरणं ॥ कथंवाह्निधिनृतःकृणुतःइत्यादावतोलोपइतिचेत् ॥ संनियोगशिष्टतथाउप्रत्ययोपदेशवेलायामेवअका
रस्यापिबुद्धारोहादिकेचित् ॥ अन्येतुधिविकृण्वोरचेतिसौत्रक्रमानुरोधत्प्रथममकारादेशःतदनंतरंचशब्दाकृष्टउप्रत्ययइतिनोक्त
दोषइत्याहुः ॥ नन्वेवंसामगापेत्यादावेकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणादातोधातोरित्यालोपःस्यादितिचेत् ॥ अत्रकैयटःअकारमाश्रित्यकृ
तोपशब्दःसन्निपातपरिभाषयालोपंनप्रवर्त्तयति ॥ दीर्घत्वंतुकृष्टायेतिनिपातनाद्भवतीति ए ओङ् सूत्रेस्थित्वासमाहितकृत् ॥ तस्यायमा
शयः ॥ यादेशोहिह्रस्वत्वविशिष्टमत्वंप्रयोजकं ॥ तद्विधावतइत्यनुवृत्तेःतत्रयद्यपिदीर्घेणह्रस्वत्वांशोनिवर्त्तितस्तथापिअत्वमात्रमादेशे
प्यनुवर्त्तते ॥ तदपिचेल्लोपिननिवर्त्तेततर्हिपरिभाषाविरोधःदीर्घाशेपरंजापकात्परिभाषाबाध्यते ॥ नचैवमंशान्त्रमेधितहाधोस्त्वितिवाच्य
म् ॥ तद्व्याधेप्युपपत्तेःप्रकृतसूत्रेणओङ् सूत्रेचगापोष्टकःकित्वस्यानन्यार्थतांवदन्भाष्यकारश्चात्रप्रमाणं ॥ एतेनशुभंयाशब्दस्यनपुं
सकेह्रस्वत्वेडेयादेशोदीर्घंचसतिआतोधातोरित्यालोपेचशुभंय्यइत्यादिमाधवोदाहृतंभाष्यविरोधाच्चिन्त्यं ॥ अतएवनपुंसकेश्रीपंज्ञा
नवदितिग्रंथंश्रीपायेतिरूपपरतयायथाश्रुतमेवसमंजसंभङ्गाभाधवानुरोधेनप्रायेणज्ञानवदितिव्याचक्षाण्यपिप्रत्युक्ताः ॥ तथाग्ला
यतीत्यादौसंध्यसराणामप्युपदेशसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति ॥ इतरथाहिएकारमेवोपदिशेत् ॥ मात्राल्लाघवविरहेपिप्रक्रियाल्लाघवसत्वात्
॥ नचैवमायादेशोपिनस्यादितिवाच्यम् ॥ संविधिंप्रत्युपदेशो नर्थकःसंविधिर्वाध्यतेयस्यतुविधेर्निमित्तमेवनासौबाध्यतइतिन्यायात् ॥

राम
४२

गुणं प्रति हि एकारोपदेशो नर्थकः ग्ले इत्यस्यापि सुपठत्वात् ॥ आयादेशस्य तु निमित्तमेव ॥ न च ग्लाय इत्येव पठ्यतामिति वाच्यम् ॥ तथा स
तिहित्वया ग्लायते इति रूपं न स्यात् ॥ यकार इत्यश्रवणप्रसंगात् ॥ जग्ल्यावित्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च ॥ यत्तु एकाज्जंतत्वाभावाद्दिट्प्रसंगेन ग्ल
तेत्यादि न स्यादिति ॥ तन्न ॥ अनुदात्तोपदेशेष्वसुपठत्वात् ॥ नचैवमग्ल्यासिष्टमित्याद्यसिद्धिः ॥ अनादंतत्वेन सगिदोरसंभवादिति वा
च्यम् ॥ लोपोव्योरित्यलोपे कृते सगिदोः सुलभत्वात् ॥ सन्निपातपरिभाषात्वमित्येति कृतितुग्रहणेन ज्ञापयिष्यते ॥ तेन वल्संनिपा
तेन कृत्तयलोपो बल्संनिपातविधातकमपीटं प्रवर्त्तयिष्यते व ॥ अनित्यताश्रयणेनैव हि दासिः गोदः इत्यादौ अरातीर्लोपः ॥ अन्यथा इ
ज्जकप्रत्ययौ प्रतितयोरुपजीव्यत्वालोपो न स्यात् ॥ अस्तु वा संनिपातपरिभाषाश्रयणाद्ग्ल्यासिष्टमित्यादि नसिध्यैदित्यपियान्तोपदेशो
षांतरं ॥ सर्वथापि संध्यंशराणां सुपदेशसामर्थ्याद्गुणो न ॥ आयादयस्तु भवत्येवेति सिद्धं ॥ स्यादेतत् ॥ आदेच इत्यात्वस्यपितृर्हि बाध्यता ॥
नत्यूजुपदेश आत्वस्य निमित्तं ॥ ग्ले इत्युपदेशोपितस्य सुकरत्वात् शितिगुणेन अशित्यात्वेन ऐचोपहारे प्राप्ते ऐजुपदेशसामर्थ्यं न गुणात्व
योर्मध्यकतराध्यं कतरन्नेत्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयबाधधौव्यात् ॥ नचैवमात्वविधेः कोवकाश इति वाच्यं ॥ धेट्पाशोतनूकरणे
इत्यादेरवकाशस्य स्पष्टत्वात् ॥ नन्वेवमादेडु इत्येव ब्रूयात् तथा च एज्ग्रहणं निरवकाशमेवेति चेत् ॥ न ॥ उत्तरार्थत्वात् ॥ मीनातिमिनोत्प
त्रहि एच इत्यनुत्पत्त्या आकारांता नामेजंताः प्रकृतयः एजंतानामपीकारांता इति पुसंज्ञासूत्रे वार्तिककारः स्फुटीकरिष्यति ॥ अत्राहुः ॥ अ
न्यतरबाधेनैव संभवे उभयबाधकल्पनं तावदन्याय्यं ॥ तत्र यद्यणुरपि विशेषो नावधार्यतर्हि विनिगमनाविरहात्स्यादेवोभयबाधः अस्ति
चेह विनिगमकं ॥ न ध्यायेति सूत्रे ध्यायतेः कृतात्वस्य निर्देशेन आत्वाबाधज्ञापनात् ॥ किंच ॥ एज्ग्रहणसामर्थ्यादप्यात्वमिति ॥ यच्चूक्तमुक्तं

श.कौ.
४३

शार्धतदिति ॥ तन्त्र ॥ मीनातीति सूत्रेण हि न एवः स्थाने आत्वं विधीयते किं त्वेज्जनिमिने प्रत्यये विवक्षिते उपदेशावस्थायामेवान्त्यमाश्रस्य
आत्वं विधीयते ॥ अन्यथा रायइत्यादी भावे घञ्वाधित्वा एरचू स्यात् ॥ ईषइवदानः स्ववदानः इत्यातो युच्चन स्यात् ॥ अवहायइतिक्षपा
द्वधेति णो न स्यात् ॥ स्पष्टी करिष्यते चेदं षष्ठ एव भाष्यकृता ॥ एवं च एड् निमित्ते प्रत्यये इत्युच्यमाने पिदापयति मापयतीत्यदि सिध्यत्ये
व णिचोगुणं प्रत्यपि स्वरूपयोग्यत्वात् ॥ वृद्ध्या गुणबाधेपियोग्यतानपायात् ॥ नचेहफलोपधानं विवक्षितं ॥ आत्वस्वेज्जिषये प्रागेव प्र
वृत्तेरभ्युपगमात् ॥ अन्यथा घञ् युचूण प्रत्ययानस्युरिति समनंतरमेवोक्तं ॥ तस्मादात्वं भवत्येव ॥ गुणस्फुरे कारो प्रदेशसामर्थ्या
द्वाध्यतइति स्थितं ॥ व्यंजनानां गुणः स्यादिति परमवशिष्यते ॥ ततश्च ईहितेत्यत्र हकारस्य कंठ्यत्वादकारः स्यात् ॥ उंरितेत्यत्र भंकार
स्य ओष्ठ्यत्वादोकारः ततश्च येताउनवितेति स्यात् ॥ ईकारस्य यणिकृते अकारस्य इदोसहाद्गुणः ॥ नत्वलोपः ॥ आर्द्धधातुकोपदेशोयद्
कारान्तं तस्य लोपइति व्याख्यातत्वात् ॥ उंभेश्वानुस्वारपरसवर्णयोगुणे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वादिति नैष दोषः ॥ सप्तम्याजनेर्दइत्यत्र डप्रत्य
यस्य डित्करणं ज्ञापकं ॥ न व्यंजनस्य गुणो भवतीति ॥ पदिहिस्थानर्हि नकारस्यार्द्धमात्रिकस्य मात्रिके अकारगुणोक्तत्वे त्रयाणामकारा
णामतो गुणइति पररूपे च सिद्धं रूपमुपसरजोमंदुरजइति ॥ तत्किं टिलोपार्थे नडित्करणेन ॥ स्त्रीगवीषुपुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसर
णमुपसरः ॥ प्रजनेसर्त्तैरिति अश्रुत्ययो घञोपवादः ॥ प्रजनः स्यादुपसरइति संकीर्णवर्गे अमरः ॥ प्रजायतेस्मिन्नजनः पशूनां गर्भग्रहणं
कालइति स्त्रीरस्वामी ॥ उपसरेजात उपसरजः मंदुरायां जातो मंदुरजः ड्यापोः संज्ञाच्छंदसौर्बहुलमिति ह्रस्वः ॥ वाजिशाला तु मन्दुरा इत्य
मरः ॥ नचडकारः श्रवणार्थोस्त्विति वाच्यम् ॥ प्राहृत्शरत्कालदिवांजइति कृतटिलोपनिर्देशात् ॥ ननु नेदं लिङ्गं जैस्ये इत्यस्य कप्रत्य

राम
४३

पांनस्यजइतिनिर्देशोपपत्तेः॥ कथं तर्हि कर्मण्युपपदेविहित आतःकः प्रावृषिज इत्यादौ स्यादिति चेत् ॥ द्विपः पादपः इत्यादिसिद्धये सुपि
 स्थः इत्यत्र सुपीतियोगविभागाभ्युपगमात् ॥ सत्यं ॥ उकारस्य श्रवणार्थत्वे इत्संज्ञाशास्त्रं बाध्येत ॥ नचप्रयोजनाभावः टिलोपार्थत्वान्न
 चगुणेनान्यथासिद्धिः तदभावस्यापिज्ञाप्यत्वात् ॥ निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन फलमुखगौरवस्यादोषात्वात् ॥ उकारस्य श्रवणार्थत्वा
 भ्युपगमे सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्किमर्थशास्त्रमिति चेन्न वर्त्तकत्वात्सिद्धमिति वृद्धिसूत्रस्थवार्तिकविरोधाच्च ॥ नन्वसतिङित्वे रूपेण सि
 ध्यति ॥ नकारस्थाने गुणस्यापि सानुनासिकस्य प्रसंगात् ॥ नचनिरनुनासिकेन प्रत्ययाकारेण सह पररूपाच्छुद्धो भविष्यतीति वाच्यं ॥ पर
 रूपविधानेपि गुणात्तमभेदकतया पर्यायेण सानुनासिकप्रसङ्गेर्द्वारत्वादिति ॥ मैवम् ॥ एडिः पर इती यतासिद्धेरूपग्रहणं अधिकाद्यत्वाद्
 षविचक्षेपपत्तेः तस्यैतदेवफलं ॥ यादृशं पररूपं निरनुनासिकत्वाद्युपेतं तादृगेव यथा स्यादिति ॥ तस्माज्जनेर्द्वचनं ज्ञापकं न व्यंजनस्य
 गुणो भवतीति ॥ एवं च इग्रहणमात्संध्यक्षरव्यंजनमिच्छत्यर्थमिति वार्तिकमसंगतमिति प्राप्ते भगवान् भाष्यकार इत्यं सिद्धं तन्माह उक्त
 रीत्याज्ञापकैर्नैवात्संध्यक्षराणां निरासेपि व्यंजननिवृत्त्यर्थं सूत्रं कर्त्तव्यमेव ॥ यत्तूक्तं जनेर्द्वचनं ज्ञापकमिति ॥ तन्नगमेरपि यं डो वक्त
 व्यः गमेश्च गुणे क्रियमाणे आंतर्यत ओकारः स्यात् ॥ ततश्च नगो अगः अभ्युद्गः समुद्गः इत्यादिनसिध्येत् ॥ ततश्च तत्रचरितांथेडित्वं कथं व्यं
 जनस्य गुणाभावं ज्ञापयेदिति ॥ ननु जनेर्द्वत्येषु प्रत्ययोगमेर्न विधीयते किंतु गमश्च अंतात्यंताध्वदूपांरेति प्रकरणे पठिते त्रीस्यत्रापि द
 ष्यत इति वार्तिकेन उप्रत्ययान्तरमेव ॥ तथाच कथं भाष्यकृतोक्तं गमेरप्ययं ड इति ॥ सत्यम् ॥ सप्तम्यां जनेर्द्व इति प्रकरणे तावदप्येष्वपि द
 ष्यते इति सूत्रेणो विधीयत इति निर्विवादं ॥ तत्रचान्येष्वप्युपपदेषु जनेर्द्व इत्येव भाष्यकारः ॥ तेनाजौ हि जो नु ज इत्यादिसिद्धं ॥ एवम्

श. को.
४४

पिधात्वंतराडुविधायकाभावेपरितः स्वातापरिखेत्प्रादिनसिद्धोदित्याशंभ्यतत्रवार्तिककुरुतोक्तं ॥ अन्येभ्योपिदृश्यतेइति ॥ अयंचसौत्रदृ
शपिग्रहणसूचितएवार्थोवार्तिकेनविवृतोनत्वपूर्वःसंग्रहीतः ॥ तथाचतत्रवृत्तिकारआह ॥ अपिशब्दःसर्वोपाधिव्यभिचारार्थः ॥ नधात्वंत
रादपिभवेतिपरितःस्वातापरिखेति ॥ दृशिग्रहणात्कारकांतरेकालान्तरेचेत्यादितत्रैवस्पष्टं ॥ एवंस्थितेसौत्रेणैवानेनपरिखेत्प्रादेरिबनगो
गदृत्त्यादेरपिसिद्धौअंतात्पंतेतिप्रकरणेअन्यत्रापिदृश्यतेइतिवार्तिकेनकर्तव्यमेवक्रियमाणंवाएतत्सूत्रसिद्धार्थविवरणपरतयानेय
मित्याशयेनभगवतोक्तम् ॥ गमेरपित्ययंडोवक्तव्यइति ॥ नन्वेवमपिडित्वंव्यर्थमेव ॥ गमेर्विचैवसिद्धेगमेर्डोरितिडोप्रत्ययविधानेनमक
रस्यगुणओकारोभवतीतिज्ञापितत्वात् ॥ नस्माडुप्रत्ययस्यडित्वंपूर्वीक्तरीत्याज्ञापुकमेव ॥ किंच ॥ डोप्रत्ययविधानमिवव्यंजनस्यगु
णइतिज्ञापयति ॥ अन्यथाविचैवसिद्धौकिंतेनेतिचेत् ॥ न ॥ विचिहिसतिगुणःक्रियमाणः ॥ सानुनासिकओकारःस्यादितिनिरनुनासिकसि
द्धयेडोप्रत्ययविधानादितिदिक् ॥ अत्रवदंति ॥ तनोतेर्डुःसन्वच्चेतिडित्करणान्नव्यंजनस्यगुणोभविष्यति ॥ यजुषास्त्रातिदेशोयंकार्यति
देशोवाआद्येऊर्णनविषतीत्यत्रेवद्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावेनततअउइतिस्थितेसन्यतइतीकारःसानुनासिकःस्यात् ॥ द्वितीयेतुअ
भ्यासकार्यदुर्लभमिति ॥ तन्न ॥ आद्येगुणानांभेदकत्वादिमौडुमेइतिवदुपपत्तेःद्वितीयेपिबभुर्जद्विरत्याद्यर्थधात्वधिकारीयद्वित्वेअभ्या
ससंज्ञास्वीकारात् ॥ अतएवलिटिधातेरिति सूत्रेधातुग्रहणंतिष्ठतुतावत्सान्यासिकमितिभाष्यं ॥ आदेचइतिसूत्रेधातुग्रहणानुवृत्ते
रापाततोभाष्येप्रदर्शितत्वेपिष्यद्विधिभाष्येननुवृत्तेरेवसिद्धांतिततयाभाष्याशपस्येत्यमेववर्णनीयत्वादितिदिक् ॥ किंच ॥ यथास्थाने
नरतमपरेभाषासंस्कृतावनुनासिकपरसवर्णविधीस्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमंगतन्पुरारिस्त्वङ्करोषीत्यादिकंविषयंलब्धाचरिता

राम
४४

शौचं नुर्मुखः कुंडं रथेनेत्यादौ न्प्रवर्त्तते इति हयवरटसूत्रे सिद्धांतं ॥ तथेहापिसार्वधातुकजुसिगुणसिचिद्व्यादयः नेता भविभयुः अ
त्रैषीदित्यादौ चरितार्थाः उंभिता अने निजुरभैस्तीदित्यादिषु न भविष्यंति ॥ नचैवनेता अनैषीदित्यादावेव स्थानगुणप्रमाणैस्त्रिभिरान्तर्
लाभाच्चेता अनैषीदित्यादौ प्रमाणान्तर्पविरहेण गुणवृद्धीनस्यातामिति वाच्यम् ॥ सूघस्यदः क्मरचू इति क्मरचः कित्करणेन प्रमाणतआ
न्तर्पस्याविवक्षायाज्ञापनात् ॥ नचैवमपि ईहिता ईशितेत्यत्र कंठ्यता लव्ययोर्विचृतयोश्च हकारशकारयोस्तादृशावेव अदेतौ स्यातामि
ति वाच्यम् ॥ अक्षलाविति सूत्रस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्णामीषद्विवृततायाः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् ॥ नचैव विचृतकरणाः स्वरा
स्ताभ्यामे औचिवृततरावित्यादिशिष्टानुरोधाच्चेतानेतेत्यादावपि गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृतविवृततरत्वकृतवैवक्ष्यण्यसत्त्वादिति वा
च्यम् ॥ तथासतिविधेर्निर्विषयतापत्तेः जयःकरणमित्यादिनिर्देशैः क्रुसन्क्मरचभृतीनां कित्वेन च इकारादिषु गुणाप्रवृत्त्यनुमाना
च्च ॥ आत्संध्यक्षरव्यंजनेषु तु गुणाद्यप्रवृत्तिरेवोचिता ॥ तथाच निर्देशाः यातिवाति द्रातिष्ठाति ध्यायतेः संप्रसारणं च प्रवृत्तिचिनोति दे
ग्धिषुचेत्यादि ॥ अथक्रोः कित्वेनापि गुणवृद्धिविधावंतरतमपरिभाषानुपस्थितिरेव ज्ञाप्यतामिति चेन्न ॥ सत्यामपीकूपरिभाषाया
मीकारस्याकारादिनिवृत्तये अंतरतमपरिभाषाया आवश्यकत्वादिति ॥ तदेवम् ॥ उओर्दित्वादनान्तर्पान्निर्देशाच्च निराकृतं ॥ व्यं
जनं भाष्यएवैच आकारश्च निराकृतः ॥ तस्माद्यर्थे सूत्रमिदमथयद्युत्तरार्थताविभज्ययोगं किमिति परिभाषात्वमिष्यते ॥ अत्रोच्य
ते ॥ क्विति चेति सूत्रे चकारस्य इति शब्दपर्यायतामाश्रित्य इक इति ये गुणवृद्धीतयोर्निषेध इति तावद्वस्यते ॥ अन्यथा लैगवायने इ
त्यत्र ओर्गुणोपनिषिध्येत ॥ औपगवादिस्तु तस्यावकाशः तथापैरोहित्यमित्यत्रादिवृद्धिश्च न स्यात् ॥ एवं स्थितेऽपि दीयं परिभाषाप्र

त्वारव्यायतेतदा कश्चिन्नत्रतत्रगुणवृद्धिविधौ इका मेव स्थानित्वपर्यवसानेपि इक इति पदानुच्चारणेनेग्लक्षणत्वविरहा निषेधोऽप्रव
 र्त्तत ॥ ततश्चकृत्कृतवान्कुरुतः छिन्नं छिन्नवानित्यादि न सिध्येत् ॥ निषेधसूत्रं च निर्विषयं स्यात् ॥ परिभाषापरित्यागपक्षे इग्लक्ष
 णयोर्गुणवृद्धोरप्रसिद्धत्वात् ॥ तदेतत्सुटीकृतं भाष्यकृता ॥ उन्नरार्थमेव न हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणमिति ॥ तस्यत्ययमाशयः ॥ यद्यपिसि
 त्तिवृद्धिरिति विधौ वक्ष्यमाणरीत्यापरिशेषादिकामेव स्थानित्वं लभ्यते ॥ तथा पीग्लक्षणत्वं विनानिषेधो न प्रवर्त्तत ॥ तस्मादुन्नरार्थनिषे
 धप्रवृत्त्यर्थं वृद्धिग्रहणमिति एवं च वदन्त्यायसाभ्यां गुणग्रहणस्याप्येतदेव प्रयोजनं सूचितं ॥ कथं पुनर्गुणवृद्धिविधौ नैव परिभाषा
 व्यतिरेकेण इकः स्थानित्वपर्यवसानं येन निषेधार्थता वर्ण्यत इति चेत् ॥ शृणु ॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्जुसिचेतिगुणवृद्धौ त्वत्त्वोन्त्य
 परिभाषया अंगान्त्ये अलिप्राप्तौ प्रागुक्तज्ञापकादिभिरात्संध्यक्षरव्यंजनेभ्यो व्यावर्त्तितानि स्वैव विश्राम्यतः ॥ मिदिपुगंतल्लघूपधादिगुणे
 पुनुस्थानी निर्दिष्ट एव ॥ तथा हि ॥ मिदेर्गुणः इत्यत्र मिद इर्मिदिः तस्य मिदेरित्यर्थः पुकिअंतःपुगंतः लघ्वी उपधा लघूपधापुगंतश्च लघू
 पधाचेति समाहारद्वेहात् षष्ठी ॥ नचैव वापयतीत्यादावतिप्रसंगः संनिपातलक्षणपरिभाषया आदंतलक्षणस्य पुको गुणा प्रवर्त्तकत्वात्
 ॥ ऋच्छसृनामित्यत्रापि ह्योर्ऋतोर्दीर्घस्यचेति त्रयाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः तद्यथा ॥ आच ऋत्तश्च ऋतः ऋच्छतेराच्छत्त्यासच ऋत्तश्चते
 पामिति षष्ठी तत्पुरुषद्वंद्वोभयगर्भो द्वंद्वः ऋच्छत्याच आच ऋत्तश्चेति त्रिपदद्वंद्वो वा ॥ तेन ऋच्छत्कारस्य स्थानित्वं लभ्यते ॥ वस्तुतस्तत्त्व
 नुर्णामिह प्रश्लेषो बोध्यः तेनारिबान् सर्वाभ्रूणां न्यारुषीत्यादावर्त्तैः कसौ गुणः सिद्धः पुनर्विधानसामर्थ्यात् ॥ अन्यथा कसोः कित्करणसा
 मर्थ्यानितीर्वा नित्यत्रेव गुणो विधिष्येत ॥ एतच्च कसुश्चेति सूत्रे सुटीकरिष्यामः ॥ तथा ऋदशोडीत्यत्रापि उरुद्धिगुणइति योगो विभज्य

ने ॥ ततः दृशः उरित्याद्यनुवर्तते ॥ स्थूलदूरेति सूत्रेपि योगविभागः कर्त्तव्यः स्थूलदूरगुवहस्वानां यणादिपरमित्येको योगः क्षिप्रसुद्रयोः पू
 र्वस्यचगुणः इतियोगांतरं ॥ तत्रस्थवीयानित्यादौ ओर्गुणेन सिद्धम् ॥ आभीयस्यासिद्धत्वस्य असोरलोप इति तपरकरणेनानित्यताज्ञापना
 त् ॥ भाष्यकृताप्रत्याख्यानाच्च ॥ यणआदिर्यणादिः ततः परमितिसमासः तथाचक्षिप्रसुद्रयोर्षणआदीपकारटकारौ ततः परस्परशब्द
 स्थलोपः ताभ्यामेवचपूर्वस्यइकारस्यउकारस्यचगुणइत्यर्थः ॥ तदित्यंगुणाः सर्वेइकिविश्रांताः ॥ मृजेर्द्वौवपिअइत्यपकृष्यते ॥ मृजे
 र्द्वौवचन्ततोऽङ्गितिअचइत्येव ॥ नचैवंअमार्दइत्यत्रअतोपिर्द्धिः स्यादितिवाच्यम् ॥ लादेशेषुकृतेष्वडितिपक्षिपरत्वाहृद्वौसत्यांअ
 ट् ॥ तत्रकृतेपुंनर्द्धिर्नभवति ॥ सकृत्प्रवृत्त्याचरितार्थत्वात् ॥ यदातुअसिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानायलुडितिहिलंकोऽकनिर्देशमाश्रित्यउ
 पदेशेआर्द्धधातुकइत्यनयोरन्यतरदनुवर्त्तवाल्लावस्थापामेवाट्क्रियते ॥ एतेकाचइतिविभज्यइणोयणित्यनुवर्त्तुंअनेकाचश्चेत्तर्हि
 इणएवेतिनियममाश्रित्यअद्वौयातामित्यादौयण्वार्यते ॥ तदाल्लावस्थायांयद्यपिर्द्धिर्नभवति ॥ लकाराणांडित्वेनमृष्टइत्यादादित्वनि
 विधात् ॥ ततश्चान्तरंगत्वाद्डागमएवतथापिअंत्याभावेत्यसदेशस्येतिपरिभाषामाश्रित्यअतोर्द्धिर्निवर्तनीया ॥ परिभाषाप्रत्याख्यानाप
 क्षेत्तुअंगक्षिप्तेनप्रत्ययेनाज्विशेष्यतेयेननाव्यवधानन्यायाच्चसिद्धममार्दइत्यादिस्त्वं ॥ सिचिर्द्धौवपिविधेयायांनास्तीरूपरिभाषायाउप
 योगः व्यावर्त्याभावात् ॥ नचाचिकीर्षदित्यकारोव्यावर्त्यः ण्यलोपाविषड्. यणगुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वचनाद्द्वौपेनैव
 सिद्धत्वात् ॥ अन्यथाचिकीर्षकइतिनस्याच्चिकीर्षाकइति
 धश्चेत्युक्तं ॥ एजंतमपिनसंभवतिआत्वविधानात् ॥ रैनौग्लौशब्दानामाचारकिवंतानांसत्यांसत्यांवारद्वौनकश्चिदिशेषः ॥ गौशब्दा

त्किपि अगधीदित्यत्रापि नातिप्रसंगः ॥ अत इद्धातो रित्यतो नुवृत्तेन धातुग्रहणेन सिजासिप्तस्य धातोर्विशेषणे सति धातुव्यो धातुर्ननु कथं चि
 त्प्रातिपदिकमिति व्याख्यानादिति कैयटादयः ॥ नन्वेवं कवेः अकवायीत् ॥ विधोः अविधावीत्पितुः अपितारीत् ॥ अंतरंगयपि गुणं सिचि वृद्धि
 र्बाधते इति वदन्माधवो विरुध्येत ॥ सत्यम् ॥ यद्यविरोधः संपादनीय इत्याग्रहस्तर्हीत्यं वर्णनीयं ॥ धातोरिति बहोत इत्यप्यनुवर्त्तते ॥ तत्र वाक्य
 श्रेतेन संबध्यमानं नित्यमार्थं सम्पद्यते ॥ ओदन्तस्य धातोश्चेद्दृष्टिस्तर्हीधातौरेव धातोर्ननु नाम धातोरिति ॥ यद्वा ॥ नेटीत्यत्र नेति षो गं वि भज्य
 मंडकपुल्यासंबंधानुवृत्त्या वा गोत इत्यनुवर्त्त्य ओकारान्तस्य वृद्धिर्निषिध्यते ॥ अथ वा बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलमित्यनुवर्त्त्य सिचि वृद्धिर्ना
 मधो नाविगतस्य भवति ननु ओदन्तस्येति कथंचित्समाधेयं ॥ व्यंजनेषु अन्तरतमपरिभाषाबले नैवानुनासिकपरसवर्णस्योर्वातिप्रसंग
 उद्भूत एव ॥ अभ्युपेत्य नुब्रूमः ॥ नाप्राप्तायां सिचि वृद्धावारभ्यमाणा हलंतलक्षणवृद्धिर्बाधिका भविष्यति ॥ नेटीति निषेधस्तु हलंतस्य या
 वती वृद्धिः प्राप्तासिचि वृद्धिरिति वा हलंतस्येति वा तस्याः सर्वस्याः ननु स्तुत्रविशेषप्रापितत्वे आग्रहः तेनाकोषीदमीषीदित्यादौ द्विविधा
 पि वृद्धिर्विषिध्यंत इति सुस्थं ॥ तस्मान्निषेधसिध्यर्थमिग्लक्षणतां संपादयितुं सूत्रमिति स्थितम् ॥ स्यादेतत् ॥ अथ वः कृतवान्छिन्नच्छिन्न
 वानित्यादौ निषेधसिद्धये गुणग्रहणमस्तु ॥ वृद्धिग्रहणंतु व्यर्थं ॥ नचमृष्टोमृष्टवानित्यादौ निषेधसिद्धिस्तत्फलं ॥ षो गविभागेन सिद्धत्वा
 त् ॥ तथाहि ॥ मृजे वृद्धिरित्यास्यानंतरमजादौ कृत्तिवेत्येवं रूपं वचनमवश्यं कर्तव्यम् ॥ मृजंति मार्जंतीत्यादिसिध्यर्थं ॥ एवं स्थिते अजा
 दौ कृत्तीति षो गवि भज्यते ॥ नियमार्थं चेदं ॥ कृत्तिचेद्भवति अजादौ एवेति नेन मृष्टोमृष्टवानित्यादिसिद्धं ॥ ततो जाहावपि विकल्पेनेत्ये
 तदर्थं वेति द्वितीयो योय इति ॥ तस्माद्दृष्टिग्रहणस्य फलं दुरुपपादमिति ॥ अत्राहुः ॥ णूस्तौ धूविधूनने कुटादिषु पठ्येते ॥ ताभ्यां लुडि

अनुवीदधुवीदितीष्यतेतत्रसिचिचृद्धेः क्रितीतिनिषेधायेग्लक्षणतांसंपादयितुमिहवृद्धिग्रहणमिति॥नन्विहान्तभूतसिज्मात्रापेक्षत्वा
 दंतरंगेउवडिःरुतेहलंतत्वान्नेतीतिनिषेधःसिद्धइतिचेत्॥न॥सिच्यन्तरंगेनास्तीतिसिद्धांतादुवडःप्रागेववृद्धिप्रसंगात्॥स्यादेतत्
 ॥अंतरंगंवलीयइतिनावृचःपरस्मिन्नितिस्त्रेस्थापयिष्यते॥तद्विप्रेषात्सिच्यप्यस्तु॥नचैवमचैषीदहैषीदित्यादौगुणःस्याः
 दितिवाच्यम्॥तस्यैववृद्धिसंभवेनेष्टापत्तेःनहीदानींविधाविग्रहणमस्ति॥येनएकारस्यवृद्धिर्नलभ्येत॥नचैवमप्यस्तौषीदित्यां
 दावंतरंगत्वाद्गुणेकृतेओतोनेतिव्याख्यानपक्षेवृद्ध्यसंभवःबहुलग्रहणादनिगंतानांनेतिपक्षेनचैषीदित्यादावपिदोषएवेतिवा
 च्यम्॥ओतोर्धातोरेवधातोर्नतुनामधातोरिति तृतीयपक्षाश्रयणेनसर्वसमाधानात्॥अकारोदित्यादौहलंतलक्षणावृद्धिरस्तु॥अं
 तारीदित्यादौतुअंतरंगत्वाद्गुणेहलंतलक्षणायावृद्धौनेतीतिप्रतिषिद्धायामतोहलादेरिति विकल्पवाधित्वा अतोल्त्रान्तस्येति नि
 त्यावृद्धिः॥अलावीदित्यादावपिअंतरंगत्वाद्गुणावादेशयोःकृतयोरतोल्त्रान्तस्येत्यत्रलोपोव्येरितिलोपेनवकारस्यापिव्याख्याना
 न्नित्यावृद्धिर्भविष्यति॥माभवानवीत्॥अमवीदित्यत्रापितर्हिनित्यावृद्धिःस्यादितिचेत्कृष्णिश्चिग्रहणमपनीयतत्स्थानेभविमव्योःप्र
 क्षेपेणवृद्धिनिषेधात्॥नत्यस्मिन्पक्षेणिविग्रहणमुपयुज्यते॥औनक्षेत्रश्चयीदित्यत्रांतरंगत्वाद्गुणावादेशयोःकृतयोर्पान्तानांनेत्ये
 वनिषेधसिद्धेः॥नचैवमवेरिवमवेरपिनित्यंनिषेधएवस्यात्॥इष्यतेतुविकल्पःनेषदोषःअतोल्त्रान्तस्येत्यत्रवकारप्रक्षेपेणयानि
 त्यावृद्धिःप्राप्तसैवेहअविमव्योर्नत्येनेमवेर्निषिध्यतेनतुअतोहलादेरित्येषापि॥मध्येपवाहाःपूर्वान्विधीन्निधतेनोत्तरानिति
 न्यायात्॥नचैवजागर्तेरपितथाप्रसंगःतत्रवाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यस्वविषयेप्राप्तसर्वेवाध्यतेइतिस्वीकारात्॥यहा॥अपव

देनिषिद्धे उत्सर्गेन प्रवर्तत इति जागर्त्ता वा अग्रणीयं मव तौ तु प्रवर्तत इति बाध्य सामान्यविशेष चिंतयोः बाधके निषिद्धे बाध्यस्य प्रसृत्य प्र
 वृत्योश्च लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थाया अनुपदमेव व्यवस्थाप्यतात् ॥ न चैवमगवीदित्यत्रापि नित्यावृद्धिः स्याद् हकारप्रक्षेपदिति वाच्यम्
 ॥ सिचि रृद्धेरि वास्या अपि धातुग्रहणेन वारणात् ॥ तस्मात्सिच्यन्तरंगा अग्रणेनैव अनुवीदधुवीदित्यादेः सिद्धौ क्विति चेति प्रतिषेधस्या-
 नपेक्षणा वृद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति ॥ अत्रोच्यते ॥ वकारप्रक्षेपे सति शवतिर्गतिकर्माकं वोजेषु विकारस्यैव न मार्याभाषत इति परस्परशायां
 भाष्यकारैरभ्युपगतस्य शवधातोरपि नित्यवृद्धिप्रसंगः न स्यापि प्रतिषेधे वाक्यं णिश्चिभ्यां निमानं ॥ गौरवप्रसंगात् ॥ किं च ॥ न वयं
 व्यसनितया सिच्यन्तरंगं नास्तीति ब्रूमः ॥ किन्तु न्यायवलाद्वापकवलात्फलानुरोधाच्च ॥ तथा हि ॥ येन नाप्राप्तिन्यायेनास्तरं प्रवृद्ध्या बाध्य
 ते ॥ सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्यभ्युपगमात् ॥ अन्यथा तत्रेण दधिन बाध्येत ॥ अमकजादिभिश्च शप्प्रत्ययकप्रत्ययादयो न बाध्यन्ते
 ॥ देशभेदेन उभयसंभवात् ॥ न च मध्ये पवाद न्यायेनो वडे वृद्ध्या बाध्येत न तु गुणोपीति वाच्यम् ॥ बाध्यस्य भेदेन विवक्षायां ह्येतदेवं
 स्यात् ॥ बाध्यस्य सामान्यचिंतायां तु विषये प्राप्तस्वानपवादभूतं सर्वं बाध्यते यथा अचिरदृश्येतेन गुणदीर्घोत्वानि ॥ अन्यथा तत्रापि मध्ये प
 वादन्यायेन रेफो दीर्घोत्वे एव बाध्येत न तु गुणं ॥ तस्य परत्वात् ॥ बाध्यस्य च क्वचिद्भेदेन चिंता क्वचित्तु सामान्यरूपे ॥ तुभयमपिलक्ष्यानु
 रोधात्तत्र तत्राश्रीयते ॥ णिश्चिग्रहणं चात्रलिंगम् ॥ अन्यथांतरंगत्वाद्गुणायादेशयोः कृतयोर्यातानानेति निषेधादेवौ नवीदधुवीदित्यादेः सि
 द्धौ किं णिश्चिग्रहणेन ॥ ज्ञापकान्तरमप्युक्तं भाष्ये ॥ यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति रूतेपीति ॥ अस्यायमाशयः ॥ अतो हलादेरिति सूत्रे अद्ग्र
 हणस्य न तावत्संध्यस्यरादिवं व्यावर्त्य ॥ लघुग्रहणेनैव तद्द्युदासात् ॥ इदुदृतः परमवशिष्यंते अचेतीत् अकोपीन् अनतीदिति ॥ तेष्यत

रंगेण गुणेनापहताश्चेत्तर्हि व्यर्थमदग्रहणं स्यात् ॥ नचाकुटीदपुटीदित्यादावुक्तरव्युदासायतदिति वाच्यम् ॥ तत्रापि अंतरंगेण गुणेन वृद्धि
बाधे सति गुणेऽद्वित्वान्निषिद्धेऽपि वृद्धेरप्रवृत्तेः नहि देवदत्तस्य हंनरिहते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवतीति न्यायात् ॥ अतएव नांतःप्रादमित्योऽप्येवमपि निषे
धे सति अयादयोऽपि न प्रवर्तन्ते तेन सुजातेऽप्यसूत्रे इत्यादि च सिध्यतीति स्वीकृतं भाष्ये ॥ नचैवमपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति निर्वि
षयं स्यात् वृक्षावित्यादौ नादिचीति पूर्वसवर्णे - निषिद्धे वृद्धिश्च न प्रवर्तन्तेति वाच्यम् ॥ भिद्योऽप्यो नदेतौ सदित्यादिलिंगे न अपवादे नि
षिद्धे उत्सर्गोऽपि न प्रवर्तन इत्यस्या सार्वत्रिकत्वाभ्युपगमात् ॥ तदेतत्तत्र तत्रोच्यते ॥ नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुमिति ॥ तथा च ॥ पक्ष
भेदाऽप्येणांतो हलादेरिति अग्रहणमपि ज्ञापकमिति स्थितम् ॥ फलमप्यस्ति ॥ यदि हि सिच्यन्तरंगं स्यात्तर्हि चिनी प्रभृतिभ्यो यद्गुणं ते
भ्यः चिरिणोतिजिरीणोनिभ्यां च लुडिसिचि अचेचायीदनेनायीदचिरायीदजिरायीदिति स्यात् ॥ गुणायादेशयोः कृतयो र्यान्तानां नेति प्र
तिषेधप्रसंगात् ॥ यदितु बाध्यविशेषचिंतायां मध्येपवादस्यायमाश्रित्य उक्तेः च बाध्यते न तु गुण इत्याश्रीयते तदाप्येतन्न सिद्धो देव ॥ वृत्ता
त्सिचि सर्वमप्यंतरंगं नास्त्येवेति सिद्धांतं साधयितुं बाध्यसामान्यचिंते वा श्रयणीया ॥ एतदर्थमेव हि भाष्ये ज्ञापकपन्यासः कृत् ॥ अन्यथा
न्यायेनैव सिद्धेन्तरंगस्यापि बाधे किं ज्ञापकवर्णनेन ॥ एवं स्थिते न्यनुवीत् न्यंधुवीदित्यत्र किं तिचेति निषेध एवाश्रयणीयस्तत्रापि ग्लस्यण
त्वसिद्धये वृद्धिग्रहणमपीह कर्तव्यमेवेति स्थितं ॥ एवं च सत्यसंभवात्पि वृद्ध्या सिच्यन्तरंगं सर्वं बाध्यते ॥ यदि हि स्यात्तर्हि कापिसिची
गतमंगं न लभ्येतेवेत्यवधेयं ॥ तथा च ग्लस्यणत्वस्य निषेधप्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वे स्थिते तत्र तत्र आर्त्सध्यसरव्यं जनादिव्यावृत्तिरपीकृत्य
रिभाष्यैव सिध्यतीति ज्ञापकवर्णनादि क्लेशोपि नाश्रयणीयः नचैवं द्योः पंथाः इमं इत्यादावपीकृत्यपि स्थिति वशादि ॥ एवमैव औत्वमात्रं

श. की.
४८

मन्वचस्यादिनिवाच्यम् ॥ शब्दवृद्धिशब्दयोरनुवृत्तौ पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याद्विशब्दव्यापारेषु व्याप्रीयते ॥ गुणसंज्ञीये गुणवृद्धी ननु
शब्दान्तरेण विहिते इति अनुवृत्ताभ्यां विशेषणाद्वा ॥ नन्वचश्चेति सूत्रे ह्रस्वादिग्रहणानुवृत्त्यासंज्ञया विधानं पदोपस्थितिरिति स्थान्स्पतितत्स
मर्थ्यादिव औत्पथिमश्रुभुक्षा मात्यदादीनामइत्यत्रेकपदोपस्थानं न भविष्यति ॥ यदि हि स्यात्तर्ह्येत्थेत्यत्र संज्ञया विधानेति यत्राश्रयणं
व्यर्थं स्यादिति चेत् ॥ न ॥ दिवउदित्यादिषु अगुणवृद्धिसंज्ञकेष्वपरिभाषानिवर्तनेन च प्रतिपाद्येत् ॥ अष्टन आविभक्ता कित्यादाविको
संभवेन तत्र चरितार्थत्वाच्च ॥ तस्मात्तयोः पंथाः इममित्यादिसिद्धये इहापि संज्ञाविधाने नियमं संपादयितुं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमिति प्रा
चः ॥ ननु पंथा इत्यनुदाहरणं ॥ इतो दिति सिद्धे आहिधिसामर्थ्यादेवेकपदस्यानुपस्थितेरिति चेन्न ॥ ऋभुस्त्रिंशत्कारोकोऽप्यारथे आहिधि
संभवात् ॥ नचेकः सोऽन्वानंतर्यविक्षणाद्येन नाव्यवधानाश्रयणाच्च नैव मिति वाच्यं ॥ तथापि संबुद्धार्थतया सामर्थ्येपक्षयात् ॥ नचे
बमित आदित्येव ब्रूयादिति वाच्यम् ॥ ऋभुक्षणमिंद्रमित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः आहिधौ हि वाषपूर्वस्येति नत्सिद्धिरिति दिक् ॥ यत्तु भाष्ये स
इमं इत्थं तादृशं तत्र स इमं मंत्रमपश्यदिति ब्राह्मणवाक्येकदेशानुकरणमात्रं ॥ उदाहरणं तु इममित्येवं ननु स इत्यपि ॥ तच्छब्दे इको
संभवेन इक इति नियमस्याप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु स इत्यप्युदाहरणं साधेवत्यदादीनामइति हि विधिवाक्यं ॥ तत्रचेकइत्यस्योपस्थि
तौ द्वीदमोरेवात्वं स्यान्न त्वन्येषां ॥ गणेन निर्देशस्तु संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थमुत्तरार्थं च स्यात् ॥ तदोः ससाविति सत्वं हि त्यदादीनामेव
तदोर्विधीयते ॥ अत्रेदमवधेयम् ॥ शब्दव्यापाराश्रयणानुरोधेनापि गुणवृद्धिग्रहणं यास्तु ॥ इकस्तौ इत्येतावतैव सिद्धे ॥ वस्तुतस्तु
तावित्यपि व्यर्थं ॥ इक इत्येव सूत्र्यतां ॥ संपूर्णपूर्वसूत्रद्वयमनुवर्त्य वृद्धिरिति आदेशौ यत्र विधीयते गुण इति च अदेशौ तत्र इक इत्यु

राम.
४८

पतिष्ठते इति व्याख्यानात् ॥ ननु एवंगुणवृद्ध्याधिकारेण गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्युत्तरग्रंथासंगतिः नस्य यथाश्रुताभिप्रायकत्वा
नग्रहणपदस्यानुवृत्तिपरतयासंपूर्णसूत्रद्वयानुवृत्तिसामर्थ्यपरत्वाद्देतिदिक् ॥ व्याख्यानेलिंगइतोदितीद्ग्रहणम् ॥ अन्यथातत्रापीकूपतो
पस्थितौ उक्तरीत्यायेननाव्यवधानन्यायादकारोकारव्यावृत्तौ च सत्त्वां किंतेनेतितदेतदिग्रहणं किमर्थमिति भाष्ये षडग्रहणमात्मं ध्यः
सरेत्यादिवार्तिके न च सूच्यते ॥ अन्यथा हि सूत्रं किमर्थमित्याद्ये ब्रूयात् ॥ यत्तन्नरार्थगुणवृद्धिग्रहणं कर्तव्यमेवेत्याशये नेग्रहणमि
त्युक्तमिति भाष्याभिप्रायवर्णनं ॥ तन्न ॥ पूर्वसूत्रानुवृत्तैवसिद्धानुत्तरार्थत्वस्यापि दुरुपपादत्वात् ॥ समुदायापेक्षायामंडकपुतेः संबंधानु
वृत्तेर्वात्प्रापिषाच्यत्वात् ॥ इग्रहणस्याप्युत्तरार्थतया तदेशेपिशंकानुत्थानाच्च ॥ इकइतियोगः किमर्थविभज्यत इति प्रश्नबीजमिति चे
त्तर्हि गुणवृद्ध्यां शोपि तस्याविशिष्टतया सूत्रं किमर्थमित्येव ब्रूयादितिदिक् ॥ यत्तु प्रधानात्रयवद्वारा समुदायापेक्षोपमिहितदपि नातीव
शब्दस्वरसालुगुणं नस्मादुक्तपवाशयः साधुः ॥ एवं चेकइतियोगविभागएवपूर्वपक्षसिद्धांताभ्यां समर्थतइतीहपर्यवसित्तिर्भवेत् ॥ ततश्चा
नेत्रएकेनयोगविभागेन सकलेषु सिद्धौ मृजे वृद्धिरचः उरडिः गुणइत्यादिबहुतरयोगविभागाद्याश्रयणेनाम्यथा सिद्धिवर्णनेनादर्तव्यमि
ति स्थितं ॥ इयंचपरिभाषा अलोत्पपरिभाषायाः शोषोवाशेषिभूतावातयासहसमुच्चितावावेकस्त्रिकीवातदपवादोवापूर्वविप्रतिषेधान
ह्यधिकवापदोपस्थापिकावेति सप्तपक्षाः संभाव्यंते यद्यपि तथाप्याद्यानां षण्णादुत्पात्तसमएवमिहांति तः ॥ तथाहि ॥ सार्वधातुका इ
धातुकयोरित्यत्र स्वस्वनिमिन्नवशात्परिभाषाहसंनिहितं ॥ तत्रांगस्येति षष्ठी यदि पूर्वमेवात्यमरणीता अंगात्यस्य गुण इति पश्चादिकी
अन्त्याविशेष्यते तदेकपरिभाषाशेषभूत्वा ॥ यदितुपूर्वमिका अंगस्य विशेषणान्नदंतविधिः इंगतस्यांगस्येति ततः सचभवन्नलो न्यस्यति

श. की. ४९

नसहितीयः पक्षः तदिदं पक्षद्वयमपि षष्ठीतत्पुरुषंबहुव्रीहिंचाश्रित्यतच्छेषपक्षइतिभाष्येव्यवहृतं ॥ इहपक्षद्वयेष्विदं गुणइत्यादौ हो
षः योहिमिदेरन्त्यः नासाविकृपश्चेकनासावन्त्यः तथाचावश्यपरिभाषायां त्यक्तव्यायां सत्यां विनिगमकाभावात्पक्षयोः सर्वादेशो
गुणः स्यात् ॥ तदुक्तं वार्तिककृता ॥ र्हिगुणावलोक्यस्येति चेन्मिदिमृज्जिपुगंतलघूपधच्छिदृशिष्टिषसु द्वे चिग्रहणं ॥ सर्वादेशप्रसंग
श्चानिगंतस्येति ॥ चकारोहेत्वर्थः ततश्च सर्वादेशप्रसंगो हीति फलितं ॥ अथमिदः इमिदि तस्यमिदेरित्यादि पूर्वोक्तरीत्या कथंचिदिह स
र्वत्रैकएवस्थानित्वं लभ्येततथापिभिन्नमित्यादावनिग्लक्षणत्वाद्गुणनिषेधोनस्यात् ॥ अथक्रोः कित्वात्ज्ञापकादनिग्लक्षणत्वेपिनिषे
धः तर्हि लैगवायनः पौरोहित्यमित्यादावतिप्रसंगः अथलक्ष्यानुरोधाल्लघूपधगुणमात्रविषयकंज्ञापकं तर्हि पक्षोपस्थितिरप्येव लक्ष्य
सिद्धयेसमाश्रीयतां ॥ एवंहिज्ञापकाश्रयणकेशोपिनभवतिकित्वेनापिपक्षोपस्थितिरेवज्ञाप्यतां ॥ एवंहिज्ञापकसूत्रकंवाक्यांतरेन
कल्प्यमिति लाघवं ॥ अस्तु तर्हितृतीयः पक्षः मिदेरन्त्यस्य इकश्च द्वयोरपि गुण इति ॥ मैवम् ॥ स्थानेयोगावयवसंबंधरूपस्यार्थद्वयस्य
पुमपदुच्चारितयाषष्ठ्यादुर्लभत्वात् ॥ स्थानेयोगंचविनालोन्त्यविध्यलाभात् ॥ स्थानषष्ठीहितदुपस्थितौलिंगमितिचक्ष्यते ॥ इकइत्य
नेनसहावयवषष्ठीविनान्वयायोगात् ॥ आवृत्यादौप्रमाणाभावाच्च ॥ एतेनमिदेरन्त्यस्यवाइकोषेतिचतुर्थपक्षोपिप्रत्युक्तः विकल्पस्या
एदोषप्रस्तत्वाच्च ॥ अस्तु तर्हितदपवादइतिपंचमः पक्षः तथाहिगुणविधाबंगस्येतिनस्थानषष्ठी ॥ किन्तुइगपेक्षयावयवषष्ठी ॥ ततश्च
लिंगाभावात्लोन्त्यपरिभाषायाअनुपस्थितिः अयमेवचवाधपदार्थः यदीकपरिभाषानभवेत्तर्हिस्थानषष्ठीत्वंतन्मूलकालोक्यंपरिभा
षोपस्थितिश्चेस्मात्सत्यांत्विकृपरिभाषायांतदुभयनेत्येतावतैवापवादत्वव्यवहारः ॥ नहिवस्तुतोवचनेनप्रापितस्यबाधः संभवति ॥

—
राम.
४९

शास्त्राप्रामाण्यप्रसंगात् ॥ अतएवशास्त्रतात्पर्यसंकोचोबाधइत्याहुः एतेनद्वंद्वपवादएकशेषइत्यपिव्याख्यातम् ॥ नह्यनुत्पन्नायां
विभक्तौद्वंद्वस्यप्रसंगः किन्तुयद्येकशेषोनभवेत्तर्हिप्रत्येकंविभक्तिर्द्वंद्वस्यात्सतित्वेकशेषेत्तन्नेत्येवतत्त्वं ॥ अस्मिंश्चपक्षेजुसिगुणो
अनुद्वुरित्यत्रेवानेजुः पर्यवेविषुरित्यादावपिस्यात् ॥ सार्वधातुकार्थधातुकयोरितिगुणः भवतीत्यादाविबर्द्धितेत्यत्रापिस्यात् ॥ अत्र
याचवार्तिकम् ॥ इड्मात्रस्येतिचेजुसिसार्वधातुकार्थधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनंत्यप्रतिषेधइति ॥ अत्रह्रस्वादीह्रस्वस्यगुणः जुसित्
॥ अतोकिं सर्वनामस्थानयोः घेर्दितीतिगुणचतुष्टयंगृह्यते ॥ ततश्चहेअग्ने ॥ अग्नयः कर्त्तरि ॥ अग्नये ॥ वाभ्रव्यइत्यत्रयथाओर्गुणां तं
गुणपंचकं भवेति ॥ एवंहेअग्निचित् ॥ अग्निचितः संति ॥ सुकृति ॥ अग्निचिते ॥ सौश्रुतइत्यत्रापिस्यादिति वार्तिकार्थः ॥ यद्यपीहनिर्दिष्टस्थानि
कत्वात्परिभाषादुल्लेभांअग्निच्छब्दस्य घिसंज्ञाभावाच्च घेर्दितीत्येतन्नप्राप्नोतिवथापि वार्तिकस्योक्तिसंभवमित्यं वर्णयन्ति ॥ ह्रस्वस्य
गुणो जसिचेति सूत्रयोस्तावद्ध्रस्वोनेग्विशेष्यते ॥ दीर्घेन्यावन्तिश्चफलं ॥ अथानियमेनियमकारिणीपरिभाषाकथमिहोपनिष्ठां ॥ नहिह्र
स्वस्यस्थानित्वेतिप्रसंगोस्ति ॥ अकारस्यत्यकारएवगुणो भविष्यतीतिब्रूयात् ॥ तत्रेदं वक्तव्यम् ॥ ह्रस्वान्तस्यांगस्यइकोगुणइतिसूत्रा
र्थः स्यात् ॥ ततश्चहेइन्द्रहेउपगोइत्यादावनंत्यस्यापिस्यात् ॥ अग्निचिदित्यादिकं तु विशेषणव्यवच्छेद्यं स्यात् ॥ तथाचह्रस्वस्येकइत्यन
योर्नपरस्परं विशेषणविशेष्यभावः किंत्वनयोरेकमंगस्यविशेषणमपस्त्रंगस्यविशेष्यमिति ॥ यद्यो ॥ ह्रस्वस्येत्येतदंगस्यविशेषणं सा
भूत् इति अंगस्येत्यस्यस्थानषष्ठीत्वं वाधितुं अनंत्यस्यापिगुणसंपादयितुं इकूपरिभाषोपनिष्ठां ॥ एवंअतओरित्युभयत्रापिअनं
त्यस्यगुणविधानार्थं परिभाषास्यादेव ॥ घिसंज्ञातुवर्णयोरेवनतुतदंतस्येतिप्रसंगगृहीत्वाघेर्दितीत्यस्यअग्निचितेइत्यादावतिप्रसं

श.के. गो.यो.ज्यः। न.स्य.स्मि.न्य.क्षे.त्र.त.ओ.रि.त्या.भ्यां.घेः.किं.चि.द्वै.ल.क्ष.ण्य.म.स्ती.ति.दि.क्.॥ न.न्व.स्मि.न्य.क्षे.पु.गं.ते.ति.सू.त्र.स्थ.नि.य.मा.र्थ.त्वा.द.हि.ते.त्य.वे.न.दो.ष.इ.ति.चे.न.॥ ५०
 ५० हि.सार्.व.धा.तु.क.र्.द्.धा.तु.क.यो.र्.ल.घू.प.ध.स्यै.वे.ति.नि.य.म.स्त.र्हि.ह्र.स्वा.द्यो.र्.गु.णे.दो.ष.स्ते.द.व.स्थः.प.दि.तु.ल.घू.प.ध.स्य.सार्.व.धा.तु.क.र्.द्.धा.तु.क.यो.रे.वे.ति.नि.य.म.स्त.था.पी.हि.वे.
 त्या.दो.दो.ष.ए.व.। अ.था.वृ.त्या.द्वि.वि.धो.पि.नि.य.मः.त.र्हि.अ.ने.नि.जु.रि.त्य.त्र.दो.षः.न.स्ये.त.न्नि.र्ष.म.द्व.ये.ना.पि.वा.र.मि.नुं.श.क्यं.॥ ल.घू.प.ध.त्वा.त्सार्.व.धा.तु.क.पर.त्वा.च्च.॥ हे.बु.दे.
 बु.द्.यः.पि.च.वे.हि.तः.पि.च.व्यः.उ.ग.वा.दि.भ्यो.घ.त्.॥ बु.द्.ये.वृ.द्.य.इ.त्या.दा.व.नु.प.धा.भू.ते.ष्व.ति.प्र.संग.स्तु.दु.र्.वा.ए.वे.ति.ता.व.हो.त्ति.क.त्.द.यं.॥ व.स्तु.त.स्तु.अं.गा.सि.प्ते.न.प्र.त्य.ये.
 न.प्र.थ.मा.णे.न.च.नु.सा.दि.ना.इ.को.वि.शे.ष.णा.त्स.क.ल.दो.ष.नि.रा.से.स.ति.न.द.प.वा.द.प.सो.पि.स.म.र्थ.यि.तुं.श.क्य.त.ए.व.। अं.ग.मे.व.प्र.त्य.ये.न.वि.शे.ष्य.त.इ.ति.गृ.ही.त्वा.परं.भा.ष्य.वार्.त्तिक.
 ग्रंथ.प्र.वृ.त्ति.रि.त्य.व.धे.यां.। अ.स्त.त.र्हि.पूर्.व.वि.प्र.ति.षे.ध.इ.ति.क्रो.ष्टी.य.सं.मतः.ष.ष्ठः.प.स.इ.ति.चे.न.॥ इ.क.परि.भा.षा.या.नि.र.व.का.श.त्वा.त्.॥ ने.हि.परं.स्परं.परि.
 हारे.णा.व.का.श.ला.भे.अ.स.ति.वि.प्र.ति.षे.धः.। न.स्मा.द्य.दि.स.त्य.पि.सं.भ.वे.बा.ध.नं.भ.व.ती.त्या.श्री.य.ते.त.र्हि.ये.न.ना.प्रा.प्ति.न्या.या.द.प.वा.द.त्वं.म.स्त्ये.व.॥ य.
 दि.तु.अ.सं.भ.वे.बा.ध.य.बा.ध.क.भा.वः.अ.स्ति.चे.ह.सं.भ.वो.य.दु.भ.यं.स्या.दि.त्या.श्री.य.ते.त.र्हि.त.च्छे.षा.दि.ष्व.न्य.त.म.पर्ये.व.सा.नं.न.तु.क्रो.ष्टी.य.म.त.स्या.व.
 का.श.इ.ति.स्थि.तं.॥ न.स्मा.त्प.दो.प.स्था.प.न.मि.ति.स.प्त.मः.ष.ष्ठः.सि.द्धान्त.सं.मतः.। त.था.हि.॥ इ.क.इ.ति.ष.ष्ठ्य.न्तानु.करणं.॥ न.तु.सं.ज्ञि.परं.॥ स्व.रूप.मि.
 ति.व.च.ना.त्.॥ न.चा.श.ब्द.सं.ज्ञे.ति.नि.षे.धः.ष.ष्ठ्य.न्त.स्था.सं.ज्ञा.त्वा.त्.॥ त.द.य.म.र्थः.य.त्र.ब्रू.या.दु.णो.भ.व.ति.वृ.द्धि.र्भ.व.ती.ति.त.त्रे.क.इ.ति.ष.ष्ठ्य.न्त.मु.प.ति.
 ष.ठे.इ.ति.॥ त.स्य.च.प.दै.क.वा.क्य.त.यान्.व.यो.न्त.रंगः.अ.लो.न्य.परि.भा.षा.तु.वि.धि.वा.क्ये.ष्व.वां.तर.वा.क्यां.धे.वु.ध्वा.त.दे.क.वा.क्य.त.या.सं.ब.ध्य.त.इ.
 ति.त.द.न्व.यो.ब.हि.रंगः.। त.त.श्च.जु.सि.चे.त्या.दौ.इ.को.ग.स्ये.ति.सं.भ.व.ति.सा.मा.ना.धि.कर.ण्ये.वै.य.धि.कर.ण्य.स्या.न्या.य्य.त्वा.दि.का.अं.गे.वि.शे.षि.ते.॥
 स्था.न.ष.ष्ठी.न.वि.हि.ते.ति.भ.व.त्ये.वा.लो.न्य.परि.भा.षो.प.स्थि.तिः.। मि.दे.र्गु.ण.इ.त्या.दौ.तु.सा.मा.ना.धि.कर.ण्यान्.व.य.स्या.सं.भ.वा.न्मि.दे.रि.कृ.इ.ति.वै.य.

राम ५०

धि करण्ये नान्वये सनि स्थान षष्ठी विरहादलो न्यपरिभाषा नोपतिष्ठते ॥ नचमिदेरंगस्येत्यनयोरवयवषष्ठीत्वेपि इ क इति स्थान षष्ठ्यस्त्वेवे
 तिवाच्यम् ॥ नत्वेषा अलो न्यपरिभाषोपस्थिता वुपयुज्यते ॥ अल्समुदायात्मकस्थानिनः परभूताया एव षष्ठ्यास्तदुपस्थापकत्वात् ॥ इ
 कश्चाल् रूपत्वात् ॥ तथा च लो न्यपरिभाषाद्व्यपरिभाषानंतरोपस्थितिका ॥ ननुतयासहयुगपदुपतिष्ठते ॥ येनाविषादुभयोर्निवृत्तिः
 स्यादिति सकलेष्टसिद्धिः ॥ तच्छेषतदपवादपक्षयोरपि दूषणमुद्धर्तुं शक्यमित्युक्तमेव ॥ तदिहसप्तपक्षीमध्येपक्षयंदुष्टमेव ॥ पक्षचतुष्ट
 यंतुसाध्विनिस्थितम् ॥ नन्वेतत्सूत्रमंगस्येत्यादिवदधिकारार्थमेव किंनस्यादिति चेन्न ॥ एवं हि सति इको गुणवृद्धी नतिनत्रासंयुज्येव
 पठेत् ॥ सर्वस्यैव पूर्वत्रासिद्धमित्यादिवत् ॥ नत्तुत्तरसूत्रोपस्थितिकत्वाविशेषे किंचित्संयुज्य किंचित्तु विभज्यपठितुमुचितं ॥ वैरूप्येहे
 त्वाभावात् ॥ प्रत्ययः परंश्चेत्यादौ तु पाराध्याविशेषेण संयुज्यनिर्देशो विधेयभेदान्नकिरुध्यते ॥ नापीदं विधिसूत्रं ॥ पुनर्गुणवृद्धिग्रहण
 सामर्थ्यात् ॥ तत्प्रत्ययानपक्षेपिविशिष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति दिक् ॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीय
 मान्दिकम् ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नधातुलोप आर्द्धधातुके ॥ धात्वशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परेतन्निमित्तिके गुणवृद्धी
 इको नस्तः लो लुवः पोपुवः प्रीमृजः लोलूयादिभ्यो यङंतेभ्यः पचाद्यचिरुतेपडोचिचेत्पिपुडुः किलुडिः मित्तभूतमचमेवाश्रित्य प्राप्ते
 गुणवृद्धीनिषिध्येते ॥ यद्यपिकृत्त्रस्य धातोरपिक्वचिल्लोपोस्ति ॥ तद्यथादुरीणोलोपश्च ॥ दुःशब्दे उपपदे इणो धातोरकप्रत्ययो भवति
 धातोश्चलोपः ॥ दुःखेन ईपने प्राप्यते इमिति ॥ तथाप्येवं विधेविषये गुणवृद्धोः प्राप्तिविरहान्निषेधवैयर्थ्यं ॥ अतोत्र धातुशब्दे न नदेकदेवो लस्यते ॥ धातुलो
 पइतिचयदिषष्ठीतत्सुरुषः स्यात्तदा आर्द्धधातुकग्रहणलोपविशेषणवा गुणवृद्धोर्विशेषणवा तत्रावृत्त्यादिभिरुभयविशेषणं वेति त्रयः

श.को
५१

कल्पः तत्राद्ये पक्षे ॥ आर्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति यत्किंचिन्निमित्ते गुणा वृद्धी न भवत इति सूत्रार्थः स्यात् ॥ ततश्च प्रपूर्वादिभिः क्त
प्रत्यये तन्निमित्तके मलोपे च सति प्रेङ् इत्यत्र प्राप्नुवन्नाहुणोपि निषिध्येत ॥ योहिद्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने भवति लभते सावन्यतर
तो व्यपदेशमिति इकूस्थानिकत्वस्यापि सत्त्वात् ॥ नचैवमपि इग्लक्षणत्वविरहान्ननिषेधः लैगवायने ओर्गुणस्येवेति वाच्यं ॥ नह्यस्मि
न्सूत्रे इक इत्यस्य स्वरूपपरतायां प्रमाणमस्ति उत्तरसूत्रे तु चकार इति शब्दार्थकः प्रमाणमित्योद्भिः ॥ अस्तु चार्थाधिकाराश्रयणबलेने
हापि इक इति स्वरूपपरं तथापि भेद्यत इत्यादौ गुणो न स्यादिति तृतीयपक्षे वक्ष्यमाणो दोष आद्यप्यसह्येप्यस्येवेति बोध्यं ॥ ननु उपेङ् प्रेङ् इ
त्युदाहरणस्येहोक्ति संभव एव नास्ति ॥ तथाहि ॥ पूर्वधातुः साधनेन युज्यत इति मते इङ्मित्यत्र नलोपो न्तरंगः प्रथमोक्त तक्तप्रत्ययापे
क्षत्वात् ॥ पूर्वधातु उपसर्गेणेति दर्शने तु गुणो न्तरंगः उभयथापि गुणा भविष्यति ॥ बहिरंगस्य गुणस्यासिद्धतयानिषेधायोगात् ॥ बहिरंग
स्य निषेधस्यासिद्धौ गुणप्रवृत्तेर्निर्बाधत्वाच्च ॥ सत्यम् ॥ असिद्धं बहिरंगमन्तरंगेति परिभाषानेह प्रवृत्तेर्नाजानन्तर्ये बहिष्पृक्कृमि रिरि
ति निषेधात् ॥ यत्रान्तरंगे बहिरंगे वाचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्रैषा परिभाषानेति व्याख्यानादिति हरदत्तानुयायिनः ॥ किंत्वस्मिन्पक्षे एत
ए इति सूत्रे पचावेदं पचामेदमित्यादौ एत एत्वं कुतो नेत्या शक्यं बहिरंगत्वेन गुणस्यासिद्धत्वादिति हरदत्तेन वक्ष्यमाणं विरुध्यते ॥ तथा ब
हिरंगस्यासिद्धत्वात् न प्रेङ्मित्यादि सिद्धिरिति प्रतिपादनपरमिह त्वभाष्यमपि विरुध्येत ॥ तस्माद्यत्रोत्तरकालप्रवृत्तिके अच आनन्तर्ये
तत्र बहिरंगपरिभाषानस्यादिति कैयट संमत एव नाजानन्तर्य इत्यस्यार्थः साधुः पचावेदमित्यादौ हि पूर्वगुणप्रवृत्तिः तत्र चाजानन्त
र्याश्रयणोपि गुणोत्तरप्रवृत्तिके एत ए इत्यत्र तदनाश्रयणाद्युक्त एव बहिरंगतयोद्धारः ॥ उपेङ् प्रेङ् इत्यादौ तु गुणं प्राप्य निषेधः का

राम-
५१

र्यइतिउत्तरकालप्रवृत्तिकोनिषेधःतत्राजानंतर्थाश्रयणाभावाद्बहिरंगपरिभाषयासिद्धमेवेतत्॥अतोत्रत्यंभाष्यमपिसंगच्छते॥ननु
 षत्वनुकोरसिद्धइति सूत्रे एषा परिभाषा ज्ञापयिष्यते ॥ तत्र च कोसिचत्कोत्स्येत्यादौ प्रथमप्रवृत्तिके एङः पदान्तादित्यस्मिन्नाजानंतर्था न
 तूनरकालप्रवृत्तेषु त्वेपीतिकथं कैयटमते समर्थनीयं तस्माद्यत्रांतरंगे बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमिति हरदत्ताक्तरीतिरेव शरणीकर्त्तव्येति
 चेन्न ॥ कैयटमते अचोरिति हित्वस्याविवक्षया सर्वसामंजस्यात् ॥ अस्ति हि उत्तरकालप्रवृत्तिके षत्वे अच आनन्तर्याश्रयणं ॥ इणः परस्य
 सस्येत्युक्तेः ॥ एवं च प्रथमपक्षे प्रेङ् इत्यादौ दोषाभावेऽपि भेद्यत इत्याद्यसिद्धिरेव दूषणमिति दिक् ॥ द्वितीयपक्षे तु यत्किंचिन्निमित्तके धातु
 लोपे सति आर्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी नस्त इति सूत्रार्थः स्यात् ॥ ततश्च कृपी शब्दे इत्यस्मात्पिणचिपुकि यलोपे कृते पुगंतलसणो गु
 णो निषिध्येत् ॥ तथा च क्रोपयतीति न सिध्येत् ॥ यदि तु चेत् क्रोपेरिति निर्द्देशाद्गुणस्तर्हीहापि भेद्यत इत्यस्यासिद्धिरेव दोषः ॥ तृतीयपक्षे तु
 आर्द्धधातुकनिमित्तके धातुलोपे सति आर्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी नस्त इति सूत्रार्थः स्यात् ॥ तत्र तत्रावृत्त्याद्याश्रयणप्रयुक्तं गौरवंतावत्स्य
 एमेव ॥ लोपेन सह गुणवृद्धोरे कनिमित्तकत्वं च न लभ्येत ॥ ततश्च भेद्यत इत्यत्र भिदेऽपर्यन्तात्कर्मणि यकिभिद् इय इति स्थिते नित्यत्वापि
 लोपे कृते प्रत्ययलक्षणे न चिमाश्रित्यक्रियमाणो गुणो निषिध्येत् ॥ न च णिलोपात्त्रागेवांतरंगत्वाद्गुणोस्त्विति वाच्यम् ॥ विभज्यान्वाख्या नप
 क्षे नदसंभवात् ॥ उपजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवाटुपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गे बाधत इति न्यायाच्च ॥ अन्यथा दधतीत्यादावंतरंगत्वा
 त् इहान्त इत्यन्तादेशप्रवर्त्तत ॥ न च श्लो हित्वे च कृते अन्तादेशस्य स्थानिवद्भावेनादभ्यस्तादित्यस्य प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यं ॥ अल्वि धौ
 स्थानिवद्भावा संभवात् ॥ किंच ॥ समर्थानां प्रथमाद्वैतिसूत्रे अकृतव्यूहात्प्रणिनीयाः कृतमपि शास्त्रनिबर्त्तनीयंतीति ज्ञापयितुं समर्थ

श.कौ.
५२

ग्रहणमिति वक्ष्यते ॥ हे एते परिभाषे समानफले तथा च इहापि पूर्वगुणेन क्रियेत्कृतोपि वा निवर्त्तेत जग्मु ष इत्यादाविडादिवत् ॥ तस्माद्वा तौ
लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिरेव साधु एव हि सति लोपस्य गुणवृद्धौ श्रैकनिमित्तकत्वं लभ्यत इति न कश्चित्पूर्वोक्तदोषः स्यादेतत् ॥ आर
भ्यमाणेप्यस्मिन्सूत्रे लोलुव इत्यादौ गुणो दुर्गारः तथा हि ॥ इह सूत्रे निषेध्यं किमित्याकांक्षायां पूर्वत्र निर्णीता इकूपदोपस्थितिरेव संब
ध्येत ॥ धात्वंशलोपनिमित्त आर्द्धधातुके इकूपदोपतिष्ठते ॥ ततश्च वेभिदः मरीमृजोभिर्जोमृष्ट इत्यादौ व्यंजनस्य गुणवृद्धिः प्राप्तिः परमे
तस्य प्रघट्टकस्य फलं स्यात् ॥ लोलुवादौ तु स्यादेव गुणः ॥ न च परिभाषां प्रतिशेषि भूततया शतः प्रधानयोर्गुणवृद्धोरेव निषेधोस्त्विति वा
च्यम् ॥ शाब्दे बोधेशाब्द प्राधान्यस्यैवान्वयनियामकताया उचितत्वात् ॥ नहिराजपुरुषमानयेत्यादावर्थतः प्रधानं भूतोपिराजा आन
यनेनान्वेति अपितु पुरुषसव ॥ प्रकृते च शाब्दं प्राधान्यं वाक्यार्थभूतायाः पदोपस्थितैरेव ॥ कारकविशिष्टा क्रिया वाक्यार्थ इति सिद्धतात् ॥
आह च ॥ साकांक्षावयवंभेदे परानाकांक्षशाब्दकं ॥ कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थे वाक्यमुच्यत इति ॥ किंच ॥ सिद्धान्ते प्रसज्य प्रतिषेधे सर्वत्र
क्रिययैर्धसंज्ञानान्वयः ननु नामार्थे ॥ तदुक्तं ॥ प्रसज्य प्रतिषेधोयं क्रियया सह यत्र न जिति ॥ अतएव पुरुषवचनयोरसंकरः अन्यथा हि
घटो नास्ति त्वं नासि अहं नास्मीति पुरुषव्यवस्थानस्यात् ॥ घटाभावस्त्वद्भावो मद्भावश्चास्तीति वत्सर्वत्र प्रथमपुरुषापत्तेः नहि परमेव
त्वं नासि त्वद्भावोस्तीत्यनयोरर्थैकश्चिद्विशेषः नत्रर्थे प्रतिप्रथमांतपदोपस्थापितस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे
न संसर्गेण प्रकारताभ्युपगमेपि युष्मत्सामानाधिकरण्यविरहस्याविशिष्टत्वात् ॥ एवंवायौरूपाणामभावोस्तीति वद्रूपाणि न संतीत्य
त्रापि अस्तीत्येकवचनं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः एवंकारकविभक्तेरपि क्रियायोगे सत्येव साधुत्वं न त्वन्यथापीति कारके इति सूत्रेवस्य

राम
५२

माणत्वाद्गतलेघटीनास्तीत्यादौ अधिकरणत्वं क्रियान्वयेन नतु नञर्थो न्वयि ॥ तथाच सकलकारकविशिष्टक्रियायां नञर्थो न्वयः ॥ नञो
 योतकतेतिनिष्कृष्टपक्षे तु क्रियापदस्यैवतद्विरहपरतेतिसिद्धांतः उभयथापीहगुणवृद्धोः प्रतिषेधो दुर्कभवेति ॥ अत्राहुः क्रियैवराह
 विधेरिवनिषेधस्यान्वयः शाब्दइतिसत्यमेव किंतु क्रियैवकेति संशये त्वदुक्तरीत्या सन्निहिता पीकपदापस्थितिरिहनसंबध्यते ॥ तथाहि
 सतिहीवीवेवीरामिति सूत्रस्य व्यर्थतापत्तेः ॥ नहितत्रेकपरिभाषालोत्यपरिभाषयोः फले विशेषोस्ति ॥ एवंस्थिते अस्ति भवतीपरोः प्रयु
 ज्यमानोऽस्तीति प्रातिपदिकार्थसूत्रेवस्थमाणरीत्या भवतइत्यस्योपस्थितस्यगुणवृद्धीइत्यादिभिरन्वि तस्यनिषेधान्वयेसतिगुण
 वृद्धोऽभावंः फलितो भवतीत्येतावतागुणवृद्धोर्निषेधइत्युच्यते ॥ यथाआघाराग्रिहोत्राधिकरणेप्रतीतितः सर्वोपिविशिष्टविधिरेव
 नात्पर्यतस्तकश्चिदुणविधिरिति सिद्धांतितनंतद्वन्निषेधेपि बोध्यम् ॥ न्यायसाम्यात् ॥ अतएवविधिनिषेधयोर्वाक्यार्थगोचरतेत्यभि
 युक्ताः ॥ तस्माल्लो लुवः पोपुवोमरीमृजइत्युदाहरणंसिद्धं ॥ प्रत्युदाहरणतूच्यते ॥ धातुलोपइतिकिं ॥ अर्द्धधातुकेविधिनिषेधाभ्यां षोडशिश्र
 णाग्रहणयोरिवगुणवृद्धोर्विकल्पोमाभूत् ॥ अर्द्धधातुकइतिकिं ॥ नुवीथुवीदुर्वीधुवीहिसायां ॥ मुच्छामोहसमुच्छ्रापयोः एभ्यो यद्
 गतेभ्यस्ति बादौ सार्वधातुकेपिति परेतो तोत्ति मोमोर्तीत्यादौ निषेधोमाभूत् ॥ राल्लोपइतिच्छोर्लोपस्यगुणस्य च एकनिमित्तकत्वात्
 ॥ इदंचराल्लोपे हि दुहणाननुवृत्तिपक्षमाश्रित्योक्तं ॥ तदनुवृत्तिपक्षेतु तोतोमीत्याद्युत्तमपुरुषैकवचने उदाहरणंबोध्यम् ॥ अनुनासि
 कादिप्रत्ययत्वेन तत्रराल्लोपप्रवृत्तेः ॥ अनुतोतोतीत्यादिप्रागुक्तमप्युदाहरणमस्तु ॥ राल्लोपाप्रवृत्तावपिलोपोव्यारितिलोपादिति चेन्न ॥ तस्य
 वर्णमात्रनिमित्तकतयागुणे नसहस्रकनिमित्तकत्वाभावात् ॥ नहितत्रप्रत्ययग्रहणं तदाक्षेपकं वा किंचिदस्ति अतएवगोधेरादिषु प्र

श. क्रौ. ५३ त्पयपरन्त्रिन्नापियलोपइतिदिक् ॥ इकइतिकिं ॥ अभाजिरागः भंजेश्चिणिघञिचभावकरणयोरित्युपधालोपे कृते वृद्धिर्यथास्यात् ॥ कथं नर्हि पापचक इत्यत्र वृद्धिप्रतिषेध इति चेत् ॥ शृणु ॥ पापच्यतेर्बुलियस्य हल इत्यत्र अहर्षी द्मव्यी हित्यादि वारणाय स्येति संघातग्रहणेप्यादेः परस्येति हल्मात्रलोपे कृतेऽतो लोप इति पृथग्लोपे तस्य स्थानि वद्भावेन पापचकारौ न वृद्धिः न त्विहनधातुलोप इति सूत्रस्य कश्चिदपि न्यायः यद्गुंताण्वुलिपापाचक इति भवत्येव वृद्धिर्नानावेति वत् ॥ एतेन न धातुलोपेत्यत्र इक इत्यनुवृत्तैः पापाचक इति वदन् न धातुसूत्रे वेभिर्दिता मरीमृजितैत्युदाहरेश्चकौ मुदीकारः परं स्तः ॥ पृथग्लोपस्य न्याय्यत्वे भाष्यादिसंमतत्वे च सति वृद्धेरसंभवात् ॥ अतएव वृत्तिकारादयोप्यत्र सूत्रे अचू प्रत्ययांता न्ये वलोलुवादी न्युदाजहः भिदिमृजोस्तु यदियद्गुंतेर्हि तस्या नैमित्तिकत्वाद्गुणवृद्धीस्त एव ॥ वेभेदिता मरीमार्जितेति यथा ॥ यदितुयस्य हल इत्यत्र वग्वलोपेस्तर्हि स्थानि वद्भावादेव गुणाद्यप्रसंग इत्युभयथापि नैतत्सूत्रोत्सहरणत्वमित्यवधेयं ॥ भाष्यकारस्तुयस्येति लोप इव अचिलुक्यपि पृथग्लोपमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याचरन्त्यौ ॥ नच येन नाप्राप्तिर्यत्र अचियडोलुगतो लोपबाधेनेति वाच्यम् ॥ यस्य हल इत्यत्रयस्येति यो गंविभज्य अतो लोप इति चानुवर्त्य यशब्दस्यातो लोपविधाने न लुग्बाधनात् ॥ अवशिष्टं व्यंजनमात्रं लुको वकाशः ततश्चाल्लोपस्य स्थानि वत्त्वादेव वेभिर्दिता मरीमृजिता पापचक इत्यादि वलोलुवादयोपि सिध्यंतीति किं सूत्रेण ॥ नचैवं नानावेत्सादावपि पृथग्लोपापत्तिः चकारानुवृत्तबहुलग्रहणाज्जायमानैः स्थानैर्मित्तिकस्य लुको तरंगत्वात्कारोत्पत्तेः प्रागेव समुदाये प्रवृत्तेः नन्वेवं चेक्रियः लोलुवः तोष्टुव इत्यादावलोपस्य स्थानि वत्त्वाद्यथा गुणो न एवमियद्गुंतावपि न स्यातामिति चेत् ॥ अचमाश्रित्य न भवत एव ॥ उक्तयुक्तेः किंतु स्थानि वद्भाव लब्धमकारमा

राम ५३

अत्रित्य भविष्यतः सहिष्कारे लुप्ते प्रत्ययसंज्ञकः स्यादेतत् ॥ लौ लु वादिष्कारे लुप्ते प्लुगितिक्रमः तत्रयकारावस्थानकाले अकारेण प्रत्यय
 स्वनलब्धमेव ॥ लुप्तेपितस्मिन्नकारोनास्त्येव ॥ ततः प्रागेवल्लोपात् ॥ सोयमसन्कथं प्रत्ययतां लभेत ॥ तल्लोपस्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वमिति
 चेत् ॥ स्थानिनिदृष्टं हि कार्यं तद्वृत्तिदेशेन लभ्यते ॥ ननु तत्रादृष्टमपि ॥ अत्राहुः ॥ तत्र संभावितमात्रमिति दिश्यते ॥ यदि हिलोपस्य स्थानि
 ती अकार इह लुप्तेपियकारेति चेत्तर्हि प्रत्ययतां लभेत उवडादिकंच प्रवर्त्तयेदिति कथं नातिदेशः वरेनिषेधश्चेहलिंगं ॥ सहियातेर्यडं ताह
 रचि अलोप्रयलोपयोः कृतयोः स्थानिवद्भावेनातो लोप इति चेत्त्या लोपोमाभूदित्ये नदर्थं क्रियते ॥ स्थानिनिदृष्टं स्थैवातिदेशे तु किं तेन ॥ नहि
 यायायदुस्यस्थामवस्थायां आतो लोपस्य प्राप्तिः अनजादित्वादितिदिक् ॥ नन्वेवं चेक्षियस्तोष्टुव इत्यत्रांतरंगानपीति न्यायेनाकृतसवा कृ
 त्सार्वधातुकयोरिति दीर्घेयडो लुक ॥ ततो लोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यपि चेक्षि अअतोष्टुअइति स्थान्यकारेण सह लघूपधमंगमच्
 प्रत्ययपरं जानमिति लघूपधगुणः स्यादेव ॥ सत्यं ॥ अंतरंगविद्युः वडो भविष्यतः यथाह वार्त्तिककारः ॥ शचडं तस्यां तरंगलक्षणत्वा
 दिति ॥ तथाचरिपिगतौ ॥ धिधारणे इत्येषां तु दादित्वाच्छेकृतेरियतिपियतिधियतीति भवति ॥ अशिश्चियत् ॥ प्रादुद्भवत्प्रासुत्सुवदिति च
 णिष्पीति च डि इयडु वडो भवतः ॥ तस्मात्पृथगल्लोपेनैव सकलनिर्वाहान् धातुलोप इति सूत्रं मारं भणीयं ॥ नचैवं मरीमृजइत्यत्र मृजेरजा
 दौ संक्रम इति पाक्षिकवृद्धिप्रसंगः हरदत्तादिमते मुख्याजादावेव तत्प्रवृत्तेः निष्कर्षेणु यथोत्तरं मुनिप्रामाण्यादिष्टापत्तेः व्यवस्थितविभाषावा
 स्तु अत्रवदेति ॥ गुणोपधालोपयुतां नलोपाल्लोपयोरपि ॥ प्रसंगात्पृथगल्लोपो लुकिवक्तुं नशक्यते ॥ तथाहि ॥ सर्वत्र दीर्घान्तेषु ह्रस्वान्तेषु च इ
 यडु वडोः कृतयोर्लघूपधलक्षणो गुणः प्राप्नोति ॥ नचेहस्थानिवद्भावः आविष्टादचः पूर्वत्वात् किंच ॥ जंगमइत्यत्र गमहनेत्युपधालोपः स्या

श.कौ.
५४

त॥ अथानानडीतिप्रतिषेधस्तर्हिदरीदृशइत्यत्रऋदृशोडीतिगुणः स्यात् अविचदेद्यइत्यत्रदीजोयुडचीतिपुटस्यात् किंच॥ सनीस्त्रंसोदनीधं
सः अन्निदितामित्युपधालोपः स्यात्॥ अपिच॥ वावाः इत्यादिष्वाकारलोपः स्यात्॥ तस्मात्समुदायलुगेवएष्योलोलुवादिसिद्धयेचसूत्र
मारंभणीयमिति॥ अत्रोच्यते॥ लोलुवादिषुगुणस्तावन्नभवति॥ स्थानिह्यकस्यअनादिष्टादृचः पूर्वत्वस्यसत्वेनस्थानिवद्भावात्॥ अतए
वहिनपदांतेति सूत्रे सवर्णग्रहणं कृतं॥ शिष्ठीत्यादौ अनुस्वारस्यस्थानिह्यारकमनादिष्टादृचः पूर्वत्वमाश्रित्यतस्यसवर्णेकर्त्तव्येऽसोर
लोपस्यस्थानिवद्भावोभाभूदिति॥ नन्वनादिष्टादृचः पूर्वत्वस्यशास्त्रीयकार्यत्वाभावात्कथमितिदेशइतिचेत्॥ अनादिष्टादृचः पूर्वत्वापेक्षे
अचः परस्मिन्नित्यतिदेशेकर्त्तव्येस्थानिवदादेश इत्यस्यप्रवृत्तिसंभवात्॥ सवर्णग्रहणव्याख्यावसरे सर्वैरित्यमेवोपपादितत्वाच्च॥ न
नुयोत्रादेशउवडु. सोनादिष्टादृचः पूर्वतांस्थानिह्यारकथंचिल्लभतां ननुतस्येह किंचित्कार्यविधीयते येनालोपः स्थानिवत्स्यात्॥ यस्यच
कार्यं विधीयते उकारस्यनासात्तादेशः येनस्थानिह्यारपिपूर्वतोलभेत॥ सत्यम्॥ सर्वेसर्वपदादेशा इत्याश्रयणात्स्थान्यादेशिभावस्तावद्
र्थवनिविष्णयति॥ अतएवपरुरित्यस्यतेस्तुरितिपर्यवसितार्थमाश्रित्यस्थानिवत्सूत्रेणैवसिद्धत्वादेकदेशविकृतस्योपसंख्यानेनारब्ध
व्यमितिवस्यते अतएवचस्थानिवदित्युक्तौसंबंधिशब्दत्वादेवादेशइत्यस्यलभेसिद्धेपुनरादेशग्रहणं आनुमानिकस्याप्यादेशस्यपरि
ग्रहार्थमिति वस्यते॥ एवंचइहापिलोलु इत्यस्यलोलुवइत्यादेशः सचानादिष्टादृचः पूर्वः स्थानिवद्भावात्॥ तस्यचलोलुव इत्यादेशोकार्त्त
अलोपः स्थानिवदितियुक्तमेव॥ किंच॥ ताजनो जतिरीडु. ऋतइतिचसूत्रेदीर्घोच्चारणेन अंगवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्येतिपरिभाषा
ज्ञापयिष्यते॥ तेनउवडि. कृतेगुणो न भविष्यति॥ दरीदृशइत्यत्रगुणो न भवति॥ प्रतिपदोक्तस्यांजोग्रहणात्॥ अदृशदितियथा॥ यडु. सु

राम
५४

अकार उपदेशवेलायां प्रत्ययः किंतु तदवयवः यकारे लुप्ते तु नासौ डः कारविशिष्टो न वा श्रूयते ॥ किंतु तर्कैकगोचरत्वात् प्राणिकवद्विलंबि
 नोपस्थितिकः नन्वेवमनडीतिपर्युदासेप्यस्याग्रहणाज्जगमइत्यत्राल्लोपः स्यादिति चेन्न ॥ अनडीतिपर्युदासेनाडः सदृशेश्रूयमाणजा
 दौ उपधालोपविधानात् ॥ अर्थवानेवाडः गुणविधौ गृह्यतइतितुनसम्यक् ॥ विकरणानामनर्थकत्वात् ॥ यत्तु देहइत्यत्रयुट्स्यादिति ॥ अ
 न्न ॥ अनुबंधनिर्देशात् ॥ तदुक्तम् ॥ श्रिपाशपाशनुबंधेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ॥ यत्रैकाग्रहणं चैव पंचैतानि न यद्गुः कीति ॥ दीडे युड चीति सूत्रे
 दीडः इत्संबंधनिर्देशो यद्गुः लुङ् इत्यर्थइतित्वयैवोक्तत्वाच्च ॥ अत्र च ज्ञापकं एकाच उपदेशइति सूत्रे यद्गुङ् इति मुद्दिश्य क्रियमाणमेका
 ज्यहणं ॥ नेहिरुजेपिनस्मिन्नुक्तपरिभाषाविना वेभेदितेत्यादिसिध्यति ॥ विभित्सतीत्यादिसिद्धयेतंत्रावैत्याद्याश्रयणेनोपदेशग्रहणस्य उ
 भयविशेषणतायाः सिद्धांतयिष्यमाणत्वात् ॥ नचैवमपि श्रिपाशपेत्याद्यं शांतरेकयं ज्ञापकमिति वाच्यम् ॥ एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वा
 चार्यपठितपरिभाषाज्ञापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादौ बहुशो दृष्टत्वात् ॥ नचैवमेकाचइतिविधीयमाने हित्वमपि यडुक्त्वात् किं न
 स्यादिति वाच्यम् ॥ गुणो यद्गुः लुकोरिति ज्ञापकेन तत्रवृत्तेः यद्गुः लुकिवेभेदितेत्यादौ इडागमेतूदात्तपरिभाषेवशरणं हिः प्रयोगोर्द्वि
 चनेषाष्टमिति वक्ष्यमाणतया धात्वन्तरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् वेभेदितेतियडुः तेतुपृथगल्लोपाभ्युपगमानस्य च स्थानिवद्भावाच्चेपि
 षेधः पूर्वस्मादपि विधीयमानिवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ किंच ॥ यस्येति लोपस्य त्वयां प्यं वयवलोपत्वं स्वीकृतं ॥ तत्र यद्यपि देहकइ
 त्यत्र युट्स्यादिति नापादनार्हं ॥ हलः परत्वाभावेनेह यलोपाप्रवृत्त्या देदीयकइतिरूपाभ्युपगमात् ॥ सनीस्त्रकइत्यादौ नलोपोपिसर्वसंम
 तत्वादेवनापाद्यः यायायको वा कयकइत्यादावालोपोप्यनापाद्यः यलोपविरहेणाजादिक्रुदा र्द्धधातुकपरत्वाभावात् ॥ इत्यपि ॥

॥ ५५

गमेर्यङ्नाण्वलिजंगमकइत्यत्रालोपस्यस्थानिवद्वाबाहृध्यभावद्वोपधालोपः स्यात् ॥ अथात्रानडीति प्रतिषेधस्तर्हिदरीदृशकइत्यत्र
 ऋदृशोडीतिगुणः स्यात् ॥ अथयदीहंगवृत्तपरिभाषयासंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवासमाधीयतेनर्हिंयङ् लुक्पिसनीस्वंसइत्यन
 नलोपोयायावावाइत्यालोपश्चनशंक्रः समाधानस्यतुल्यत्वादितिदिक् ॥ कितिच ॥ इकइतिशब्दमुच्चार्यविहितेगुणद्वीगितंकितंठितंच
 निमित्ततयाश्रित्ययेप्राप्तुतस्तेनस्तः गित्जिष्णुग्लजिस्थश्चस्तु ॥ नचायंकिं देवास्त्वितिवाच्यं ॥ स्थासुरित्यत्रघुमास्थेतीत्वप्रसंगात् ॥ नचै
 वंभूष्णुरित्यत्रइत्प्रसंगःश्रुतः कितित्यत्रापिचत्वेनगकारप्रश्लेषमाश्रित्यतन्निषेधात् ॥ नचैवंचत्वस्यासिद्धतयाविसर्जनीयोनस्याद्रोरु
 त्वंचप्रवर्त्ततेतिवाच्यं ॥ नमुनइत्यत्रनेतियोगविभागात्सौत्रत्वाद्वा ॥ तथाचग्लजिस्थेतिभूत्रेश्लोकवार्तिकम् ॥ ग्लोर्गित्वान्नस्थईकारः क
 ङितोरीत्वशासनात् ॥ गुणाभावस्त्रिषुस्मार्यः श्रुकोनिदत्वंकगोरितोरिति ॥ जयादित्योप्येवं ॥ वामनस्तग्लजिस्थश्चेत्यत्रस्थाआइत्याका
 रंप्रश्लेष्यक्त्तुप्रत्ययांतस्यतिष्ठतेराकारएव नतुईत्वमिति व्याख्यानादेवस्थास्त्रोःसिद्धौनक्वापिगकारप्रश्लेषः कार्यइत्याह ॥ नचेतन्मते
 देशेच्छ्वस्त्वुपसंख्यानमितिक्त्तौदेश्णवःपशवइत्यत्रानिदितामिति नलोपः स्यात् ॥ सत्यं ॥ ह्यंदसत्वात्समाधेयः कित् ॥ चितंस्ततं ॥ मृष्टं ॥ डि
 त् ॥ चिनुतः सुनुतः मृष्टात् ॥ निमित्तसप्तम्याश्रयणं किं व्यवहितेपियथास्यात्छिन्नंभिन्नं ॥ इकइतिकिं ॥ कामयते ॥ शब्दव्यापाराश्रयणं किं
 ॥ लैगवायनः ओर्गुणोहिइकएवप्रवर्त्ततेननुतत्रेकूपदोपस्थितिः ओरिति निर्दिष्टस्थानिकत्वात् ॥ तदुक्तं ॥ तद्धितकाम्योरिकप्रकरणादिति
 ॥ ननुक्कितीतिसप्तमीनिर्देशान्स्थित्यनितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येतिपरिभाषोपतिष्ठेतत्रनिःशब्दस्यनैरंतर्यपरत्वाद्दिशेश्चोच्चारणक्रियत्वादव्यव
 हितोच्चारितस्यनिषेधः स्यान्नतुछिन्नंभिन्नमित्यादेरपीतिचेत् ॥ भवेदेवंयदिक्कितीत्येतन्निषेध्ययाक्रिययासाक्षात्संबध्येत ॥ इहलुग

राम ५५

णवृद्धिभ्यां संबध्यते ॥ यस्य च भावेनेति सप्तमी क्रियांतराश्रयणादौ त्सर्गिकसत्तास्येपः ततश्च कृत्तिसतिप्राप्ते ये गुणवृद्धीति संबंधेरुते सिद्धसा
 ध्यसमभिव्याहारन्यायेन उपलक्षणीभूतसत्ताश्रयणस्य निमित्तत्वमुत्सर्गतः फलति ॥ नत्विह विशिष्यनिमित्ततायाः सप्तमीविधानमस्ति ॥
 नचात्र निर्दिष्टपरिभाषासंभवति ॥ विध्यंगभूतानां परिभाषाणोसास्माद्धिधेयनिषेध्यक्रियान्वयिनोवप्रवृत्तेः ॥ इदं तु क्रियान्वयिनोविशेषणप्रवृत्त
 क्रियायाः अतोत्रनपरिभाषाप्रवृत्तिः अन्यथावृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रेकपरिभाषोपस्थानेशालीयादिर्नसिध्येत् ॥ नत्त्यत्रेकः स्थानेवृद्धिः अत
 एवोदीचाकृतः स्थानइति सूत्रे स्थानग्रहणं कृतं ॥ आतःस्थानेयो अकारइति अनूद्यमानस्य विशेषणे आत इत्यस्मिन्वृद्धीस्थानेयोगेति परि
 भाषाया अप्रवृत्तेः गुणानां च परार्थत्वात्संबंधः समत्वात्स्यादिति न्यायोप्यत्रानुसंधेयः ॥ ननु तर्त्यनेनैव न्यायेन कृतीत्येतत्प्रधानभूतक्रिय
 यासंबध्यतां ननु तच्छेषभूताभ्यां गुणवृद्धिभ्यां प्रधानान्वयस्य संभवतस्त्यागायोगादिति चेन्न ॥ यत्र हि गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपका
 राय महत्ते प्रभवति तत्रात्मनोपि संस्कारमनुभूय प्रधानेन संबध्यते ॥ यथा पानीयमेलादिसंस्कृतं पुरुषेण ॥ उक्तंच ॥ गुणः कृतात्मसंस्का
 रः प्रधानप्रतिपद्यते ॥ प्रधानस्योपकारेहितथा भूयसि वर्तत इति ॥ इह गुणवृद्धोः कृद्गुहणेन विशेषितयोः प्रधानस्य महानुपकारो भव
 ति ॥ व्यवहितस्यापि प्रतिषेधे सिद्धेः क्रोः कित्करणचात्रज्ञापकं ॥ अन्यथा प्रधानेनैवान्वयनिर्दिष्टपरिभाषायाश्चोपस्थितैसत्यां व्यवहि
 ते निषेधस्याप्रवृत्तौ व्यर्थमेव क्रोः कित्वं स्यात्तस्माद्यथाव्याख्यानमेव साधु ॥ ननु नयदीयं परसप्तमी तर्हि शचडन्ते दोषः ॥ लघूपधलक्षण
 गुणप्राप्तेरिति चेन्न ॥ अंतरंगत्वादियद्बुवद्बुप्रवृत्तेः धिधारणे ॥ रिपिगतौ ॥ तुदादयः धियतिरियति ॥ पियति णिश्चिद्रुस्तुभ्यः कर्त्तरि चड् अ
 शिश्चियत् ॥ अदुदुवत् ॥ असुस्तु नत् ॥ इहेतिपमाश्रित्य प्राप्तो गुणो बहिरंगः शचडाश्रयाविषडुवडा वंतरंगौ ॥ तदक्तं ॥ शचडं न स्यात्

श. को.
५६

रंगलक्षणत्वादिति ॥ मृजेरजादौ संक्रमे रूद्धिर्बेष्यते इति काशिकायां ॥ इदं च कुको गुणरूद्धी इति सूत्रप्रसंगाद्द्वैयाकरणांतरमतत्वेनोक्तं भाष्ये ॥ अ
स्यार्थः संक्रामतोपक्रामतो गुणरूद्धी अस्मादिति व्युत्पत्त्या गुणरूद्धिप्रतिषेधनिमित्तभूतः कृत्यत्वयोत्रसंक्रमशब्देनोच्यते ॥ योगरूढेः ते
न मरीमृजइत्यत्रधात्वंशलोपनिमित्ततयार्द्धिप्रतिषेधहेतावप्यत्रत्ययेनासौ विकल्पः प्रवर्तते इत्यवधेयम् ॥ अतएव कृत्यत्विवेतिवच
नं तत्र भाष्ये कृतं ॥ मृजेति ॥ मार्जेति ॥ अत्रहरदत्तः अचीत्युच्यमानेपि र्यस्मिन्विधिस्तदादावल्प्रहणइतिसिद्धे आदिग्रहणं मुख्याजादि
ग्रहार्थं ॥ तेन व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ यूपं ममृज ॥ त्वयाममृजे इत्यादौ न भवतीति ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ मुख्याजादिपरिग्रहे प्रमाणाभावात् ॥ नहि
भाष्ये आदिग्रहणं कृतं ॥ येन त्वदुक्ता र्थो लभ्येत ॥ किंतु कृत्यत्विवेतिवचनं पठितं ॥ यत्तु ननु प्रागुक्तं भाष्ये ॥ इहान्यैर्वैयाकरणा मृजेरजादौ
संक्रमे विभाषारूद्धिमारभंत इति ॥ तत्तु तदादिपरिभाषावल्लभ्यवाक्यार्थानुवादमात्रं न तु परकीयविधिवाक्यशरीरमिदं येन त्वदुक्तं मर्थ
जापयेत् ॥ अतएव त्रयो मृजेतिभिदादिपाठात् अङ्गणपाठादेव रूद्ध्यभाव इत्याह ॥ अतएव रक्षितेनापि धातुप्रदीपेतुं इपरिमृजस्तु इपरि
मार्जे इत्युभयं दर्शितं ॥ दुर्घटवृत्तौ तु तुं इपरिमृजइत्यत्र व्यवस्थितविभाषारूद्धिर्नैत्युक्तं ॥ अतएव धातुवृत्तिषु यूपं ममृजममार्जेति रूपद्व
यमुदाहृतं ॥ यत्तु मुख्याजादिग्रहणवादिनोपि मते अत्ररूद्धिविकल्पो दुर्वार एव ॥ तथाहि ॥ मध्यमपुरुष बहुवचनस्याप्यस्य परस्मैपदान्ना
मिति सूत्रेण विधीयमानो अकारदेशो अलोत्यस्य प्राप्नोति ॥ नचैवं विधिर्बैयर्थ्यं ॥ णलादीनां यथासंख्यसंपादनेन चरितार्थत्वादित्यां शोक्त्
भाष्ये एवं द्वेषा समाधास्यति ॥ अकारह्यात्मकोषमनेकाल्त्वात्सर्वादेशः ॥ यद्वा धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति यकारमात्रस्याकारइति
तत्रपक्षद्वयेपि अतो गुण इति पररूपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात् मुख्याजादित्वमप्यस्येवेति केश्विद्धरदत्तमिश्रमतेदूषणमुक्तं ॥ तन्न ॥ अचंत

राम
५६

चदित्यतिदेश इव स्थानिवद्भावेऽपि सुख्यत्वाभावस्य सुवचत्वादितिदिक् ॥ स्यादेतत् ॥ अचिनोदमार्तुइत्यादौ स्थानिवद्भावेन तिपोडित्वात्कुत्तिचे
 तिगुणवृद्धिनिषेधः स्यात् ॥ नचोत्त्वित्वात्स्थानिवद्भावसंभवः अनुबंधकार्येष्वनल्लिधावितिनिषेधस्याप्रवृत्तेः अन्यथा अचिनवं अमार्ज
 इत्यादावपित्वेन सार्वधातुकमपिदितिडित्वापनेः इहचज्ञापकं नल्यपीति सूत्रं ॥ अन्यथा ल्यपः कित्वाभावादेव ईत्वा प्रातौ किं नन्विषेधे
 न सूत्रेण ॥ यत्तु सेर्षापिचेति अपि ह्यचनं ज्ञापकमिति ॥ तन्न ॥ शृणीहि विप्रतः प्रतीत्यादौ स्थानेतरतमपरिभाषया पित्वाद्नुदात्तस्यसिपः
 स्थानेऽनुस्मृतस्यैव हेः श्राप्तौ उदानसंपादनेन चरितार्थत्वात् ॥ अपित्वसामर्थ्याद्धितत्रांतरतमपरिभाषाबाध्यते ॥ प्रतिपत्तिलाघवार्थमुदात्त
 तइतिवक्तव्ये अपि ह्यचनं ज्ञापकमिति वास्तु ॥ न्यायसिद्धोप्ययमर्थः अनुबंधानामनेकांतत्वेन स्थानिकोटावप्रविष्टतया स्थान्यल्यप्रय
 विधिविषयकस्यानल्लिधावितिनिषेधस्याप्रवृत्तेः अनुबंधासंकांताइतिमतेपि स्थानित्वप्रतीतेः प्रागेवांतरंगेण लोपेन तेषामपहारात् ॥ त
 स्मा ल्लडाद्यादेशानां तिवादीनां स्थानिवद्भावेन डित्वं दुर्बरे इति ॥ अत्राहुः यासुटपरस्वैपवेच्छितिसूत्रे डिः ह्यचनं ज्ञापकं लादेशानां स्थानि
 वद्भावेन डित्वं न भवतीति ॥ तथा च चार्त्तिके लकारस्य डिःत्वादादेशेषु स्थानिवद्भावे प्रसंग इति चेद्यासुटो डिः ह्यचनं ज्ञापकं लादेशानां स्थानि
 दित्यादौ अत्रिगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं चिनुयुरित्यादौ नुसिचेत्यस्य प्रतिषेधार्थं च यासुटो डिःत्वमस्तु ॥ उतोरुद्धिल्लुहिलीत्यत्र हि उत
 इति निर्दिष्टस्थानिकृतया इकूपरिभाषानोपतिष्ठते ॥ नुसिचेति तु कृत्तिचेत्यस्यापवादस्य ॥ तथा च स्थानिवद्भावलब्धं डिःत्वं स्तुयाच्चि
 नुयुरित्यत्र वृद्धिगुणो निषेधनात् ॥ पुनर्डित्वसामर्थ्यात्तु ननु भयनिषेधा भविष्यति तथा च वृद्धिगुणनिषेधे चरितार्थे यासुटो डिःत्वं कथं स्यादे
 शेषु लाप्रयडित्वस्य विरहे ज्ञापयेदिति चेत् ॥ उच्यते ॥ उत औदितिवक्तव्ये वृद्धिग्रहणं संज्ञापूर्वकौ विधिरनित्योपस्थादित्येवमर्थः ॥ तेन स्तु

३१

श. को. ५७ यादित्यत्र नृद्धिः तथा चिनुयुरित्यत्र नगुणः वसस्याचीत्यतो चीत्यनुवर्त्यभजादौ जुसिगुणविधानात् ॥ मिदेर्गुणो जुसिचेत्यकारप्रश्नि-
 प्यअच्चासावुसूचेतिकर्मधारयाश्रयणेन अजादावुसिगुणविधानाश्रयणेतु चक्रुर्जहु रित्यादावतिप्रसंगः गुणेतिलुप्तविभक्तिकंउजुसी
 निचछेदः उकारादौजुसीतिवार्थः जुसिगुणेषुसुप्रतिषेध इतिवार्तिकमप्युक्तरीत्यासिद्धार्थकथनपरमितितावहातिककारस्यत्त्वरयं ॥ भा
 प्यकारमज्ञेत्तु सार्वधातुकमपिदितिसूत्रेअपिदितियोगंविभज्यडि.दितिचातुवर्त्य आरुतिं चाश्रित्यडि.च्चपिन्नभवतीतिपिञ्चडि.न्नभवतीति
 वाक्यार्थद्वयवर्णनै ॥ इदंचद्वलः श्रइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं ॥ तेनब्रूतादित्यत्रब्रुवर्द्धनतातड. औपदेशिकडि. त्वेनांतरंगेणअतिदेशिकस्यब
 हिरंगस्यपित्वस्यबाधात् ॥ अतिदिष्टादुपदिष्टं वलीयइतिन्यायात् ॥ अचिनोदित्यादौतु औपदेशिकेनतिवादीनां पित्वेनलप्रयमातिदेशि
 कंडि. त्वंबाध्यते ॥ तेनगुणादिसिद्धिः अस्मिंश्चपक्षेयासुतोडि. त्ववचनंनज्ञापकंकिंतु मृज्यादित्यादावप्राप्तडि. त्वविधायकम् ॥ तेनचपित्व
 स्यचिनोतीत्यादौसावकाशस्य बाधः अतःस्तुयादित्यादौपितिहलीतिविधीयमानावृद्धिर्नप्रवर्तते ॥ चिनुयुरितिनुप्राश्वदेवसमर्थनीयं ॥
 पूर्वोदात्तवार्तिकमतेतुब्रूतादित्यत्रईत्प्राप्नोति ॥ आगमशासनमनित्यमितितुकथंचित्समाधेयः वस्तुतस्तु हलश्चः शानझावितिशान
 चः शित्करणेनकृच्चिदनुबंधकार्येप्यनल्विधावितिनिषेधः प्रवर्ततइतिज्ञाप्यते ॥ तेनब्रूतादित्यादौनकश्चिहोषइति ॥ अतएवभाष्यमतेभवि
 षीष्टेत्यत्रडि. त्वंनकरिष्यमाणेत्यत्रोगिल्लक्षणष्टिल्लक्षणश्चडीप्रेतिदिक् ॥ दीधीवेवीटाम् ॥ दीधीवेव्योरित्श्रगुणवृद्धीनस्तः आदीध्यवेभ
 आधीध्यकः आवेव्यनं। आवेव्यकः अकण्ठिषं। अरणिषं ॥ कणित्ताश्चोरणित्ताश्चः इह अमंप्रतिसिजंत मंगंतिपोडादेशंप्रतितुकणित् इतितांतंमंगं
 तस्य अमंडादेशंचसार्वधातुकंनिमित्तीकृत्यलघूपधगुणः प्राप्तोनेननिषिध्यते ॥ वृद्धिस्तुइतो नसंभवत्येव ॥ उडंततांस्फोरयितुंश्चइत्यस्य

प्रयोगः नहितजन्तेतन्मतेषद्विसेगुणप्राप्तिः प्रत्ययावयवत्वान्नस्य ॥ अथदीर्घस्ये ॥ धीर् अनादरे वेञ्जतंतुसंताने ॥ वीगत्यादिषु ॥ एतेषा
 मिहग्रहणंकुतोनेतिचेत् ॥ नअवेषवप्रसिद्धापेक्षयासमुदायप्रसिद्धेर्बलवत्वात् किंचचतुर्णाग्रहणेभिप्रेते ॥ संदेहार्थेदीवेधीवीर्त्तुइत्ये
 वब्रूयात् ॥ इदंचात्रभागमसवगृह्यतेनतुदृमतावितिधातुः ननुधातुसाहचर्याद्धानुरेवगृह्यतां ॥ मैवं ॥ साहचर्यस्यसर्वत्रानियामकत्वा
 त् ॥ अन्यथाद्विस्त्रिश्चतुरिति कृतोर्थेइतिसूत्रे कृतोर्थेग्रहणंनकुर्यात् ॥ द्विस्त्रिरितिमुजंताभ्यासाहचर्येणचतुरित्यस्यापिसूत्रजंतस्यग्रहण
 संभवात् ॥ अतएवआगमापेक्षयाप्रकृतेरभ्यर्हितत्वाद्दीधीः पूर्वनिपातःसूत्रेकृतः इदोपिधातुत्वेतुप्रकृतित्वाविशेषेण्यत्वाच्चतरत्वान्नस्यैव
 पूर्वनिपातः स्यात् ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ दीध्यकोवेव्यकइति यदुदात्तंतदीधीवेवीभ्यांशुद्धाभ्यामेवण्वुलिरूपंननुण्यंताभ्यामपि ॥ यत्तुयी
 वर्णयोरिति सूत्रेहरदनेनोक्तं ॥ वर्णशब्दोवर्णविस्तारेइतिधातोः पचाद्यजंतःश्रूयमाणसुवर्णयथास्याल्लुप्तेमापृदित्येवमर्थः तेनण्यं
 ताभ्यांण्वुलिणिलोपस्यपूर्वविधौस्थानिवत्त्वेपिश्रूयमाणत्वाभावाल्लोपाभावेपणिकृतेदीध्यकोवेव्यकइत्येवशुद्धेनुसृजनाकारंरूपंभव
 तीति ॥ तदेतन्नाग्लोपिशास्त्रदितामित्येतस्मिन्सूत्रेभाष्यकारैरेवण्यंतस्यदीधकइतिरूपंशुद्धस्यतुदीध्यकइतिव्युत्पत्तिकत्वात्सिद्धान्त
 विरोधादुपेक्ष्यं ॥ तत्रद्विवर्णग्रहणंलुप्तेपीवर्णयथास्यादित्येवमर्थमित्याशेषस्थानिवज्जवेनसिद्धेरन्नरंगत्वापिणिलोपस्माग्यीवर्णयो
 रितिलोपसिद्धेश्चवर्णग्रहणंप्रत्याख्यातम् ॥ ननुवर्णग्रहणंकुर्वतःसूत्रकारस्याशयंभाष्यकारोक्तादन्यमेवानुसृत्यब्रूमइतिचेत् ॥ सत्य
 म् ॥ तथापियथोत्तरंसुनीनांप्रामाण्याद्द्रुपाशुद्धिस्तदवस्थेवेतिदिक् ॥ स्यादेतत् ॥ दीधीवेव्योर्दित्वात्कृतिचेतिसूत्रेणविधेयोस्तुकिमि
 हदीधीवेवीग्रहणेन ॥ मैवम् ॥ इग्लक्षणयोर्दिसनिषेधइत्युक्तं ॥ नचअचोञ्जितीतिद्विद्विरिग्लक्षणा ॥ किंच ॥ कार्पिणोनिमित्तत्वेपूर्वे

श.कौ.
५८

णसिद्धिः संभवेदपि। नचकार्यनिमित्ततया श्रीयते॥ च्यवतेपुवते इत्यादावपिगुणनिषेधापत्तेः अत्रचलिंगकुरादमध्येकूडशब्दे इत्यस्यपाठः स्थंडिलाच्छ्रियतरीतिनिर्देशश्च। यत्तु प्रकृतसूत्रेदीधीवेव्याग्रहणमेवैतत्परिभाषाज्ञापकमिति॥ तन्न॥ अनिग्लक्षणवृद्धिनिषेधेनचरितार्थत्वात्॥ भाष्यमतेषु तत्सूत्रस्यप्रत्याख्यास्यमानतया उक्तपरिभाषायां किं गान्तरस्यैवानुसर्त्तव्यत्वाच्च॥ स्यादेतत्॥ यदि कार्यनिमित्तत्वे मनाश्रीयते कथं तर्हि ऊर्णुनविषतीत्यत्र द्विर्वचनेचीति नुशब्दस्यद्वित्वं॥ इष इत्यस्य अजादित्वेपिद्वित्वं प्रति कार्यमध्ये प्रविष्टतयानिमित्तत्वासंभवात्॥ सन्यडोरितिषष्ठीमाश्रित्यसन्नंतस्यद्वित्वविधानात् अन्यथैप्रतीषिषतीतिसनोद्वित्वंनस्यात्॥ यत्तु सन्यडोरितिसप्तम्याश्रयणेपिसन्यडोरकारोच्चारणसामर्थ्याद्वित्वं भविष्यतीति॥ तन्न। दित्सधित्सादिभ्यो यद्गुत्सन्तिप्रतिबंधेन अचोयदिति यत्प्रत्ययोत्पादने नचाकारोच्चारणस्यचरितार्थत्वात्॥ अन्यथा अरिषिषतीत्याद्यसिद्धेश्च॥ यदिहितत्रापिस्थानिवत्स्यात् इतोद्विर्वचनेकृते अरिषतीति स्यात्॥ अत्रोच्यते॥ कार्यमनुभवन्नेवकार्यनिमित्ततयानाश्रीयतइतिपरिभाषार्थः अरिषिषतीत्यत्र हि अजादेर्द्वितीयस्येतिरिसूत्रेद्वित्वप्रवृत्तिः तद्वत्प्रमत्तश्च इत्सुशब्द इति नासौद्वित्वं प्रतिनिमित्तकार्यभाक्त्वात्॥ ऊर्णुनविषतीत्यत्र तु नवशब्दस्यद्वित्वंप्राप्तं॥ तत्सूत्रं तर्गतश्च इत्सुशब्द इति भवत्येव निमित्तैः॥ तद्भावभावितामात्रेणेह निमित्ततेति सन्यडोरितिसूत्रे भाष्यकारैरेव स्फुटीकृतत्वात्॥ तच्च द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावानुशब्दस्यद्वित्वमुचितमेव॥ यत्तुद्विर्वचनेचीतिसूत्रे अचिकिंजे श्रीयते देधीयते इति प्राचां प्रत्युदाहरणं॥ तदापाततः श्रीपृथ्वीष इत्यस्यद्वित्वभाक्ततया ई प्राधोपितीत्वं प्रतिनिमित्तभूतस्य यडोद्वित्वं प्रत्यनिमित्तत्वात्॥ तस्मात्तत्र अचीत्यस्य अधिजग इत्येतद्वैषम्यावर्त्य बोध्यं॥ गाडूलिटीतिद्वित्वं ऊर्णुनविषतीति निर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाडुदेशविधानात्॥ अज्यहणंतुज्ञापकरूपस्थानिवद्भावस्येति तत्र

रामे.
५८

त्यस्यार्तिकमपि अधिजगदित्येवस्ति सुदाहरणेकार्यतिदेशाश्रयणेअज्ग्रहणवैयर्थ्याभ्यादित्येवयोज्यमितिदिक्॥यत्तुअसिद्धवत्सूत्रेवस्थतेअ
 प्रग्रहणंसमानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्राश्रयत्वंस्थानितयानिमित्ततयावाक्यंचिदाश्रयणमात्रेणनतुनिमित्ततयैवेत्याग्रहःतेनशाहावि
 तिशाभावोहेर्धित्वेकर्त्तव्येअसिद्धोभवति॥अन्यथाधित्वेहेःकार्यितयानिमित्तत्वाभावादसिद्धत्वंनस्यात्॥अतएवसमानाश्रयमाश्रय
 माभीयेअसिद्धमित्येबाहुर्नतुसमाननिमित्तमिति॥इदंचसूत्रंभाष्यवार्तिकयोःप्रत्याख्यातम्॥तथाहि॥दीधीवेव्योहान्द्रसोश्वात्॥नतुलोके
 प्रयोगार्हो॥इन्द्रसिचानयोर्गुणोदृश्यते॥होत्रायवृत्तःरूपयन्दीधेत्॥अदीधयुहीशराज्ञेवृतासइत्यादौ॥नचायंबाहुर्लोकैर्नसमाधेयः
 तथासतिनिषेधसूत्रानारंभस्येवलाघवेनोचितत्वात्॥तथाइतोपिग्रहणंव्यर्थं॥आर्द्धधातुकस्येडित्यत्रहिनेदुर्गिरुर्गतिस्तृत्वादिइग्रहण
 मनुवर्त्तते॥तच्चदृष्टोविकाराभावात्॥इदृडेवनतुविकृतइतिव्याख्यानात्॥ततोल्घूपधगुणाभावात्सिद्धंकरणिताश्चोरुणितान्चइत्यादि॥न
 चैवंपिपठीरित्यत्रदीर्घेनस्यादितिवाच्यं॥तस्यनियमंप्रत्यसिद्धत्वात्॥अपाठीरित्यत्रसवर्णदीर्घस्तनवार्यते॥सिद्धोप्युकादेशेसिद्धो
 वक्तव्यइतिज्ञापकात्॥यद्यअंगाधिकारेक्रियमाणोनियमआंगमेवविकारंव्याचर्यति तेनवोरितिअकःसवर्णइतिचदीर्घोभवत्येव॥ग्रही
 नेत्यत्रतुग्रहीतिदीप्त्यारंभसामर्थ्यादीर्घोभवत्येव॥इदंत्ववशिष्यते॥पिपठीषिब्राह्मणकुलानीत्यत्रसांतमहतःसंयोगस्येतिदीर्घत्वंनस्या
 त्॥सिद्धत्वात्संगत्वानेजांसीत्यादौचरितार्थत्वाच्चपिपठीरपाठीतृगृहीतेत्यादिपूर्वोदाहृतेभ्योस्यवैलक्षण्यादितिअत्राहुःपिपठीं
 पीतिप्रयोगोअसाधुरेवनत्यत्रनुमागमोलभ्यते॥अल्लोपस्यस्थानिवद्भावेनास्यलंतत्वात्॥नचैवमजंतत्वप्रयुक्तोनुमस्यादेवेतिवाच्यं
 तस्यसकारादुत्तरचप्रसक्त्यादीर्घस्यतथाप्यप्रवृत्तेःसांतसंयोगाभावात्क्षस्तुतस्त्वजंतत्वप्रयुक्तोनुमत्रनभवत्येव॥स्थानिवद्भावासं

श. कै. ५९

भवात् ॥ अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ हि सः न चाजंतमनादिष्टादचः पूर्व ॥ येन तस्य नुमिकर्तव्ये अल्लोपः स्थानिवत्स्यात् ॥ ननु झल्ले तत्वप्र
युक्तो नुम्दुर्वारः न च तस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवद्भावः शक्यः कौलुसंनस्थानिवदिति निषेधात् ॥ अन्यथा सखीयतेः क्विपिसखीः सुतीयतेः सु
तीरित्यादि न स्यात् ॥ अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणादेशप्रसंगात् ॥ अत्रोच्चते ॥ क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्हसकुत्वेषूपसंख्यानाप्रिति ताव
ह्यर्तिकशरीरं ॥ तत्र कीत्यं शो यद्यपि द्वेषा व्याख्यास्यते ॥ कौलुसंनस्थानिवदिति ॥ कौविधिप्रतिनस्थानिवदिति च ॥ देवयतेः क्विपिदपूरित्यादे
रन्पतरव्याख्यानाश्रयणे न सिद्धावपिसखीयतेः सखीरित्यस्याद्यव्याख्यासंनिष्पत्तिरसिद्धेः लवमाचक्षाणोलौरित्यस्य द्वितीयव्याख्यानं
विनाऽसिद्धेश्च ॥ तथापि कौविधिप्रतीतिद्वितीयव्याख्या न मेव सार्वत्रिकं ॥ कौलुसमिनि तुक्त्वाच्चित्कं ॥ ख्यत्पारित्यत्र मपर्यंतस्येत्यत्र च भाष्यादा
वाश्रितं न तु सार्वत्रिकं ॥ अत्र च इडग्रहणप्रत्याख्यानपरमत्रत्यभाष्यमेव प्रमाणं कथमन्यथापि पठिषीत्यादौ दीर्घस्येत्त्विसूत्ररीत्या च तं ह्य
भे इडग्रहणं प्रत्याचक्षीत ॥ तस्मात्पि पठिषि ब्राह्मणकुलानीत्येवरूपं भवतीति ॥ हलानन्तराः संयोगः अज्भिरव्येचहितः हलः संयोगसंज्ञाः
स्युः संज्ञाप्रदिशाः संयोगांतस्य इत्येवमादयः इह अन्तरशब्दे न छिद्रवाचिना बहुव्रीहौ नि छिद्रा इत्यर्थलाभादवयवैः संज्ञमानभावं ॥ आधे
यप्रधानेनांतरेत्यव्ययेन सह बहुव्रीहौ तु आधेयनिषेधप्रतीतेरवग्रहेपि भाव्यमेव संज्ञया ॥ न हितत्रान्तरामध्ये किंचिदस्ति किं सु मध्यमात्रं वर्त
ते ॥ मात्राह्रस्वस्तावदवग्रहांतरमिति प्राप्तिशाख्यबले न तत्र मात्राकालावसानाभ्युपगमात् ॥ यत्तु प्रातिशाख्यां तरं अर्द्धमात्रो वग्रह इति न
तु सर्वत्र संहितायां अर्द्धमात्राकालस्य सत्त्वात्ततोतिरिक्तोर्द्धमात्राकालो वग्रहेस्तीत्येवंपरं अतः प्रातिशाख्ययोरविरोधः तदिह कतरः प
क्षाग्राह्य इति चेत् ॥ उभयथा इति भाष्यकाराः न च षु इत्यादौ सत्यां संयोगसंज्ञायां संयोगे गुर्विति गुरुत्वाद्गुरोरनृत इति पुतेन भा

राम ५९

व्यं॥ नत्वन्यथेतिमहान्कलेविशिष्टः नत्वशंपसदूयाभ्युपगमइतिचेत्॥न॥अश्वित्यस्याधिकरणवृत्तेर्दराद्धतसंबंधाभावात्॥विचार्यमा
 णानामित्यादौतुवाक्यस्यदेरित्युवर्तते॥ननुगुरोरनइति॥नन्वसुभवोऽप्रव्यः दिगादिषुपाठयत्॥अपौयोनियन्तुषुचेतिसप्तम्याअ
 लुकृततः संबुद्धौहे अप्रसव्ये त्यत्रस्यादेवफलभेदइतिचेत्॥अत्राहुः नैवंविधेविषयेअवग्रहंपदकाराः कुर्वन्तिइति॥अत्रचसंप्रदायएवश
 रणामितिबोध्यम्॥युक्तंचेतत्॥गोभ्योगातुंगोभिर्मदायःचित्रदंद्राजाराजकाइदन्यके॥इत्यादौगोभ्योगोभिःराजकाइत्यादीनांसत्यपिपद
 त्वेअवग्रहाकरणात्॥ईपिवांसमतिस्त्रिधइत्यादौईपिवांसमितिबिनापिपदसंज्ञांक्वसोःपूर्वमिडागमांतेःवग्रहकरणेनैतेनसिसासन
 ॥उक्थशोसः।रिषिषइत्यादौपदकालेसत्त्वह्रस्वत्वाद्योपिव्याख्याताः॥यत्तुमानोमहान्तमितिमंत्रेवेदभाष्यकारिरुक्तं॥छांदसःपदका
 लीनोह्रस्वइतितदपिसंप्रदायमात्रपरतयाकथंचिन्नेये।नक्षणेनपदकाराःइतिभाष्येपदविभागःपौरुषेयइतिकेयत्वादिभिरुक्तत्वात्इ
 तिदिक्॥कथंनर्हितत्रतत्रावग्रहेविशेषइत्युच्यतइतिचेत्॥अवांतरपदत्वेसत्यवग्रहःक्रियतइत्युत्सर्गमभिप्रेत्येन्नियहण॥असुयोनि
 र्वाअस्वइत्यादावपिसुशब्दात्पूर्वनास्त्यवग्रहःअवांतरपदसंज्ञानेकत्वेउत्तरात्प्रवृत्तिकयावग्रहइतिवैदिकसंप्रदायात्॥अतएवमयू
 ररोमभिरित्यत्रभिसःपूर्वमवग्रहःनमउक्तिभिरित्यत्राप्येवं॥दंद्रप्रणःपुराणैवेत्यत्रवेवशब्दात्वागितिदिक्॥महासंज्ञाकरणमन्वर्थसं
 ज्ञाविज्ञानार्थं॥संयुज्यतेस्मिन्समुदायेवर्णाइति॥तेनात्रसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिर्ननुगुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं॥तथाहिसतिनिर्घा
 यादित्यादौयकारःसंयोगइतिवान्यस्यसंयोगादेरित्येत्वंस्यात्॥सिद्धांतेतुअचोरहाभ्यामितिद्वित्वेसत्यपिनस्यासिद्धतयानिर्घायादित्यादा
 वेत्वंनभवति॥किंचप्रत्येकंसंज्ञेतिपक्षेसंज्ञाषीष्टेत्यत्रकृतश्चसंयोगादेरितिइत्यात्॥संज्ञियतइत्यत्रगुणोर्निसंयोगाद्योरितिगुणःस्यात्

शुकी
६०

॥ दृषत्करोतीत्यत्र ककारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगात्लोपः स्यात् ॥ शक्तावस्तेत्यत्र झलितकारे परतः स्कोरितिलोपः स्यात् ॥ निर्पात
इत्यादौ संयोगादेरातोधातोर्घञ्चत इति निष्ठानत्वं स्यात् ॥ जातौ चेदंबहुवचनं ॥ हल इति ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वचनात् ॥ तेच ह
योरपि संयोगसंज्ञा भवति ॥ अतः शिष्येत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिध्यति ॥ यत्र तु बहुवोहलः संश्लिष्टास्तत्र ह्योर्बहुनां वा विशेषेण सं
ज्ञा ॥ नच एकाच्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव स्यादिति वाच्यम् ॥ वैषम्यात् ॥ तथाहि ॥ द्विर्वचनं समुदायावयवैकाचोर्युगपत्कर्तुमशक्यं
॥ संज्ञानुशक्या ॥ तथा समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति ॥ वृष्यप्रचलन्सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात् ॥ इहनुसमुदाये
प्रवृत्त्यासंयोगसंज्ञयानावयवाभांतत्कार्यसिद्धिः अतो अविशेषेण ह्योर्बहुनांच संज्ञेति स्थितं ॥ यदितु बहुनामेव स्यात्तर्हि संस्वर्यत इत्य
त्र गुणोर्नीतिगुणो न स्यात् ॥ गोमान्करोतीत्यत्र संयोगात्लोपो न स्यात् ॥ निर्गलान इत्यादौ निष्ठानत्वं न स्यादिति दिक् ॥ अनियदि ह्योरपि सं
ज्ञानर्हि इंद्रियतेः सनि इन्द्रियिषतीति न स्यात् ॥ इह हि संयोगौ द्वौ नदौ दरोच ॥ तत्र नकारस्यैव दकारस्यापि नेत्ता इति द्वित्वनिषेधः प्राप्नो
ति ॥ नैष दोषः तत्र हि अजादे रित्यनुवर्तते ॥ साच कर्मधारयात्संचमी ॥ तेन आदेश्वः परे न दराः संयोगादयो न द्विरुक्ते इति सूत्रार्थः एवं
च पूर्वसूत्रे द्वितीयस्येति न कर्त्तव्यमेवेति वक्ष्यते ॥ हलः किंति तउभ्यां भत्रतनो तेर्डउः सन्वच्चेति डउप्रत्ययः सन्वच्चेति डउत्वं सन्यत इ
तीत्वच ॥ व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद्गुणाभावः यदि हि अचोरपि अनंतरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि संयोगात्स्येत्युकारलोपः स्यात् ॥ अनेजस
इति किं ॥ पनसम् ॥ यदीह सकारप्रकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सूत्रेण सत्प्रलोपः स्यादिति दिक् ॥ मुस्वनासिकावचनो नुनासिकः
॥ मुस्वसहितानोसिका मुस्वनासिका तयोच्चार्यमाणो नुनासिकसंज्ञः स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशाः ओडेनुनासिकच्छंदसीत्यादयः अध्रथां

राम
६०

अपोवृणाना। गभीरभांउग्रपुर्वेइउच्यतइतिवचनः कृत्यल्युटोबहुलमितिबाहुलकात्कर्मणिल्युट्॥ राजभोजनाः शालयइतिवदिति वृत्यनुसारिणः। भा
 ष्यकैयटयोस्तुउच्यतेनेनेतिवचनं। करणोल्युट् सामान्येनपुंसकं॥ शक्यं चस्युत्उपहंतुमिति वत्॥ तेनतुल्यंक्रियाचेत्॥ संस्कृतेभस्माइतिकच्च। इदंचवि
 शेषणानांजातेरित्यत्रवस्यमाणेनपदसंस्कारपक्षे गुणवचनानामित्यादिवाचनिकमित्यनेनसहयथानविरुध्यते तथातत्रैववस्यामः। ततोमुखं नी
 सिकावचनंयस्येतिबहुव्रीहिः। मुखेतिक्मि। यमानुस्वराणामेवमाभूदितिभाष्यं। तत्रवर्गेष्वदितश्चतुर्णांपंचमेपरेतन्मध्येपूर्ववर्णयमानात्परवर्णोतरं प्रीति
 शारव्येष्वगमत्वेनविहितं। तद्यमसंज्ञं। यमइवयमः यमौहिलोके प्रायेणसमानाकारो भवतः यथापलिकृक्रीः चखरत्रतुः अग्निः अपृष्टुः इत्यत्रकस्वर्गपदस्येभ्यः
 परभागेनत्तत्सदृशोयमागमः॥ यत्तूक्तं विवरणे ॥ वर्गपंचमयुक्ताः प्रथमादयो यमादिति ॥ तच्चित्यं॥ अयोगवाहत्वप्रतिपादकेनहर्षवरट् सूत्र
 स्थभाष्येणसहविरोधात्॥ केवलनासिकात्वपरेणयमानुस्वराणामेवेतिभाष्येणसहविरोधाच्च॥ अथेदंभाष्यंकेवलनासिकत्वपरंकिंतु
 आंइत्यादीनांभागमात्रंनासिक्यं यमानुस्वराणांतुमुखनासिक्यत्वेपि प्रासादवासिन्यायेननासिकात्वमप्यस्तिनतुतदीयभस्मा मात्रं॥ तथे
 त्येवंपरंतथापिआदितश्चतुर्णांतरसंभवएव॥ किंचैवंनैवदोषोनैवप्रयोजनमितिदुत्तरभाष्यग्रंथविरोधः यद्वैतीत्यादौपरोनुनासिक
 इत्यस्यप्रवृत्त्यापत्यात्वत्यक्षेदोषस्योद्भूतत्वात् अतएवप्रातिशाख्ये॥ स्पर्शयमाननुनासिकाः स्वान्यरेषुस्पर्शेषुनुनासिकेष्वित्युपक्र
 म्यप्रदोषुवच्छाश्रुचित्यत्रयमनिषेद्धुमारब्धे॥ नस्पर्शस्योष्मप्रकृतेः परस्माद्यमापत्तिमिति सूत्रे परस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः यमः प्रकृत्येवस
 दृकृश्रुतिर्वीयमेनमुख्यास्ति समानकालेत्यादिसूत्रान्तरेष्वपिस्पष्टमेवयमस्यवर्णोतरत्वं। तथानारदीयस्मिष्टायामपि अनंत्यश्च भवेत्पूर्वोत्तरं तश्च
 परतो यदि॥ तत्रमध्येयमस्ति षेत्सवर्णः पूर्ववर्णो योरिति॥ सवर्णः सदृशः अत्रपूर्ववर्णयोरितिद्वित्वमविवक्षितं॥ यत्तइत्यादौजकारह्यसत्वेपिज्म

श-को-
६१

या अत्र वसवो रंत देवा इत्यादौ जकारद्वयाभावादि नित्यारव्यातारः। तथा अत्र क्तं च व्याकरणव्यस्य छंदो ग्यलक्षणस्य प्रणेता औद्वजिरप्य
सूत्रयत् ॥ अनंत्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वस्य गुण इति ॥ पूर्वस्य गुण इत्यस्य पूर्व भक्त इत्यर्थः एतेनागमत्वस्युटीकरोति तथा संयोगशंख
लाख्यायोगौ तमशिक्षायामपि ॥ अथ चतुरसराणां मुदाहरणसंयमायमाभ्यां संयमास्ता वद्यथाः ग्मि रिति हौ गकारौ यमनकारौ यञ्ज् इइ
ति हौ जकारौ यमञ्जकारावित्यादि ॥ तथा तत्रैव ग्रंथारंभे अयस्मिंडोदारुपिंडुर्णापिंडुश्चेति त्रेधसंयोगं विभज्य यमसहितयमस्मिंडमित्युक्त्वा
अंतस्थयमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यते ॥ अशरीरयमं प्राहुरंतस्थः पिंडनायक इत्युक्तं अंतस्थोत्रवर्गपंचमः अशरीरमिति स्वरभक्त्यादिव ह्यंज
कल्पिविशेषश्चून्यमित्यर्थः लक्षणवशेनैव तदीयस्थलविशेषनिश्चयसंभवात्त्रिपिसंप्रदायप्रवर्तकचार्यैः स्वरभक्तिरिवयं मूषापिव्यंजकोभूता
लिपिर्नकल्पितेत्यर्थः रलयोरूष्मणि परे मध्ये स्वरभक्तिरिति हि प्रसिद्धं शिक्षादौ ॥ यत्र तु नैवं विधेन लक्षणेन स्थलावधारणं कर्तुं शक्यते ॥ तत्रां ग
त्यालिप्यंतरं प्रवर्तितं ॥ यथा विमर्गादौ ॥ पाणिनीयशिक्षायामपि ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वावर्णाः संभवतो मताः प्राकृते संस्कृते वा पिस्वयं प्रोक्ताः स्व
यंभुवा ॥ स्वराविंशतिरेकश्च स्पर्शानां पंचविंशतिः ॥ यादयश्च स्मृतास्तद्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः अनुस्वारो विसर्गश्च ॥ कः शौचापि पूराश्च यौ ॥ दुःस्पृ
ष्टश्चेति विज्ञेया लृकारः पुनस्तवचेति ॥ अत्र हि यमानां पृथग्गणनात्स एव वर्णांतरत्वं ॥ गणनात्स्वित्थं ॥ अइउ ऋइति चतुर्णां द्वैत्यदौर्घपुनर्भेदा
त्रैविध्ये हादशलृकार एकः एचादीर्घपुनर्भेदादष्टौ ॥ इत्थं स्वरा एकविंशतिः स्पर्शाः पंचविंशतिः यरलवशषसहेत्यष्टौ ॥ यमाश्चत्वारः प्रथमस्य
महितीययमादिभेदेन विभजनात् ॥ अतस्तवकुंखुं गुं पुं इति यमचतुष्टयं न्यासादावुरात्ततः कचटतपाः कुः खल्लथपाः रवुरित्यादि परिभाषामा
श्रित्यतश्च दुत्तरस्याशरीरस्यापि कथंचित्प्रदर्शनतोत्पर्यं कचेदमिति ध्येयं ॥ अनुस्वारविसर्गः कः पाश्चत्वारः दुस्पृष्टश्च बहुचानां प्रसिद्धः ई

राम
६१

लेबोल्हेति॥ इत्यत्रिषष्टिः॥ लकारस्यपुतसंभवानेनसहचतुःषष्टिः तदेतदुक्तं॥ संभवतइति॥ हयवरदसूत्रेक्षीरोदकारोप्याह॥ वर्गोत्येनत्यास
 रेतयोर्मध्यवर्तीनासिकास्थानोयमइति॥ यत्तुकश्चिदाह॥ यमादेशाः नचतेषामानुनासिक्यपक्षेत्तद्ज्ञस्तद्घंतीत्यादौयरोनुनासिकइ
 त्यनुनासिकादेशापत्यानेवदोषोनेवप्रयोजनमितिभाष्यंविरुध्येतेतिवाच्यं॥ व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति॥ तत्तुच्छं॥ प्रागुक्तप्रातिशाख्यना
 रदीयशिखादिसकलग्रंथविरोधेनआदेशपक्षस्यगर्भस्वावेणैवगतत्वात्॥ व्यवस्थितविभाषाकल्पनस्यनिर्मूलत्वाच्च॥ एतेनसुतदीयैरिषेन
 प्रामाण्यभ्रमेणअनुपसर्गादज्ञइत्यादौचवर्गाभावेदृढीकृत्यश्रुत्वाभावंसाधयंतस्तदनुगामिनोपिपरास्ताः॥ नारदेनेयसइत्येजकारइ
 यस्यस्फुटमेभिधानात्॥ तस्यैतस्यत्रयस्यास्थामज्ञांपर्वणामितौत्यारण्यकप्रयोगइवसजानीयसमभिव्याहारान्स्पष्टंभेदइतिमुपेक्षितं
 शास्त्रे॥ अतएव न व्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्यवाविशेषोस्तीतिभाष्यं॥ व्यंजनात्परस्य व्यंजनं परं यस्येत्येवंभूत्स्यचदुर्लभोभेदाभेदविभाग
 इत्येवंपरतयातत्रतत्रकैयटेनव्याख्यातं॥ अतएवचबहुषुपुस्तकेषुतज्ज्ञापयत्याचार्यइतिभाष्यग्रंथः॥ अनुपसर्गादिति सूत्रंपिकेषांचित्श्रु
 त्वपाठः संमतएव॥ पाठांतरंतुअल्पाचंतरंआलुचनदसहनेइतिवत्तौत्रत्वादसंदिग्ध्यावासमाधेयमितिदिक्॥ तदेतत्सकलमभिधांयप्रक्रि
 याप्रकारेणरुचरणैरुक्तं॥ तज्ज्ञानमित्यादौतुश्रुत्वंभवत्येव॥ यमश्चमुखनासिक्यः केवलम्बासिकास्थानोवेतिमतद्वयं॥ नासिक्यानासिका
 स्थानाः मुखनासिक्यावेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यात्॥ अनुनासिकविषयेतुदृशंनत्रयं॥ कृत्त्रोवर्णोमुखेननासिकयावोच्चार्यतइत्येकं॥ पूर्वो
 भागोमुखेन॥ परोनासिकयेतिद्वितीयंतद्वैपरीत्यात्तृतीयंद्वितीयतृतीययोर्गिमात्रस्यनासिक्यत्वेपितदुपरागाद्भागांतरमपितद्वद्वभासते
 । तथाचनासिकान्वयस्यभागमात्रविषयतयानासिकावचनग्रहणेनमुखनासिक्योवर्णो नष्टेत्येतत्॥ किंतुमतविशेषेकेवलनासिकास्थान

श. ६२. तत्र यमादयस्वगृह्येरन् ॥ ततश्च विधिप्रदेशे आडो जुनासिक इत्यादौ यमानुस्वारा एव विधीयेरन् ॥ विदु नोरनुनासिकस्यादित्यादौ त्वनुवादे अप्रतिप
 तिरेव स्यादित्युदाहृत भाष्याशयः ॥ तस्माद्दर्शनद्वये मुखपदोपादानं सार्थं कमिति स्थितं ॥ अथ मदर्शने तु प्रासादवासिन्यायाश्रयणे नो भयवचनानास
 पिसिद्धासंज्ञा ॥ आन्तरतम्याच्च विधिप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामप्रवृत्तिः तथाच मुखशब्दोपादानं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् ॥ मुखवचन इत्येवोक्ते
 तु कचतपादीनामपि स्यात् ततश्च शक्त इत्यत्र कलोपः स्यात् ॥ पक्व इत्यत्र कर्णलोपः स्यात् ॥ तत्रामित्यत्र पलोपः स्यात् ॥ ओदनपगित्यात् वनुनासि
 कस्य क्विङ्गलोरिति दीर्घः स्यात् ॥ अनुपश्वात्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्नासिकायाः पश्वानुरवं व्याप्रियते यस्मिन्निति वाऽन्वर्थसंज्ञेयं तेन नासिका
 व्यापारस्य भागविषयकत्व सूचनात्प्रासादवासिन्यायस्याविषयो यमिति ध्वनितं ॥ एतच्च सूत्रं प्रत्याख्यातुं शक्यम् ॥ प्रदेशवाक्ये ष्वे वप्रागु
 क्तस्य नासिका मनुगत इत्यस्य बायोगस्याश्रयणेन सकलेषु सिद्धिरिति हि क् ॥ तुल्यास्यप्रयत्नसवर्णम् ॥ नाल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्यु
 धयं यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह समानं सतस्य सवर्णो बोध्यः संज्ञाप्रदेशाः अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादयः ॥ यद्यपि तु लयो संमितं तुल्यमित्यवप्यर्थः
 नौवयोर्धर्मविषयमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसमितेषु इति सूत्रेण तुलाशब्दात्समितेः प्रदिक्षानुत्तरं ॥ तत्र
 प्ययं सदृशमात्रे रूढः शब्दः ॥ अस्यति उच्चारयंति अनेन वर्णानित्यास्यं बाहुलकात्करणेण यत् ॥ यद्वा ॥ आस्यदते अन्नं प्राप्य द्रवी भवतीत्यास्यम् ॥
 अन्ये ष्वपीति डप्रत्ययः अथवा अनेन द्रवी क्रियत इत्यास्यं अंतर्भावितप्यर्थात्कर्मणि डः परितः खातापरिखेति वत् ॥ तत्र भवमांस्थे ॥ ज
 ल्वादिस्थानं ॥ शरीरावपवाद्यत् ॥ यस्येतिलोपे हलो यमा मिति यलोपः नचाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः शक्यः यलोपकर्तव्ये तन्निषेधात् ॥

व्याप्रियंते ॥ तथा चतुर्थ्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्येति द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः यद्वा ॥ तुल्यः आस्ये प्रयत्नो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः आस्ये इति विशेष
पाहात् प्रयत्नव्युदासः आस्ये इत्येकत्वं विवक्षितं ॥ तद्वि तांतास्यशब्दोपादानसामर्थ्यात् ॥ तेन भिन्नस्थानानामर्थो व्युदासः यद्वा ॥ तुल्यः
आस्ये तुल्यास्यः मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः तुल्यास्यः प्रयत्नो यस्येति विग्रहः यद्वा ॥ आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः स तुल्यो यस्येति त्रिपदो
त्वविवक्षादिकं प्राग्बत् ॥ तदेवं समासचतुष्टयमपि भाष्ये स्थितं ॥ द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः त्रिपदो वा ॥ पूर्वभागे तत्पुरुषगर्भः उत्तरभागे वेत्ति ॥ तुल्य
शब्दस्य संबन्धि शब्दत्वाच्च येन सह तुल्यस्थानप्रयत्नं तेन सह सवर्णमिति लभ्यते ॥ नहि माता पूज्येत्युक्तैस्त्वसुतमाताभार्या पूज्यते किं तु पूज
कस्यैव मातेति दिक् ॥ तुल्यस्थानमिति किम् ॥ तुल्यप्रयत्नानामपि कचटनपानां माभूत् ॥ तेन तर्सेत्यत्र शरीरतिपकारलोपो न भवेत् ॥ य
त्प्रहणं किं ॥ चकारशकारयोर्माभूत् ॥ सति हि सावर्ण्ये वाकृश्र्यो ततीत्यत्र शकारलोपः स्यात् ॥ आभ्यंतरत्वविशेषणमप्येतदर्थमेव ॥ अ
स्ति हि स्वासाघोषविचारान्यबाह्यप्रयत्नसाम्यं च शयोरपि ॥ ननु अल्पप्राणत्वमहाप्राणत्वकृत्वोभेदोस्तीति चेत् ॥ किंतु नहि सर्वप्रयत्न
साम्यं विवक्षितं शक्यं ॥ अङ्कितदत्त्याद्यसिद्धिप्रसंगात् ॥ कडयोरपि बाह्यप्रयत्नभेदात् ॥ सर्वप्रयत्नसाम्यं हि स्वस्येनैवाप्यातिनतुपरे
ण ॥ तथा च सवर्णसंज्ञाप्राणयनमपि व्यर्थं स्यात् ॥ अणुदित्तुल्यास्यप्रयत्नस्येत्युक्तौ सर्वसाम्यं न स्यात् ॥ शरीरशरीरित्युक्तौ हलौयमां यमीत्य
त्रैव यथासंख्यप्रवृत्त्या पाहात्प्रयत्नमित्यादौ मकारस्येव शिण्ठीत्यादौ डकारस्यापि लोपो न स्यादिति हि सिद्धं ते सवर्णग्रहणं कृत्वा सचाप्यापि
दोषोपावत्प्रयत्नसाम्यं विवक्षायां तदवस्थ एव स्यात् ॥ अथ यावद्वाह्यसाम्यं यावदाभ्यंतरसाम्यं वा विवक्ष्येत एवमपि मधुलिङ्गस्थानमित्य
त्र शरीरशरीरिति सत्त्वे कस्यचित्प्रयत्नस्यैव चकारस्यैः स्वासाघोषविचारमहाप्रयत्नरूपबाह्यप्रयत्नचतुष्टयेनापि साम्यात् ॥ अथ स्थानप्रयत्न

शकौ विवेकः। अकुहविसर्जनीयाः कंठ्याः। इचुयशास्ता लब्धाः। ऋदुरषामूर्द्धन्याः। लतुलसादंत्याः॥ उपपधानीया औष्ठ्यः। एके कंठतालव्यो॥ ओ
 ६३ औकंठोष्ठ्यौ॥ वकारोदंतोष्ठ्यः॥ जिह्वामूलीयो जिह्वामूलस्थानः॥ अनुस्वरीनासिक्यः॥ यत्नोद्धिधा॥ अभ्यंतरोबाह्यश्च॥ तत्राभ्यंतरश्चनु
 र्त्वा॥ स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टताविरुतता संरुतता चेति॥ तत्र स्पृष्टता स्पर्शानां॥ ईषत्स्पृष्टता अंतस्थानां॥ इत्यस्यावर्णस्य प्रयोगे संरुतता॥ शास्त्री
 बेकार्ये तु विरुतता॥ प्रतिज्ञाफन इति अइउण् सूत्रे प्रतिपादितं॥ घृतः संरुता इति तु प्रातिशास्त्रोक्तत्वात् सर्वसाधारणं॥ ऊष्णानां स्वराणां
 च विरुतता॥ एषां च तुर्णामप्याभ्यंतरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात्॥ तथा हि॥ नाभिश्चदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम उर्द्धमाक्रामानुरः
 प्रभृतीनि स्थानान्याहंति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोष्णप्रमध्यमूलानित्तनूर्णोत्पत्तिस्थानं
 ताल्वादि सम्यक् स्पृशति तदा स्पृष्टता॥ ईषद्यदा स्पृशति तदा ईषत्स्पृष्टता॥ समीपावस्थानमात्रे संरुतता॥ दूरे त्वे विरुतता॥ अतएव इचु
 यशानां तालव्यत्वा विशेषेपि तालुस्थानेन सह जिह्वा प्रादीनां च वर्णोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक्स्पर्शः यकारे ईषत्स्पर्शः शकारे कारयोस्तद
 रेव स्थितिरित्याद्यनुभवं शिखाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयं। भाष्यकारास्तु नज्जलावित्यस्य प्रत्यारव्यानावसरे ऊष्णानां स्वराणां उर्द्धोद्धि
 तत्वं विरुतत्वं चेति बैलस्यण्यं वस्थंति॥ तदप्यनुभवानुसार्ये वेति सत्त्वे राकलनीपं॥ बाह्याः प्रयत्नाः पुनरेकादशा विचारः सर्वोद्धि
 नादोषोषो अघोषो अल्पप्राणो महाप्राण उदानौ नुदात्तस्वरितश्चेति॥ एते च वर्णोत्पत्तेः पञ्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निरुतते प्राणारव्ये वीथौ उ
 त्यर्थे ते॥ अतएव बाह्या इत्युच्यंते॥ गलविलस्य संकोचात्संवारः। तस्यैव विकासा द्विवारः। एतौ च संरुतविरुतत्वरूपाभ्यां अभ्यंतराभ्यां
 भिन्नावेव॥ तयोः समीपदूरावस्थानात्प्रकत्वादित्यवधेयम्॥ तत्र वर्णानां प्रथमद्वितीयाः शषस विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपधानीया

राम ६३

यमौचप्रथमद्वितीयौ। विरतकंठाः श्वासानुप्रदानाघोषावर्गयमानां प्रथमे अल्पप्राणा इतरे सर्वमहाप्राणाः वर्गाणां तृतीयचतुर्थी भंतस्था
हकारानुस्वारौ यमौचतृतीयचतुर्थी संवृतकंठानादानुप्रदानाघोषवंतो वर्गाणां तृतीया भंतस्था श्वाल्पप्राणायथात्तृतीयास्तथापंचम आ
नुनासिक्येषां प्रो गुण इति शिशासु स्थितं ॥ संग्रहश्च ॥ खयां यमाः खयः कः पैविसर्गः शरएवच ॥ एते श्वासानुप्रदानाघोषाश्च त्रिवृत्त
ते। कंठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृतानादभागिनः अयुग्मावर्गयमगायण श्वाल्यासवः स्पृक्तः यद्यप्येतेवाह्याः सवर्णं संज्ञायामनुपपन्नानि स्त
थाप्यन्तरङ्गमत्वपरीक्षायामुपयोस्यन्त इतीह आभ्यंतरत्वविशेषणव्यावर्त्यतया व्युत्पादिताः ॥ नन्विह सूत्रे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थम् ॥ तद्वि
तांतास्यशब्दबलादेवनाल्वादिस्थानस्य प्रयत्नस्य चलाभादिति चेन्न ॥ प्रत्येकव्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानात् ॥ तेन स्थानप्रयत्नोभ
यसाम्ये सत्येव संज्ञानत्वन्यतरसाम्येपि ॥ एवं स्थितेयत्फलितं तत्स्पृत्वार्थमुपन्यस्यते ॥ अष्टादश अक्षरैः परस्परं सवर्णाः एवमि व
र्णोवर्णौ ॥ ऋकारा अष्टादश ॥ लृवर्णास्तद्द्व्यदशैति त्रिंशन्मिथः सवर्णाः लृवर्णस्य दीर्घानसंतीत्युक्तत्वात् ॥ ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्य
स्योपसंख्यानाच्च ॥ एवस्तु द्वादशद्व्यदशमिथः सवर्णाः ननु एकारैकारौ ओकारौ वा मिथः सवर्णौ ॥ यथाचैतत्तथा अदुःखित्यत्रैव प्रतिपा
दितं ॥ अकारेणाप्येचानसावर्ण्यं ॥ प्रयत्नभेदादिति इहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ॥ अतएव एदैतोरपिशकारेण नसावर्ण्यमिति तेषां नाञ्जलाविति सू
त्रे उदाहरणत्वं नास्ति ॥ नचात्र स्थानभेदे ननिर्वाहः एचामकारेण सह कंठस्थानसाम्यात् ॥ एदैतोः शकारेण सह तालुस्थानसाम्यात् ॥ नहि
यावत्स्थानंतत्साम्यं विवक्षितं ॥ अमडुणानां स्वदर्थैः सह असावर्ण्यामिनेः यवत्तानां सानुनासिकानिरनुनासिकानामसावर्ण्यापत्तेश्वा
नहिनिरनुनासिकानामपि नासिकास्थानम् ॥ येन सर्वसाम्यं स्यात् ॥ ननु तद्वितांतास्यशब्दबलात्ताल्वादि साम्यमात्रं लभ्यते ॥ ओष्ठात्प्रभृति

श. की. ६४ प्राक्काकलकाहि आस्यं ॥ काकलकंचग्रीवायाउन्नतप्रदेशः बंकंठमणिरित्याचसते ॥ तत्कथं नासिकास्थानभेदेनासवर्णत्वमापाद्यतइतिचेत्
 ॥ नासिकाहिनवाह्यावर्णोत्पत्तौनिमित्तं ॥ तत्र जिह्वायादिव्यापारविरहात् किंतु अंतरास्येविततंचर्मास्तिपणवसवचर्मवत् ॥ तत्संबद्धेने
 स्वाविशेषोनासिका ॥ सैववर्णोत्पत्तौनिमित्तमिति सिद्धंतात् ॥ तस्याश्च ओष्ठादिभ्योः विशेषात् वर्ग्योवर्ग्येणसवर्णः तुल्यास्यप्रयत्नत्वात्
 ॥ रेफस्यरेफसवर्णः सवमूष्णापि ऊष्णाणसवर्णानत्वन्ये ॥ तुल्यास्यप्रयत्नत्वात् शषसहानां यथाक्रमं इकारस्मृकारलका
 राकाराः सूत्रकारमतेषुपितुल्यास्यप्रयत्नास्तथापिनसवर्णानज्जलावितिनिषेधात् ॥ भाष्यकारमतेतुप्रयत्नभेदस्येतिवक्ष्यते ॥ इहस्था
 नभेदादप्राप्तोसवर्णसंज्ञांविधानुंवात्तिकमारभ्यते ॥ ऋकारलकारयोः सवर्णविधिरिति ॥ होतलकारः होतृकारः उभयांतरतमलकाद्यंत
 रतमश्चहीर्घानसंभवतीति परिशेषाद्कारः स्यादेतत् ॥ अकः सवर्णेदीर्घइत्यत्रऋतिऋवावचनं लृत्तिल्लवो वचनमिति वक्ष्यति ॥ तस्यायम
 र्थः अकः सवर्णेऋतिपरे पूर्वपरयोः स्थानेवाऋ अयमादेशो भवति ॥ द्विमात्रोयं ॥ मध्येद्वौरेफौ ॥ तपोरेकामात्रा ॥ अभितोऽभक्तेरपरा ॥ पूर्व
 स्मृष्टश्चार्थः ॥ तत्रप्रयत्नभेदादकारेणाग्रहणादनचत्वादीर्घसंज्ञायाअभावादप्राप्तोयंविधीयते ॥ लृत्तिल्लवेति ॥ अयमपिद्विमात्रः पूर्वस्मृष्ट
 श्च ॥ मध्येद्वौलकारौतपोरेकामात्रा अभितोऽभक्तेरपरा ॥ पूर्ववदप्राप्तेविधीयते ॥ तत्रवावचनमिति वाशब्दोदीर्घसमुच्चयार्थो भविष्यति ॥ वा
 स्याद्विकल्पेपमयोरेकार्थेपिसमुच्चयेइत्यभिधानात् ॥ तेनाप्राप्तएवहीर्घो भविष्यति ॥ तत्किंसवर्णसंज्ञया ॥ ननु लृत्तिल्लवेत्यत्रसंवर्णइ
 त्यनुवर्तते नवाआद्ये होतलकारइत्यत्रऋलवर्णयोः सवर्णसंज्ञाविधानं विनानेष्टसिद्धिः अन्येदधूकारोमधूकारइत्यादावतिप्रसंगः इ
 तिचेत् ॥ न ॥ प्रथमवार्तिकेऋतीत्यपनीयऋनइतिपंचम्यन्तपाठेसर्वसामंजस्यात् ॥ सवर्णइतिचपूर्ववार्तिकेनुवर्तते ॥ तेनधात्रंशइत्या

दौनातिप्रसंगः द्वितीयवार्तिके तु सवर्ण इति निवृत्तं ॥ ऋत इत्यनुवर्त्तते ॥ तस्मात्कः सवर्ण इत्यत्र अवश्यकर्त्तव्येन वचनद्वयेनैव सकलनिर्वाहक
कारलकारयोः सवर्णविधिप्रतीहस्यं वार्तिकं व्यर्थमिति ॥ मैवं ॥ इह त्ययेकं वार्तिकं माश्रित्य षाष्ठवचनद्वयप्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ तथा हि
॥ तद्वचनद्वयं कुर्वतापि रेफद्वयलक्ष्यं रद्वयगर्भयोस्तद्विधेययोरचत्वं तावदेष्टव्यं ॥ तन्निर्वाहार्थं वर्णसमाप्तायेतौ पठनीयौ ॥ अन्यथा द्विविधा
नमात्रमनयोः स्थानत्वचकार्येषु तः तद्विधाने हि अचञ्चेति परिभाषया अच इत्युपतिष्ठते ॥ ननु ईषत्सृष्टस्यानचत्वात्माभूत्सु तद्वचनस्य
तु ऋकारस्याचत्वेन पुनः सिद्धे वेति चेत् ॥ सत्यं ॥ विवृतः पुनः सिद्धः ईषत्सृष्टौ तु पुनोरेफद्वयलकारद्वयगर्भेन सिध्यतः अतएव संज्ञा
मात्रेणापि न निस्तारः ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेस्तावन्मात्रेणा निर्वाहात् किंतु अणुसुपाठसंबन्धव्य इत्युक्तं ॥ सतित्वणुसुपाठे तन्मात्रमात्र
योरपि ग्रहणात्सु तसंज्ञायां सत्यां पक्षे ईषत्सृष्टौ पुनो भवतः एवे स्थितेषां वचनद्वयं मास्तु ॥ तद्विधेययोरपि द्वितीयतयो अकः सवर्ण इत्यने
नैव सिद्धेः ॥ ननु स्थानेन्तरतमपरिभाषया विवृतस्य स्थानिनो विवृतावेव दीर्घो स्यात् ॥ नत्वीषत्सृष्टाविति चेत् ॥ न ॥ रेफद्वययुक्तस्य स्थानिनो रे
फद्वययुक्तस्य बादेशः सुसदृश इत्यपि हि संभवति तथा च किं रेफद्वययुक्तत्वमादत्तव्यं किं वा विवृतत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेन पर्यायेणो भ
यप्रवृत्तौ सिषाधयिषितस्य रूपद्वयस्य निर्वाहात् ॥ लृकारेपि कदाचिद्दकारान्तरतमो विवृतदीर्घः कदाचिद्दकारान्तरतमोलकारद्वयगर्भ ईषत्सृ
ष्ट इति सकलेषु सिद्धेः तदेवं षाष्ठवचनद्वयं न कर्त्तव्यमिति स्थितम् ॥ ननु तदेवास्त्वसंज्ञाविधानं तु मास्त्विति चेत् ॥ न ॥ वचनद्वयारंभे गोरव
स्थस्य ष्टत्वात् ॥ किंच ॥ संज्ञाभावे ऋत्यकः उपसर्गादिति उरणरपर इत्यादिषु ऋकारेण लृकारग्रहणं न स्यात् ॥ नचैवं सिद्धांतपित्तवल्का
र इत्यादौ रपरत्वप्रसंगः रप्रत्याहारपरत्वस्य कश्चिन्मात्रेण तया लपरत्वसिद्धेः ऋदितास्त्वदितां च धातूनामनुबंधकार्येषु संकरस्तु न भवति धातूपदेशे ष्ट

श.कौ ६५ श्यगनुबंधकरणसामर्थ्यात् ॥ विधिवाक्येष्वपि पृथगनुवादसामर्थ्यात् ॥ अन्यथा हि सर्वान् ऋदित एव लृदि त एव वा पठित्वा विधावपिते नैव रूपेणा
 नुवदेत् ॥ संभवत्यैकरूप्ये वैरूप्याश्रयणायोगात् ॥ नाज्झलौ ॥ अज्झलौ मिथः सवर्णौ नस्तः अकारहकारयोरिकारशकारयोः ऋकारषकारयो
 र्लृकारसकारयोश्चेति स्थलचतुष्टये पूर्वसूत्रेण प्राप्तं सावर्ण्यमनेन निषिध्यते ॥ तेन आनडुहं चर्मवैपाशो मत्स्य इत्यत्र यस्येति चेत् ऋहकारशका
 रयोर्लोपो न अन्यथा हि यस्येत्यनेन दीर्घाणामिव हकारशकारयोरपि ग्रहणं स्यात् ॥ तथा देडुहस्तः दधिशीतं कर्तृषुं इत्यादौ सवर्णदीर्घः स्यात्
 ॥ दधिसान्द्रमित्यादौ यणादेशश्च स्यात् ॥ इह अज्झलौ कस्यापि न सवर्णौ स्त इति वाक्यार्थे न ग्राह्यः संज्ञारंभवैशर्घ्यापत्तेः विहितप्रतिषिद्धत्वेन वि
 कल्पे तुलाघवात् तुल्यास्यप्रयत्नवेत्येव सूत्रयेत् ॥ नाप्यचामज्झिर्हलाहल्भिः सावर्ण्यनिषिध्यते ॥ नाज्झलावित्यत्रैव सूत्रे सवर्णदीर्घस्य
 झयोह इति पूर्वसवर्णादेशस्य च निर्देशात् ॥ ननु झलेवात्र निर्दिष्टे न तु हल् ॥ तावतैवेष्टसिद्धेरिति चेत् तर्हि दीर्घनिर्देश एव ज्ञापकोऽस्तु ॥ तेन हि
 अचामज्झिः सावर्ण्यमनिषिद्धमिति ज्ञापिते परिशेषाद् अज्झलोर्मिशो निषेध एव पर्यवस्यति ॥ झरो झरि सवर्ण इति ज्ञापकाच्च ॥ यत्तु नाण् शला
 वित्येव कुतो न सूत्रितमिति ॥ तन्न ॥ कर्तृषुं दधिसान्द्रमित्याद्यसिद्ध्या पत्तेः ऋलृकारयोरनणत्वात् ॥ ग्रहणकसूत्रातिरिक्ते पूर्वसवर्णानि सू
 क्तत्वात् ॥ अस्तु बापरोण् तथाप्यजपे स्या व्यक्तौ गौरवमेव स्यादिति अच्ग्रहणमपनीयाण् ग्रहणं क्रियतामिति शंकाया गर्भस्वप्तिनैव गत
 त्वात् ॥ शलंशेतु व्यक्तिलाघवे सत्यपि वर्णोच्चारणे विशेषो नास्तीत्येवोत्तरं ॥ वस्तुतस्तु नाकृशालवित्येव सूत्रपितुमुचितं ॥ स्यादेतत् ॥ शरां
 शर्भिरपिसावर्ण्यनिषिद्धे त ॥ ते हि इकारादिभिर्गृहीतत्वादेव संज्ञकाः हल् षूपदेशाद् हलश्च ॥ नचास्मादेव निषेधादिकाराद्यो न सवर्णो इ
 ति वाच्यं ॥ एतद्वाक्यार्थबोधात् प्राक्पदार्थोपस्थितेरावश्यकतया तस्यामवस्थायामिकारादिभिः शरामुपस्थापनस्य दुर्वारत्वात् ॥ ततश्च प

राम
 ६५

रशताः रामष्यष्ठः यशस्सारमित्यादौ ग्रहोद्गरीत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ ततश्चैकैकत्रशत्रयं श्रूयेत् ॥ दूष्यते तु ह्ययं ॥ तथा च पूर्वपक्षवार्तिकं
॥ अज्वलोः प्रतिषेधेशकारप्रतिषेधो ज्यूलत्वादिति ॥ अत्रशकारग्रहणं शरामुपलक्षणं किंच ॥ अवर्णस्याष्टादशधाभिन्नस्य परस्परं साव
र्ण्यं न स्यात् ॥ ततश्च दंडाग्रमित्यादौ दीर्घो न स्यात् ॥ तथा हि ॥ हकारेण ग्रहणात्कारो हल् असुपाठाच्चाच् न चास्मिन्नेव सूत्रेण तस्य प्रवृत्तिः येन प्र
हणकशास्त्रमस्मावर्णान् प्रवर्त्ततेति ॥ अत्र सिद्धान्तं वार्तिककार एवाह ॥ सिद्धमनच्त्वाद्वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति ॥ तत्र सूत्रप्रत्याख्ये नोत्तरं
प्रथमवार्तिकेभिरेतं ॥ तथा हि ॥ शिखावाक्ये विरुत्तमूष्णान् इति योगो विभज्यते ॥ तत्र च ईषदित्यनुवर्त्तते ॥ स्वराणां चेति विरुत्तमित्यनुवर्त्त
ते ॥ ईषदिति निवृत्तं ॥ तथा च प्रयत्नभेदाद्दूष्यस्वरयोः सावर्ण्यं प्राप्तौ किं सूत्रेण ॥ तथा च शरामनच्त्वादेव सिद्धमित्यर्थः ॥ उपलक्षणं च ईषकार
स्याहल्त्वादित्यपि बोध्यम् ॥ सूत्रारंभमभ्युपेत्येदं ॥ वस्तुतस्तूक्तरीत्या सूत्रमेव नारंभणीयमित्यर्थः ॥ ईषदित्यस्याननुवृत्तिं समानप्रयत्नतां च
स्वीकृत्य सूत्रारंभपक्षेऽप्याह ॥ वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति ॥ अयमाशयः इह पूर्ववर्णानामुपदेशः तत इत्संज्ञा ॥ तत आदिरस्ये न सहेतेति प्रत्याह्वा
रसिद्धिः ततो नाज्यलावित्येतद्वाक्यार्थबोधः ततोपवादविषये परिहारेण सवर्णसंज्ञमित्यस्येति ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः न त्वेतत्सूत्रनिष्य ॥
त्तिसमये ॥ अन्यथा एतत्सूत्रेणैव इकारशकारादीनां सावर्ण्यनिषेधादिकारेण शकाराग्रहणेऽपि अज्यूलत्वादिति हेतोरसिद्ध्या विदीयः पूर्व
पक्षो असंभवदुक्तिक एव स्यात् ॥ अथ परार्थज्ञानस्य वाक्यार्थबोधहेतुतया एतद्वाक्यस्य परार्थबोधकाले एतद्वाक्यार्थग्रहाभावादिह सूत्रे
इकारेण शकारग्रहः स्यादेव इतः पूर्वसावर्ण्यनिषेधाग्रहादिति ब्रूषे तर्हि इतः पूर्वग्रहणकशास्त्रमेव न निष्यन्नमिति कथं न पर्यालोचयेत् ॥ नन्वेवं सु
त्यास्यप्रयत्ननाज्यलावित्यादौ अक्ः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घोऽपि न प्रवर्त्ततेति चेन्न ॥ सवर्णसंज्ञाद्युत्तरकाले प्रवर्त्तमानस्य दीर्घशास्त्रस्य दंडाद

कादाविवेहाप्यप्रतिक्रमप्रवृत्तिकत्वात् ॥ उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वाविशेषात् ॥ नचसवर्णदीर्घविधानात्प्रागेतत्सूत्रार्थबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् ॥ पदार्थोपस्थितिप्रभृतिसामग्रीसंपन्नौसत्यासाधुत्वबोधकवाक्यार्थज्ञानविलंबेनशाब्दबोधेविलंबादर्शनात् ॥ अन्यथाव्याकरणशास्त्रपरिशौलनविकलानांकापिशब्दबोधेनस्यात् ॥ तथावैयाकरणानामपिव्याकरणसूत्रघटकशब्देषुव्याकरणादेवसाधुत्वबोधेनदुत्तरकालेचवाक्यार्थविगतौआत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकाणांदुर्वारत्वादितिदिक् ॥ साधुत्वज्ञानं तुनशाब्दबोधेहेतुः अस्तुवाअभियुक्तवाक्यत्वेनसाधुत्वानुमितिः ततःशाब्दबोधेजातेलक्ष्यांतरेष्विवलक्षणवाक्यांतर्गतैष्वपिब्रह्मप्रवृत्तिरितिदिक् ॥ वस्तुतस्तुशरांपरस्परसावर्ण्यनिषेधेसत्यपिनसतिः परःशतादिषुहिरूपद्वयंसिद्धान्तेषीष्यते ॥ शनात्पराणीतिविग्रहेकर्तृकरणेरुताबहुलमितिबहुलवचनाद्वासुष्पुपेतिवासमासेरुतेपारस्करादित्वात्सुटिसकारस्यश्रुत्वं ॥ ततो नचिचेतिद्विवचनाननुशरोचीति अनचीतिवाहित्वेनिषेधोक्त इतिचेन्न ॥ तत्रनाज्जलावितिनिषेधादिकारेणशकाराग्रहणात् ततोऽशरोऽशरीतिलोपविकल्पाद्द्विशकारं त्रिशकारंवास्त्वमिति ॥ सावर्ण्यनिषेधेपिसिद्धान्त्येवेदंरूपद्वयं ॥ अनचिचेतिद्वित्वस्यापिवैकल्पिकत्वात् ॥ तत्रद्वित्वस्यवैकल्पिकत्वं यरोनुनासिकेऽनुनासिकोवेत्यतोवेत्यनुवर्तनंनस्तिवैकशाकल्पस्येतिपाक्षिकनिषेधाद्दालोपस्यवैकल्पिकत्वंतुज्ञयोहोन्यतरस्यामित्यतो न्यतरस्याग्रहणानुवर्तैरित्यवधेयं ॥ तस्मात्सावर्ण्यसत्यसनिवापरशशताइतिद्विशकारकत्रिशकारकरूपयोरविशेषः परशशताद्यास्तेषांपरासंख्याशतादिकात् इत्यमरः एवंरामध्वजोयशस्सारमित्यादावपि ॥ अतएवभाष्ये अपरआहेत्युपक्रम्यवार्तिकद्वयमपिएकहेतुतयाव्याख्याय अस्तुवाग्रहणमिकारादिभिः शंकारादीनामितिवाक्यशेषाध्याहारेणप्रतिज्ञाविकल्पार्थोवाशब्दइतिव्याख्यातं ॥ तत्रअपरआहेत्यपरितोषोद्भावनं ॥ तद्दीजंतुउक्तरीत्याशर्षुसाव

ष्यनिषेधानिषेधयोः फलाविशेषेपि प्रागुक्तरीत्या दंडाग्रमित्यादि न सिद्धेत् ॥ तदर्थं च सूत्रप्रत्याख्या नस्य वाक्यापरिसमाहित्यापस्य वा आश्र
 यणे आवृत्तकेशराशभिः सावर्ण्यभावाभ्युपगमो निर्मूलस्येति ॥ स्यादेतत् ॥ अगृहीतसवर्णानामेव नाज्जलाविति निषेध इति तावत्स्थितं
 ॥ तथा च ईकारदीनां प्राकारादिभिः सावर्ण्यनिषेधात्कुमारीशेतद्व्यादौ सवर्णदीर्घः स्यादित्याशंक्य अर्चीत्यनुवृत्त्या समाहितं ॥ स्वस्थि
 ते मालासु इत्यादौ षत्वं स्यात् ॥ हकारेण आकारग्रहणे सति गौरीष्वदित्यादिव दिणः परत्वानपायात् किंच ॥ विश्वपाभिरित्त्रहो ढ इ
 ति ढत्वं स्यात् ॥ वागीशीरित्यत्र द्ययोहो न्यत्तरस्यामिति आकारस्य घकारः स्यात् ॥ गासीध्वमित्यत्र दृणः षीध्वमिति मूर्द्धन्यादेशः स्या
 त् ॥ दासीष्टेत्यादौ दादेर्धातोर्घ इति घत्वं स्यात् ॥ राम आयातीत्यादौ हशिचेत्युत्वं स्यात् ॥ देवा आयातीत्यादौ हलिसर्वेषामिति नित्यो यलोपः
 स्यात् ॥ चारवापितेत्यादौ यस्य हल इति यलोपः स्यात् पूयेनापितेत्यादौ क्यस्य विभाषित्यलोपः स्यात् ॥ निचाप्येत्यादौ हलो यमामिति यलोपः
 श्रस्यदिति बहुप्लुवप्रसंगः अत्रोच्यते ॥ आकारस्य हकारो न सवर्णः ततोप्याकार इति अइउण् सूत्रोदात्तशिखारीत्याभिन्नप्रयत्नत्वा
 त् ॥ सवर्णेण ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति वार्तिकमते तु हकाराकारयोरेकज्ञात्यनाक्रान्तत्वादेव नातिप्रसंगः यद्वा ॥ आकार
 सहितोच् आचू स च हलच् आज्जलो इति सूत्रे आकारप्रश्लेषो व्याख्येयः तेन आकारस्य अर्चोच् हल्भिः सह सावर्ण्यनिषिध्यते ॥ आकारप्रश्लेषे लि
 गंतुकसमयवेलासुतुमुनित्यादिनिर्देशाः अत्रपक्षे आश्च आश्चेति द्वंद्वे न सवर्णदीर्घेण नाज्जलाविति सूत्रे दीर्घात्परः पुतोपि निर्दिष्ट इति व्याख्येयं
 तेन यियासो इत्यादौ गुरोरनृत इत्यादौ पुनादाकारात्परस्य सनः सस्य षत्वं नेत्यवधेयम् ॥ भाष्यमते तु ऊष्णामीषद्विरुतताभ्युपगमेन सावर्ण्य
 षत्किरेव नास्तीति सूत्रप्रत्याख्यानात्सकलमनाविलम् ॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादेव नुर्थमान्दिकम् ॥ ४ ॥

श. की
६७

श्री गणेशाय नमः ॥ ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ईदूदेदंतद्विवचनं प्रगृह्य संज्ञं स्यात् ॥ हरी एतौ विष्णु इमौ गंगे असू ॥ तपरकरणमसंदेहार्थमि
ति वृत्तिकाराः अन्यथा हि यणादेशे कृते ह्रस्वस्या येनि ईश इत्यपि संभाव्येत ॥ इतश्च अकुर्व ह्यत्रेत्यादावतिप्रसंगः स्यादिति भावः भाष्येतु व्यक्तः
पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति पक्षमाश्रित्य गुणांतरयुक्तानां दीर्घाणां संग्रहार्थं तपरकरणमित्युक्तं ॥ इदंच ईदिति प्रथमतकारस्यैव फलमि
त्यवधेयं ॥ तावत्तेव उकारेपिसिद्धेः तात्पर्य इति पंचमीसमासपक्षस्यापि स्थितत्वात् ॥ एकारस्य तु अणत्वादेवाणुदित्सूत्रेण सूत्रेण सूत्रेण ग्राहक
तासिद्धेः ईदूतोः परमणत्वाद्गुणांतरयुक्तसंग्रहाय युक्तो यत्नः ॥ तस्याद्वाप्यमनेपि ईदूतोस्तपरकरणमसंदेहार्थमेव गुणानामभेद
कत्वे तु ईदित्यपि नथेत्यभिप्रेत्य एकसूत्रं वृत्तिकृद्भिरुक्तम् इह तपर इति सूत्रे पंचमीसमासो मास्त्वित्यभिप्रेत्य ऊदिति तथा अतपर एव ए
कारो निर्दिष्ट इत्यपि सुवचं स्यादेतत् ॥ असंदेहायापि क्रियमाणं तपरत्वं पुतं व्यावर्त्तयेदेव ॥ घटा यो न्मीलितचक्षुः पटं न हि न पश्यतीति
न्यायात् ॥ अथायं दकारः ऋदोरविति वदिति चेत् ॥ एवमपि एकारो गृह्यतु पुतं ॥ अणत्वात् ॥ नत्वीदूतो ॥ वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन
नणत्वात् ॥ जातिपरो निर्देश इति चेत् ॥ तर्हि ह्रस्वव्यतिप्रसक्तिः ॥ दीर्घव्यक्तिरपि विशेषणी भूता विवक्षितेति चेत् कथं तर्हि पुतसंग्रहः ॥
चपुतव्यावृत्तिरिष्टेति वाच्यम् ॥ अग्नी ३ इतीत्यत्रा पुतवदुपस्थित इति सूत्रेण पुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे निषिद्धेः प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य
नस्येष्यमाणत्वात् ॥ अपुतवदित्यस्य तु देवदत्तेतीत्यादौ चरितार्थत्वाद्द्वैयर्थ्यं न शक्यं ॥ तथा च षा षे वार्त्तिकं ॥ वद्वचनं पुतकार्यप्रतिषे
धार्थं पुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्य पुतप्रतिषेधप्रसंगो न्येन विहितत्वादिति ॥ अत्राह भाष्यकारः ॥ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्याश्रयणात् प्रगृह्य
संज्ञाप्रतिपुतो सिद्धः तथा च हि मात्रत्वबुद्धेरप्रतिघातात् सिद्धा संज्ञा कार्यकालपक्षे परं प्रगृह्य संज्ञाया अप्यणो प्रगृह्यस्येत्येतद्देशत

राम
६७

यातांप्रतिपुनस्यसिद्धत्वेनानुनासिकः प्रवर्ततेवेति स्यादेवदोषः॥ एतेनाग्नी ३ इतीत्यादौ प्रकृतिभावोपिव्याख्यातः॥ पुनप्रगृह्याअची
तिज्ञापकास्वरसंधिषुपुनस्यसिद्धत्वेपिसंज्ञांप्रत्यसिद्धत्वानपायात्॥ यथोद्देशपक्षएवेहाश्रीयतइत्युक्तत्वात्॥ वस्तुतस्त्वनुनासिक
प्रवृत्तिभयेनैवेहयथोद्देशपक्षाश्रयणं॥ प्रकृतिभावस्तु कार्यकालपक्षेपिसूपपादः॥ नचप्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनैकवाक्यतापन्नोसंज्ञां
प्रतिपुनस्यसिद्धतयात्रिमात्रस्यसंज्ञादुरुपपादेतिवाच्यं॥ पुनस्यसिद्धतायांवीजाभावात्॥ यत्तूक्तंपुनःप्रकृत्येत्येतदेवज्ञाप्रकृति
। तन्न। पुनशब्देनतत्स्थानिनलक्षणयासर्वसामंजस्यात्॥ नचैवंलक्षणैवदोषइतिवाच्यम्॥ श्रुतार्थापत्तिमूलकवाक्यांतरकल्पना
पेक्षयालक्षणायाएवाभ्यर्हितत्वात्॥ अस्तुवाविशेषापेक्षंज्ञापकं॥ सिद्धःपुनःपुनत्वप्रयुक्तेप्रकृतिभावइतिननुप्रगृह्यत्वप्रयुक्तेपि॥ तस्मा
त्कार्यकालपक्षमाश्रित्यप्रकृतिभावस्यसमर्थयितुंशक्यत्वेपिअनुनासिकप्रवृत्तिवार्णायैवेहयथोद्देशपक्षाश्रयणमितिस्थितम्॥ अत्र
हरदत्तः॥ यद्यपिसंज्ञायामसिद्धःपुनस्तथाप्यनुनासिकपर्युदासेसिद्धएवततश्चयस्यानेनसंज्ञाकृताद्विमात्रस्यनसोनुनासिकविधौस्थानी
किंतुत्रिमात्रः॥ नचस्थानिवद्भावात्तस्यापिप्रगृह्यत्वंअलविधित्वात्॥ किंचअवश्यंतिद्धःपुनःस्वरसंधिष्वित्याश्रयणीयम्॥ इंडआढकमि
तिपुनस्यदीर्घेणनिवृत्तिर्यथास्यात्॥ अतएवसुश्लोका ३ इति सुश्लोकेतिइत्यत्रगुणोभवेत्पुनमेवनिवर्तयतिननुस्थानिनम्॥ अथथा
त्यादेशरूपेपुनःश्रूयेततदिहयथोद्देशेपिसंज्ञापरिभाषेकथमिवेष्टसिद्धिः॥ कथंवायंशेषुनपूर्वापरविरोधइतिविपश्चितः प्रष्टव्याइतिअ
त्राहुः॥ यद्यपिद्विमात्रस्त्रिमात्रेणपत्तस्तथापिपूर्वत्रासिद्धमितिशास्त्रसिद्धत्वबोधनात्रिमात्रेपिद्विमात्रएवायमितिबुद्ध्याप्रगृह्यसं
ज्ञाक्रियतेअतएवअसुनेत्यत्रमुत्वेकृतेतदुपजीवनेननाभावेचकृतेसुपिचेतिदीर्घीमुशब्देएवदशब्दोयमितिबुद्ध्याप्राप्नोतिनत्परिहा

श. की. ६८

रायतंत्रावत्याद्याश्रयणेन नाभावे कर्त्तव्ये कृते च सति मुभावो नासिद्ध इत्यष्टमे व्याख्यातम् ॥ कृन्ने जन्तुसूत्रे च सन्निपातपरिभाषया समाहि
 तम् ॥ नत्विह हि मात्रे कृतां संज्ञां स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रे आनयामः येनानसुविधाविति निषेधः शंक्येत न हिरजत भ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं
 गोचरयतीति युक्तं सतावानेव परं विशेषः रजतभ्रमोऽनाहार्यः प्रवर्त्तकः ॥ इह तु शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यो रोपितत्तच्छास्त्रप्रवृत्तावप्रवृ
 त्तौ च नियामक इति ॥ तदेतत् कैष्यते नैव स्फुटीकृतम् ॥ यदाह शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च पुनै बुद्ध्यावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने हि मात्र
 त्वबुद्धिः प्रवर्त्तते तथा च वस्यति असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति ॥ षत्वतु कोरसिद्ध इत्येतत् सूत्रस्थवार्त्ति
 कमितं ॥ उत्सृज्यते निवर्त्तते आदेशेनेत्युत्सर्गस्थानीसलक्षणं निमित्तं यस्य कार्यास्यनुगादेशस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ तथा चैकरूप्यार्थं
 सर्वत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवेति भावः ॥ एतेन यस्यानेन संज्ञा कृतानसो नुनासिकविधौ स्थानीति प्रथमदूषणमुद्धृतम् ॥ यदपि दंडाढकंसु ॥
 श्लोके नीत्यादौ आदेशः पुनः श्रूयेतेति तदपि न ॥ उक्तरीत्या तत्राप्यादेशेन पुनस्त्यैव निवृत्तेः ॥ पुनोर्मेयापह्नियत इति बुद्धिः परंतस्य नास्ती
 त्यन्यदेतत् ॥ यत्तु षष्ठभाष्यकारो वस्यति सिद्धः पुनः स्वरसंधिष्विति तत्तु इहा नुनासिकपर्युत्सासानुरोधाद्यद्योदेशपक्ष एवाश्रयणीय इति
 स्थिते स्वरसंधिसामान्यापेक्षतापकाश्रयणेपि न दोष इत्याशयेन न तु सामान्यापेक्षतायामेव किंचिदाग्रहबीजमस्तीति दिक् ॥ मनुहाहर
 णे पुईदादिकमेव हि वचनं न तु तदन्तमिति चेन्न व्यपदेशिवद्भावेन तदंतत्वात् ॥ ननु ईददेदत्तं हि वचनं नमित्येव कथं न व्याख्यातम् ॥ एवं हि
 सति व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयणीय इति चेन्न ॥ कुमार्यै रगारं कुमार्यै रगारं वध्वोरगारं वध्वे गारमित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन हि वचनांते अतिव्याप्तेः
 ॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति सुप्रतिहंतं पदमित्यत्रांतग्रहणेन ज्ञापितत्वाच्च ॥ एतेन ईदाद्यन्तं वद्विवचनं तदंतं प्रगृह्यं कुमा ६८

रा. म.

र्प्यगारादौ तु सकारांतं द्विवचनं न त्वीदाद्यनमिति परास्तम् ॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंताग्रहणात् ॥ यत्तु अस्मिन् न्यसे दूषणांतरमुक्तम् ॥
 अशुक्लेशुक्लसमपद्येतां शुक्त्यास्तां वस्त्रे इत्यत्र शब्दांतरप्राप्त्या अनित्यं लुक् बाधित्वा परत्वाच्छ्रीभावे कृते तस्य लुकिप्रत्ययलक्षणानु-
 क्ती इत्यस्य प्रगृह्यता स्यादिति तन्न अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगोपिलुग्बाधत इति परिभाषया औकारस्यैव लोपात् ॥ तस्य ईदाद्यंतत्त्ववि-
 रहात् ॥ अस्ततर्हि ईदादिविशेष्यं तथाच द्विवचनसंज्ञं ईदादिप्रगृह्यमित्यर्थे इति चेन्न गंगे इत्यादेः सिद्धावपि ह प्रयेते इत्याद्यसिद्धेः द्विव-
 चनावयवोत्थयमेकारो न तु द्विवचनम् ॥ किंच ॥ प्रगृह्यमित्यस्य सन्निहितत्वाद् द्विवचनमेव संज्ञिनत्वीदादिविप्रकृतत्वात् ॥ तस्माद्यथा व्य-
 ख्यातमेव मनोरमम् ॥ अत्र वृत्तिकाराः ॥ मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवरोदसीवदंपतीवजंपतीवेत्युदाजन्तुः ॥ मुनि-
 श्रयानुक्तत्वाद् प्रमाणमिदमिति कैयटादयः ॥ संबद्धिः समानन्यायतया अन्येषां मुनिश्रयानुक्तानां वृत्तिकृन्मात्रोक्तानां तुरीयस्येष्टिः
 शंसिदुहिगुह्यो वा कृतमेकेच्छंदसि ॥ भाषायांच अंगगात्रकंठेभ्यस्त्विष्यते इत्यादीनामनादत्तव्यतोक्ता ॥ मणीवोष्टुस्पलेवेते इति तु इ-
 वार्थकेन निर्वोह्यमित्याहुः ॥ न्यासकारस्तु संबुद्धौ शाकल्यस्येताविति शाकल्यग्रहणस्येष्टिं हावलोकितन्यायेनेह संबंधाद्यवस्थितवि-
 भाषाश्रयणाच्चैतलभ्यत इत्याह ॥ केचित्तु इवार्थेयं वशब्दः प्रयुक्तो भीमो भीमसेन इति वत् ॥ कादं वखंडितदलानि वपंकजानि इत्यादिवच्चे-
 त्याहुः ॥ वस्तुतस्तु बह्वयथातथैवं साम्य इत्यमरग्रंथे ववेति पाठमाश्रित्य शात्रवववपुयश इति कालिदासप्रयोगस्य तद्व्याख्यात् भिरुदा-
 हरणात् संबन्धस्थं ॥ युक्तश्चायमेव पाठः ॥ प्रातिपदिकप्रक्रमे तद्धितस्य वतेरननुगुणत्वात् ॥ एतेन स्फुटोत्पलाभ्यामलिदंपतीव तद्विलो-
 चनाभ्यां कुचकुड्यलाशया ॥ निपत्यविंदूत्तदिकज्जलाविलौ मणीवनीलौ तरलौ विरेजतुः ॥ इति श्रीहर्षप्रयोगोपिगताथः ॥ अदसोमात्

श.कौ.
६९

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्योस्तः॥ अमीर्दशाः॥ रामकृष्णावमू आसाते॥ नच असूदत्युदाहरणं पूर्वसूत्रेण गतार्थमिति वाच्यम्॥ तस्मिन्कर्त्त
व्ये सुत्वस्यासिद्धत्वात्॥ अदसौमादिति सूत्रं प्रति तु नासिद्धत्वम्॥ आरंभसामर्थ्यात्॥ तथा च वार्तिकं॥ आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे इति॥ पुं
द्विवचनमेवोदाहरणं स्त्री नपुंसकयोर्द्विवचने तु सुत्वस्यासिद्धत्वे व्येकारान्तत्वात् पूर्वणैव सिद्धा संज्ञा॥ ततश्च प्रकृतिभावो न नासिकपर्यु
दासश्च सिद्ध एवेत्यवधेयम्॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तमणोप्रगृह्यस्येत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेण संज्ञायां क्रियमाणायां सुत्वस्य सिद्धत्वात् किं गत्र ये
पि द्विवचने नुनासिकपर्युदासः पूर्वणैव सिद्धः एतत्सूत्रारंभस्तु अद्विवचनार्थः पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थश्चेति॥ तच्चिंत्यम्॥ पुनसेग्रहानु
रोधेन पूर्वसूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैव स्थापितत्वात्॥ तस्मात्पुंसि द्विवचने नुनासिकपर्युदासोप्येतत्सूत्रस्य फलं न तु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेय
म्॥ अथापि कथं चिद्हरदत्तोक्तिस्तमर्थयितव्येत्याग्रहस्तर्हि इत्थं समर्थनीया॥ पूर्वसूत्रे कार्यकालपक्ष एवास्ति॥ नचैवं पुनस्यानुनासिकप
र्युदासो न स्यादिति वाच्यम्॥ ईई३त्॥ ऊऊ३त्॥ इति दीर्घात्परभागे पुनस्यापि प्रश्निष्ठनिर्देशात्॥ एकारस्तु अणत्वादेव पुनं ग्रहीष्यति॥ न
च तादपि प्लस्तपर इति तत्कालग्रहणापत्तिः॥ ऋदोरविति वृकार एवायमित्याशयात्॥ युक्ते चैतत्॥ यथोद्देशपक्षेषु तात्प्रागेव संज्ञाप्रवृत्तौ स
त्यांततः पुनैकतेतमेव हि मात्रत्वेन पश्यंत्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात्॥ नाभावस्तु मुभावात् प्रागप्राप्तस्ततो सुत्वनिमित्तकं ना
भावमाश्रित्य मुभावेदशब्दोयमिति बुद्ध्या प्राप्नुवन् दीर्घः प्रतिविधीयत इति उचितम्॥ नत्यसौ पुनात् प्राक्प्रगृह्यसंज्ञावत् मुभावात् प्रागेव
प्रवृत्तौ येन पुनर्न प्रवृत्तैतत्॥ एतेन पूर्वसूत्रस्थ हरदत्तग्रंथोप्युज्जीवित इति यावद्वाधंसाधु॥ भाष्यकैयटयोस्त्वयं भावः पुनात् प्राक्प्रासापि प्रगृ
ह्यसंज्ञाफलाभावात्प्रक्रियते नच पुनैतनुनासिकप्रवृत्तिरेव फलमस्त्विति वाच्यम्॥ संज्ञाया अप्रवृत्तावपि तल्लाभात्॥ प्रगृह्यत्वप्रयुक्तपर्युदा

राम
६९

सस्यैवविधिस्पृष्टस्य तत्फलत्वौचित्याच्चेति ॥ सुश्लोकेतीत्याद्यावप्यंतरंगत्वात्सुतः ॥ अंतरंगं वलीय इति न्यायात् ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ न न्वा
रभ्यमाणेष्वस्मिन्सूत्रेषूर्ध्वसूत्रेषु कर्तव्यार्थयथोद्देशपक्षस्य वाच्यणीयः ॥ तथा चरुत्वस्योत्त्वंप्रतीवप्रगृह्यसंज्ञाप्रत्येवमुत्वमीत्वयोः सिद्ध
त्वं स्यात् ॥ नत्वयादीन्प्रत्यपि ॥ ततश्चामी आसते इत्यत्र अयादेशाप्रसंगः ॥ अमू आसाते इत्यत्र पुंस्यावादेशः ॥ अमी अत्रेत्येडः पहांता दतीत्ये
कादेशाप्रसंगश्च ॥ नचसंज्ञाप्रत्येवसिद्धत्वेवचनानर्थक्यं स्यादिति वाच्यं ॥ अनुनासिकपर्युदासेन चरितार्थत्वात् ॥ अत्रोच्यते यद्यनुनासिक
पर्युदासमात्रं प्रयोजनं स्यात्तर्हि संज्ञासूत्रं न प्रणयेत् ॥ अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः अदसौनेत्येवब्रूयात् असौ अक्षुके अमुकाभ्यामित्यादौ तु मि
द्धान्तपिन भवत्यनुनासिकः ॥ अनसत्वादनवसानत्वाच्च ॥ अतस्तत्रमाद्ग्रहणमीदूद्ग्रहणं वानकर्त्तव्यं ॥ नचैवं हे असुक इत्यत्रापि निषेधापत्तिः
त्यदादीनां संबोधनविभक्तिविरहस्य औत्सर्गिकत्वात् ॥ अतः संज्ञारंभसामर्थ्यात् प्रकृतिभावार्थत्वमप्यस्य विज्ञायते न ह्यलाच्च अपादिवि
रहोपसिद्धति ॥ प्रकृतिभावस्यापवादरूपतया उपसंज्ञानिमित्तोप्युत्सर्ग उपजनिष्यमाणनिमित्तेनाप्यपवादेन बाध्यत इति परिभाषावतां
राच्च ॥ यत्तु संज्ञारंभसामर्थ्यादयादीनां च प्रतिमुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वज्ञापनादयादीन्वाधित्वापरत्वान्मुत्वमीत्वे इति तन्व ॥ अयाद्यभाव
स्य ज्ञापने लाघवात् ॥ अर्थापत्तेर्हि साक्षादुपपादकविषयता औत्सर्गिकी ॥ किंच ॥ मुत्वमीत्वयोरेकपदाश्रयत्वेन वलीयस्त्वम् ॥ अंतरंगं व
लीय इति न्यायात् ॥ नत्कथं विप्रतिषेधोपन्यासः ॥ नाजानंतर्य इति निषेधस्तु असिद्धं बहिरंगमित्यस्या एव न तूदात्तपरिभाषायाः यद्यप्य
सिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्यनपेवगतार्थत्वादेंतरंगवरुवदिति पृथक् परिभाषानकर्त्तव्येति विप्रतिषेधेपरमिति भाष्यरूढस्यति ॥ तथापि अभ्यु
च्चयमात्रं तन्मन्त्रात्तदतिरपवादत्वाभ्यां फले विशेषात् वृक्ष इहेत्यत्र हि सप्तम्येकवचनेन सहगुणोतरंगः ॥ सवर्णदीर्घत्वं तु बहिरंगं ॥ नचे हा

श-कौः

७०

सिद्धपरिभाषया गुणो लभ्यते ॥ नाजानंतर्ह्यदितिनिषेधात् अतएवाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यकृद् दृश्यति ॥ आरभ्यमाणे नित्ये सौपरश्चासौ
व्यवस्थया युगपत्संभवो नास्ति बहिरंगेण सिद्धतीति एतच्च तत्रैव स्फुटी करिष्यते ॥ अतएवोक्तं वार्तिककृता शच डंतस्यांतरंगलक्षण
त्वादिति ॥ पिपति अदुद्बुदित्यादि च तत्रोदाहृतं ज्ञापकं चात्र ओमाङोश्चेत्याडग्रहणं ॥ तद्विरवद्वा आऊढेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घबाधि
त्वाधात्पसर्गयोः कार्यं मंतरंगमित्यंतरंगत्वाहुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ सत्यां पररूपं यथास्यादिति क्रियते ॥ एतच्च संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टं ॥ कथं तर्हि वार्तिककृतोक्तं विप्रतिषेधाद्देति सत्यं ॥ अतएवापरितोषाद्भाष्यकारेण अथवेति पक्षांतरमाश्रितमिति दिक् मात्किं अमु
केत्र ॥ नन्विह सूत्रे ईदृतावेवानुवर्तितौ नत्वेकारः ॥ सत्यं सति माद्ग्रहणे एकारो नानुवर्तते ॥ अदसो मात्परस्य तस्या संभवात् ॥ अ
न्यथा त्वनुवर्तते ॥ एकदेशानुवृत्तिस्तदुद्गीना ॥ तस्मादेकाराननुवृत्तितानुपर्यग्राहकफलकं माद्ग्रहणमिति स्थितं ॥ अत्रेदं चिंत्यम् ॥
ईदृतासप्तम्यर्थे प्रगृह्यो अदसः एच्चद्विवचनम् ॥ इत्येव कुतो न सूत्रितं ॥ एवं हि पूर्वसूत्रस्थ मीदूद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च न क
र्तव्यमिति महत्त्वाद्यं ॥ एकदेशानुवृत्तिश्च नाश्रयणीया भवतीति ॥ शे ॥ अयं प्रगृह्यः स्यात् ॥ अस्मिन्द्वा बहुस्यती ॥ चतुर्थी बहुवच
नस्य स्थाने सुपासु लुगिति सूत्रेण शे आदेशः ॥ शित्वात् सर्वादेशता शेषलोपः ॥ न युष्मै वाजवं धवः ॥ युष्मास्त्वित्यर्थः ॥ अत्र प्रदपा
ठकाले युष्मै इत्युदाहरणं बोध्यं संहितायां तु अचूपरत्वाभावेन सत्यसति वा प्रगृह्यत्वे विशेषालाभात् ॥ एवं त्वेरायः सुदुं प्रास्त्वे
त्यच्चादित्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहरणत्वं बोध्यम् ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ तेनेह न। काशोकुशेवं राम
शे हरिशेवभ्रुशे ॥ हरिवभ्रु आभ्यां लोमादित्वाच्छप्रत्ययः ॥ ततः सप्तम्येकवचनम् ॥ निपातसकाजनाड् ॥ एकोज्निपात आड् भिन्नः प्र

राम

७०

गृह्यः स्यात् अनिषेधाधिसेफयोः ॥ अ अवद्यं इविस्मये ॥ इन्द्रः उजुगुष्मा संतापा न्वर्थाप्यर्थेषु ॥ उजुमेशः ॥ एकजितिकर्मधारयः वर्तिषा
 दार्थप्राधान्येनांतरंगत्वात् ॥ व्याहरति मृगइत्यादि निर्देशाच्च ॥ तेनहनप्रेदं ब्रह्मवृत्ततूर्येष्वविश ॥ प्रेदइत्यादि ॥ स्यादेतत् ॥ यद्ययं कर्म
 धारयस्तर्हि एकग्रहणं व्यर्थं ॥ निपातो यो च्छत्येतावतैवाभिमतसिद्धेः ॥ नचविपरीतविशेषणविशेष्यभावेन अजंतोयोनिपातव्यर्थः
 स्याद्विशेषणेन तदंतविधेरिति वाच्यं ॥ तथासतिव्यावर्त्यालाभेन विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः ॥ नचहलंतव्यावर्त्यं ॥ तस्यसंज्ञायां सत्यामपि बाध
 काभावात् ॥ नचपुरोस्तीत्यादौ हलंतस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावाद्रोहत्वं न स्यादिति वाच्यं ॥ प्रपृह्यसंज्ञां प्रतिरुत्वस्यासिद्धतया दोषा
 भावात् ॥ नचसांतस्य कृताप्रपृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतस्यानन्यतपोरंतां तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसंगस्तद्वस्थेवेति वाच्यं ॥ प्र
 पृह्यसंज्ञाप्रतीवप्रकृतिभावं प्रत्यपिरुत्वस्यासिद्धत्वात्कारांतस्य तु न किंचिदपिसिद्धकांडस्थं प्राप्नोति यत् प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत् ॥ त
 स्मादचानिपातस्य विशेषणे अजग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति सुष्ठु ॥ ननु अजंतस्यैव यथा स्यादजमात्रस्य माभूदित्येवमर्थविशेषणं किं न
 स्यादिति चेन्न ॥ व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यजंतत्वा नपायात् ॥ विशेषणसामर्थ्याद्यप्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्तत इति चेन्न ॥ तदंतविधिपरित्यागे
 नापितत्सार्थक्यस्य सुवचत्वात् ॥ तथापि अन्यतरपरित्यागे आवश्यके विनिगमकं किमिति चेत् अनाहुग्रहणमेवेत्येवेहि ॥ तद्यप्यपदेशिवद्भा
 वमात्रबाधे व्यर्थं स्यात् ॥ तस्मादचौ विशेषणत्वेपि अनाहुग्रहणाज्ज्ञापकात् तदंतविधिर्न अचौ विशेष्यत्वेन तु नतरंतदंतविधिरिति ॥ उभयथा
 प्येकग्रहणं व्यर्थमेवेति स्थितम् ॥ ननु अचसमुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमस्तु ॥ अइउअपेहीति समुदायस्यैव संज्ञास्यान्नावयवानां एका
 ज्द्विवचनन्यायादिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्ननुपूर्वयोरिति ॥ मैवं ॥ अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिराससंभवात् ॥ अत्राह भा

श.कौ.
७१

अकारः ॥ अच्समुदायग्रहणशंका निरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्यानविवक्ष्यते किंतु जातिरेव निर्दिश्य
नद्वितितेन दंभेर्हलग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति वार्तिकरुतावक्ष्यमाणसूत्रेणैव ज्ञापितं भवति दंभेः सिद्धमित्यन्वयः अत्र हेतुर्हल
ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति ॥ तेन दंभेः सनिकृते सनी बंतेति विकल्पादि उभावे दंभे इच्छेति इदीतोः रुनयोरत्र लोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलो
पे हलं ताच्चेति सनः कित्वा न्नलोपे भषुभावे च कृते धिप्सति धीप्सतीति रूपद्वयं सिद्धति हलग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योत्रेकः समीपो हलभकारो नततः
पक्षे न ॥ यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविकः समीप इति कित्वा न्नस्यात् ॥ तथात् हहिंसायां तुहादिः सन् ॥ उदित्वादिद्धित्वं हिषनिति त् सतीति
नस्यादिति दिक् स्यादेतत् ॥ अइउअपेहीत्यत्र एकाजूर्द्विर्वचनन्यायोपन्यासो न युक्तः समुदायसंज्ञया वयवानामननुग्रहात् ॥ अतएव हि
निर्ग्लायान्निर्ग्लेयादित्यादौ बहूनां सन्निपाते द्वयोः संज्ञास्वीकृता ॥ नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं एकैकस्मिन्निपाते संज्ञा
विधानसंभवात् ॥ सत्यं ॥ एकाजसमुदायग्रहणशंका मात्रं तु स्यादेव ॥ तन्निरासायैव क्रियमाणमेकग्रहणं प्रागुक्तमर्थज्ञापयति ॥ वस्तुत
स्त्वपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परित्यागसंबन्धायान् ॥ निपातइति किम् ॥ चकारात् ॥
तथा अतनेर्दः ॥ अः ॥ हेअआगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् ॥ आइ. नाडोव्यवस्थामाह भाष्यकारः ॥ ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभि विधौ
चयः ॥ एतमातं डि. तं विद्याह्यस्य स्मरणयोरडि. दिति ॥ इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्य एनादेशो न कृत इति कश्चित् ॥ तन्ना ॥ अ
न्वादेशश्च कथितानु कथनमार्त्तन्त्विदमेव कथितस्येदमानुकथनमिति भाष्यरुतावक्ष्यमाणत्वात् ॥ तस्माद्यत् किंचिद्दिधायवाक्यान्तरे
णान्यदुपदिश्यते सोन्वादेशः इह तु ईषदर्थीदौ यो वर्त्तत इति वृत्तिर्न विधेया किंतु परिचायकता मात्रेणोपात्ता अतो नैनादेशः ॥ एतेन नक्तं भी

रुचंत्वमेवतदिमंराधेगृहंप्रापयेत्यपिव्याख्यातं॥भीरुत्वस्यविधेयत्वाविवक्षणात्॥सिद्धस्यैवहेतुत्वेनानुवाददितिदिक्॥ईषदर्थेआउष्णं
 ओष्णं॥आडुषदर्थेइतिकुगतीतिस्त्रेवार्त्तिककृताडिःह्यवत्तःक्रियायोगेआइतःएतःप्रादिषुडिःत्यठितः॥मर्यादाभिविधौचेतिस्माहा
 रहंहेआगमशासनस्यानित्यत्वानुमभावः॥मर्यादासहितेअभिविधावितिमध्यमपदलोपीवासमासः॥मर्यादायां॥आउदकात्तत्त्वे
 दकात्॥अभिविधौआअहिच्छत्रात्॥आहिच्छत्रात्॥विनातेनेतिमर्यादासहितेनेत्यभिविधिः॥आडुःमर्यादाभिविध्योरितिचडिःनिर्दिष्टः॥पू
 र्वप्रक्रांतस्यवाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनायआकारःप्रयुज्यते॥आएवंनुमन्यसेनैवंपूर्वममंस्थाः॥संप्रत्येवंमन्यसद्वत्यर्थः॥वाक्यारंभ
 सूचनायआकारइत्यपरे॥तथास्मृतेःसूचकआकारःप्रयुज्यते॥ततःस्मृतोर्थोनिर्दिश्यतेआएवंकिलतदिति॥अत्रचवाक्यस्मरणयोरडिःदि
 त्यत्रैवतात्यर्थे॥अतोवाक्यस्मरणभ्यामन्यत्रईषदर्थोद्यभावेपिडिःत्वंबोध्यम्॥तेनआमेन्यस्यरजसोयदभ्रंआंअपोवृणानेत्यत्रसप्तम्यर्थवृ
 त्तेरप्याकारस्यडिःत्वेनआडोनुनासिकश्छंदसीतिप्रवर्त्ततेइतिषष्ठेहरदत्तादयः॥युक्तंचैतत्॥डिदडिःदोरन्यतरलक्षणमात्रेणार्थादुभयविवेक
 लाभेत्त्रापिलाघवादडिःलुक्षणेतात्यर्थमाश्रित्यभागांतरस्यावयुत्यनुवादरूपत्वात्॥ओत्॥ओदंतोनिपातःप्रगृह्यसंज्ञःस्यात्॥आहोइतिउता
 होइति॥निपातइतिकिं॥देवोसिवषट्तेविष्णवासावायवायाहि॥विष्णोव॥यत्तुगवित्ययमहेत्येतदेवनिपातग्रहणस्यव्यावर्त्यमिति॥तन्न
 प्रगृह्यसंज्ञायांसत्यामपिसत्यभावात्॥नचैवंप्रकृतिभावापत्तिः॥प्रकृतिभावविधौपदांताधिकारात्॥नचायंपदांतोभवत्येवेतिभ्रमित्यव्यम्॥
 अनुकार्यानुदरणयोरभेदविवक्षयार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद्भिभक्तेरनुत्पत्तावेवैतद्रूपाभ्युपगमात्॥अन्यथाविभक्तिश्रवणापत्तेः॥नचै
 वमपदस्यप्रयोगासंगतिरितिवाच्यम्॥अपदानप्रयुंजीतेत्युहोषस्यअपरिनिष्ठितंनप्रयुंजीतेत्येवंपरत्वात्॥तस्यचसुप्तिडादिविषयकतत्तद्दि

श.कौ.
७१

ष्यकारः ॥ अचसमुदायग्रहणशंका निरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्यानविवक्ष्यते किंतु जातिरेव निर्दिश्य
नद्वितेन दंभेर्हलग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति वार्तिकरूतावक्ष्यमाणसूत्रेणैव ज्ञापितं भवति दंभेः सिद्धमित्यन्वयः अत्र हेतुर्हल
ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति ॥ तेन दंभेः स निकृते स नीबंतेति विकल्पादि उभावे दंभे इच्छेति इरीनोः कृतयो रत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलो
पे हलं ताच्चेति स नः कित्वा न्नलोपे भषुभावे च कृते धिप्सति धीप्सतीति रूपद्वयं सिद्धति हलग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योत्रेकः समीपो हलभकारेण ततः
पक्षेण यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविकः समीप इति कित्त्वं न स्यात् ॥ तथात् हहिंसायां तुहादिः सन् ॥ उदित्वादिद्वित्वं हि षतितित् सतीति
न स्यादिति दिक् स्यादेतत् ॥ अइउ अपेहीत्यत्र एकाजूर्द्विर्वचनन्यायोपन्यासो न युक्तः समुदायसंज्ञया वयवानामननुग्रहात् ॥ अतएव हि
निर्ग्लायान्निर्ग्लेयादित्यादौ बहूनां सन्निपाते द्वयोः संज्ञास्वीकृता ॥ नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं एकैकस्मिन्निपाते संज्ञा
विधानसंभवात् ॥ सत्यं ॥ एकाजसमुदायग्रहणशंका मात्रं तु स्यादेव ॥ तन्निरासायैव क्रियमाणमेकग्रहणं प्रागुक्तमर्थं ज्ञापयति ॥ वस्तुत
स्त्वपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परित्याग एव ज्यायान् ॥ निपात इति किम् ॥ चकारात् ॥
तथा अतनेर्दः ॥ अः ॥ हे अं आगच्छेत्पि प्रत्युदाहरणम् ॥ आडु नाडौ व्यं वस्थामाह भाष्यकारः ॥ ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभि विधौ
चयः ॥ एतमातं डि तं विद्याह्यस्य स्मरणयो रडि दिति ॥ इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्य एनादेशो न कृत इति कश्चित् ॥ तर्ज् ॥ अ
न्वादेशश्च कथितानुकथनमार्तं न त्विदमेव कथितस्येदमानुकथनमिति भाष्यरूतावक्ष्यमाणत्वात् ॥ तस्माच्च किंचिद्दिधायवाक्यान्तरे
णान्यदुपदिश्यते सोन्वादेशः इह तु ईषदर्थीदौ यो वर्त्तत इति वृत्तिर्न विधेया किंतु परिचायकता मात्रेणोपात्ता अतो नैनादेशः ॥ एतेन नक्तं भी

रुचंत्वमेवतदिमंराधेगृहंप्रापयेत्यपि व्याख्यातं ॥ भीरुत्वस्यविधेयत्वाविवक्षणात् ॥ सिद्धस्यैवहेतुत्वेनानुवादादितिदिक् ॥ ईपदर्थेआउष्णं
 ओष्णं ॥ आडीषदर्थेइतिकुगतीति सूत्रेवार्तिककृताडि. द्यवत्ततः क्रियायोगेआइतः एतः प्रादिषुडि. त्यठितः ॥ मर्यादाभिविधौचेतिसमाहो
 रद्वंद्वेआगमशासनस्यानित्यत्वानुमभावः ॥ मर्यादासहितेअभिविधाविति मध्यमपदलोपीवासमासः ॥ मर्यादायां ॥ आउदकात् ॥ ओ
 दकात् ॥ अभिविधौ आअहिच्छत्रात् ॥ आहिच्छत्रात् ॥ विनातेनेति मर्यादासहितेनेत्यभिविधिः ॥ आडु. मर्यादाभिविध्योरितिचडि. चिर्दिष्टः ॥ पू
 र्वप्रकातस्यवाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनायआकारः प्रयुज्यते ॥ आएवंनु - मन्यसेनैवंपूर्वममंस्थोः ॥ संप्रत्येवंमन्यसइत्यर्थः ॥ वाक्यारंभ
 सूचनायआकारइत्यपरे ॥ तथास्मृतेः सूचकआकारः प्रयुज्यते ॥ ततः स्मृतोर्थोनिर्दिश्यते आएवंकिलतदिति ॥ अत्रचवाक्यस्मरणयोरडि. दि
 त्यत्रैवतात्पर्ये ॥ अतोवाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्रदृष्टार्थाद्यभावेपिडि. त्वंबोध्यम् ॥ तेनआमेन्यस्यरजसोयद्भ्रुआंअपोवृणानेत्यत्रसप्तम्यर्थच
 नेरप्याकारस्यडि. त्वेनआडोनुनासिकश्चंदसीतिप्रवर्ततेइतिषष्ठेहरदनादयः ॥ युक्तंचैतत् ॥ डिदडि. दोरन्यतरलक्षणमात्रेणार्थादुभयविवेक
 लाभेनत्रापिलाघवादडि. लुक्षणेतात्पर्यमाश्रित्य भागांतरस्यावयुत्यनुवादरूपत्वात् ॥ ओत् ॥ ओदंतोनिपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् ॥ आहोइतिउता
 होइति ॥ निपातइतिकिं ॥ देवोसिवधत्तेविष्णवासावायवायाहि ॥ विष्णोव ॥ यत्तुगवित्ययमहेत्येतदेवनिपातग्रहणस्यव्यावर्त्यमिति ॥ तन्न
 प्रगृह्यसंज्ञायांसत्यामपिस्त्यभावात् ॥ नचैवंप्रकृतिभावापत्तिः ॥ प्रकृतिभावविधौपदांताधिकारात् ॥ नचायंपदांतोभवत्येवेतिभ्रमित्यव्यम् ॥
 अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद्भिन्नैरनुत्पत्तावेवैतद्रूपाभ्युपगमात् ॥ अन्यथाविभक्तिप्रवणापत्तेः ॥ नचै
 वमपदस्यप्रयोगासंगतिरितिवाच्यम् ॥ अपदंनप्रयुंजीतेत्युहोषस्यअपरिनिष्ठितंनप्रयुंजीतेत्येवंपरत्वात् ॥ तस्यचसुप्तिडादिविषयकतत्तद्दि

श. कौ.

७२

धिशास्त्रमूलकत्वात् ॥ इह नूक्तीत्यासूत्रविभक्तेरप्यप्राप्त्या गोइति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठितत्वात् ॥ अतएव ह लोपः शाकल्पस्येत्यपि न प्रवर्तते ॥
कथं तर्हि पूर्वसूत्रेशोर्ध्वग्रहणादिति वार्तिकेण उः पदांतादिति पूर्वरूपं कृतमिति चेत् ॥ तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदं विवक्षितत्वाविभक्तिं कृत्वा च
शेषु अर्थवान् शोर्ध्वानिति समासेन सुपो लु कं कृत्वा व्याख्यानात् ॥ एतेन उत्तरसूत्रे संबुद्धाविति किं गवित्ययमाहेत्युदाहरंतो वृत्तिकारा अपि
प्रत्युक्ताः ॥ तस्मादिह देवोसीत्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं बोध्यम् ॥ नच उः पदांतादित्यारंभसामर्थ्यादेव तत्सिद्धिः हरेव गच्छेत्यादौ चरितार्थ
त्वात् ॥ नचै उः ग्रहणसामर्थ्यं ॥ उः सिद्धसोश्चेत्युत्तरार्थत्वात् ॥ उत्तरसूत्रे तु संबुद्धिग्रहणाभावे आहोइतीत्यादावपि परत्वात् कल्पापत्तिः ॥ पूर्व
सूत्रस्य अहोइशा इत्यादौ उत्तरस्य तु विष्णो इतीत्यादौ लब्धावकाशतया विप्रतिषेधसंभवात् ॥ नचैह भ्रूदंतस्य कार्पितया उत्तरत्रं तु विशेष्यं
सन्निधानेन तदेतविधिविरहादोकारमात्रस्य कार्पितया भिन्नविषयित्वे कथं विप्रतिषेध इति वाच्यं ॥ त्रपूरणामित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययावयवयोर्नु
म् नुदोरिवेहापि फलविरोधेन विषयभेदेपि विप्रतिषेधसंभवात् ॥ अर्थाधिकारपक्षे उत्तरसूत्रेष्योकारांतस्य संज्ञित्वाच्च ॥ तस्मात्सूत्रद्वयेपि ग
वित्ययमाहेति प्रत्युदाहरणं नेति स्थितं ॥ प्रकृतिभावेपदांतग्रहणं न संबध्यत इत्याशये न तु वृत्तिग्रंथो योज्यः ॥ अस्मिंश्च पक्षे मंडूकपुत्तिन्यायेने
कोसवर्णे इत्यत्र पदांतग्रहणं संबन्धनीयमेव ॥ अन्यथा गौर्यौ गौर्य इत्यादावतिप्रसक्तेरिति दिक् स्यादेतत् ॥ निपातसमुदायाएत ॥ आह उ आहो
उत आह उताहो इत्यादि ॥ तत्तश्चादिवद्वाचान्निपातस्य काजित्यनेनैव सिद्धा संज्ञा ॥ नचैवमाहोइतीत्यादिषु ऊं इत्यस्य प्रसंगः निरनुबंधकौ
यमुकारः ननु उज्ज इति समाधीनात् ॥ अतएव उज्ज इति सूत्रेऽकारोच्चारणमपि सार्थकं ॥ अतएव च उज्ज ऊं इत्यत्र भाष्यकृतोक्तं ॥ हावुका
राविमौ ॥ एकोननुबंधकः ॥ अपरः सानुबंधक इति ॥ नचैवमपि आउओ इत्यत्र आड. नाहोरेकादेशस्थानाडिति प्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवाये

राम

७२

दमिति वाच्यम् ॥ अनादित्यस्य पर्युदासाश्रयणेन आहुनाडोरेकादेशस्यादिवद्वावादानाङ्ग्रहणेनग्रहणात् ॥ प्रसह्यप्रतिषेधेहि असमर्थसमा
 सो वाक्यभेदश्च स्यात् ॥ भाष्येति प्रतिषिद्धार्थमेतदित्युक्तिरभ्युच्चयमात्रम् ॥ कथमन्यथानुपेदमेव अदो भवदित्यत्रातिप्रसंगमाशंक्य प्रतिपदो
 क्तस्यैव ओकारस्य ग्रहणमिति समादधीत ॥ तस्मादिदं सूत्रं विनापि सर्वलक्ष्यं निर्व्यूहमेवेति चेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ आहो ओ इत्यादौ न नि
 पातसमुदायाः ॥ किं त्वस्वडा एव एतच्च एतत्सूत्रवलात् प्रतिपदोक्तस्य ओकारस्य ग्रहणमिति भाष्यवलाच्चाध्यवसीयते ॥ तेन आम् आहो
 देवदनेत्यत्रामेकांतरमामंत्रितमिति निघातप्रतिषेधः सिद्धः ॥ अतएव पदकारैरपि ओषुवर्तमरुतइत्यादौ ओ इत्यादौ कपद्येनैव पठ्यते
 तदेवं सूत्रकारभाष्यकारपदकाराणां संवाद एवेति स्थिते निपातसमुदाय एवायमित्याश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणाः परस्ताः ॥ स्यादेत
 त् अनदोदः समभवददो भवदित्यत्रातिप्रसंगः ॥ अंतस्य निपातत्वात् ॥ ऊर्यादिच्चिडाचश्चेति गति संज्ञाविधानेपि प्राग्गीश्वरान्निपाता इ
 त्यस्याधिकारात् ॥ नचलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लाक्षणिक ओकारो व्यावर्त्यन इति वाच्यं वर्णग्रहणेषु क्तपरिभाषया अप्रवृत्तेः ॥
 अन्यथा ए चोय वायाव इत्यपि हरये इत्यादौ न प्रवर्तते ॥ चक्रे चक्रिरे इत्यादौ प्रतिपदोक्ते चास्तिार्थ्यात् ॥ वर्णप्राधान्ये मा स्तपरिभाषा विशेषणत्वे
 तु स्यादेवेति चेन्न ॥ अविशेषणाप्यप्रवृत्तेः सूत्रपादत्वात् ॥ तथा च षष्ठे वक्ष्यामः ॥ अभ्युपेत्यापि ब्रूमः ॥ अगौर्गौः समभवदो भवदित्यादौ ग मे
 डो इत्योकारस्य प्रतिपदोक्ततया अतिप्रसंगः स्यादेव ॥ नन्विह गौणमुख्यन्यायेन समाधानमस्ते ॥ तथा हि संधी भवन्ति ब्राह्मणाः ॥ त्वद्भव
 ति देवदत्तः ॥ मद्भवसित्वं ॥ त्वद्भवाम्यहं ॥ इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थानुरोधेन चिप्रत्ययस्थले सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्त्तृत्वमिति सिद्धं तस्थितिः
 ॥ तथा च प्रकृतौ आरोपेण वर्तमानाद्विकृति वाचकाच्च ब्रुव्ये रुत्यतौ चिप्रत्ययं प्रतिप्रकृतिभूतस्य वाही कादि वृत्तेर्गोशब्दस्य गोणार्थतास्य

शं.को.
७३

ष्टिव ॥ अतएव महान् महान् भूतो महद्भूतश्चंद्रमा इत्यादावान् महत्तद्व्यात्वं न प्रवर्तत इति चेन्न ॥ दृष्टं तदार्थं तिकयो वै षम्यात् ॥ तथा हि ॥ वि
शिष्टरूपोपादाने गौण मुख्यन्यायः ॥ तस्यार्थवद्ग्रहणे नार्थकस्येत्येतत्परिभाषामूलकत्वात् ॥ अर्थोपस्थितेश्च रूपविशेषग्रहसापेक्ष
त्वात् ॥ तथा च आन्महत्तद्विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमानमात्वं गौणेन भवतीति युक्तं ॥ इह तु औदिति वर्णपुरस्कारेण विधीयमाना
प्रगृह्यसंज्ञा कथं गौणार्थवृत्तेर्न भवेत् ॥ निपातसंज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव ॥ अतएव संज्ञा श्वश्रुरस्यापत्यं श्वाश्रुरित्यत्र राजश्वश्रुराद्यन्
प्रवर्तते ॥ अतद्भूतु प्रवर्तत एव अन्यथा दज्जोषतश्च तुल्ययोगक्षेप तैव स्यात् ॥ अतएव गौर्वाहीको ब्रूते गौवाहीकं पाठयेत्यादौ वृद्ध्यात्वे
स्तस्य वस्तयो रपि वर्णाश्रयत्वात् ॥ गौत इति न परत्वमोकारांतोपलक्षणार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तथा च औतोमिति सूत्रे भाष्यकृद्दस्यति
॥ गामित्यत्र परापि वृद्धिर्निरवकाशेनात्वेन बाध्यत इति ॥ तत्रैव केयदौपिवक्ष्यति औत इति सूत्रं पाठ्यम् ॥ ओकारान्तोपलक्षणतया वा गो
त इत्येतद्व्याख्येयमिति ॥ वृत्त्यादिग्रंथेष्वप्येवमेव स्थितम् ॥ यत्तु वदंति ॥ मुख्य एव स्वार्थे सास्त्रादिमिति गोशब्दो वृद्ध्यात्वे लभते ततो वा ही
कादिशब्दांतरसन्निधानाद्गौणताप्रतीतिः ॥ गो भवदित्यत्र तु गौणार्थतां विना चिरेव दुर्लभ इति वै षम्यं ॥ तस्मात्पदकार्येष्वयं न्यायेन प्राति
पदिककार्येष्विति स्थितमिति ॥ तच्चित्यम् ॥ वाक्यसंस्कारपक्षे वृद्ध्यात्वं प्रवृत्तितः प्रागेव गौणार्थावगतेः ॥ यत्तु कारकाणां क्रिययैव श्रौतसंबंध
स्तत एकक्रियावशीकृतानामरुणे काहायनी न्यायेन पार्थिकः परस्परवच्छेदः ॥ तथा च गामानयेत्यन्वयवेलायां न गौणार्थता किंतु वाही
केन सह षाष्टिकावच्छेदवेलायां न चांतरंगत्वेन प्रवृत्तः ॥ पदसंस्कारो बहिरंगगौणत्वप्रतीतावपि निवर्तत इति तदपि न ॥ तावतापि ब्रूने पाठ
येति क्रियान्वयायैव गौणताया आश्रयणीयत्वात् कटोपिकर्मभीष्मादयोपीति पक्षे कथंचिदुक्तिसंभवेपिसामानाधिकरण्याद्गीष्मादेर्हिती

राम
७३

येत्येवंरूपे भाष्योक्तपक्षांतरेत्वहुक्तन्यायानवताराच्च। श्वाशुरिरित्यत्रेजोप्यभावापत्तेश्चशब्दप्रयोच्चावाहीकनिष्ठस्यैवकर्मत्वादेर्विवक्षित
त्वाच्चतस्माद्गुणाश्रयत्वाद्दृष्ट्यात्वे इत्येवतत्त्वंननुप्रातिपदिककार्यत्वादिति॥ अतएवचएकाच्चप्राचामित्यादौप्रातिपदिककार्यत्वेप्रिब
स्मायादयः॥ विशिष्टरूपपुरस्कारेणैवसर्वनामसंज्ञाविधानात्॥ अभिव्यक्तपदार्थायेइत्यपिगौणमुख्यन्यायसिद्धार्थकथनपरंप्रसिद्धा
प्रसिद्धत्वेएवहिमुख्यत्वगौणत्वेइत्यन्यत्रविस्तरः। अतएवसर्वादि सूत्रेसंज्ञोपसर्जनप्रतिषेधइतिवार्तिकंप्रत्याक्षणाणोहरत्तआह
॥संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्नवक्तव्यः॥ अभिव्यक्तपदार्थायेइत्येवसिद्धत्वादिति। यत्तुतत्रकैयटोवस्यति॥ प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्संभवन्नपिगौ
णमुख्यन्यायोनेहोक्तः। पदकार्येष्वयंननुप्रातिपदिककार्येचितिओत्सूत्रेउक्तत्वादिति॥ तदभ्युच्चयमात्रं। युष्मदस्मदोःस्वरूपमात्रा
श्रयाणोकार्याणामुपसर्जनतायामिवसंज्ञायांप्रवृत्त्यापत्तेः॥ युष्मद्युपपदेअस्मद्युत्तमइत्यादावपितदापत्तेश्चेतिदिक्॥ तदेवमहोभवज्ञो
भवदित्यादौओदितिप्रग्रहसंज्ञाव्ययत्वादिवहुवारेतिपूर्वपक्षःपर्यवसन्नः। अत्रोच्यते। पूर्वसूत्रेनाडितिपर्युदासाराडःसहशाःप्रतिपदं
षटिताएवनिपातागृह्यतेइहाप्यर्थाधिकारेणअनाडग्रहणानुरत्यावातथैवेतिसर्वसुस्थं॥ तथाचसर्वादि सूत्रे अकारात्कारोअनुपसर्ज
नत्वेसत्येवभवत्इतिप्रघट्टकेतदोःससावितिसत्त्वंतेत्येविशेषितत्वाद्गौणतायामपिस्यादित्याशंक्यत्वादादीनामइत्यत्रानुपसर्जनादि
तिपरिभाषणानुपसर्जनानामेवग्रहणेसिद्धेतथाभूतानामेवसत्वविधावनुवर्त्तनान्नकश्चिद्दोषइतिसमाधत्तकैयटः॥ संबुद्धौशाकल्य
स्येतावनार्थे॥ ऋषिर्वेदः॥ तदुक्तमृषिणेत्यादौतथादर्शनात्॥ संबुद्धिनिमित्तओकारोवैदिकेइतौपरेप्रगृह्योवास्यात्॥ विष्णोइतिविष्णो
विति॥ संबुद्धाविति किंगवित्ययेमाहेतिवृत्तिकारः॥ एतन्निकर्षश्चपूर्वसूत्रेउक्तएव॥ अनार्थकिंम्॥ ब्रह्मबंधवित्यत्रवीत्॥ इताविति किंप

शकौ
७४

लेत्र॥ उजः॥ उज इतो प्रगृह्य संज्ञा वा स्यात्॥ उइतिविति॥ ऊँ॥ उज इत्यनुवर्त्तते शाकल्यस्य प्रगृह्य मिति च॥ प्रगृह्यस्य उज इतो परे ऊँ आदे
शो वा स्यात् दीर्घो नुनासिकश्च उँ इति॥ इह यदि एको योगः स्यात् उज ऊँ इति तदा देशविकल्पिते रूप द्वयमेव स्यात्॥ ऊँ इति उ इति अतो योगे
विभज्य प्रगृह्य संज्ञापि विकल्पिता एवमपि ऊँ इति द्वितीय सूत्रे यदि प्रगृह्य ग्रहणं शाकल्य ग्रहणं चेत्पुंभयमपि नानुवर्त्तत तदा उज मात्रस्यै
नित्यमं भावविधानात् प्रगृह्यस्ये वा प्रगृह्यस्याप्यादेशः स्यात्॥ तत्र प्रगृह्यस्यादेशो कृते स्थानि बद्धावेन प्रगृह्यत्वा दूँ इतीति रूपं सिद्धम्॥ नचा
ल्लविधाविति प्रतिषेधः॥ उज इति समुदायरूपेणाश्रयणात्॥ तथा च॥ इट् इटीति सूत्रे इट् इति समुदायरूपाश्रयणात् प्रहीदित्यत्र च ग्रहो
ल्लिटीति दीर्घस्य स्थानि बद्धावमाश्रित्य सिज् लोपः सिद्ध्यतीति स्थानि बत् सूत्रे वस्यते॥ अप्रगृह्यस्यत्वादेशे नुनासिको यणस्यात्॥ तथा
चेष्टरूपत्रितयमध्ये ऊँ इतीत्येकमेव सिद्धं नत्वपरं द्वयमित्यव्याप्तिः॥ अतिव्याप्तिश्च नानुनासिकवकारयुक्तस्यानिष्टस्यापि प्रसंगात्॥ अ
थ प्रगृह्य ग्रहणमात्रमनुवर्त्तत तदा प्रगृह्यस्यो जौ नित्यमादेशः स्यात्तत्र च विति ऊँ इति द्वे एव रूपे स्यातां न तु उइतीति तृतीयं॥ अथ शाक
ल्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तत तदा उज मात्रस्यादेशविकल्पना दूँ इति उ इतीति द्वयं प्रगृह्यस्यविति विति द्वयं प्रगृह्यस्येति संकलनयोरूप
चतुष्टयं स्यात्॥ तत्र त्रितयस्येष्टत्वेपि नानुनासिकवकारयुक्तमनिष्टमापतति॥ तस्माच्छाकल्यग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्पुंभयमनुवर्त्तत
इत्यक्तं॥ इह विभक्तिविपरिणामेन प्रगृह्यस्यो उज इति व्याख्यातं॥ आदेशसामानाधिकरण्येन प्रगृह्यं उँ इत्येतदादेशो भवतीति व्याख्या
नेपि न कश्चिद्दोष इत्यवधेयम्॥ अनुपरिनिष्ठितमेव प्रयोगार्हं परिनिष्ठितत्वं च अप्रवृत्तनित्यविद्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम्॥ निह
तेतिहं॥ तादावव्याप्तिवारणायाप्रवृत्तेति वैकल्पिके डागमोद्देश्यतावच्छेदकक्रान्तेसेहेत्यादावव्याप्तिवारणा योक्तं नित्येति॥ अतएवप

राम.
७५

चूलद्वयादीनामलौकिकेति सिद्धांतः तथाच उद्गीतेत्येतद्रूपं न स्यादेव अत्र शाकल्यमते ऊं आदेशेन भाव्यमेव इतरेषां मते तु प्रगृह्यत्वमेव ना
 स्ति इति चेत् ॥ भवेदेवं यदि शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतं स्यात् ॥ तत्तु विकल्पमात्रतात्पर्यं कम् ॥ तथाच भाष्यं ॥ शाकल्यस्य विभाषा यथास्यादिति ऊं
 वा शाकल्यस्येति च ॥ तथाच तत्र कैप्यटः ॥ शाकल्यश्रुतेरेव फलं वा ग्रहणेन प्रतिपाद्यतीति स्मृत्यंतरानुसंधानद्वारेण विभाषासंपद्यंत इति च ॥
 यद्वा ॥ अस्तु शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतं ॥ तथापि निपात एकाजित्यनेनैव सिद्धे उज्ज्वल इति तावन्नियमार्थं ॥ तथाच शाकल्यभिन्नमते न प्रगृ
 ह्यतेति प्रथमसूत्रार्थः ॥ उत्तरसूत्रे च प्रगृह्यस्यो ज्ज इत्येतावतैव शाकल्ये लब्धे पुनः शाकल्यानुवृत्त्या इतरेषामपि मते पाक्षिकः प्रगृह्योस्ती
 त्यनुमीयते तेन उद्गीतेरूपं सिद्धम् ॥ अथोत्तरसूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्छब्दाधिकाराश्रयणेन सकलस्यैव ऋषेरपत्यांतरंग्रह्यते
 ॥ अस्मिंश्च पक्षे प्रगृह्यस्यो ज्ज इत्यनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यतापिलभ्यते यथा ढकिलोप इत्यनुवादसामर्थ्यादिति दिक् ॥ आदेशाश्चाय
 मनुनासिक इति निर्देशादेव वक्तव्यं ॥ तथाच बहुच प्रातिशाख्यं उकारश्चेति करणे न युक्तो रक्तो पृक्तो द्युषितः शाकलेनेति ॥ अस्तु संज्ञो नुनासि
 क इति च ॥ अतएव यदेतन्नूदिति पदकाराः पठंतीत्यनुकरणे यरो नुनासिके नुनासिको वेत्सेष विधिः प्रवर्तते ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ शाकल्य
 स्येताविति निरुत्तं ॥ ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्तमानं प्रगृह्यं स्यात् ॥ अध्यस्यां मामकी तनू मामक्यां तन्वी मिति प्राप्ते सुपो सुलु गि
 तिलु सप्तमीकावेतौ ॥ मामकी इति तनूदतीति पदकाले कार्योदाहरणे बोध्ये ॥ सोमो मौरी अधिश्रित इति संहितायामप्युदाहरणं ॥ ईदूता
 विति किं ॥ प्रियः सूर्व्ये प्रियो अग्रा भवति ॥ अग्निशब्दात् परस्याः सप्तम्याद्वा आदेशः पदकारैः प्रगृह्येषु इति शब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेनेहोपि
 पदकाले इति शब्दप्रयोगप्रसंग इति प्रत्युदाहरणमिदं ॥ सप्तमीग्रहणं किं ॥ धीती मती सुहुती ॥ धीत्या मत्या सुहुत्या इति प्राप्ते तृतीये क

श-की

७५

वचनस्य पूर्वसवर्णद्विकारः ॥ ततोऽ कः सवर्णे दीर्घ इत्येकादेशः ॥ नत्विहसुपोलुक् ह्रस्वश्च वणापत्तेः ॥ अर्थग्रहणं किम् ॥ वाप्यामश्चोवाप्य
श्चः ॥ नद्यामातिर्नद्यातिः संज्ञायामिति सप्तमी समासः ॥ ननु सप्तम्यर्थो पीडास्त्येव तत्कथमर्थग्रहणे कृते पीष्टसिद्धिरिति चेत् ॥ इत्थं जहत्स्व
र्थावृत्तिरिति पक्षे पदे वर्णवह्नौ वर्तिपदानामानर्थक्या दीदन्नमिहानर्थकं ननु सप्तम्यर्थवृत्तीति स्पष्टमेव ॥ अजहत् स्वार्थावृत्तिरिति पक्षेपि
उपसर्जनपदं नञ्चार्थमात्रेपर्यवस्यति किंतु नत्संस्तृष्टेप्रधानार्थे ॥ अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च यौवानर्थः सप्तम्याभिधीयते ॥ आधेया संस्तृष्टो
निष्कृष्टाधिकरणरूपस्तावन्मात्रस्येह ग्रहणमिति वृत्तिप्रविष्टे न भविष्यति ॥ यद्यपि वाक्यवत्समासेपिलुप्तसप्तमीवलेनाधिकरणमात्र
बोधः पश्चाद्वाक्यार्थतया संस्तृष्टबोधवृत्तिवक्तुं शक्यते ॥ तथापि सिद्धांते तावत्समर्थः पदविधिरिति परिभाषानुरोधात् समासस्थले एका
र्थी भावस्यवसामर्थ्यं ननु व्यपेक्षा ॥ अतएवोपसर्जने विशेषणान्वयो न भवति शक्ये कदेशत्वादिति द्वितीयं वक्ष्यते ॥ मीमांसकादीनामपि
निषादस्थपतिन्यायेन पूर्वपदार्थसंबन्धिनिलक्षणभ्युपगमाद्युक्तैवार्थग्रहणेन वाप्यश्च नद्यातिप्रभृतेर्व्यावृत्तिः ॥ आतिर्बलाकाशरारिराति
रादिश्च बलाकाविसकंठिकेत्यमरः ॥ आद्यास्त्रयोपि स्त्रीलिंगाः ॥ बलाकासाहचर्यादिति केचित् ॥ वक्तवस्तु शरार्थादयस्त्रयः पक्षि विशेष
षवाचकाननुबलाकापर्यायाः अतो बलाकासाहचर्यमकिंचित्करं स्त्रीत्वं त्वस्येव ॥ रत्नकीशे स्त्रीलिंगकांडे आदिः शरारिर्वरदेत्युक्तेः अ
तेरपि साहचर्यात् ॥ तपरकरणप्रसं देहार्थमिति वृत्तिः ॥ अत्र बार्तिकं ॥ ईदूतौ सप्तमीत्येवलुप्तैर्यग्रहणाद्भवेत् ॥ पूर्वस्य चेत्सवर्णोसा
बाह्याभावः प्रसज्यते ॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापिसरसीयदि ॥ ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वेमावापूर्वपदस्थं भूत् ॥ अस्यार्थः ॥ ईदूतौ सप्तमीत्ये
वास्तुनार्थार्थग्रहणेन ॥ अत्रोत्तरमाह ॥ लुप्त इति ॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात् सप्तम्या एव संज्ञा स्यात् ॥ लुप्तेपि प्रकृति

राम-

७५

भागस्य संज्ञा सिद्धये तु कर्त्तव्यमेवार्थग्रहणमित्यर्थः ॥ ननु सोमो गौरी इत्यादौ विभक्तिर्न लुप्यते किंतु धीती मतीत्यादाविव पूर्वसवर्णेरुते कः १
 सवर्ण इति दीर्घस्यैकादेशे तस्यादिवद्भावात् सप्तमी ग्रहणेन ग्रहणादस्येव सप्तमीत्याशंक्याह ॥ पूर्वस्येति ॥ आडांभाव इति ॥ एकादेशो बाधि
 त्वापरत्वादांगत्वाच्च आडांमौस्यातामित्यर्थः ॥ तस्माल्लुगेवेति स्थितेर्थग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति भावः ॥ नन्वर्थग्रहणं मास्तु वचनसामर्थ्यं च सं
 ज्ञाविधावपि तदन्विधिर्भविष्यतीत्याशंक्याह ॥ वचनादिति ॥ यत्र दीर्घत्वं तत्रैव वचनात्स्यात् दृतिं न शुष्कं सरसी शयानमिति यथा ॥ अत्र हि
 सरशब्दात् परस्य सप्तम्येकवचनस्य इयाडि याजीकाराणां मुपसंख्या नमिति ईकारादेशे सप्तमी श्रूयते ॥ तथा च सोमो गौरी इत्यादौ न स्या
 देवेत्यर्थः ॥ एतदृष्यति तत्रापीति ॥ तत्रापि सप्तम्या लुगे व नत्वीकारः ॥ यदि सरसी शब्दो प्रवर्तते ॥ असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतत् शास्त्राणि
 चेत् प्रमाणं स्युरिति यथा ॥ अस्ति हे सरसी शब्दः दक्षिणा पथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यंते इति भगवद्भुक्तेः कासारः सरसी सर इत्य
 मरकोशाच्च ॥ तथा च सरसीः परिशीलितुं मयेत्यादि प्रयोगोपि दृश्यते ॥ एवं च सरसी शब्दोपि लुप्तविभक्ति क एवेति वचनात्तदन्विधिरिति
 स्थितम् ॥ ननु क्तरीत्यास्तु सरसी शब्दः सरः शब्दोपि सांते निर्विवाद एव ॥ तथा च सांतादेश ईकारादेशो यमस्तु ॥ एवं हि सति संज्ञाविधौ
 ज्ञापकस्य क्तस्य तदंतग्रहणस्य पुनराश्रयणं न कर्त्तव्यं भवतीति चेन्न ॥ तथा सति ईकारस्य सुप्त्वेनानुदात्ततया सरः शब्दस्य च सृधातो
 रसुनिव्युत्पादितस्य तित्स्वरेण सरसी इति पदमाद्युदात्तं प्रसज्येत गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात् पिप्पल्याद्यंतः पातिनः सरः शा
 ब्दान्डीषात्वं तोरान्मिष्यते ॥ तथैव वेदेपाठात् एवं तर्हि प्रगृत्य संज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञापनायेदमर्थग्रहणमस्तु ॥ ए
 वंच ईदूदे द्विवचनमिति सूत्रे ईदूदे दंतं द्विवचनांतं इति पक्ष ईदूदे दंतं यद्विवचनंतं इति पक्षश्च समर्थितो भवति ॥ तत्र हि कुमार्योरगारं

श.कौ.

७६

कुमार्यगारं ॥ अशुकेशुकैः समपद्ये तांशुक्यास्तां वस्त्रे इत्यत्रातिव्याप्तिरिति दोषः ॥ सचप्रत्ययलक्षणविरहादेवोद्धृत इत्याह ॥ ज्ञापक
मिति प्रगृह्य संज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणाभावस्येति शेषः ॥ केदं ज्ञापनमुपयुज्यते तदाह ॥ तदंतस्वइति ॥ तदंतत्वगर्भेपक्षह्येपीत्यर्थः ॥ ननु
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधेरभावादेव तदंतपक्षस्तन्नस्थित इत्यपरितोषादाह ॥ मावेति ॥ वाप्यश्व इत्यादौ माभूदित्यर्थः ॥ अ
त्रेदमवधेयम् ॥ अवितस्त्वृ तं त्रिभ्यर्इरिति सूत्रादीरित्यनुवर्तमानेयापोः किं हेच वा तप्रमीरिति सूत्राभ्यां शब्दत्रयं व्युत्पादितं ॥ यां त्यने
नेति यपीर्मुक्तिमार्गः ॥ पिवति रसान्यातिवा लोकमिति पीः सूर्यः ॥ वा तं प्रमिमीते संमुखधावनादिति वा तप्रमीः ॥ निःश्रं गोमृगाकृतिर्वा
तमृगनामापशुविशेषः ॥ एभ्यस्त्रिभ्योपि डौ सवर्णदीर्घात् ॥ पीययी वा तप्रमी इति रूपे निर्विवादम् ॥ तथा चेह श्रूयमाणस्य ईकारस्य सप्त
मीत्वान्नत्रापि सरसीयदीत्यसंगतम् ॥ ईकारस्य श्रूयमाणस्यासंभवात्सामर्थ्यात्तदंतविधिर्भविष्यतीत्यस्यार्थः ॥ तस्माद्कारांशे सामर्थ्या
त्तदंतविधौ लब्धे सोमो गौरी इत्यादावपि भविष्यतीत्याशयः कल्प्यः ॥ ययी आसक्त इत्यादौ तु भाव्यमेव प्रकृतिभावेन ॥ न चोयं योगः छांद
सस्तथाविधानामेवोदाहरणानां दत्तत्वादिति वाच्यम् ॥ मुनित्रयोक्तिं विना स्मदिच्छया छांदसत्वकल्पनेति प्रसंगात् ॥ लोके प्रगृह्यत्वं न भ
वतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलंभाच्च ॥ अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन लोके यपीपयी वा तप्रमी इत्येषां प्रगृह्यत्वं स्वैव न्याय्यत्वाच्च ॥ अ
तएव दृग्गृह्यत्वतुष्विति सूत्रे ह्येचेति वार्तिकमुपादाय कूसप्रत्ययः सादेशश्च दस्येव भाष्ये सदृशा सदस्युदात्तत्वादितिकेचिदिति व्याच
क्षाणा हरदत्तादयः छांदसत्वं दंतां मते स्वस्यापरितोषमाविश्वकुरिति दिक् ॥ दाधाघ दापू ॥ दा रूपा धारूपा श्वधातवोपुसंज्ञाः स्युः दापूदे
पो वर्जयित्वा ॥ तत्र दा रूपा श्वत्वारः दुदाञ् ॥ प्रणिददाति ॥ दाण् प्रणियच्छति ॥ दो प्रणियच्छति ॥ दो प्रणियच्छति ॥ धारूपा धौदुधाञ् प्रणिदधाति ॥

राम

७६

धेत् प्रणिधयति बत्सो मातरं ॥ अदाविति किम् ॥ दाप्लवने ॥ दातं बर्हिः लूनमित्यर्थः ॥ घृत्वाभावाद्दोषो रिति न प्रवर्त्तते ॥ दैर् शोधने
अवदातं सुरवं इह पुत्वा भावात् उपसर्गान्न इत्येतन्न ॥ घुप्रदेशाः ने गै द न दे त्या र्पः ॥ इह दो दे ड् धे टा म नु क र णा नि व्य व स्था प्य त त्र प्र
कृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादादेच उपदेशे शितीत्यात्वं क्रियते ॥ अनैमित्तिकमात्वं शितिने प्रतिषेध इति सिद्धं तात् ॥ नचैवं विभ
क्तेरुत्पत्तिर्न स्यात् अधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादिति वाच्यं ॥ अधातुरिति पर्युदासोयेन तु प्रसज्य प्रतिषेधः ॥ अस्ति चैह स्वाश्रय
मधातुत्वं ॥ यद्वा ॥ यत्तदेतेभ्य इत्यादाविवेहापिकार्यविशेषपुरस्कारेणैवातिदेशप्रवृत्त्यप्रवृत्ती भविष्यतः ॥ ततश्चतुर्णां दारूपाणां ह्यो
श्रद्धारूपयोरेकशेषं कृत्वा हूं हः कर्त्तव्यः प्रणिदातेत्यादौ कृतात्वानां दो दे ॥ धे टा तु स्थानिवद्भावात्सिद्धं घृत्वं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
यानिरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येत्यस्याश्चनेह प्रवृत्तिः सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात् ॥ अतएव दारयति धारयंत्यो नीति प्रसंगः ॥ त
पोरनुकरणे आत्वासंभवेनेह दृष्ट इत्यनुपात्तत्वात् ॥ ननु कृतात्वस्य सूत्रे निर्देशात् प्रणिद्यतिप्रणिधयतीत्यादौ चात्वविरहात् क्रयंशुत्वमि
ति चेत् ॥ भ्रान्तोसि ॥ नद्विवयं कृतात्वमनुकुर्मोयेनोक्तदोषः स्यात् ॥ अपितु देदो धे इत्येवं ते धेवानुक्रियमाणेषु लक्षणवशनिष्पन्नमात्व
मित्युक्तं ॥ नच लक्षणेन स्वरूपान्यत्वेपि अनुकरणता हीयते ॥ सरव्युरसंबुद्धावित्यत्रापिसुखिरूपप्रतीतेः गवित्ययमाहेत्यत्र गोशब्दप्र
तीतेश्च ॥ दीडः स्तनेह ग्रहणं तदनुकरणे आत्वासंभवान् ॥ वार्तिकमते एजं तानां दीडः दीनामात्वविधानात् ॥ भाष्यमते त्वेज्जनिमित्तेप
रतस्तद्विधानात् ॥ तेन दीडः स्तजादावात्वे कृतेपि घुसंज्ञाविरहात् प्रनिदानेत्यत्र ने गै देति नित्यं त्वं न भवति शेषे विभाषेति वैकल्पिकं तु
स्यादेव ॥ तथोपादास्तास्य स्वरः शिष्कस्येत्यत्र स्याद्योरिच्चैतीत्वं न भवतीति सूत्रकारस्य मतं ॥ नन्वस्मिन्यसौ दाप्लवने वानु कृतौ न वा

धेनुकरणपर्युदासोभयसामर्थ्यात्तयोर्धुसंज्ञाधिकल्पः स्यात् ॥ अंत्ये अदाविति व्यर्थं स्यात् ॥ अननुरुतत्वादेव दापदौ धुसंज्ञा प्राप्तिविर
 हादिति चेन्न ॥ अदा किर्यस्मिन्नसतितयोरप्यनुकरणं संभाव्ये तनहिलक्षणैकचसुषादौ देङ्गदीनां दापदौ श्रवैलक्षण्यं किंचिदनुभू
 यते यद्बलाद्ग्रहणाग्रहणे व्यवस्थाप्येयातांब्याख्या नतो विशेष प्रतिपत्तिरिति परमवशिष्यते ॥ किंत्वगतिरुगतिरेषाऽनभिधानवत् ॥ न
 च तद्बले नसिद्धस्य प्रत्याख्या नंशोभते ॥ वार्तिककारमते तु प्रयोगस्थानामेव दाधारूपाणामिदं मनुकरणं ॥ नचैवंप्रणिद्यतिप्रणिदयत् इत्या
 क्षिप्रिति न स्यात् ॥ आत्माभावात् ॥ तथा देङ्. रक्षणे ॥ अदितधेद्व्यत्यधित ॥ प्रणिदाताप्रणिधातेत्यादावपिन स्यादात्त्वस्य लक्षणिकत्वा
 त् ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिति न्यायादिति वाच्यं ॥ वचनबलेनैव तत्समाधानात् ॥ तथा च कात्यायनवार्तिकं ॥ धु
 संज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थमिति ॥ भारद्वाजीयास्तु पठन्ति ॥ शिद्धिकृतार्थमिति ॥ तथा च दाधाप्रकृतयोर्धु इति पठित्वादाश्रवाश्रवप्रकृत
 यश्चेति द्वंद्वं कृत्वा सन्निधानादाधामेव प्रकृतय इति व्याख्येयम् ॥ भाष्यकारास्तु वार्तिकं प्रत्याचरव्युः ॥ तथा हि। नेर्गदेति सूत्रे तावदवश्यं
 प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं प्रणिमयते प्रणमयतेत्यत्रापिणत्वं यथा स्यात् ॥ तदेव पुरस्तादपकृष्य धु प्रकृतिमा इति पठिष्यामः ॥ धुश्च प्रकृति
 श्रमाश्चेति द्वंद्वः सन्निधानाच्च पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिर्ग्रहीष्यते। नचैवं मीनातिमिनोत्योरपि मा प्रकृतित्वात् ग्रहणापत्तिः मा उनेड. का
 रानुबंधस्यैव तत्रावश्यपठनीयत्वात् ॥ अन्यथा मामाने इत्यत्रातिप्रसंगात् ॥ तस्माद्दुप्रकृतिमाडि. ति पाठेन प्रणिद्यतिप्रणिदयत् इत्यादेः
 सिद्धत्वाच्छिदर्थे तावद्दुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्तव्यमिति स्थितम्। भारद्वाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं कर्तव्यमिति पुनरवशिष्यते। तद
 पिन। गामादाग्रहणेष्व विशेष इति परिभाषयैवलाक्षणिकस्यापि दा रूपस्य धुसंज्ञा सिद्धेः ॥ अस्यां च परिभाषायां दैपः पित्वं लिङ्गं ॥

तद्धि अदाविति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते लाक्षणिकत्वादेव पुसंज्ञायां दै प्रहणाभावे तु किन्निषेधे सामान्यग्रहणार्थे नपित्वेन ॥ नचैवमपि
धेटोपुसंज्ञानस्यादेवेति वाच्यं ॥ दोदहोरित्यत्र धेटो निवृत्त्यर्थे क्रियमाणे न दृश्यनेन धेटोपि पुसंज्ञाज्ञापनात् ॥ नच दधाति निवृत्त्यर्थे न
इत्युक्तमिति वाच्यम् ॥ तत्र दधातेर्हिरित्यादेशविधानादेव दद्वावाप्रसंगात् ॥ नचैवमपि गामादाग्रहणे ष्वविशेष इत्येतेन लक्षणप्रविप
दोक्तपरिभाषायानिरनुबंधकग्रहणे इति परिभाषायाश्च यथा बाधस्तथार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अपि बाधः स्यात् ॥ तथात्वप्रतिदारयति प्रतिधारय
तीत्यत्राप्यतिप्रसंग इति चेन्न ॥ गदादीनां यउपसर्गस्तत्स्थानिमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन्प्रत्युपसर्गस्यनेरिति व्याख्यानात् ॥ दारयति धार
यत्यवयवयोस्तदाधाररूपयोरनर्थकत्वान्नतंप्रत्युपसर्गत्वं ॥ यत्रियापुक्ताः प्रादयस्तंप्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नचैवं प्र
णिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्रापिणत्वं न स्यादिति वाच्यम् ॥ तत्र युगागमात् पूर्वदाधा इत्यवस्थायां पुसंज्ञाप्रवृत्तौ युग्विशिष्टस्यापि पुग्रह
णेन ग्रहणात् ॥ अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानिवद्भावेन पुसंज्ञाप्रवृत्तेः ॥ नच नांतर्धमेवैतयोरांतर्धसंप्रयोगो वान
ष्टांश्च दग्धरथवदिति स्थानेतरतमसूत्रस्य भाष्यरीत्या दारयत्यादेरपि दापयत्यादिसाम्यमेव ॥ निष्पन्नस्याणोरपरत्वांभ्युपगमेन रेफपुको
रविशेषादिति चेत् ॥ सत्यं ॥ सिद्धंतुप्रसंगे रपरत्वादित्युरणुरपरसूत्रस्य बार्तिकरीत्या स्याधा नंरुतं ॥ उक्तभाष्यरीत्या तु प्रसक्तो दोषः प्रागुक्त
सूत्रकारमतमाश्रित्योद्धर्तव्यः ॥ नहि दृश्यते नयोरनुकरणे आत्वे लभ्यत इति दिक् ॥ इदंत्ववधेयं ॥ प्रणीदापयतीत्यत्राप्युपसर्गयोः प्रकृ
त्यर्थविशेषणत्वे सत्ये वनेर्गदेति नित्यं त्वंण्यर्थविशेषकत्वे तु पुसंज्ञकंप्रत्युपसर्गत्वाच्छेषे विभाषेति विकल्प एव न तु नित्यं त्वमिति ॥ स्या
देतत् ॥ उपदिदीषत इत्यत्र सनिमीमेतीस्भावः स्यात् ॥ बार्तिकरुतापुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात् ॥ सूत्रकारभाष्यकारयोस्तु नासौ दोषः सूत्र

कृतादीनामनुकृतत्वात् ॥ भाष्यमतेण त्वेप्रकृतिग्रहणेपि घुसंज्ञापोतद्विरहादितिचेत् ॥ सत्यं ॥ वार्तिकमतेपिनेपंदाप्रकृतिः ॥ एजंतानामात्ववि
 धानाभ्युपगमात् ॥ नचैवमादन्तत्वनिबंधनयुच्चप्रत्ययासिद्धिः ॥ तत्राकारांतरुक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैवतत्सिद्धेः ॥ भाष्येत्वेतद्वचन
 प्रत्याख्यानायैज्ज्विषये आत्वंसिद्धांतमित्यन्यदेतत् ॥ इदंत्ववशिष्यते ॥ भाष्यवार्तिकोभयमतेपि ॥ पादास्तास्यस्वरः शिष्यकस्येत्यत्रस्या
 घोरितीत्वं प्राप्तं तच्चभाष्येसन्निपातपरिभाषयापरितृप्तं ॥ उपदीसूतइतिस्थितेएज्ज्विषयेप्रवर्तमानमात्वंसिचोक्त्वमुपजीवति यदिचात्र
 घुसंज्ञास्यान्निर्हिस्थाघोरिच्चेति सिचः कित्वंस्यादतो कित्वमुपजीव्यप्रवर्तनआकारः कित्वप्रवर्तिकांघुसंज्ञानप्रवर्तयत्येवेति ॥ वार्तिककृतामु
 दीडः प्रतिषेधः स्याघोरित्वेइतिवचनमेवकृतं ॥ उभयमतेपि दीडः सूत्रजादावात्वेकृतेप्रणिदातेत्यादौनेर्गदेतिणत्वंभवति ॥ अतएववार्तिक
 कृतादीडः प्रतिषेधइत्येवनेक्तं किंतुस्याघोरित्वेइतिविषयविशेषोनिर्दिष्टः ॥ सूत्रमतेतुनभाव्यणत्वेनेतिस्यष्टमेव ॥ किंच ॥ भाष्यवार्तिक
 योर्नकेवलंसूत्रकृतासहविरोधः किन्तुपरस्परेणापि ॥ ॥ तथाहि ॥ भाष्यमतेप्रणिदीयतेप्रणिदीनइत्यादावपिनित्यंणत्वंणत्वविधौप्रकृ
 तिग्रहणात् ॥ वार्तिकमतेतुवैकल्पिकं ॥ एजंतानामेवप्रकृतित्वाभ्युपगमेनईदन्तस्याप्रकृतित्वात् अन्यथाउपदिदीषतइत्यत्रेस्भावा
 पत्तेः ॥ तदेवंप्रणिदातेत्यादौसूत्रकृतासहयोर्विरोधः प्रणिदीनइत्यादौतुभाष्यकृतासहेतरयोर्विरोधोदुष्यरिहरइति ॥ अत्रेदंवक्तव्यम् ॥
 यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यमिति सिद्धांताद्भाष्योक्तरीत्यासर्वत्रदीडि परेनेर्नित्यंणत्वमितिस्थितेसूत्रवार्तिकमतेपिशेषेविभाषेतिव्यवस्थि
 तविभाषामाश्रित्यभाष्याविरोधः संपादनीयः ॥ एकवाक्यतथैवसर्वनिर्वाहसंभवेमतत्रेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति ॥ नन्वदा
 विति प्रतिषेधेदापूलवनइत्यस्यैवग्रहणंयुक्तं ॥ ननुदैपः ॥ पदारेभ्युपगमाणात्वायोगादितिचेन्न ॥ अनुबंधाअनेकांताइतिपक्षेभ्युपगमाणा

स्यापिपकारस्य काकादि वदन वयवत्वेन धातोरेजंतत्वानपाये आत्वप्रवृत्तेः एकांता अनुबंधा इति पक्षेपि भवत्येवात्वं ॥ नानुबंधकृतमनेजं
 तत्वमिति सिद्धांतात् ॥ अत्रोदीचांमाञ्जे व्यतीहार इति कृतात्वस्य मेडो निर्देशो ज्ञापकः ॥ नचमाडूमान इत्यस्यैवायं निर्देशो व्यतिमितीत इ
 त्यादौ तस्यापिकदाचिद्यतीहारे वृत्तिसंभवादिति वाच्यं ॥ अपूर्वकार्थस्य क्त्वा प्रत्ययस्य माडूमान इत्यस्यादनभिधानात् ॥ अत्रचभेष्यो
 न्नेरेवप्रमाणत्वादित्याहुः ॥ एवंचमेड इत्येवपठनीयेमाडोव्यतीहार इतिगुरुकरणानानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति ज्ञापनार्थमेव ॥ भा
 ष्यकारास्तुनायंदैर्क्किंतुदिवादिषुदापूशोधन इत्येवपठिष्यत इत्याहुः ॥ नचस्वरेभेदः दापतीत्यादेरुभयथाप्याद्युदात्तत्वात् ॥ ननुता
 व्हीलिकेचानशिदापमान इत्यत्रस्वरेभेदः ॥ श्यनिधातोराद्युदात्तत्वंशपितुचानशोतोदात्तत्वमितिचेन्न ॥ उभयथाप्यंतोदात्तत्वानपाया
 त् ॥ नचश्यन्स्वरस्यसतिशिष्टत्वेनप्राबल्यमिति वाच्यं ॥ अन्यत्रविकरणेभ्य इतिपर्युदासात् ॥ आत्ममानेरचश्चेत्यत्रत्यभाष्यकैष्यत्
 बलेनखशीवचानश्यपिअंतोदात्ततयानिर्णयात् ॥ स्थानिवत्सूत्रीयः कैयटग्रंथस्तुखशसूत्रस्थभाष्यस्वोक्तिभ्यांविरोधात्प्रामादि
 कइतिवक्ष्यते ॥ आयात्यादयस्तदिवादिष्वेवादंतत्वेननपठिताः ॥ गणकार्यमनित्यमितिज्ञापयितुम् ॥ तेननविश्वसेद्विश्वस्तेपथिकवनि
 ताः प्रत्यादाश्वसंत्य इत्यादिसिद्धं ॥ यत्तुभाष्येएकांतत्वपक्षेपिनदोषइत्युपक्रम्यपकारलोपेरुतेभविष्यतिदापत्वंतुभूतपूर्वमनुबंधमा
 श्रित्यव्युत्पादनीयमिति सिद्धांतितं ॥ तत्रेत्यंप्रत्यवतिष्ठते ॥ सत्यप्येजंतत्वेउपदेशोऽजंतत्वंकथमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ पितृकरणसामर्थ्या
 दुपदेशोऽजंतत्वाभावेपिआत्वप्रवृत्तिः ॥ वस्तुतस्तूपदेशग्रहणंभाष्यकारो नमन्यते ॥ तथाचतत्रवक्ष्यति ॥ उपदेशग्रहणंनकरिष्यते ॥
 यद्युपदेशग्रहणंनक्रियतेचेतास्तोतेत्यत्रापिप्राप्नोति ॥ अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनपरनिमित्तस्यैवआत्वंभवतीति ॥ यदयंकीडूजी

कृतादीन्नेन नुरुक्तत्वात् ॥ भाष्यमतेण त्वे प्रकृति ग्रहणेपि घुसंज्ञा योतद्विरहादिति चेत् ॥ सत्यं ॥ वार्तिकमतेपि नेपंदा प्रकृतिः ॥ एजंतानामात्व वि
 धानाभ्युपगमात् ॥ नचैवमादन्तत्वनिबन्धनयुच् प्रत्ययासिद्धिः ॥ तत्राकारांतररूपणप्रत्ययविधिरितिवचनेनैव तत्सिद्धेः ॥ भाष्ये त्वेतद्वचन
 प्रत्याख्यानायैज् विषये आत्वंसिद्धांति तमित्यन्यदेतत् ॥ इदंत्ववशिष्यते ॥ भाष्यवार्तिकोभयमतेपि ॥ पादास्तास्यस्वरः शिष्यकस्येत्यत्रस्या
 घोरितीत्वं प्राप्तं तच्च भाष्ये सन्निपातपरिभाषया परितृप्तं ॥ उपदी सत् इति स्थिते एज् विषये प्रवर्तमानमात्वं सिचो कित्त्वमुपजीवति यदि चात्र
 घुसंज्ञास्यात्तर्हि स्या घोरिच्चेति सिचः कित्त्वं स्यादतो कित्त्वमुपजीव्यप्रवृत्त आकारः कित्त्वप्रवर्तिकां घुसंज्ञानप्रवर्तयत्येवेति ॥ वार्तिककृता नु
 दीडः प्रतिषेधः स्या घोरित्वे इति वचनमेव कृतं ॥ उभयमतेपि दीडः स्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेर्गदेति णत्वं भवति ॥ अतएव वार्तिक
 कृतादीडः प्रतिषेध इत्येव नोक्तं किंतु स्या घोरित्वे इति विषय विशेषो निर्दिष्टः ॥ सूत्रमते तु न भाव्यं णत्वेनेति स्पष्टमेव ॥ किंच ॥ भाष्यवार्तिक
 योर्नकेवलं सूत्रकृतासह विरोधः किन्तु परस्परेणापि ॥ ॥ तथाहि ॥ भाष्यमते प्रणिदीयते प्रणिदीन इत्यादावपिनित्यं णत्वं णत्वविधौ प्रकृ
 तिग्रहणात् ॥ वार्तिकमते तु वैकल्पिकं ॥ एजंतानामेव प्रकृतित्वाभ्युपगमेन ईदन्तस्या प्रकृतित्वात् अन्यथा उपदिदीषत इत्यत्रेस् भावा
 पत्तेः ॥ तदेव प्रणिदातेत्यादौ सूत्रकृतासह योर्विरोधः प्रणिदीन इत्यादौ तु भाष्यकृतासहेतरयोर्विरोधो दुष्यति हर इति ॥ अत्रेदं वक्तव्यम् ॥
 यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धं ताद्वाप्योक्तरीत्या सर्वत्र दीडि परेनेर्नित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्तिकमतेपि शेषे विभाषेति व्यवस्थि
 तविभाषामाश्रित्य भाष्याविरोधः संपादनीयः ॥ एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाह संभवे मत्तभेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति ॥ नन्वदा
 धिति प्रतिषेधे दापूलवन इत्यस्यैव ग्रहणं युक्तं ॥ ननु दैपः ॥ पदारे श्रूयमाणे आत्वायोगादिति चेन्न ॥ अनुबंधा अनेकांता इति पक्षे श्रूयमाणे

स्थापिपकारस्य काकादिबटनवयवत्वेनधातोरेजंतत्वानपायेआत्वप्रवृत्तेःएकांताअनुबंधादितिपक्षेपिभवत्येवात्वं॥नानुबंधकृतमनेजं
 तत्वमिति सिद्धांतात्॥अत्रोदीचांमाञ्जोव्यतीहारइति कृतात्वस्यमेडो निर्देशो ज्ञापकः॥नचमाङ्मानइत्यस्यैवायं निर्देशो व्यतिमिमीत इ
 त्यादौ तस्यापिकदाचिद्यतीहारेरु निसंभवादिति वाच्यं॥अपूर्वकालार्थस्यक्त्वाप्रत्ययस्यमाङ्मानइत्यस्मादनभिधानात्॥अत्रत्रभोऽथो
 क्तेरेवप्रमाणत्वादित्याहुः॥एवंचमेडइत्येवपठनीयेमाङ्गोव्यतीहारइतिगुरुकरणंनानुबंधकृतमनेजंतत्वमितिज्ञापनार्थमेव॥भा
 ष्यकारास्तुनायंदैर्पुकिंतुदिवादिषुदापृशोधनइत्येवपठिष्यतइत्याहुः॥नचस्वरेभेदःदायतीत्यादेरुभयथाप्याद्युदात्तत्वात्॥ननुता
 ङ्कीलिकेचानशिदायमानइत्यत्रस्वरेभेदः॥श्यनिधातोराद्युदात्तत्वंशपितुचानशोतोदात्तत्वमितिचेन्न॥उभयथाप्यंतोदात्तत्वानपाया
 त्॥नचश्यन्स्वरस्यसतिशिष्टत्वेनप्राबल्यमिति वाच्यं॥अन्यत्रविकरणेभ्यदितिपर्युदासात्॥आत्ममानेरचश्चेत्यत्रत्यभाष्यकैप्यर
 बलेनरवशीवचानश्यपिअंतोदात्ततयानिर्णयात्॥स्थानिवत्सूत्रीयःकैयटप्रथस्तुखशसूत्रस्थभाष्यस्त्वोक्तिभ्यांविरोधात्प्रामादि
 कइतिवक्ष्यते॥प्यायत्यादयस्तुदिवादिषेवादंतत्वेननपठिताः॥गणकार्यमनित्यमितिज्ञापयितुम्॥तेननविश्वसेदविश्वस्तेपथिकवनि
 ताःप्रत्ययादाश्चसंत्यइत्यादिसिद्धं॥यत्तुभाष्येएकांतत्वपक्षेपिनदोषइत्युपक्रम्यपकारलोपेकृतेभविष्यतिदापृत्वंतुभूतपूर्वमनुबंधमा
 ष्रित्यव्युत्पादनीयमिति सिद्धांतितं॥तत्रेत्यंप्रत्यवतिष्ठते॥सत्यप्येजंतत्वेउपदेशोऽजंतत्वंकथमिति॥अत्रोच्यते॥पितृकरणसामर्थ्या
 दुपदेशोऽजंतत्वाभावेपिआत्वप्रवृत्तिः॥वस्तुनस्तूपदेशग्रहणंभाष्यकारो नमन्यते॥तथाचतत्रवक्ष्यति॥उपदेशग्रहणंनकरिष्यते॥
 यद्युपदेशग्रहणंनक्रियतेचेतास्तोतेत्यत्रापिप्राप्नोति॥अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनपरनिमित्तस्यैवआत्वंभवतीति॥पदयंकीड्जी

श. कौ.
७९

नांणावेच आत्वंशास्ति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकं नियमार्थमेतत् स्यात् ॥ क्रीड. जीनांणावेवेति ॥ यत्तर्हि मीनातिमिनोति हीडां त्यपि चेत्यत्र एजु
ग्रहणमनुवर्त्तयतीति ॥ ननु प्रणिदापयतीत्यत्राप्यदाविति प्रतिषेधः स्यादिति चेन्न ॥ यथोद्देशपक्षेतरंगत्वाद्वावस्थायामेव घुसंज्ञायानिर्वृ
त्तत्वात् ॥ कार्यकालपक्षे तु घुसंज्ञायाणत्वसमानदेशतया पुकं प्रतिणत्व घुसंज्ञयोरसिद्धत्वेन प्रागेव पुकृतौ घुसंज्ञानस्यादिति दोषः प्र
सजत्येव ॥ अतएव भाष्ये द्वेषा समाहितं ॥ दाधाघपिदिति वक्ष्यामि ॥ यद्वा बांतावेतौ धातू सूत्रमपि बांतां ॥ चत्वेन सर्वत्रपकारो निर्दिष्टः अतो
दापयतीत्यत्र नासौ निषेधः तस्यापित्वादबांतत्वाच्चेति ॥ आद्यंतवदेकस्मिन् ॥ असहावे आदावित्वात् इवकार्याणि स्युः ॥ औपगवः ॥ य
थातव्यादीनां प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रवर्त्तते ॥ एवमिहाणोपि आभ्यां ॥ यथा वृक्षाभ्यामित्यादौ सुपि चैति दीर्घत्वं भवति एवमिहापि । ईडुंगतौ दि
वादिः ॥ एयं अचो यदि ति ॥ अजंताज्ञातोर्विधीयमानो यत् प्रत्ययो यथा चैयं जेयमित्यादौ भवति तथेहापि ॥ इणस्त्सतिस्त्विति क्यपि इ
त्यमित्येवरूपं न तु एयमिति ॥ एकस्मिन्निति किं ॥ सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः ॥ अत्रत्याकरस्यादित्वे सति तमेवाश्रित्य सभास
न्नयनशब्दस्य वृद्धत्वं स्यात् ॥ ततश्चाणं वाधित्वा वृद्धाच्छुः प्रसज्येत ॥ ननु वृद्धिर्यस्याच्चा मादिरिति सूत्रे आदिग्रहणस्यापीदमेव व्या
वर्त्तं ॥ नत्सामर्थ्यादेव समासन्नयनशब्दे वृद्धसंज्ञानभविष्यतीति चेन्न ॥ यदि हि वृद्धसंज्ञासूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यादनातिदेशिक
स्य मुख्यस्यैवादेर्ग्रहणं नर्हि जानातीति ज्ञा ब्राह्मणीत्यादिरसहायोपि वृद्धो न स्यात् ॥ ततश्च ज्ञाया अयं शीयइत्यादि न सिद्धेत् ॥ असति
हि प्रकृतसूत्रस्थैकग्रहणे यत्रादिव्यपदेशो मुख्यो नास्ति ॥ असहाये मध्ये अंते च ससर्वोप्यविशेषादतिदेशस्य विषयः स्यात् ॥ यदि त्वति

राम
७९

ग्रहणस्य च सामर्थ्यात् सर्वत्र विकल्पापत्तिः ॥ इहैकग्रहणे कृते त्वन्त्यमध्ययोर्व्यावृत्त्या रूढसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक् । यत्तु न्या-
 सकृतोक्तम् ॥ अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे रूढसंज्ञासूत्रस्थमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सदसहायानां ज्ञादीनामेव रूढसंज्ञा-
 वारयेन्न तु सभासन्नयनस्य सन्नयनेत्येतदंतर्गतांश्च तुरोचोपेक्ष्यानातिदेशिकस्यादित्वस्य तत्र सत्त्वादिति ॥ तच्चिंत्यम् ॥ परस्मिन् सुति-
 यस्मात् पूर्वनास्ति स आदिरिति सिद्धांतरीत्या मध्यस्थेष्यादित्वविरहात् ॥ इयानेव हि विशेषः ॥ असहाये सत्यन्तदिशेषणविरहाद्विशि-
 ष्टाभावः मध्यस्थे तु विशेष्याभावाद्विशिष्टाभाव इति ॥ वार्तिककारस्तु लाघवाद् पूर्वत्वमात्रमादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ अनुत्तरत्व-
 मात्रं चांतशब्दस्य न तु सत्यन्यस्मिन् इत्यपि विशेषणं गौरवात् ॥ तथा चासहायेपि मुख्ययोरेवाद्यंतयोः संभव इति मन्वानः सूत्रमेतत् प्रत्या-
 चरव्यौ ॥ आह च ॥ अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यंतयोः सिद्धमेकस्मिन्निति भाष्यकारस्तु नैतन्नेने । सत्यन्यस्मिन्निति विशेषणप्रक्षेपप्रयुक्त-
 स्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् ॥ लोकेत्ययमादिरंतो वेत्युक्ते अवशिष्टमपि किंचित् अस्तीति नियमेन प्रतीयते ॥ पदान्नि यतो पस्थितिश्च-
 शक्तिसाध्या ॥ अनुभवमपलप्य एकदेशमात्रे शक्तिरूपत्वे तु श्वशुरादिपदानामपि लाघवाद्धार्यात्वमात्रं पितृत्वमात्रं तद्वदकपुंस्त्वमात्रं वाश-
 क्यतावच्छेदकं स्यादिति विशिष्टविषयकशक्त्युच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारव्याकोपः स्यादिति ॥ नन्वेवमपि व्यपदेशिवद्बहुचनं कर्तव्यमेव
 इयाय आरेत्यादौ धात्ववयवत्वंप्राथम्यमेकाचत्वं चाश्रित्य द्वित्वं यथा स्यात् ॥ एकाच इति हि बहुव्रीहिरिति वक्ष्यते ॥ नन्वेणो रूढ्याया दे-
 शयोरेतैश्च परत्वे च कृते आप आर् इत्यनयोरेकाचत्वं च चादेरिव मुख्यमेवास्तीति वाच्यम् ॥ द्विर्वचने चीतिरूपातिदेशेन इत् अन्तयोरेव हि
 रुक्तेः ॥ किंच । यजेः पंचमलकारे स देवान्यक्षदिषितो यजीयानीत्यादौ सिद्धं बहुलं लेटीति सिष् ॥ तस्य षत्वं व्यपदेशिवद्भावेनैव साध्यं प्र-

शा.के. त्यस्यस्यः सकारस्तस्य षत्वमिति सिद्धं तात् ॥ तस्मात्त्व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्येव सूत्र्यतां किंप्रकृतसूत्रेण ॥ व्यपदेशो नाम विशिष्टो मु ॥
 ८० रज्योपदेशो व्यवहारका चूडत्यादिः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशीपचिप्रभृतिस्तस्मिन्निवासहायेपिकार्यं स्यादित्यर्थः ॥ अत्राह भाष्यकारः
 ॥ अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धमिति ॥ वचनमिरपेक्षाल्लोकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेराद्यंतवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयमा
 पिनसूत्रयितव्यमित्यर्थः ॥ अस्ति हिलोके निरूढोऽयं व्यवहारः ॥ अयमेव मेज्येषुः पुत्रोऽयं मेव मध्यमोऽयमेव कनिष्ठ इति ॥ तथा ॥ असूता
 यामसोऽप्यमाणायांचप्रथमगर्भेण हतेति व्यवहरति ॥ तथा पूर्वमनागतोऽग्रेनाजिगमिषुश्चाह ॥ इदं मे प्रथमागमनमिति ॥ ननु सर्व इमे
 गौणा व्यवहारास्तत्कथं मुख्ये चरितार्थशास्त्रं गौणे प्रवर्त्ततेति चेन्न ॥ निरूढतरतया गौणस्याप्यस्य मुख्यसमकसत्वात् ॥ ज्ञापकाच्च
 ॥ यद्यमितर्त्ततीति सिचो लोपंशास्ति तद् ज्ञापयति ॥ व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति ॥ न ह्यन्यथा इदं लभ्यते ॥ बलरूपत्वेऽपि वलादित्वविर
 हत् ॥ तथा दीर्घद्वयः कितीत्यादीन्यपि ज्ञापकानि न हि व्यपदेशिवद्भावविनाऽणोभ्यासोलभ्येत इति दिक् ॥ यत्तूक्तं कैयटेन ॥ अर्थ
 वता व्यपदेशिवद्भावो कुरुते इत्यादौ तच्छब्दाकारस्यानर्थकत्वेन तत्रादिसंज्ञासिद्धये आदिवद्भावो वचनेनैव साधीय इति ॥ अत्रेदं
 वक्तव्यम् ॥ अर्थता व्यपदेशिवद्भाव इति तावन्नेयं परिभाषा तस्याविध्यंगत्वात् ॥ व्यपदेशिवद्भावस्तल्लौकिक इत्युक्तत्वात् प्रत्यंगत्वा
 योगात् ॥ किंतु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भावयोजना यशब्दार्थसमुदायमाश्रित्य तस्यैकदेशः शब्द इति व्युत्पादयितुमर्थवत्तापेक्षितेति परं
 तस्याशयः ॥ अतएव षष्ठे निजोचत्वारसकाचूडत्येन ह्युत्पादनावसरे भाष्यकैयटयोरनर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भावः स्वीकृतः लोक इ
 वशास्त्रेऽप्यनर्थकस्य व्यपदेशिवद्भावसंभवात् ॥ तस्मादेव वेतेति प्रायोवाद्मात्रं सूत्रप्रत्याख्यानं तु सम्यगेवेति दिक् ॥ तरत्तमपौघः ॥

राम
 ८०

एतौ घसंज्ञौ स्तः कुमारितरा ॥ कुमारितभा ॥ घरूपेति ह्रस्वः ॥ नद्यास्तरोनदीतर इत्यत्र तु न भवति ॥ तमपासाहचर्येण प्रत्ययस्यैव तर पो
 प्रहणात् ॥ यद्वातरवितिरूपं संज्ञाप्रवृत्तावाश्रितं तच्च परिनिष्ठिते प्रयोगे क्वापि नास्तीत्यौपदेशिकं गृह्यते तच्चतर प्रत्ययस्यैवास्ति ॥ अपि च
 प्रतिपदोक्तत्वमपीह सुलभं ॥ तेनावयवशो व्युत्पादिते नदीतरेनातिप्रसंगः ॥ किंच ॥ समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे परे ह्रस्वत्वं विधीयते ॥ अ
 न्यथामहिषीवरूपं महिषीरूपमित्यत्रापि स्यात् ॥ सुषुषुपेति समासः ॥ रूपमाकृतिः महिषीवेयमाकृतिरित्यर्थः ॥ सामानाधिकरण्यस्त्री
 त्वेचस्वार्थिकत्वादातिशायनिकस्यस्तोनतुनदीतरेऽतोनोक्तदोषः ॥ नन्वातिशायनिकप्रकरणएवतादीघइतिपितौघइतिवाक्रियतां
 लाघवादिति चेन्न ॥ प्रकरणोत्कर्षेणेह संज्ञाकरणस्यान्योपितरबस्तीतिज्ञापनार्थत्वात् ॥ सचानिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भवति ॥ तेनाल्पा
 चतरंलोपश्चबलवत्तर इत्यादिसिद्धं ॥ केचित्तु सामान्यापे संज्ञापकमाश्रित्यर्इयसुनोपि स्वार्थिकतामाहुः ॥ तेनाहोमहीयस्तवसाहमि
 क्यमित्यादिप्रयोगाः समर्थिता भवन्ति ॥ बहुगणवतुडतिसंख्या ॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥ बहुकृत्वः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने
 कृत्वसुचु ॥ बहुधा संख्याया विधार्थे धावहुभिः क्रीतो बहुकः ॥ संख्याया अतिशदंतायाः कन्बहुशः बहुल्यार्थच्छंकारकादित्यनुवर्त
 माने संख्येकवचनाच्च वीष्नायामिति शस् ॥ गणकृत्वः ॥ गणधागणकः ॥ गणशः ॥ तावत्कृत्वः ॥ तावद्वांतावत्कः तावच्छः ॥ यत्तदेते
 भ्यः परिमाणे वतुष् ॥ आसर्वनाम्नः शेषं प्राग्बत् ॥ कतिकृत्वः ॥ कतिधा कतिशः किमः संख्यापरिमाणे डतिच ॥ शेषं प्राग्बत् ॥ स्यादेत
 न् ॥ वैपुल्येपि बहुशब्दो वर्तते ॥ बहुर्हि मवानिति संघे च गणशब्दः भिक्षुकाणां गण इति ॥ समवायश्च योगण इत्यमरः ॥ तथा च संघः
 वैपुल्यवाचिनोरप्यनयोः संख्यासंज्ञा स्यादिति चेन्न संख्यायतेन येत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् ॥ तस्मात् संख्यावाचिनोरेव बहुगणश
 ।

श. कौ.
८१

व्योरिहग्रहणं तच्च नियमार्थं ॥ अनियतबहुत्ववाचिनां मध्येनयोरेव संख्यासंज्ञाननुभूर्यादीनामिति ॥ तेनावहुविषययोर्द्वौ कयोर्नियतबहु
त्ववाचिनां चान्यादीनां च न व्यावृत्तिः ॥ ननु नियमार्थत्वे सिद्धे सजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य त्वदुक्तव्यवस्था सिद्धेत् ॥ नियमार्थत्वमेव तु दुरुप-
पादं ॥ विध्यर्थताया एवौचित्यात् ॥ तथा हि ॥ अस्ति तावत् कृत्रिमा कृत्रिमयोः कृत्रिमेकार्थसंप्रत्यय इति परिभाषा सा च न्यायमूला संज्ञा
सूत्रेण संज्ञिविशेषे नियम्यमानो हि संज्ञाशब्दः कथं तदि तरंबोधयेत् ॥ एवं स्थिते बहुगणयोरिहग्रहणाभावे संख्याप्रदेशेषु ग्रहणमेव न
स्यात् ॥ अकृत्रिमत्वात् ॥ तस्मात्स्वसंग्रहार्थमेव बहुगणग्रहणं ननु भूर्यादि निवृत्त्यर्थमिति ॥ अत्राहुः ॥ संज्ञिविशेषे क्रियमाणः संज्ञानियमो यदि
सामान्यापेक्षस्तदा युक्ताऽ कृत्रिमस्य व्यावृत्तिः विशेषपरत्वे तु सजातीयं कृत्रिमांतरमेव नियमेन व्यावृत्त्यनेन त्वकृत्रिममपि ॥ तदेतदुच्यते ॥
उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति ॥ कृत्रिमा कृत्रिमयो रूभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः ॥ अस्ति च संख्याप्रदेशेषु भयग्रहणे लिंगं संख्याया अतिश-
दंतायाः कन्विति सूत्रेशदंतपर्युदासः ॥ नहि कृत्रिमा संख्याशदंतास्तीति दिक् ॥ तेन पंचधा पंचकृत्व इत्यादि सिद्धं भवति ॥ यद्यपि संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणं तदंतग्रहणं नास्ति तथापि बहुत्वोः केवलयोः संज्ञायां प्रयोजनाभावात् सामर्थ्यात् तदंतग्रहणं ॥ तद्विधौ हि ज्याप्रातिप-
दिकादित्यधिकृतं न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वमस्तीति बोध्यम् ॥ एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं ॥ बहुपूगणसंघस्य तिथुकु ॥ व-
नोरिथुकु ॥ षट्कतिकतिपयचतुरांशुगिति सूत्रैर्दृष्टिपरे आगमाविधीयमाना बहुप्रभृतीनां तु दोनिर्वाहकं संख्यात्वं ज्ञापयंतीति किं मने-
न सूत्रेण ॥ ननु बहुपूगणसंघेत्यौदाविशेषाश्रयणात् संघवैपुल्यवाचिनोरपि बहुगणशब्दयोः संख्याकार्यस्यादिति चेन्न ॥ अनि-

राम
८१

कल्पनस्य गौरवपरास्तत्वात् ॥ भूर्यादीनां त्वनियतसंख्या वाचिनां ग्रहणं न भवति नियतसंख्या वाचिनां पञ्चादीनामेव लोके संख्याशब्द
 त्वेन प्रसिद्धतरत्वात् ॥ प्रसिद्धा प्रसिद्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्य न्याय्यत्वात् ॥ नन्वेवमपि बहुगणयोरिव पूगसंघादीनामपि धाशसकृत्वसुजा
 दिसंख्याकार्यप्रसंगः ॥ नच बहुगणयोः सामान्यापेक्षंज्ञापकं पूगादीनां तु उद्दिष्यकमेवेति वाच्यम् ॥ अनुपपत्तेः समानत्वेन एकसूत्रोपा
 त्तत्वेन च वैषम्ये बीजाभावादिति चेत् ॥ भैवं ॥ लक्ष्यानुरोधेन क्वचित् सामान्यापेक्षं क्वचिद्दिशेषापेक्षंज्ञापकमित्याश्रयणात्तदुरो
 धेन वैरूप्यस्य सोढव्यत्वादिति दिक् ॥ इमां कुसृष्टिमसहमानेनैव सूत्ररूपासूत्रमिदं प्रणीतमितितु परमार्थः ॥ अत्र वार्तिकानि ॥ अ
 ध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं ॥ अर्द्धेनाधिकमध्यर्द्धं ॥ एकदेशवाचकोयमर्द्धशब्दः ॥ तस्यापिशब्देन समासेकृते यौगिकार्थः प्र
 तीयते न संख्येति वार्तिकारंभः ॥ अर्द्धेन श्रुतेन क्रीतमर्द्धं श्रुत्पदिकुसंख्ये इत्यनुवर्त्तमाने तद्वितार्थेति समासः ततः श्रुतीदजन्यतरस्या
 मित्यत्र षोवाअर्द्धपूर्वेतिलुक् ॥ अर्द्धेन क्रीतमध्यर्द्धकं ॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कनितिकन् ॥ इह समासविध्यर्थमितिसंबंधसामां
 न्येषष्ठी ॥ समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वा न्यस्मिन् कार्ये विधीयमान इत्यर्थः ॥ तेन द्विगुणमितिलुगपिलभ्यते ॥ तथा च अर्द्धपूर्वेति सू
 त्रे अर्द्धग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति तदुक्तं लुकिचाग्रहणमिति ॥ अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययांतः ॥ संख्येत्यनुवर्त्तते ॥ पूरणप्रत्ययांत इत्यस्य पूरण
 प्रत्ययांतोत्तरपद इत्यर्थः ॥ समासकन्विध्यर्थमित्येव ॥ अर्द्धपंचमेषामिति बहुव्रीहिः ॥ अर्द्धपंचमैर्द्धाधिकैश्चतुर्भिः श्रुतेः क्रीतमर्द्धपंचम
 शूर्ध्वपूर्ववदजषत्रोवालुक् ॥ अर्द्धपंचमेन क्रीतमर्द्धपंचमकं ॥ अधिकग्रहणंचालुकिसमासोत्तरपद इत्यर्थे अधिकया षष्ठ्या क्रीतोधिक
 षाष्टिकः ॥ अधिकसाप्ततिकः ॥ तद्वितार्थेति समासः ॥ प्राग्बतेषु ॥ अलुकीति वचनात् लुकिकर्त्तव्ये संख्यासंज्ञानास्तीति द्विगुत्वमपिन

तेनाध्यर्द्धपूर्वद्विगोरितिलुङ् न ॥ ततः संख्यायाः संबन्धर संख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ नन्वलुकीतिव्यर्थम् ॥ उत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनादेवलुग
 भावस्याक्षेपुंशक्यत्वादिति चेन्न ॥ अर्हत्यर्थात् परेष्वर्थेषु ये प्रत्ययास्तेषां लुगप्राप्त्या तत्रैवोत्तरपदवृद्धेः सावकाशत्वात् ॥ षां ता षट् ॥ षां ता
 मां ता च संख्या षट् संज्ञा स्यात् ॥ षट् तिष्ठति षट् पश्य पञ्चसमेत्यादि ॥ संख्येति किम् ॥ विप्रुषः पामानः ॥ ननु शतानि सहस्राणीत्यत्र नुमिह
 तेन स्य पूर्वभक्ततयानां ता संख्येति षट् संज्ञा स्यादिति चेत् ॥ अस्तु ॥ नचैवं षड्भ्योलुगिति लुकं स्यादिति वाच्यम् ॥ सर्वनामस्थानमन्निपाते
 न कृतस्य नुमः तद्विधातकत्वात् ॥ नन्वेवमप्यष्टानामिति न सिद्ध्यति ॥ तथा हि ॥ अष्टन् अमिति स्थिते परत्वात् नित्यत्वाच्चाष्टन आविभक्ता
 वित्यात्वे कृतेः नांतत्वात् संज्ञाया मसत्पां षड्भ्यश्चेति नुट् न प्राप्नोति इति चेन्न ॥ यथोद्देशपक्षे आत्वात् प्रागेव षट् संज्ञा ॥ अंतरंगत्वात् ॥ त
 नः कृतेष्यात्वे एकदेशविहृतस्यानन्यतया षट् संज्ञकत्वे ननुटः सिद्धत्वात् ॥ कार्यकालपक्षे तर्त्युक्तदोषस्तदवस्थस्य ॥ किंच ॥ यथोद्देशोप्य
 ल् विधित्वा दतिदेशो दुर्लभः ॥ अतएव ब्रश्चेत्यचः परस्मिन् नित्यस्य फलमिति कैयट इति चेन्न ॥ अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्या
 पि षट् संज्ञा ज्ञापनात् ॥ तथा हि ॥ न्नः संख्याया इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा घृतादि पाठादंतोदात्तोष्टन् शब्दः साधितः ॥ तस्माद्भिस्मि अष्टभिर
 षाभिरिति रूपद्वयं तत्रात्वाभावे मध्योदात्तमात्वपक्षेत्वेत्तोदात्तत्वमिति सिद्धांतः ॥ तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रेण षण्णां षड्भिरित्या
 दाविविभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तत्वात् बाधित्वा इत्युपोत्तममिति प्राप्तं षट्त्रिचतुर्भ्यो या इत्यादिर्विभक्तिस्तदंतेपदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति हितस्या
 र्थः ॥ तद्बाधनापाष्टनो दीर्घादित्यारभ्यते ॥ दीर्घांतादष्टनः पराः सर्वनामस्थानं विभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः ॥ तत्र यद्यात्वपक्षे षट् संज्ञा
 न स्यात् ॥ तर्हि सावकाशाष्टनः स्वरः परत्वादात्वाभावपक्षे इत्युपोत्तममिति षट्स्वरेण बाधिष्यत इति किं दीर्घग्रहणेन । कृतात्वस्यापि षट्

संज्ञायां सत्यां तु षट् स्वरस्याष्टनः स्वरोपवादः संपद्यते ॥ नचाष्टनः स्वरः शसि सावकाश इति वाच्यं ॥ तत्रैकादेश उदात्त इति सूत्रेणैव गतार्थे
त्वात् ॥ अष्टनशब्दो तोदात्त इति समनंतरमेवोक्तत्वात् ॥ तेन दीर्घपक्ष इव तदभावपक्षेपि विभक्तेरुदात्तता स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमा
णं दीर्घग्रहणं सार्थकमेव ॥ तस्यादीर्घग्रहणेनात्वपक्षेपि षट् संज्ञा ज्ञाप्यत इति स्थितम् ॥ नचैवं दीर्घग्रहणस्यात्वविकल्पज्ञापकत्वं ॥
स्यादिति वाच्यम् ॥ उभयज्ञापकत्वसंभवात् ॥ नह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यत इति नियमः ॥ यावता विनानुपपत्तिस्तावतो ज्ञाप्यत्वात् ॥ तच्चैकम
नेकैक्यन्यदेतत् ॥ प्रकृतेचोभयं विना दीर्घग्रहणवैषम्यानुद्धारादिति दिक् ॥ यदितुष्ठाः षकारनकाराकारा अंते यस्यः साष्णांतेति प्रकृ
तसूत्रस्य वाकारोपि प्रविश्ये तदाह्वाभ्यामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात् ॥ ॥ आह्वाभ्यां हरिभ्यामिंद्रयाही
त्यादौ आद्युदात्तमेव तुह्वाभ्यामिति पदं पठ्यते तस्मादिहाकारप्रश्लेषो न वर्णनीयः किंतूक्तप्रकार एवादर्तव्य इति स्थितम् ॥ तथा सप्तमे
योगविभागे कृत्वा नह्येनापि द्वेषाभाष्ये समाहितम् ॥ तथाहि ॥ षड्भ्यो लुगित्यत्र षड्भ्य इति विभज्यते अष्टाभ्य औशिति सूत्रादष्टाभ्य इ
त्यनुवर्तते ॥ तेन षड्भ्यो यदुक्तं कृताकारादष्टनोपितत् स्यादिति सूत्रार्थः ॥ नचैवं जश्शो सोर्लुगप्यति दिश्येनेति वाच्यम् ॥ औशत्वविधिवैय
र्घ्यापत्तेः ॥ अथवाष्टन आविभक्तावित्यस्मादनंतरं राष इति योगं विभज्य हलीत्युभयोर्योगयोः शेषो व्याख्येयः ॥ तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चा
देवात्वं ननु प्राक् ॥ नचैवं जश्शो सोरात्वं न स्यादिति वाच्यम् ॥ लाघवार्थमष्टभ्य इति निर्देष्टव्येषां भ्य औश इति कृतात्वं निर्देशेन जश्शो सोर्विष
ये आत्वानुमानात् ॥ यत्रात्वं तत्रैवौशत्वं यथा स्यादित्येव दर्शयित्वा दीर्घोच्चारणं कृतमिति ॥ स्यादेतत् ॥ हलीति यद्युभयोः शेषस्तर्हि प्रिष
ष्टनशब्दे औजसमोऽशस्ताडेऽसिडः सोऽसुः सुवैकल्यकतयेष्यमाणमात्वं न सिद्धेत् ॥ नचतत्रात्वं नेष्यत एवेति वाच्यम् ॥ इतः प्राची

श.की.
५३

नपक्षाणामनिव्याप्तिप्रसंगात् ॥ तेषु ह्यत्वं प्राप्यत एव विभक्तिमात्रे तद्विधानात् ॥ नच षडभ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति सूत्राभ्यां विधीयमानौ लु
ग्नृतौ यथा गौणतायां नस्तथात्वमपि न स्यादेवेति वाच्यम् ॥ वैषम्यात् ॥ लुग्नृतौ विधीहि षडभ्य इति षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशात् ष
डर्थप्राधान्य एव तौ प्रवर्त्तते ॥ आत्वविधौ तु अष्टन इत्येकवचननिर्देशात् गौणपि प्रियाष्टाभ्यामित्यात्वं प्रवर्त्तन एव ॥ पदांगाधिकारे तस्य तदुत्त
रपदस्य चेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नच जशसोरष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशे नानुमीयमानमात्वं केवले प्राधान्ये चाष्टौ परमाष्टावित्यत्र यथा
भवत्येव गौणत्वेपि भविष्यतीति तदंशे नानुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ औशत्वं हि लुग्नृताविव गौणत्वेन भवति ॥ अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात्
अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् ॥ अष्टा औशिति ॥ अष्ट इति वा स्पष्टं चैतदिहैव सूत्रे भाष्यकप्यतयोः ॥ तथा च औशत्वविधी
कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्य एव स्यान्न तु गौणतायामिति तदंशेप्यनुपपत्तिसाम्यात् ॥ तस्माद् लीत्युभयशेषश्चे
न्न स्यादात्वं प्रियाष्टनः ॥ ताडेडः सिडः सोसा म्मुतथैवौजसमौदशसि ॥ प्रागुक्तेषु तु पक्षेषु भवेदात्वममीष्वपि ॥ फलभेदे महत्येवं कथं पक्ष
विकल्पनात् ॥ अत्रोच्यते ॥ प्रियाष्टनशब्दस्याजादावात्वमनिष्टमेव हलीत्युभयोः शेषस्य भाष्य एव सिद्धं तितत्वात् ॥ तथा सति औजसोः क्रमेण प्रि
याष्टनैः प्रियाष्टान इत्येवरूपं स्यान्न तु प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इत्यपि इत्याशंकर्ये यथालक्षणमप्रयुक्ते इत्यभिहितत्वाच्च ॥ अतएव यथालक्षणमिति
प्रतीकमुपादाय न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कथ्यते व्याख्यात् ॥ एवं स्थिते प्राचीनाः पक्षा अपरितोषग्रस्ता एव व्यवस्थितविभाषया गौणता
यामजादिष्वात्वं न भवतीत्याशयेन वा योज्याः ॥ उदात्तभाष्यकथ्यत प्रामाण्यात् ॥ तस्मात् प्रियाष्टनः सर्वेषु वचनेषु राजन्शब्दसाधारणो रू
पं हलादीतुहाहाशब्दसाधारणमपरं रूपं ॥ औशनुतोस्तु प्राप्तिरेव नास्तीति प्रामाणिकः पंथाः ॥ अतएव सर्वादीनि सर्वनामानीति सूत्रे हरदत्ते

रा.म.
५३

नगौणत्वे औशन भवतीति स्पष्टमेवाभिहितं ॥ अतएवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदं तग्रहणमत्रेष्यते ॥ परमाष्टावित्युक्ता प्रियाष्टान इत्यत्रा त्वस्या
भावादौशन भवतीति काशिकासंगच्छते ॥ अतएव चानष्टन आविभक्ताविति सूत्रे तदंतविधिश्चात्रेष्यते प्रिया अष्टौ यस्य प्रियाष्टा इत्यपि ग्र
था स्यादिति काशिका ग्रंथोपिसंगच्छते ॥ हलादावा त्वस्य निर्बाधत्वात् ॥ हरदत्तस्त्वष्टाभ्य औशिति सूत्रे प्रियाष्टान इत्यत्रेति वृत्तिग्रंथमुपादाय
यथा पुनर्गोणाताम्यामा त्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यते इति प्रतिज्ञाय अष्टन आविभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशात् स्वरूपस्य ग्रहणं
नार्थस्य तेनोपसर्जनेप्यष्टनि भवति ॥ तत्रापि विकल्पितत्वात् ॥ प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्यपि भवति ॥ तत्राप्या त्वपक्षे भसंज्ञाविषये आतो लो
पमिच्छंति ॥ प्रियाष्टः पश्येत्यादि आत्वाभावपक्षेप्यल्लोपेष्टत्वं प्रियाष्ट इति भवति ॥ इत्यंतेन ग्रंथेन पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं
चकथमभिहितवानिति तस्याशयं स एव प्रष्टव्यः ॥ अल्लोपेष्टत्वमित्यपि तदुक्तिश्चिंत्यैव ॥ पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानि बद्धानेनष्टत्वा
योगात् ॥ नच पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानवदिति निषेधः ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि सापवादत्वात् ॥ ननुरषाभ्यां णो न इति प्रतिपदोक्तं णत्वं तत्र गृ
ह्यते ननुष्टत्वविधिलभ्यमपि ॥ विलंबितप्रतीतिकत्वादिति चेन्न ॥ अपदांतस्य मूर्द्धन्य इति सूत्रं संपूर्णरषाभ्यामिति सूत्रे नुवर्त्यतत्रत्यस्य णग्रहणस्य पदांत
स्येति निषेधसूत्रस्य च भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् ॥ पथेत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ नच मूर्द्धन्यशब्देनष्टशब्देन वा निर्वर्त्यमानेणकारे वैषम्यमस्ति सूत्रकारीत्याक
थंचित्संभवन्नपिन्यायोत्रभाष्यानुरोधात्कस्य एव ॥ तथाच शर्पूर्वाः स्वय इति सूत्रे स्वपूर्वग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं प्रत्याचक्षाणो भगवानाह ॥ अभ्यासजश्वचत्वं
सिद्धमित्येव एतत्तु ग्रहणं न कर्तव्यमिति ॥ तथाच हलादिः शेषे कर्तव्ये तु कश्चुत्वे न निष्पन्नस्य चकारस्यापि चत्वे न सिद्धतया उचिच्छिषतीति रूपं सिद्धमि
तितदाशयः कैश्चिदेन वर्णितः ॥ तदेवं प्रियाष्ट इत्याद्येव रूपमुचितं ॥ नचैवं पूष्णा इत्यादावपि नकार एव पठ्येतेति वाच्यं ॥ तत्राहुः प्राडिति सूत्रे णत्वप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

श. कै.

८४

इति च ॥ इत्यन्ता संख्याषट् संज्ञा स्यात् ॥ कति संतिकत्यद्वाक्षीः षट्त्वाज्जशसोर्लुक् ॥ संख्येति किं ॥ पातेर्डितिः पतयः ॥ न चास्य संज्ञापि स्मा
दिति वाच्यम् ॥ वतुसाहचर्येण तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणात् ॥ इदं सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये ॥ बहुगणवतुसंख्या इति संख्येत्यनुवर्तते ॥ ततः षट्
ताषट् संख्या इतीत्युभयमनुवर्तते ॥ पूर्वसूत्रेष्वन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् ॥ संख्या प्रश्नविषयस्यैव उतेर्ग्रहणं त्वौणादिकस्येति ॥ क्तवत्तु नि
ष्ठा ॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ कृतः कृतवान् ॥ ननु विहितयोः प्रत्यययोरनेन संज्ञासंज्ञया च विधानं ॥ वक्ष्यति हितृतीये निष्ठेति ॥ तथा चान्योन्या
श्रय इति चेन्न ॥ सूत्रशाटकवद्भावि संज्ञाविज्ञानात् ॥ तौ भूते काले भवतो ययोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषां संज्ञा भविष्यतीति ॥ स्यादेतत् ॥ अनुबं
धाः कार्यार्थमुपादीयते ननु श्रवणार्थं तेषां लोपविधानात् ॥ तथा चलुप्तानुबंधस्य परिनिष्ठितस्य यत्र सारूप्यं तत्र क्तानुबंधकार्यं भवतु
क्त्वानेति तु निश्चेतुमशक्यं ॥ न च काकादिबहुपलक्षणस्यापि व्यावर्तकता भविष्यतीति वाच्यम् ॥ काकादिनापि हि वेदिकापुंडरीकादि क
स्थिरं किंचित्परिचाप्यते तद्दलाच्चोद्धीनेपिकाकेव्यवहारो न संकीर्यते ॥ न चेहपरिचेषानरमुपलभ्यते क्तप्रत्ययतन्प्रत्यययोः काकादि
कल्पौहिककारनकारौ तद्पगमे संवृत्ते त इत्यत्र परिचेषस्य परस्परव्यावृत्तस्य दुर्वचत्वात् इति ॥ अत्राहुः कालकारकविशेषादयो अर्थो
एवात्र वेदिकापुंडरीकादिस्थानापन्नास्तद्दर्शनाच्चानुबंधस्मृतौ सत्यां न तत्प्रयुक्तं कार्यं साधुतया ज्ञायते ॥ तथा लूनः शालिरिति के
नचित् प्रयुक्ते लक्षणज्ञेन कर्मभूतकालवलात् क्तप्रत्ययोपमिति निर्णीयते ॥ लोत्तमालभेतेति प्रयुक्ते तु मेषवाची लीने शब्दस्तेन प्र
त्ययानः प्रयुक्तः इति निर्णीयते ॥ हसिमृशिण् वामिदमिल्लू पूधूर्विभ्यस्तन्नित्युणादिसूत्रात् ॥ लोतः स्यादश्चिन्हयोरिति तु पंचपाही
वृत्तौ स्थितं ॥ तथा प्राभिजघत् देवदत्त इति प्रयोगे कर्त्रेकत्वाद्यवयमास्तु डं तस्यायं प्रयोगो ननु निष्ठां तस्येति निर्णीयते ॥ स्यादेतत् ॥

राम

८४

अंजि घृसिभ्यः कृत्ति कप्रत्यये अकृत्तं सितमिति व्युत्पादितं ॥ तत्रापि निष्ठा संज्ञा स्यात् ॥ ततश्च निष्ठा च ह्यज नादिति स्वरः स्यात् ॥ निष्ठांतं च
 क्तं संज्ञाया माद्युदात्तं स्यात् सचेदादिराकारोनेति सूत्रार्थः ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ पृतंमिमिह इत्यादावंतोदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादिति ॥ अत्राहुः ॥ अतः
 कृकमीति सूत्रेकमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञापितमुणादयः क्वचिद्युत्तिकायेन लभंत इति ॥ अतोनात्र निष्ठा संज्ञेति ॥ यद्वा घृतादीनां
 चेति फिट् सूत्रेण सिद्धम् ॥ ॥ इति श्रीशब्दकोस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे पंचमान्हिकम् ॥ ॥ ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ एतानि
 सर्वनामसंज्ञानि स्युः ॥ तद्गुणसंविज्ञानोयं बहुव्रीहिः ॥ तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां वर्तिपदार्थरूपाणां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र
 सतद्गुणसंविज्ञानः ॥ तच्च सर्व आदि र्येषां ता नीतिविग्रहः ॥ तच्छब्दप्रयोगेणान्यपदार्थप्राधान्यं लभ्यते ॥ एवं चित्रागावोपस्य स इत्यादावपि ॥
 अन्यथा हि यस्य गावाश्चित्रा इति गोशब्दार्थप्राधान्यं स्यात् ॥ नचैवं विधे र्ये बहुव्रीहिरिष्यते ॥ पञ्चवृत्तिवाक्ययोर्विशेष्ये क्यसंपन्नये चित्राणां
 गवामयमित्यादिविग्रहवर्णनेमीमांसावार्तिके कृतं ॥ तन्मुनिवचसामनुकूलं ॥ अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति वार्तिककृता वक्ष्यमाण
 त्वात् ॥ भाष्यकृता च शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे चिकितः शेषमाश्रित्य सूत्राक्षरैरेवोक्तस्यार्थस्य साधितत्वात् ॥ द्वितीयाश्रितातीतादिभिस्तृती
 याततः कृतार्थेनेत्यादि क्रमेण हिषण्णां त्रिकाणां समास उक्तस्तदपेक्षया शेषः ॥ प्रथमारूपः त्रिकस्तस्यैव बहुव्रीहिसंज्ञेति वृष्टे देवे गत इत्या
 देपि वचित्राणां गवामित्यस्यापि दूरापास्तं बहुव्रीहित्वम् ॥ किंच ॥ मत्वर्थे बहुव्रीहिरितिकात्यायनवचनात् कथंचित्राणां गवामित्यत्र नत्वसक्तिः
 ॥ ननु दंडीत्यादावपि दंडस्यायमिति विग्रहाभ्युपगमादस्मद्रीत्यायमेव मत्वर्थे इति चेत्तर्हि सुतरां मुनिवचनविरोधः ॥ तदस्यास्त्यस्त्विन्निति
 सूत्रेण प्रथमांतादस्त्युपाधिकात् संबंधिनिमनुबिधानात् ॥ समर्थानां प्रथमाहेतिसूत्रेण प्रथमनिर्दिष्टस्यैव प्रकृतित्वावधारणाच्च ॥ नचे ता

श-को
८५

न्यपि सूत्रवार्तिकभाष्यवचंसिकथंचिद्धं क्वा नेष्यामइतिचेत्॥ समर्थः पदविधिरित्यादीनि व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु पदविधिभिन्नेष्वपि यो
जयित्वा सामर्थ्यं च भाष्यादिसंमताहि परीतमेववर्णयन् भवाद्दशो निरंकुशः किंकिंन कुर्यात्॥ किंतु व्याकरणाधिकरणे सिद्धांतितं व्याकर
णप्रामाण्यं कथंस्वेच्छया व्याकुलयसीति परंपर्यनुयोगे समाधानं विभावय॥ तस्माच्चित्रागाद्येषु स्येत्येवविग्रहः सकलशिष्टसंप्रदाय
सिद्धो मुनित्रयवच-सामनुकूलश्चेतिदिक्॥ आदिशब्दस्यावयववाचित्वाद्दुद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थस्तस्य च समुदायस्य
युगपल्लस्ये प्रयोगाभावादानर्थक्या नदं गेष्वितिन्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना संज्ञाऽविशेषात् सर्वशब्देऽपि प्रवर्तत इति युक्तं नहुण सं
विज्ञानत्वं। हलिसर्वेषामित्यादि निर्देशाश्चेहलिंगं॥ जक्षित्यादयः षडिति सूत्रे तु जक्षितियोगं विभज्य जक्षेः संज्ञाविधानसामर्थ्याद्बहु
त्यादय इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। एतेन कततेभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापिशकलशब्दसंग्रहाद्यथा तत्पुरुषबहुव्रीह्योरैकशेष
इति चतुर्थे वक्ष्यते॥ तथेहापिनपुंसकमनपुंसकेनेति वास्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः सशिष्यतइति वा तत्पुरुषबहुव्रीह्योः सहविवक्षा
या बहुव्रीहेः शेषइति परास्तं॥ तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणो वसर्वशब्दस्यापि संग्रहे सिद्धे एकशेषाश्रयणस्य गौरवपराह तत्वात्॥ महासं
ज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं सर्वेषां नामानीति॥ तत्सामर्थ्याच्च सर्वाभिधानसामर्थ्ये विशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमीयते॥ तथा च तथा
भूतानां गणेषु पाठस्यावश्यकतया प्रकारान्तरजुषांच पाठे प्रमोणाभावादेव विशेषे वस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादित्वमेव नास्ति ते
नेन सांगणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तकार्यं चेत्पुंभयमपि न भवति॥ गणकार्यं यथा त्यदादीनामः॥ तदनामकश्चित्॥ अतिक्रान्तस्त्वमति तत्॥ त
थाऽद्भुतरादिभ्यः॥ अन्यमतिक्रान्तमत्यन्यम्॥ अतिकतरम्॥ संज्ञाप्रयुक्तं॥ यथा सर्वनाम्नः स्मै॥ अतिसवीय॥ तदेतदभिप्रेत्योक्तं वाति

राम
८५

ककृतासंज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः पाठान् पर्युदासः पठितानांसंज्ञाकरणमिति ॥ तस्यात्प्रसिद्धेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रयुक्त इतरंप्रत्यनुपस
 र्जनीभूतस्येह संज्ञीति स्थितं ॥ यनुस्वरूपमात्राश्रयं कार्यं न तु गणपाठं संज्ञां वापेक्षते ॥ यथा युष्मद्भ्यां ड सोश इत्यादितदुपसर्जनत्वे
 पि भवत्येवेत्यवधेयं ॥ नचैवं सुष्मसुपपद इत्यादावपित्वमादिप्रसंगः ॥ लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः ॥ अभिव्यक्तपदार्थो मे इ
 तिन्यायात् ॥ तदंतग्रहणमत्र बोध्यव्यम् ॥ हृद्वेचेतिज्ञापकात् ॥ तच्च तत्रैव वस्यते ॥ प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्तिकवचनाच्च
 तेन परमसर्वतः परमसर्वत्र परमसर्वके इत्यत्र समस्तात्तसि ल्त्रल् अकच्च सिद्धति ॥ नच तसिलादिविधौ प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः स
 र्वनाम्ना च तद्द्विशेषणे तदंतविधिर्भविष्यतीति वाच्यं ॥ समासप्रत्ययविधौ न तदंतविधिरिति निषेधात् ॥ नचैवमति सर्वापेत्यादाविति प्रसं
 गः ॥ उपसर्जनपर्युदासस्योक्तत्वात् ॥ अतएव परमसर्वस्या इत्यादौ स्मायादयो भवन्त्येव ॥ स्यादेतत् ॥ असः अतस्मिन् अनेष इत्यादा
 वपि अत्वसत्वस्मिन्नादीनि नस्युः ॥ अतिसर्व इत्यत्रेवोपसर्जनत्वात् ॥ तथाच अब्राह्मण इत्यादेर्ब्राह्मणभिन्न इत्यादि क्रमेण पूर्वपदा
 र्थब्रह्मण्येन विवरणं कुर्वेति ॥ सत्यं ॥ वैयाकरणमतेन ज्ञसमासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमेव नञ् सूत्रे भाष्यकारेण तथैव सिद्धांति तत्वात् ॥ त
 थ्याहि ॥ आरोपितत्वं नञर्थः ॥ मायामनुष्यमायामृगव्याजनिशाकरकपटब्राह्मणादिशब्देभ्य इव आरोपितो मिथ्याभूतोयं ब्राह्मण इ
 त्येवंशाब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादि कर्मार्थिकार्थविवरणं न तु शाब्दोपमर्थः अतएव एतत्तदोरिति सूत्रेः नञ् समास इति
 त्त्वार्यकं ॥ अतएव च औत्सर्गिकी तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानतापि निर्वहतीति दिक् ॥ ननु यदीह तदंतविधिरिष्टस्तर्हि भाष्यविरोधः ॥ तत्र
 हि संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्तिकस्य प्रत्याख्या नमुपक्रम्यार्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमाश्रित्यातिप्रसंग उद्धृतः सर्वनापार्थसम्बेतसं

श. की.
८६

ख्याकारकाद्यभिधायिनोडेः स्यैस्यादित्यादिना उक्तरीत्या तदंतविधौ सतित्वतिसर्वायेत्यादौ समुदायस्य सर्वनामतयायं द्वारकविभक्तियोगाश्रयणेपिस्मायादिप्रसंगः तद्वस्थस्यैवस्यादितिचेत् ॥ सत्यं ॥ अतएव परितोषाद्वाप्ये अथवा महतीयं संज्ञाक्रियतइति पक्षांतरमुपन्यस्तमिति गृहाण ॥ ननु यदीयमन्वथे संज्ञा तर्हि पूर्वपदात्संज्ञायामगइति णत्वं स्यादिति चेत् ॥ सत्यम् ॥ अतएव निपातना णत्वाभावः ॥ सणत्वंतुरूपमसाध्वैव ॥ निपातने न णत्वशास्त्रस्य बाधितत्वात् ॥ अतएव शाश्वत्कृत्याद्यप्यसाध्वेव येषां च विरोधः शाश्वतिकइति निपातनेन इमुसुक्ता तादित्यस्य बाधितत्वात् ॥ नन्वेवमपरस्पराक्रियासातत्यइति निपातनेन संततशब्दो बाध्येतेति चेन्न ॥ नत्र सातत्यइत्यनैकदेशानुमतिद्वारा तुल्येदवश्यमः कृत्यइति पूर्वाचार्यपठितस्य श्लोकस्यैव ज्ञापनात् ॥ नन्वेवमपि पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्नोति ॥ सत्यं ॥ षोडशदिषु पुरातनशब्दस्य पाठो बोद्धव्यः ॥ आगमशास्त्रस्याव्ययतिं लोपस्य चानित्यतामात्रे पुराणेति निर्देशेन ज्ञाप्यतइति तु तत्वम् ॥ तदेव बाधकान्येव निपातना नीतिभाष्ये स्थितं ॥ यद्वा ॥ नेदं संज्ञासूत्रं किं तु गणशुद्धिमात्रफलकम् ॥ यानि सर्वनामानि तान्येव सर्वादीनि न त्वितराण्यपीति व्याख्यानात् ॥ यथा तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीस्पृश्योरिति सूत्रे कुत्सनाभीस्पृश्योरिति योगं विभज्य गोत्रादीनीत्यनुवर्त्य एतयोरर्थयो र्यानि वर्त्तन्ते तान्येव गोत्रादीनि इति गणशुद्धिपरतया व्याख्यास्य तेनेन च न चिदिव गोत्रादित्तिङिताम्रेडितेष्वगतेः कुत्सने च सुप्यगोत्रादविति सूत्रयोरपि विशिष्टार्थानामेव गोत्रादीनां ग्रहणं तथेहापि ॥ ननु क्तरीत्यात्पदादीनामइत्याद्यं नर्गणकार्यसिद्ध्यनुसर्वनाम्नः स्यैइत्यादिकं तु कृत्त्रसकलादिशब्देष्वतिव्याप्तं स्यादिति चेन्न ॥ नपाठसायभ्यां च तत्र पठितान्मयेव ग्रहणात् ॥ एतावानेव हि भेदः ॥ यत्पूर्वोक्ते पक्षे संज्ञाविधेया गणशुद्धिस्त्वार्यथीकी अस्मिंस्तु पक्षे गणशुद्धिः

रा. म.
८६

शाब्दीकृत्त्रादिव्यावृत्तिस्त्वर्थादिति ॥ अथोभयमनेनक्रियते ॥ पाठशुद्धिः ॥ संज्ञाच ॥ तंत्रावृत्त्येकशेषाणाग्रन्यतमाश्रयणात् ॥ तत्रस
 हविवक्षांविनापिवाचनिकसकशेषः ॥ आकृतिपक्षेहिप्रत्याख्यातंसरूपसूत्रंइको गुणवृद्धीइत्यादिवच्छास्त्रप्रक्रियार्थं सत्सहविवक्षां
 विनाप्येकशेषंविधत्तेतदित्यंपंचापिपक्षाःस्थिताः ॥ संज्ञाभूतानां व्यावृत्तिस्तृणामुख्यन्यायेनापिसिद्धति ॥ नचासौपदकार्येत्वेवेतिवा
 च्यम् ॥ विशिष्टरूपोपादानेसर्वत्रतत्प्रवृत्तेरित्युपपादितमोक्तूत्रे ॥ वार्तिकरीत्यात्वेकसंज्ञाधिकारेसर्वनामसंज्ञानंतरमेकद्रव्यनिवेशिनी
 संज्ञेति संज्ञासंज्ञयासर्वनामसंज्ञाबाध्यतइत्यपिसमाधानानंतरंबोद्धव्यम् ॥ यद्वा ॥ पूर्वपरावरेतिगणसूत्रेसंज्ञायामिति योगंविभज्यपूर्वो
 नरयोः शेषोव्याख्येयः ॥ उक्तः सर्वाद्योवक्ष्यमाणाः स्वादयश्चासंज्ञायामिति ॥ तस्यादुपसर्जनव्यावृत्तिरेवान्वर्थसंज्ञाश्रयणस्यमुख्यं
 फलं ॥ नचनुपसर्जनादितियोगंप्रकारान्तरेणव्याख्यायतदूलेनैवांतर्गणकार्यंवारितंभाष्ये ॥ तद्यथाअनुपसर्जनेतिलुप्तपक्षीकंपदम् ॥
 अः आदित्वच्छेदः अश्रुअच्चतयोः ॥ समाहारआत् ॥ अकारात्परौअअत्इत्यादेशोयत्रक्रियेतेतत्रानुपसर्जनस्यग्रहणमितिपरिभा
 षार्थः ॥ तेनत्यहाद्यत्वमडुतरादिभ्यइत्यदडुभावश्चगौणतायांनभवति ॥ अकारात्परत्वेनविशेषणत्वंकिम् ॥ पंचम्याअत् ॥ युष्मानति
 क्रांतेभ्योतिपुष्पत् ॥ एकवचनस्यचयुष्मानेतिक्रांतात् अतिपुष्पत् ॥ नह्ययमकारात्परौविधीयतइति ॥ तथाचोपसर्जनव्यावृत्तेरप्यन्य
 थासिद्धौकिंमहासंज्ञयेतिचेन्न ॥ अतिसर्वायेत्यादिवारणस्यतदेकसाध्यत्वात् ॥ नहीदमनुपसर्जनादित्यनेनसाधयितुंशक्यते ॥ एतद
 परितोषादेवहिभाष्येपक्षांतराश्रयणमितिदिक् ॥ एवंचानुपसर्जनादिति सूत्रंपरिभाषात्वेनापिनोपयुज्यतइत्यर्थात्प्रत्याख्यानमेवभव
 तीत्यवधेयम् ॥ स्यादेतत् ॥ कौंभकारेयसिद्धयेसूत्रमारंभणीयं ॥ तत्रहि कुंभकारीशब्दादेवढगुत्यादवितव्य अन्यथाकुंभेत्युकारस्य

श.को

८७

वृद्धिर्नस्यात् ॥ तथाचविशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययांतताप्येष्टव्यासाच्चतदैवनिर्वहति ॥ ॥ यदिदिडुहा णञितिसूत्रेप्रत्ययग्रहणपरिभाष
याऽणित्यनेनाणंतग्रहणेतेनचप्रातिपदिकविशेषणादणंतांतंप्रकृतिः स्यात् ॥ तच्चसमासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइतिग्रहणवताप्रातिपदि
केनतदंतविधिर्नेतिचप्रतिषेधादुर्लभम् ॥ अनुपसर्जनादित्युपसर्जननिषेधसामर्थ्यात्तुप्रधानेनतदंतविधौज्ञापितेकौभकारेयःसिद्ध्यती
तिस्पष्टमेव ॥ नचकृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापीतिपरिभाषयाकुंभकारशब्दादेवस्त्रीप्रत्ययोस्त्वितिवाच्यम् ॥ अणितिहितद्वितोपिगृह्य
ते ॥ औपगवीतियथा ॥ कृद्ग्रहणइतिपरिभाषानुकृत्वात्रग्रहणेप्रवर्त्ततेनतुकृदकृद्ग्रहणेपिप्रवर्त्तमेवेदंसूत्रमितिभाष्यकृतैवचतुर्थे ॥
स्थापयिष्यने ॥ तत्कथमिहोक्तमनुपसर्जनादित्ययंयोगः प्रत्याख्यायतेइति ॥ अत्रोच्यते ॥ चतुर्थेसूत्रकाराधिप्रायवर्णनमात्रंकरिष्य
तेनिष्कर्षेतुक्रियमाणेसूत्रवैयर्थ्यमेवातीत्याशयेनेहभगवतोक्तंप्रत्याख्यायतेइति ॥ तथाहि ॥ कारशब्दान्डीबुत्पत्तावपिकौभका
रेयः सिध्यत्यवष्यडः संप्रसारणमित्यत्रभाष्यकृतापठिव्यमाणावाचनिक्यास्त्रीप्रत्ययेचाऽनुपसर्जनेनेतिपरिभाषयानुपसर्जनेस्त्री
प्रत्ययेतदादिनियमनिषेधेनकुंभकारीशब्दाद्गुत्पत्तेः ॥ अतएवहिपरमकारीषगंधीपुत्रइत्यत्रष्यडं तस्योच्यमानंसंप्रसारणपरमका
रीषगंध्याशब्दस्यापिभवत्येव ॥ नचैवमतिकारीषगंध्यापुत्रइत्यादावतिप्रसंगः ॥ अनुपसर्जनइत्युक्तत्वेनोपसर्जनेतदादिनियमसत्त्वा
त् ॥ नचैवमर्हूपिप्यलीत्यादौहल्ङ्यादिलोपोनस्यादितिवाच्यम् ॥ हल्ङ्यादिसूत्रेदीर्घग्रहणसामर्थ्येनतत्रोपसर्जनेनापितदादि
नियमोनास्तीतिज्ञापितत्वात् ॥ वक्तव्यस्तुनिष्कौशांब्यादौसमुदायस्याङ्यावंतत्वेपिअवयवस्यङ्यावंततयाततः परस्यसौलीपशा
सिर्नेतत्ज्ञापकं ॥ अर्हूपिप्यस्यादावप्यवयवस्यङ्यावंततथैवनिर्वहः ॥ नचविहितविशेषणतावक्तव्यस्यासेत्यादावव्याप्तेः ॥ नचतत्र

राम

८७

हलं तादृविहितत्वेन निर्वाहः ॥ कर्त्ता हर्त्तत्यादावलोपापत्तेः ॥ यः स इत्यादौ लोपापत्तेः ॥ पहा ॥ सुत्तिमीति प्रत्ययेः प्रकृतिराक्षिप्यते हलस्य
सूत्रे कैष्यटग्रंथनिर्वाहाय विवरणे तथैव वर्णनात् ॥ एवं च ज्ञापकं सुस्थं एकदेशस्या प्रकृतित्वात् ॥ अतएव पंचमसमासौ गोस्त्रियोरुपसर्ज
नस्येति सूत्रे च कैषटेन ज्ञापकत्वपक्ष एवोक्तः ॥ न नू भयथापि मालादृष्टेत्यादौ समुदायादावतत्त्वप्रयुक्तः सुः स्यात्तत्र चैकपद्यैकस्वर्थयो
रापत्तिः ॥ एकवाक्यतया विधिरिति पक्षेऽपि पचति कल्पमित्यादि सिद्धये एकवचनमुत्सर्ग इत्यस्यावश्याश्रयणी यत्वा दिति चेन्न ङ्याब्र
हणस्यान्यार्थतया यथा कश्चित् प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टग्रहणेन चावतत्वात् सुबुत्त्यने श्ववक्ष्यमाणत्वात् ॥ इह च समुदाय ॥
स्याप्रातिपदिकत्वात् ॥ अर्थवत् समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति हि स्थास्यति ॥ न चैवमपि कदाचित् कारीशब्दाठुकस्यादेवेति
वाच्यम् ॥ एकाज्द्विवचनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्तेः ॥ कुंभेनैकार्थी भूतस्य निष्कृष्यापत्येन योग इति वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ किंच ॥ सूत्रमा
रभ्य माणस्याप्येषेव गतिः ॥ औपगवीत्यादाविवकेवलात्कारशब्दादपि कदाचिन्डीपप्रसंगेन कौंभकारेणैपाक्षिकदोषस्य त्वत्प
क्षेपितुल्यत्वात् ॥ स्यादेतत् ॥ अक्रियमाणे स्थिन् सूत्रे कुंभकारीत्यत्र डीवैव न स्यात् ॥ कुंभेनैकार्थी भूतस्याणंतस्य स्त्रीत्वेनायोगात् ॥
यस्य च स्त्रीत्वेनैयोगो विशिष्टस्य नतदणंतं ॥ तस्माद् महत्पूर्वादिनिषेधेन ज्ञाप्यमानस्तदंतविधिरुत्तरत्राप्यभ्युपगंतव्यः सच यथा
पूर्वत्रोपसर्जनेनापि भवति न षट्स्वस्त्रादिभ्यः ॥ प्रियं चाद्रौ पदीः ॥ वनोस्व ॥ अतिधीवरीति ॥ तथा टिदादावपि स्यात् ॥ ततश्च बहुकुरुच
रेत्यादावतिप्रसंगः ॥ अतो निषेधे सूत्रमिदं सार्थकं ॥ ननु पूर्वत्रोपात्तंतदंतं च स्त्रियामित्यनेन विशेष्यते टिदादाविति चेन्न ॥ एतद्वि
मेवतेन बहुकुरुचरेत्यादौ टिदादेरस्त्रीत्वान् न डीप ॥ कुंभकारीत्यादौ त्वणंतस्य स्त्रियां वनेस्तदंतादपि डीपं भविष्यतीति चेन्न ॥ एतद्विष

श. ११
२५

यविभागस्यदुरूहतयातद्धानार्थमेवसूत्रारंभस्योचितत्वात् ॥ नैतदेवं ॥ आरब्धेप्यस्मिन्सूत्रेव्याख्यानस्यैवशरणीकरणीयत्वात् ॥ अन्यथापंचाजीत्याजानामस्त्रीत्वेपितदंतस्यस्त्रियां वृत्त्याटाप्रसंगात् ॥ अतोविशेषणविशेष्यभावंप्रतिकामचारादजायतएवित्यत्रेकस्मिद्वाणजित्यादौचोपात्तंस्त्रीत्वेनविशेष्यतेवनोरचेत्यादौतूपात्तंतदंतंचेति सकलेष्टसिद्धेः सूत्रं व्यर्थमेव ॥ स्यादेतत् ॥ तदंतविधिज्ञापनार्थमेवेदंसूत्रमारंभणीयं ॥ नचामहत्पूर्वेत्यनेनैवतत्सिद्धिरितिवाच्यम् ॥ तस्यज्ञापकत्वायोगात् ॥ पंचाजीत्यादिस्त्रिष्वर्धमजादिभिः स्त्रीत्वविशेष्यतर्दातिहिवस्यते ॥ तथाचमहाशूद्रीत्यत्रसमुदायस्यस्त्रियां वृत्तावप्यवयवस्यातथात्वेनसत्यपितदंतविधौटाप्राप्नोतीतिकथं तदंतविधिज्ञापयित्वा निषेधः पर्यवस्येत् ॥ मैवम् ॥ इतरैरजादिभिः स्त्रीत्वविशेषणेपिशूद्रशब्देनविशेषणात् ॥ एवंस्पष्टमेवज्ञापकपर्यवसानं ॥ नचैवंपंचशूद्रीत्यापिप्रसंगः जातिरित्यनेनशूद्रस्यविशेषणात् ॥ स्यादेतत् ॥ पूर्वसूत्रनिर्देशोवापिशालमधीतइतीतिकात्यायनोक्तरीत्यासूत्रं सार्थकं ॥ तथाहि ॥ अप्रधानमुपसर्जनं ॥ तथैवपूर्वाचार्यसूत्रेषुलोकेचव्यवहारात् ॥ ततश्चापिशलिनाप्रोक्तमिन्द्रश्वेत्यण् ॥ ततोप्येत्यांतदधीतइत्यण्तस्यप्रोक्तालुगितिलुक् ॥ आपिशलाब्राह्मणीअत्रप्रोक्तार्थस्याणोः प्रधानत्वानदंतान्डीप् ॥ अण्योअः प्रधानमिति विशेषणात् ॥ नचैवमप्यधेःस्यामुत्पन्नस्याणोनुपसर्जनतयातदाश्रयोडीप्स्यादेवेतिवाच्यम् ॥ तस्यलुत्तत्वात् ॥ नचप्रत्ययलक्षणंशंभ्यंवर्णाश्रयेतन्निषेधात्टिड्वाणजित्यत्रत्यतइत्यनुवर्तते ॥ अणाचअकारोविशेष्यते ॥ अण्योः कारइतिनंतुविपरीतोविशेषणविशेष्यभावः ॥ वर्णस्याप्राधान्यप्रत्ययलक्षणापत्तेः अतृणेडित्यत्रतृणहइम्बत् ॥ ननुस्त्रियामित्यनेनाणोविशेषणान्नोक्तदोष इतिचेत् ॥ काशकृत्स्निनाप्रोक्तामीमांसाकाशकृत्स्नीनामधीतेकाशकृत्स्नाब्राह्मणी ॥ अत्रद्वितीयेणप्रोक्तालुगितिलु

राम
५५

सि प्रथमोप्यणस्त्रियामेवोत्पन्नइतितदंताद्वाह्यण्यां वर्तमानान्डी प्रस्थात् ॥ तस्मात्प्रधानाद्यथास्यादप्रधानान्या भूदित्वेतदर्थमारंभणी
यं सूत्रमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ अध्येच्यामभिधेयायामणईकारेण भवितव्यं ॥ यश्चेह्यध्येच्यामणुत्पन्नः सलुसएव। यश्चभूयते ॥ तस्मादीकारउ
त्यनोलुसश्चेति पुनर्न भवति सकृत् प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात् ॥ तस्मादनुपसर्जनदित्ययं योगः प्रत्याख्यायत इति भगवदुक्तिर्निर्बीधैवे
तिदिक् ॥ सर्वादयश्चपंचत्रिंशत् ॥ सर्व-विश्व-उभ-उभय-इतर-इतम-अन्य-अन्यतर-इतर-त्वत्-त्व-नैम-सम-सिम-पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा
पराधराणिव्यवस्थाया मसंज्ञायां ॥ स्वम ज्ञातिधनारव्यायां। अंतरंबहिर्योगोपसंख्या नयोः। त्यदुतदूपदूयतदूइदम् अदस् एकद्विपुष्पदुभ-
स्पद्भवतुकिम् ॥ इति ॥ तत्र सर्वविश्वशब्दो कृत्स्नपर्यायौ सर्वशब्दस्य स्वांगशितामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते तौदात्तत्वे गणनियत्ते तेन सर्वे पां
कारइत्यत्रानुदात्तादेर असिद्धः सख्यनुदात्तादिप्रकृतिकाद्विधीयते इति उवापसूत्रे भाष्ये स्थितं प्रयोगे तु सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तएव। उभशब्दो
द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः ॥ अतएव नित्यं द्विवचनांतः ॥ यद्येवं तर्हि किमर्थमसौ सर्वादिषुपक्यते ॥ न ह्यत्रस्मायादयः संभवति ॥ काकचोस्त
नास्ति रूपेस्वरे वा विशेषः ॥ अवग्रहस्तकप्रत्ययेपि पदकारैर्न क्रियते चित्र इद्राजाराजका इदन्यके इत्यादौ तथैव निर्णीतत्वात् ॥ नचोभाभ्यां
हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्त्वृतीयाचेति पाक्षिकत्तीयासिद्ध्यर्थ इह पाठ इति वाच्यं ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन
मिति गतार्थत्वात् ॥ नच वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्त्वृतीयाचेति सूत्रेपठितत्वादिदं वार्तिकमपि सर्वनामसंज्ञासापेक्षमेवेति वाच्यं ॥ भाष्ये हेता
विति सूत्रे तस्य पठितत्वात् ॥ अतएवान्नेनकारणेन वसत्यन्स्य कारणस्येत्युदात्तं हरदत्तेन ॥ अत्रोच्यते ॥ उभ शब्दस्तावद्विवचन
मात्रविषयः ॥ वृत्तौ तु द्विवचनलोपान्नासौ प्रयुज्यते ॥ उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीतनिद्रा इति विग्रहे उभयपक्षेत्यादि प्रयोगदर्शनात् ॥ कथं त

॥१०॥
५९

हि उभस्थाने उभयशब्दसिद्धिरिति चेत् ॥ इत्थं । उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादिति योगो विभज्यते ॥ अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दा
द्वयविन्यर्थे अयच् स्यात् उभयो मणिः ॥ ततो नित्यं उभशब्दाह्निविषये नित्यमयच् स्यात् ॥ अनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे ॥ तदेतदुक्तं वार्तिककृता
उभयोन्यत्रेति ॥ एवं स्थिते उभयत उभयत्रेत्यादाविवकप्रत्ययेषु भय एव प्राप्तः ॥ अकचित्तु उभकावित्यादि सिद्ध्यति ॥ नचेहं स्युभय इति स्या
देवेति वाच्यम् ॥ अकजर्थं सर्वादिषु पाठेनाप्येवाभावात् ॥ अन्यथा पाठवैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् ॥ स्वांगशिष्टासदं तानामित्याद्युदात्तार्थपाठ इति
तु न युक्तं ॥ गणसंबन्धोदात्तस्य निपात्यमानत्वात् ॥ अन्यथा उभे प्रभद्रे जोषयेते ॥ उभा उन्नमुभाभ्यां देवसवितः ॥ सपत्यत उभयो नृम्या म
योरित्यादावाद्युदात्तप्रसंगात् ॥ उभयशब्दस्तु अवयवद्वयारब्धेऽवयविनिवर्तने उभयो मणिरिति यथा श्यामलोहिताभ्यामवयवाभ्यामय
ब्ध इत्यर्थः ॥ तिरोहितावयवभेदत्वादेकवचनम् ॥ उभयमेव वदन्ति मनीषिण इत्यादौ तु समुदायिद्वयघटितं ॥ समुदायोर्थः ॥ तिरोहिताव
यवभेदत्वं तु तुल्यमेव ॥ यदा तु वर्गद्वयारब्धे महासमुदाये वर्तते तदा वर्गभिन्नेन वर्गे ह्येव महाभेदविवक्षयोद्भूतावयवभेदत्वाद्बहुवचनं त
एव उभये देवमनुष्याः ॥ तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपा इति यथा ॥ यदा तु प्रागुक्तरीत्या उभयो मणिरिति व्युत्पाद्यतादृशमेव मणि
द्वयं सह विवक्ष्यते ॥ तदा एकशेषेण द्विवचनं प्राप्नोति ॥ अनभिधानात्तु न भवति ॥ तथा च तद्धितश्चा सर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रह
णं च पाठे इति भाष्यमवतारयन् कैयट आह ॥ उभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वमिति ॥ हरदत्तस्तु तस्मिन्नेव सूत्रे उभ
यशब्दाद्विवचनमंगीकृत्य पाठाश्रयणं तु पचति कल्पं पचति रूपमित्यादाविति प्रसंगं वारयितुमित्याह ॥ इहाय जादेशस्य स्थानिवद्भावे
नतयप्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति सूत्रेण जसि विभाषा प्राप्नोति व्यवस्थितविभाषया पूर्वविप्रतिषेधेन वानित्यमेव जसि सर्वनामतेति चेच्चि

॥१०॥
५९

त् ॥ विभक्ति निरपेक्षत्वेनांतरंगयानित्यसंज्ञया बहिरंगावैकल्पिकी बाध्यत इति नुसिद्धांतः ॥ नवेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारस्त्वाह ॥ अयच्च
 प्रत्ययांतरमेवनत्वसौतयस्यादेशः उभादुदान इति सूत्रे तयोऽननुवृत्तेः अयच्च एवानुवृत्तेः नचैवं उभयो इत्यत्र तिङ्गणञ् इति सूत्रेण
 तयबंतत्वप्रयुक्तोऽपीनस्यादिति वाच्यं ॥ तत्र मात्रजिति मात्रशब्दात् प्रभृत्यपचश्चकारेण प्रत्याहारग्रहणात् ॥ एवं च तयग्रहणमपि
 न तत्र कार्यं ॥ यद्वा ॥ ह्यसजिति प्रत्याहारः ॥ तथा च दध्नुमात्रचोरपि ग्रहणं न कर्तव्यमिति महदेवलाघवं ॥ वस्तुतस्तु प्रमाणमात्रचूद
 यसचूदध्नुचइति ऋषिमिति भाष्याशयः ॥ तथा च ततोपिलाघवं ॥ नचैवं कतिस्त्रिय इत्यत्राति प्रसंगः ॥ अत इत्यनुवृत्तेः ॥ नषट्स्वस्वादि
 भ्य इति निषेधाद्वा ॥ नचैवं त्रैलमात्रेत्यादावति प्रसंगः सदृशस्याप्यस्य प्रत्याहारेऽसन्निविष्टत्वात् इति ॥ अत्र कश्चित् ॥ उभयेत्यर्थपरौ
 निर्देशः ॥ तेन व्यथा ह्येषामपि मेदिनीभृतामिति माघप्रयोगः समर्थितो भवतीत्याह ॥ तन्न ॥ अर्थपरतायां रत्निका राद्यभिपुक्तवचनानु
 पलेभात् ॥ महाकविप्रयोगबलादेव कल्प्यत इति चेत् ॥ न ॥ महाकविभिरेव तद्विपरीतस्य बहुशः प्रयोगात् ॥ तथा च माद्यः ॥ गुरुद्वय
 यगुरुणोरिति ॥ कालिदासोपि ॥ अस्मिन् ह्ये रूपविधानयत्न इति ॥ श्रीहर्षश्च ॥ अयेम मोहाः सितमेव जिह्वया ह्येपितस्मिन्ननति प्र
 योजन इति ॥ तस्माद्द्वयं द्वैधमिष्यंति गच्छंतीति ह्येषस्तेषां ह्येषामिति द्वेषः क्विवंतस्य रूपं बोध्यम् ॥ यत्तु कश्चिदाह ॥ अक्रवर्मण व्या
 करणे ह्यशब्दस्यापि सर्वनामताभ्युपगमात् तद्रीत्यायं प्रयोग इति ॥ तदपिन ॥ मुनित्रय मतेनेदानीं साध्वसाधुषि भागस्यैवेदानीं
 तनशिष्टैर्वेदांगतया परिगृहीतत्वात् ॥ दृश्यंते हि नियतकालाः स्मृतयः ॥ यथा कलौ पाराशरस्मृतिरित्यादीति ॥ शताच्च ठन्यता बशत इ
 तिसूत्रे सर्वैकवाक्यतया सिद्धांतितत्वात् ॥ इतरडतमौ प्रत्ययौ ॥ यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्ति तथापीह प्रयोजने

श.कौ.
१०

सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदंतविधिः केवलपोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावाद्वा ॥ अन्योभिन्नः ॥ अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ
स्वभावाद्बहुविषयेनिधारणे वर्तेते इति पस्य शायं कैयटः ॥ तत्रान्यतमशब्दस्य गणपाठाभावात् सर्वनामकार्थं ॥ नाप्युत्तरादिभ्य इ
त्याद्यंतर्गणकार्यम् ॥ तथाच प्रयुज्यते ॥ न तावत्सामान्यादिष्वन्यतमंतम इति ॥ शाकटायनस्त्वन्यतरान्यतमो ह्युत्तरादित्युत्पादि
तवान् ॥ तन्मतेष्वन्यतरशब्दपाठस्य नियमार्थत्वादन्यतमशब्दोर्गणकार्यं सर्वनामसंज्ञाकार्यं च न लभ्यत इति तद्व्याख्यातारः ॥ इत
रस्त्वन्यनीचपोरित्यमरः ॥ त्वत्त्व इति ह्यवप्यदन्तावन्यपर्यायोतत्रैकउदत्तोपरोऽनुदात्तः एतत्त्वं मन्येदशपत्रमुत्समित्युदात्तस्य प्र
योगः ॥ उतत्वः पश्यन्वित्यादिरनुदात्तस्येति विशेषः ॥ केचित्तु त्वदिति तांतमेकं पठेति ॥ तथाच जयदेवः प्रायुंक्त ॥ त्वदधरमधुरमधूनि
पिबंतं इति ॥ त्वत्तो न्यस्याअधरइति षष्ठी तत्सुरुषो ननु तवाधरस्त्वदधर इति ॥ पश्यन्निदिशिदिशिरहसिभवंतं इति पूर्वत्राक्ये न सहानन्व
यापत्तेः ॥ अनुदात्तश्चायम् ॥ त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चीनिति फिटसूत्रात् ॥ तथाच प्रयुज्यते स्तरीरुत्वद्भवति सूतउत्वदिति ॥ त्वदिति सर्व
नामसुपठितोन्यपर्याय इति तद्व्याख्यायां वेदभाष्यकाराः ॥ इहे प्रागुक्तरीत्याउदात्तानुदात्तयोरकारांतयोरनुदात्तस्य तकारांतस्य च प्रामा
णिकत्वं निर्विवादमेव ॥ गणपाठे परं विप्रतिपत्तिः ॥ तत्राप्यनुदात्तस्याकारांतस्य गणपाठे न संशयः ॥ उतो त्वस्ये तत्त्वमित्यादिप्रयोगात् ॥
अवशिष्टयोर्मध्ये कतरस्य गणपाठ इति तु संशयः उदात्तप्रयोगाणां तत्रौदासीन्यात् ॥ तस्मान्तांतस्याकजादिकमुदात्तस्य षास्मांमांदि
कं क्वचिच्छाखायां प्रयुज्यते न वेति विभाव्यतत्त्वं निर्णयं बहुश्रुतैरिति दिक् ॥ वस्तुतस्तु आद्यस्य तांतच्छेद एव युक्तः अन्यथा ऐस्या क
शब्द इव स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्योभयसंग्रहसंभवात्त्वशब्दमेकमेवापठिष्यदिति ध्येयं ॥ त्वेषसूनि त्वे राय इत्यादयस्तु शेषप्रत्ययांत

राव
१०

स्य युष्मद्ः प्रयोगान्दुत्वशब्दस्य पदकारैः प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्येति शब्दस्य प्रयोगादिति स्थितं वेदभाष्ये । नेमद्वयर्हे प्रयोगश्च । प्रनेमस्मिन्द
हृशोसाम इति । समः सर्वपर्यायः ॥ नभन्तामन्यकेसमे । मानोवृकायवृक्येसमस्यै । उरुष्याणो अध्यायतः समस्मात् ॥ उतोसमस्मिन् ॥ तुल्यय
र्षोयस्य तु समशब्दस्य न सर्वनामता ॥ यथा संख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् ॥ कृत्वे जंत इति सूत्रेण ते दोषाः समाभूयांसो वैति भाष्यक
प्रयोगाच्च ॥ एतेन समेयजेतेति प्रयोगो व्याख्यातः । सिमः कृत्वे च शक्ते च स्यान्मर्षावबद्धयोरिति निघंटुः ॥ आद्रात्री वासस्तनुते सिम
स्यै । उच्छ्रुक्रमक्तमजते सिमस्मात् ॥ पद्यपीहत्वत्वसमसिमेत्यनुच्चीनीति प्राप्तं तथापि सिमस्या शर्वणोत्त उदात्त इत्युदात्तता ॥ अथर्ववे
दप्रविष्टे मन्त्रे ऋग्वेदादिगते पीत्यभिपुक्तैर्व्याख्यातत्वादिति अवधेयम् ॥ पूर्वपराबरोत्तरापराः पंचदिक्कालयोस्तद्वच्छिन्ने च ॥ पूर्वस्यां
दिशि पूर्वस्मिन्काले पूर्वस्यां वाप्याम् ॥ पूर्वस्मिन्गुरावित्यादि ॥ दक्षिणाधरशब्दौ दिशितद्वच्छिन्ने च ॥ अर्थनियमंश्चायं व्यवस्थाया
मित्युक्तेर्गम्यते ॥ स्वाभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमो हि व्यवस्था ॥ पूर्वादिशब्दानामुक्तोर्थो हि नियमेन किंचिद्वधिमपेक्षते ॥ स्था
गापापचोभावे इति क्तिनिप्राप्तेऽतएव निपातनादङ्गव्यवस्थायां किं ॥ दक्षिणागाथकाः ॥ प्रषीणा इत्यर्थः ॥ अधरेतांबूलरागः ॥ उत्तरे प्रसु
न्तरे वाशक्तः ॥ कथं तर्हितथापरेषां युधि चैति कालिदासः । अपरे प्रत्यवनिष्ठं ते इत्यादि च ॥ अत्राहः ॥ देशवाचितया व्यवस्थापिषयोरैव पर
परशब्दयोरुपचाराच्छ्रोत्रप्रतिवादिनिचप्रयोगः ॥ नचैवमुपसर्जनता ॥ नहिलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं किंतु स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः
स्तनुनवृत्तिप्रविष्टस्यापि प्रधानस्य नवालाक्षणिकस्यापि वृत्तिमप्रविष्टस्य ॥ अतएव तस्माद्बहिर्मानित्यादौ ज्ञानलक्षणापेक्षेपि सर्वनामज्ञा
तयोहंसोसोयोसोसोहमित्यत्र भागत्यागलक्षणाया मपि सर्वनामकार्यप्रवृत्तिरिति ॥ भूवादि सूत्रेण तास्यपीति एतत्प्रतिपाद्यानिवृत्ती

श-कौ धरतिकेपरश्च। वस्तुमस्त्वत्रशत्रुत्वादिप्रकारकोबोधोः नश्चादिशब्देभ्योभिन्नत्वादिपरिवायिकः। शब्दानुदेशान्तरनिष्ठत्वादिप्रकारकएवेतितत्वं ॥ असेली
 ९१ पांकिम् ॥ उत्तराः कुरवः ॥ सूमेरुमवधिमपेक्ष्यकुरुषु उत्तरशब्दोवर्तत इत्यस्तीह व्यवस्था प्रसिद्धत्वात्तु नावधेः प्रयोगः मेघोवर्षतीत्यर्जुन
 लस्ययथा ॥ एवंदिशः सपत्नी भवदक्षिणस्या इत्यादावपिवस्तुतो व्यवस्था स्तीति सर्वनामकार्यं संभवत्येव ॥ नचसंज्ञात्त्रिवेधः ॥ आ
 धुनिकसंकेतोहि संज्ञानचदिष्टुसा स्तीनिपंचमेः स्तीतिप्रकरणेकैयटहरदत्तादयः ॥ अत्रदिष्टुचिरंतनः ॥ कुरुषुत्वाधुनिकसंकेतइत्यत्र
 व्याख्यातृवचनमेवप्रमाणं ॥ स्वशब्दस्यचत्वारोर्थीः ॥ आत्मा आत्मीयो ज्ञातिर्धनंचेति। स्वो ज्ञाता वात्मनिस्त्रिष्व्वात्मीये स्त्रियया धनइत्यमरः
 ॥ यद्यपि स्वाभिन्नैश्वर्यइतिसूत्रे ईश्वरत्ववाच्यपि स्वशब्दः स्वीकृतस्तथाप्यसौ मत्वर्थीयामिनिचप्रत्ययमात्रविषयोनतुकेवलः प्रयोगार्हः ॥
 तत्रज्ञातिधनयोर्निषेधादात्मात्मीययोरेवसंज्ञा ॥ आख्याग्रहणंकिम् ॥ आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य ज्ञातिधनयोरपि प्रवृत्तौ सर्वनामतायथा स्यात्
 ॥ आत्मात्मीययोरित्येवतुवक्तुमिहोचितं ॥ स्वस्मै इत्यादि ॥ जसि विभाषाविधायकेः ष्ठाध्यायीस्थेसूत्रेप्येवम् ॥ यत्तुतत्रस्वमात्मीयइत्येव
 क्तुमुचितमात्मवाचिनो नपुंसकतयाजसि विभाषायामुपयोगाभावादितिकेचित्त्वं ॥ सूत्रसामर्थ्यादेवात्मन्यपि पुंस्त्वलाभात् ॥ अतस्वा
 मरकोशेषि आत्मनीतिपूर्वात्त्वयिस्त्वयिति तत्तरान्वपि ॥ तथाचहेमचंद्रः ॥ द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वनिजेधनेइति। मेदिनीकारो
 पि ॥ सूः स्यात् पुंस्यात्पनिज्ञातौ त्रिष्व्वात्मीयेस्त्रियया धनेइति ॥ वस्तुतस्तु पूर्वपरत्वादिति सूत्र्यामर्थनिर्देशः पाठविशेषणं ॥ तेनतरेषां पाठादे
 वपर्युदासः ॥ तथाचविभाषाजसीतिप्रकरणेपूर्वादीनि नवेत्येवलाघवात्कर्त्तव्यम् ॥ त्रिसूत्रीतु नपठनीयेवेतिनिष्कर्षः ॥ अथवागणर
 पाठएवपूर्वादिनवकपाठांतरंविभाषाजसीतिकर्त्तव्यं पूर्वादीनिचार्थविशिष्टान्यनुवर्तनीयानि ॥ नचसर्वादीनामप्यनुवृत्तिः शंक्या ॥ नेम

स्यजसि विभाषारंभात् ॥ यद्वा ॥ जसुड् सिद्धीनां शिस्मात्स्मिनः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा औड् आपः शी नपुंसकाच्चेति सप्तमेन्यासः कर्त्तव्यः ॥ परमा
र्थस्तु सप्तमेयश्चान्यासमेवास्तु ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेत्येतत्तु जसः शीत्यत्रानुवृत्त्यवाक्यभेदे नसंभं तस्यनेवाच्छंदसीत्येतदमिपूर्व इत्यत्रयथा तथा
चेर्यत्रिसूत्री अष्टाध्याय्यां नपाठ्येति स्थितम् ॥ असंज्ञायामिति तु नकार्ये अन्वर्थसंज्ञया भिन्नपदार्थाद्ये इति न्यायेन वा संज्ञायाम्युदस्तस्मात्
॥ अंतरशब्दस्तु नानार्थः ॥ तथाचामरः ॥ अंतरमवकाशावधिपरिधानां नहि भेदतादर्थ्ये ॥ छिद्रात्पीयेविना बहिरवसरमध्येंतरात्मानिचेति ॥ त
त्र बहिर्योगोपसंव्यानयोरेवार्थयोः संज्ञा ॥ बहिरित्यनावृत्तो देशो बाह्यं चोच्यते ॥ तत्राद्ये अंतरे अंतरावागृहाः ॥ नगरबाह्यांश्चांडालाद्यदि गृहा इत्यर्थः
॥ द्वितीयेनगराभ्यंवरगृहा इत्यर्थः ॥ उपसंव्यानशब्दोपिकरणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः ॥ कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः ॥ उभयथापि बहिर्योगेण
गतार्थत्वात् ॥ उपसंव्यानग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्थितं ॥ केचित्तु शाटकानां त्रयेशरीरसंयुक्तस्य तृतीयस्य ॥ चतुष्टये तु चतुर्थस्य तत्तत्संयुक्त
स्य च तृतीयस्य बहिर्योगाभावाद् उपसंव्यानग्रहणं कर्त्तव्यं शाटकयुगाद्यर्थमिति वदतो वार्त्तिककारस्याप्ययमेवाशय आदिशब्दबलात् ॥ इव म
स्यते भाष्यमते तु बहिर्योगग्रहणं स्वर्गतेनेन शीतोष्णाभ्यां कारिणीत्यादाविवगौणग्रहणात्परंपरया बाह्यसंबद्धस्यापि भविष्यतीत्याहुः सं
त्यपि बहिर्योगेपुरीविषयतायां सर्वनामता अपुरीति च वक्तव्यमिति वार्त्तिकान् ॥ तद्विगणसूत्रस्य शेषो न तु जसि विभाषा विभाषयकस्य अत
इत्यधिकृत्य जसः शीचिधानादावतात्प्राप्त्यभावात् ॥ अंतरायां पुरि प्राकाराद्वाह्यायां तदंतर्वर्त्तिन्यां वेत्यर्थः ॥ लिं प्रविशिष्टे रि भाषया एक
देशस्य पूर्वतग्रहणेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्बाध्या ॥ यद्वा तद्वा तौ पूर्वे क्तपरा मर्शकौ तत्राद्यच्छंदसः ॥ एषस्य भानुरिति गणरत्नकारस्तत्र ॥ तथासि
स्य श्चुदसि बहुलमिनि सूत्रे च्छंदोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ॥ यद्वा देशसमर्प्यकः एतदिदमौपत्यस्योपस्थिते ॥ अदस्य बहिर्योगे ॥ एको न्यार्थे प्र

श. कौ.
९२

नेचप्रथमेकेबलेतथा।साधारणेसमानेचसंख्यायांचप्रयुज्यते॥द्विशब्दोद्वित्वविशिष्टेअलिंगःसंबोधनैकविषयश्चयुष्मदर्थः॥अस्मन्त्वे
स्तुच्चारणार्थः॥सलिंगःसंबोधनव्यभिचारीचभवत्वर्थः॥भातेर्देवतुरितिव्युत्पादितोयं॥पद्यप्यस्मात्स्मायादयोनसंभवन्ति सर्वनाम्नसं
तीयाचेतिनिमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमित्यनेनैवगतार्थतथापि॥फिञ्द्रिमयटःपूर्वनिपातश्चकृत्सौतथा॥आत्वशेषव्यञ्जि
हाभकच्चभवतःफलंफिञ्॥भवतायनिः॥त्यदादित्वेनचद्वत्वादुदीचांरुद्धादितिफिञ्भवंतमंचतीतिभवद्भु॥विष्वग्देशयोश्चेतिचका
रेणसर्वनाम्नोनुकर्षणाद्वादेशः॥भवन्मयः॥नित्यंरुद्धशरादिभ्यइतिमयट्॥भवन्मित्रः॥सर्वनामसंख्येयोरितिप्राडुनिपातःभावत्कःभ
वदीपःभवतश्चकृत्सावित्यत्रहिशत्रंनिरुत्तयेरुद्धादित्यनुवर्त्यते॥आत्वम्॥भवाद्वू॥आसर्वनाम्नइत्यात्वंदेवहेतश्चभवांश्चभवंतौ
॥त्यदादीनि सर्वैरित्येकशेषः॥भवतोभावोभवतेत्यत्रसर्वनामसंज्ञायाणवचनसंज्ञाबाधनात्प्यञ्जिविरहोपिफलं॥अन्यथाहिभावत्पमि
तिस्यात्॥भवकान्॥सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिपुम्भावोपिफलं॥भवत्याःपुत्रोभवत्पुत्रः॥किंशब्दःप्रश्नभाषेपेचेतिदिक्॥वत्सर्वादिगणो
त्तःसमाप्तइत्यर्थः॥यहींद्राग्नीअवमस्यांपृथिव्यांमध्यमस्यांपरमस्यासुतस्थइत्यत्रतुअवममध्यमपरमशब्देषु कुरसिसकलविधिव्यत्य
यात्स्याडागमः॥नत्वेतदनुरोधेनसर्वादेराकृतिगणत्वमितिमेतव्यंअतएवकुरस्यपिसर्वनामकार्यमेषाननियतं॥येमध्यमाःपितरःवि
ष्णोःपदेपरमेइत्यादौतदभावात्॥व्यूहावुभौनावितरेतरस्मात्अन्योन्येषांपुष्करैरामृफांतइत्यादितुहिःप्रयोगोद्विर्वचनमितिपक्षेतदंतंवि
धिनासिद्धं॥स्थानेद्विर्वचनपक्षेतुस्थानिवद्भावेनेत्यवधेयम्॥ननुवसूनसादाविवप्रकृतिप्रत्ययविभागस्यसंमोहात्स्थानिवद्भावेनापिपंद
त्वमात्रंस्यात्॥ननुसर्वनामतासुविशिष्टेस्थानिनितद्विरहादितिचेन्न॥सन्नियोगशिष्टत्वेनांतरंगमपिद्वित्वंवाधित्वासमासवच्चबहुलमिति॥९२

राम

समासवद्भावप्रयुक्तस्य लुक् प्रथमं प्रवृत्तेः ॥ अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगोलुग्बाधत इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ततः प्रत्ययलक्षणो न पदत्वमाश्रित्य द्वित्वप्रवृत्तेः ॥ एतेन तत्तज्जा मस भूतभीतय इत्यदिव्याख्यातं ॥ नन्वस्तूक्तरीत्या इतरेतरस्मादित्यस्य सिद्धिः ॥ अन्योन्येषामिति कथं ॥ न ह्यत्र समासवद्भावोस्तीति चेत् ॥ तत्र प्रथमैकवचनांतत्वं पूर्वपदस्य द्वितीयादयस्तु परपद इति वचनबलेनैव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य मिद्धेति तिदिक् ॥ वन्येतराजानपदोपदाभिरिति तु वन्या इतरेयेभ्य इति बहुव्रीहिणा समाधेयं ॥ तपर इति ज्ञापकात् सर्वनाम्नः पूर्वनिपातोऽनित्यः ॥ पुत्रादेकात् पराजय इति तु प्राधान्यादिना आख्यातादित्यर्थे आख्यातणिजंता ह्यत्रर्थेकप्रत्ययेलाक्षणिकस्य सर्वनामताविरहः तस्मात् समाधेयम् ॥ विभाषादिक् समासे बहुव्रीहौ ॥ अत्र सर्वनामसंज्ञा वा स्यात् ॥ उत्तरपूर्वस्ये ॥ उत्तरपूर्वाद्यैर्दिङ्नामान्यंतराल इति प्रतिपदोक्तोऽदिक् समासो गृह्यते ॥ तेनेहर्न ॥ या पूर्वा सैवोत्तरायस्य भ्रान्तस्य तस्यै पूर्वोत्तरायसंबन्ध बहुव्रीहिग्रहणं न कर्तव्यं ॥ दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति ह्यदिस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वारणात् ॥ न च नृत्तरार्थे तत् ॥ तथा हि ॥ एकं बहुव्रीहिवत् ॥ आबाधे चेति द्विर्भावे एकैकस्यै देहि ॥ दक्षिणोत्तरादिस्यै इत्यादीष्यते ॥ तत्रोत्तरसूत्रेण निषेधो मा भूत् ॥ बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्न त्विति दिष्टं बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्यादिति ॥ मैवं समासग्रहणानुवृत्त्याप्युक्तार्थलाभात् ॥ उत्तरसूत्रप्रत्याख्यानाच्च ॥ न बहुव्रीहौ ॥ बहुव्रीहौ कर्तव्ये सति सर्वनामसंज्ञानस्यात् तत्र केषितायस्य त्वत्कषितकः ॥ अहं केषितायस्य मत्कषितकः ॥ इह कौपुत्रो यस्य द्विकपुत्रः ॥ इह हि समासप्रवृत्तेः प्राक् अंतरंगतया अकचं प्रवृत्ते तस्य समासे सत्यपि श्रूयेत् ॥ अतिक्रान्तो भवकंतमति भवकानिति वत् ॥ न हि वृत्तेः प्रागपि उपसर्जनतास्ति ॥ ननु यदि प्रागेव प्राप्नुवन् अकचं निवर्त्तितः ॥ तर्हि त्वत्कषितेत्वादि कथं विवृत्तये त्वत्कः पितृत्वादि प्रत्ययदर्शनोचित्यादिति चेत् ॥ अत्रोत्तरात् न हि यस्मिन् प्राक् क्रियावाक्ये उतयेत् ॥

श. १३

त्रगोचरे बहुव्रीहिसंज्ञाप्रवृत्तासर्वनामसंज्ञाच निषिद्धा तत्प्रयुज्यते ॥ अपरिनिष्ठितत्वात् किंतु तत्सदृशं बहुव्रीहिसंज्ञाशून्यं वाक्योत्तरं च ॥
यत्सदृशं च ॥ अप्रयोगसमवायियत् प्रक्रिया वाक्यंतत्रायंनिषेधो न तु लौकिके ॥ तस्य पृथगेव प्रयोगान्नादर्थाभावादिति ॥ अतएव दृष्टं
सर्वेयेनेत्येव विग्रहो न तु सर्वादि ॥ राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहेपि ह्येवैव गतिः ॥ अलौकिके वाक्ये अलोपो न इत्यादेरप्रवृत्तेः अंतरंगान्निष्ठि
धीनिति सिद्धांतात् ॥ अतएव गोमत्प्रिय इत्यादौ सोर्लुगेव न तु हल्ङ्यादिलोपः ॥ तेन नु स्तीर्घादयो न प्रवर्तन्ते ॥ भाष्ये त्वकंतिभृत्क इत्याद्येव
रूपं स्वीकृत्येदं सूत्रं प्रत्याख्यातम् ॥ यदा ह अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यंगं मुक्तसंशयाविति ॥ अंगं प्रतीतिप्रत्यंगं ॥ अनकारांतेषु त्वकत्पितृक
द्विकपुत्र इत्यादिष्वकच् ॥ विश्वप्रिय इत्यादिष्वदंतेषु तु स्वांगशिष्टामदंतानामित्याद्युदानतेति विषयविवेको बोध्य इत्यर्थः ॥ यथोत्तरं सुनी
प्रामाण्यात् ॥ भाष्योक्तैव अत्र वस्थेत्यवधेयम् ॥ तृतीयासमासे ॥ अत्र सर्वनामतान स्यात् ॥ मासपूर्वाय ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पूर्वस
दृशेति समासो गृह्यते न कर्त्तव्ये कर्त्तव्ये इति रपितेन त्वयका कृतं त्वकत्कृतमित्यादौ निषेधो न ॥ समास इत्यनुवर्तमानेषु नः समासग्रहणं
मौणार्थस्यापि संग्रहार्थं तेन समासार्थवाक्येपि निषेधः मासेन पूर्वाय ॥ अयं च लौकिके वाक्ये निषेधो न तु बहुव्रीहाविति वदलौकिके ॥ अ
कारांतेका कचोरविशेषेणानकारांतानां प्रतिपदोक्ततृतीयासमासविरहेणालौकिके निषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ इहोक्ता संज्ञानस्यात्
॥ पूर्वापराधराणां ॥ समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् ॥ तथाहि ॥ त्यदादीनां तावद्द्वैतवनास्ति त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषेणंदाधि
तत्वात् ॥ न च द्वैते कृते एकशेष इति भ्रमितव्यम् ॥ एकवद्भावस्वरसमासांतप्रसंगेन द्वैतापवादत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात् ॥ अन्यथा
तेषामित्यादावपि द्वैतेति निषेधापत्तेश्च ॥ त्यदादिभ्यः प्राचीनास्त्वदंताः ॥ तत्र का कचोरविशेषः ॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुं वद्भावस्ति ॥

राम
१३

अतएवदक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति॥ किंच सर्वनामसंज्ञानिषेधेनाप्यसौदुर्वारः॥ तत्रहिमात्रग्रहणं क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रत्यसर्वनामत्वे
 पिपुंबद्भावावर्थं॥ अतएवदक्षिणपूर्वायैदृत्यत्रसंज्ञाभावेपिपुंबद्भावः॥ नन्ववयवेसंज्ञाचेन्ननिषिद्धातिर्हिअंगाधिकारेतस्यचतदुत्तरपद
 स्यचेतिवचनात्दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौसुडागमादिप्रसंगः॥ नचनिषेधवैयर्थ्यं॥ अनांगस्यत्रतसिलादेव्यारृत्याचरितार्थत्वादि
 तिचेन्न॥ अंगकार्येषुसर्वनामोविहितस्यामोडैर्दसिद्धोरित्यादिक्रमेणव्याख्यानात्॥ विहितविशेषणत्वस्याश्रयणेप्रमाणंतुदक्षिणे
 उत्तरपूर्वाणामितिभाष्यप्रयोगएव॥ तस्मात्समुदायस्यैवायंप्रतिषेधोनावयवानांइतिस्थितम्॥ अतएवसर्वनामसंज्ञायांतदंतविधि
 सद्भावेदंद्देचेतिज्ञापकमित्युक्तं॥ विभाषाजसि॥ जसीतिकार्यपेक्षयाधिकरणसप्तमी॥ जसाधारंयत्कार्यंशीभावाख्यंतत्रकर्तव्येदं
 द्वेउक्तसंज्ञावास्यात्॥ वर्णाश्रमेतराः॥ शीभावंप्रत्येवेयंविभाषेतिव्याख्यातं॥ तेनअकचूनभवति॥ तस्मिन्कर्तव्येदंद्देचेतिनित्यंनिप्रे
 षात्॥ अतस्तत्रकप्रत्ययएवभवति॥ वर्णाश्रमेतरकाः॥ केनव्यवधानान्नेहशीभावः॥ अकचिरुतेतुतन्मध्यपतितन्यायेनशीभावःस्या
 दिव॥ प्रथमचरप्रतयात्पाद्वैकतिपयनेमाश्च॥ एतेजसःकार्येप्रतिसर्वनामसंज्ञावास्युः॥ प्रथमेप्रथमाइत्यादिशेषंरामवत्॥ नेमेनेमाः॥
 शेषंसर्ववत्॥ इहापिप्राग्बद्धीभावंप्रत्येवसंज्ञाविकल्पः॥ तेनप्रथमकाइत्यादावकज्जन्॥ अन्यथाप्रथमकेइतिस्यात्॥ उभयशब्दस्युत्प्रे
 यंविभाषाकिन्तुनित्यासंज्ञेतिगणव्याख्याप्रसंगेनोपपादितं॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिव्यवस्थायामसंज्ञायां॥ स्वमंज्ञातिधनाख्य
 यां॥ अंतरंबहिर्योगोपसंख्यानयोः॥ एषान्निस्तूत्रीगणमध्येपिपठ्यतेसाचव्याख्यातातयायस्मिन्नेवोपाधौनित्यासंज्ञाप्राप्तातत्रैवजसिन्नि
 षानयाविधीयते॥ पूर्वेपूर्वाइत्यादि॥ सैस्वाआत्मीयाइत्यर्थः॥ आत्मानइतिवा॥ इहत्रिसूत्र्यांयदुक्तव्यंतत्सर्वगणव्याख्यावसरस्वोक्तं
 वर्णाश्रमेतरे॥७

श.को
९४

विभाषाप्रकरणे तीयस्थित्त्सूप संख्या नं ॥ द्वितीयस्थे द्वितीयायेत्यादि ॥ एकादेशस्य पूर्वं तग्रहणे न ग्रहणा ल्लिंगविशिष्टपरिभाषया
द्वितीयस्थे द्वितीयाये इत्याद्युपिसिद्धं ॥ एवं च विभाषा द्वितीया तृतीयाभ्यामिति सूत्रनकर्तव्यं भवति ॥ अर्थवत्त्वात् ॥ प्रतिपदोक्तत्वात्
हेस्तीयस्त्रेः संप्रसारणं चेत्ययमेव गृह्यते ॥ तेनेहन प्रकारवचनेजातीय रूपात्तृजातीयाय ॥ ज्ञात्यंताच्छबन्धुनि ॥ ब्राह्मणज्जातीयाय ॥ सु
खपार्श्वशब्दाभ्यां तसंताभ्यां गहादिभ्यश्चेति छः मुखतीयाय ॥ पार्श्वतीयाय ॥ तथा द्वितीयाय भागायेत्यत्रापि न भवति पूरणाद्भागेती
यादन्वित्यनिकृतेयस्येति चेत्यकारलोपे च सति तीयस्य लाक्षणिकत्वादिति द्विक ॥ इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणं ॥ स्वरादिनिपाते मव्ययं ॥ स्व
रादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः ॥ प्राग्गीश्वरान्निपाता इत्यारभ्याधिरीश्वर इत्येतत् पर्यंतं ये वक्ष्यंते ते निपाताः ॥ नन्वेवं चादिष्वेव स्वराद्
योपि पठ्यंतां प्रकृतसूत्रं च त्यज्यतां ॥ अव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न ॥ चादीनां सत्ववाचिनामेव निपातसं
ज्ञा ॥ यथा लोपं नयंति पशुमन्यमाना इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्ववाचिनां ॥ यथा पशूस्तांश्चक्रे वायव्यान्वित्यादौ स्वरा
दीनां तु सत्ववचनानामव्ययसंज्ञेयते ॥ स्वस्ति वाचयति ॥ स्वः पश्येति यथा ॥ अथ प्राग्गीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयो सत्वे इति कु
तो न सूत्रितं इति चेन्न ॥ एवं हि सति निपात एकाजनादिति प्रगृह्य संज्ञा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत स्तोहिस्वरादिषु किमोत्तदसि
णादाजित्येकाचैतद्विदौ ॥ केन प्रभृतयस्करुत एकाचः ॥ यदि तु चादिरेकाजनादिति क्रियेत तदा चादीनामसत्ववचनत्वं विशेषणं न
लभ्येत ॥ ततश्चास्यापत्यमिर्मदनस्तस्य संबोधनमेवैत्यत्र प्रगृह्यत्वस्यात् ॥ ननु चादयो सत्वे इत्यत्रो सत्व इति पाठविशेषणं ॥ तथा
हि ॥ चादय इति यो गोविभज्यते ॥ चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥ ततो सत्वे ॥ इह शास्त्रे चादयो सत्वे ज्ञेयाः ॥ ततश्च चादीनां सत्ववाचिनां

रामे
९४

पाठात्पर्युदासस्तेन एवेत्यादौ न दोषः ॥ एवं चोभे संज्ञेन कर्तव्ये ॥ अव्ययं निपाता इति ॥ किंतु प्राग्वीश्वरान्निपाता इति वा अव्ययानीति वा
सूत्र्यताम् ॥ ततः स्वरादीनि ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्याद्यव्ययीभावश्चेत्यंतं सूत्र्यतां ॥ ततश्चादयो सत्वे इत्यारभ्य यावदधीश्वरे वि
भाषा कृतीति ॥ तत्र यस्मिन् प्रदेशे निपातग्रहणं तत्र चादिग्रहणमस्तु ॥ अव्ययप्रदेशीव्ययग्रहणं निपातग्रहणं वेति ॥ उच्यते ॥ अव्ययसंज्ञा
विरहे न च संज्ञाबललभ्यं वक्ष्यमाणं प्रयोजनं न सिद्धेत् ॥ निपातसंज्ञाविरहे तु शांतनवाचार्यप्रणीतस्य निपाता आद्युदात्ता इति फिट्
सूत्रस्य विषयविभागो न लभ्येत ॥ अथ फिट्शिद् न बादिशब्दानामिबनिपातशब्दस्याप्यन्यतरुवार्थाध्यवसायः ॥ तर्ह्यव्ययसंज्ञाया
त्रेण निर्वाहः सुकर एवेत्यवधेयं ॥ महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थं न व्येति विविधं विकारं न गच्छति ॥ सत्वधर्मान् लिंगसंख्याकारका
दीन् गृह्णातीति यावत् ॥ तैनेपसर्जनप्रतिषेधः सिद्धः ॥ अत्युच्चैसौ ॥ अत्युच्चैस इति ॥ अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्वधर्मपरिग्रहान्नेहाव्ययसं
ज्ञा ॥ ननु स्वरादिषु चैः शब्दः पठ्यते तत्र कथं तदंतस्य संज्ञेति चेन्न ॥ अन्वर्थसंज्ञयैव तदंतविधेरपि ज्ञापनात् ॥ अन्यथोपसर्जने प्रसंगाभावे
न तन्निवृत्त्यर्थास्तस्यावैयर्थ्यापत्तेः ॥ तेन परमस्वः ॥ परमोच्चैरित्यादौ स्वरादिप्राधान्ये व्ययत्वं सिद्धं ॥ अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वमा
थर्वणे प्रणवविद्यायां श्रुतिरपि दर्शयति ॥ सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥ वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ॥ एतेषु य
न्न व्येति किंतु सदृशमेकप्रकारं तदव्ययमिति योजना ॥ यद्वा यस्मान्न व्येति तस्मादव्ययमिति ॥ त्रिषु लिंगेषु सदृशं लिंगविशेषप्रतिपाद
ने सामर्थ्याभावादिति भावः ॥ विभक्तिषु कारकेषु वचनेषु च एकत्वादिसंख्यासु अव्ययीभावस्य यद्यपि लिंगकारकसंख्यायोगोऽस्ति तत्रापि
पिवचनादव्ययत्वम् ॥ अथ स्वरादयोऽस्वरिति स्वर्गपरलोकयोः ॥ स्वर्गं ॥ ह्या येव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ परलोकेऽस्वर्गान्तस्य ह्यपुत्रस्येति ॥ अं

श. की. ९५ तरिति मध्ये अंतर्वाप्याश्चिरमनुचरः ॥ प्रातरिति - प्रत्यूषे प्रातः संध्यामुपासीत ॥ एतेत्रयोतो दात्ताः इति काशिका ॥ तच्चित्पंस्वः शब्दस्य स्वरि
 तत्वात् ॥ तथा च फिटसूत्रम् ॥ न्यङ्. स्वरौ स्वरिताविति ॥ प्रयोगश्च ॥ अंतरिक्षमथोस्वः यत्तु प्रातः शब्दभाद्युदात्त इति कश्चित् ॥ नन् ॥ प्र
 रग्निं प्रातरिं द्रं हवामहे इत्यादावंतो दात्तस्यैव प्रसिद्धतत्त्वात् ॥ पुनरित्याद्युदात्तोः प्रथमे विशेषे च ॥ अप्रथमे ॥ पुनरुक्तं ॥ किं पुनर्ब्राह्मणः
 पुण्याः ॥ सनुतरित्यंतर्द्वांने ॥ सनुतश्चोरो गच्छति उच्चैरिति महति ॥ नीचैरित्यल्पेशनैरिति क्रियामांये ॥ ऋधगिति सत्ये वियोगशीघ्रसामी
 प्यलाघवे चित्यन्ये ऋते इति वर्जने ॥ युगपदित्येककाले ॥ आरादृरसमीपयोः ॥ पृथगिति भिन्ने ॥ एते सनुतप्रभृतयो नवां तो दात्ता इति काशि
 का ॥ शनैश्चिरं तो अद्विवः ऋधमित्वा समर्त्यः ॥ इत्यत्र तु शनैर्ऋधं केशब्दावाद्युदात्तो प्रयुज्येतेत्यसि अतीते न्हिम्बो नागते न्हि ॥ दितेति दि
 वसेरात्राविति निशा यमिति निशा मुखे चिरमिति बहुकाले मनागिति ईषदर्थे ईषदित्यल्पे जोषमिति सुखमोनयोः ॥ तूष्णीमिति मौने बहिः स
 वसु इत्येतौ बाह्यौ ॥ समयेति समीपे मध्ये च ग्रामं समया निकषेत्यति के ॥ विलंघ्यलंकां निकषाह निष्पति स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे ॥ स्वयं कृतं ॥ वयेति
 व्यर्थे ॥ नक्तमिति रात्रौ ॥ नञ्जिति निषेधे हेताविति निमित्तार्थे ॥ इद्वेति प्राकाश्ये ॥ अद्वेति स्फुटावधारणयोः ॥ तत्वातिशययोरित्येके ॥ सामीत्य
 र्दं जुगुप्सितयोः ॥ एतेत्यस्प्रभृतयः साम्यं ताद्वाविंशतिरंतो दात्ता इति काशिका ॥ दिवा चितमः कृण्वंति वृथा सृजत्यधिभिः ॥ नक्तं दृशे कुहं चि
 दिबेयुः ॥ इत्यादीनु आद्युदात्ताः प्रयुज्यंते वत् ॥ वत्प्रत्ययां तमव्ययसंज्ञं स्यात् ॥ ब्राह्मणवत् ॥ तेन तु ल्यमित्यादिभिर्बिहितो वतिरिह गृह्यते न हू
 पसर्गाद्वा त्वर्थ इति विहितः सत्वार्थकत्वात् ॥ यदु द्वतो निवतो यासि वप्सत् ॥ सनेति निस्त्रे सनाजात इंद्रः ॥ सनातनः ॥ सनत् इदमपि नित्ये स
 नत्कुमारः ॥ तिरसित्यं - तर्द्वांतिर्यगर्थे चतिरोहितः ॥ तिरः काष्ठं कुरु ॥ परिभूते तु लक्षणा ॥ तिरस्कृतोरिति यथा ॥ सनेत्यादयस्तिरोता आयु

दात्ता इति काशिका ॥ सनाच्च होतानव्यश्च सस्ति निरः पुरुचिदश्चि नेत्यादौ त्वं तो दानं प्रयुज्यते ॥ अंतरे त्यं तो दानो मध्ये विनार्थे ॥ त्वां मा चोंतरा
 क मंडलुः ॥ त्वां मंतराता मरसाय नास्ति ॥ अंतरेणेति वर्जने ॥ अंतरेण हरिं न सुखं ॥ ज्योगितिकाल भूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे सप्तम्यर्थे च ॥ कमिति
 वारिमूर्द्धनिदासुरेषु ॥ वारिणिकंजपद्मं मूर्द्धिकंजाः कच्चाः निदायां कंदर्पः सुरवेकंयुः शमिति सुरवेशंकरः सहसेत्या कस्मिन्काचि मर्षयोः ॥ रि
 वः प्रसूनं सहसा पपात ॥ सहसा विदधीत नक्रिया ॥ स्वधेति पितृदाने ॥ अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्ति वारणनिषेधेषु भूषणे अलंकारः ॥ पर्या
 प्तौ अलमस्य धनं बहु दूत्यर्थः ॥ शक्तौ अलं मल्लो मल्लाय शक्त इत्यर्थः ॥ वारणे अलमिति प्रसंगेन निषेधे आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारानपाहर
 त् ॥ न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ वषट्ति हविर्दाने विनेति वर्जने ॥ नानेत्यनेकविनार्थयोः ॥ ॥ नाना भृतं देह भृतां समाजं ॥ नाना नारी विष्कला लो
 कयात्रा ॥ स्वस्तीति मंगले ॥ अन्यदित्यन्यार्थे ॥ देवदत्त आयातो न्यच्च यत्तदत्त इति ॥ अस्तीति सत्तायां ॥ अस्ति परलोक इति मतिरस्यास्ति कः
 उषांश्चि अत्रकाशोच्चारणरहस्ययोः समेति क्षांतौ ॥ समाकरोतु भवान् ॥ विहाय सेति विषयार्थे ॥ विहाय सारम्यमितो विभाति ॥ दौर्धेति रा
 त्रौ मृषामिथ्येत्वेतौ वितथे ॥ मुधेति व्यर्थे ॥ क्तातो सुनूकसुनः ॥ रुन्मकारसंध्यस्तरांतः अव्ययीभावश्च इदं गणसूत्रत्रयम् ॥ अष्टाध्यायीस्य
 त्रिसूत्र्यासमानार्थे वैयर्थ्यं तद्दृष्यते ॥ पुरेति अविरते चिरातीने भविष्यदासन्नेच ॥ पुराधीते अविरतमपाठीदित्यर्थः ॥ पुरिलुङ् विलुट् ॥
 चिरातीते । पुरापिनवं पुराणं ॥ पुरेदमूर्द्धं भवतीति वेधसु समनेतरं भविष्यतीत्यर्थः स्यात् प्रबंधे चिरातीतेनिकटागामिके पुरेत्यमरः ॥ मि
 थो इति रहः सहाय्ययोः ॥ मन्त्रयंते मिथो मिथसित्यपि पूर्ववत् ॥ प्रायसिति बहुकाल्ये मुहुसिति पुनरर्थे ॥ प्रवाहुकमिति समयकाले युद्धार्थे च ॥
 केचित्तु प्रवाहिकेति पठंति ॥ आर्यहलमिति बलात्कारे शाकटायनस्त्वाह ॥ आर्येति प्रतिबंधे हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति ॥ आर्ये

श. की. तरिति मध्ये अंतर्वाप्याश्चिरमनुचरः ॥ घातरिति - प्रत्यूषे प्रातः संध्यामुपासीत ॥ एतेत्रयोतोदात्ताः इति काशिका ॥ तच्चित्यं स्वः शब्दस्य स्वः
 ९५ तत्त्वात् ॥ तथा च फिट् सूत्रम् ॥ न्यड् स्वरो स्वरिताविति ॥ प्रयोगश्च ॥ अंतरिक्षमथोस्वः यत्तु प्रातः शब्द आद्युदात्त इति कश्चित् ॥ नन्न ॥ प्रत्य
 रग्निं प्रातरिं द्रं हवामहे इत्यादावंतोदात्तस्यैव प्रसिद्धतत्त्वात् ॥ पुनरित्याद्युदात्तोः प्रथमे विशेषे च ॥ अप्रथमे ॥ पुनरुक्तं ॥ किंपुनर्ब्राह्मणः
 पुण्याः ॥ सनुतरित्यंतर्द्वांने ॥ सनुतश्चोरो गच्छति उच्चैरिति महति ॥ नीचैरित्यल्पेशनैरिति क्रियामांघे ॥ ऋधगिति सत्ये वियोगशीघ्रसामी
 प्यलाघवे चित्यन्ये ऋते इति वर्जने ॥ युगपदित्येककाले ॥ आराहूरसमीपयोः ॥ पृथगिति भिन्ने ॥ एते सनुतप्रभृतयो नवां तोदात्ता इति काशि
 का ॥ शनैश्चिद्यंतो अद्रिवः ऋधमित्वा समर्त्यः ॥ इत्यत्र तु शनैर्ऋधकेशब्दावाद्युदात्तौ प्रयुज्येतेत्यसि अतीते न्ह्यो नागते न्हि ॥ दिवेति दि
 वसेरात्राविति निशिसायमिति निशामुखे चिरमिति बहुकाले मनागिति ईषदर्थे ईषदित्यल्पे जोषमिति सुखमौनयोः ॥ तूष्णीमिति मौने बहिस्तूष्णी
 वस् इत्येतौ बाह्यौ ॥ समयेति समीपे मध्ये च ग्रामं समयानिकषेत्यंति के ॥ विलंघ्यलंकांनिकषाहनिष्यति स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे ॥ स्वयं कृतं ॥ रथेति
 व्यर्थे ॥ नक्तमिति रात्रौ ॥ नत्रिति निषेधे हेताविति निमित्तार्थे ॥ इद्वेति पाकाशये ॥ अद्वेति स्फुटावधारणयोः ॥ तत्वातिशययोरित्येके ॥ सामीत्य
 र्हेजुगुप्सितयोः ॥ एतेत्यस्त्रभृतयः साम्यं ताद्वाविंशतिरंतोदात्ता इति काशिका ॥ दिवाचितमः कृण्वंति वृथा सृजत्यधिभिः ॥ नक्तं दृशे कुहं चि
 दिवेषुः ॥ इत्यादीनु आद्युदात्ताः प्रयुज्यंते वत् ॥ वत्यत्ययांतमव्ययसंसंस्यात् ॥ ब्राह्मणवत् ॥ तेन नुत्यमित्यादिभिर्विहितो वतिरिह गृह्यते न ह
 पसगीह्यात्वर्थ इति विहितः सत्वार्थकत्वात् ॥ यदुद्धतो निवतो यासिवप्सत् ॥ सनेति नित्ये सनाजात इंद्रः ॥ सनातनः ॥ सनत् इदमपि नित्ये स
 नत्कुमारः ॥ तिरसित्यं - तर्हीति र्गर्थे चतिरोहितः ॥ तिरः काष्ठं कुरु ॥ परिभूते नुलक्षणा ॥ तिरस्कृतोरिति यथा ॥ सनेत्यादयस्तिरोता आद्यु

दात्ता इति काशिका ॥ सनाच्च होतानव्यश्च सस्ति निरः पुरुचिदश्चि नेत्यादौ त्वं तो दात्तां प्रयुज्यते ॥ अंतरेत्यं तो दात्तां मध्ये विनार्थे ॥ त्वां मा चो तरा
 क मंडलुः ॥ त्वां मंतरा ता मर सा य ता स्मि ॥ अंतरेणेति वर्जने ॥ अंतरेण हरिं न सुखं ॥ ज्योगिति काल भूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे सप्तम्यर्थे च ॥ कमिति
 वारि मूर्द्ध निंदा सुरवेषु ॥ वारिणिकंजं पद्मं मूर्द्धिकं जाः कचाः निंदायां कंदर्पः सुरवेकं युः शमिति सुरवेशंकरः सहसेत्या कस्मिका विमर्षयोः ॥ दि
 वः प्रसूनं सहसा पपात ॥ सहसा विदधीत नक्रियां ॥ स्वधेति पितृदाने ॥ अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्ति वारणनिषेधेषु भूषणे अलंकारः ॥ पर्या
 प्तौ अलमस्य धनं बहु इत्यर्थः ॥ शक्तौ अलं मल्लो मल्लाय शक्त इत्यर्थः ॥ वारणे अलमिति प्रसंगेन निषेधे आलप्यालमिदं वभोर्यत्सदा रा न पाहर
 त् ॥ न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ वषडिति हविर्दाने विनेति वर्जने ॥ नानेत्यनेकतिनार्थयोः ॥ ॥ नाना भृतं देह भृतां समाजं ॥ नाना नारी विष्कला लो
 कयात्रा ॥ स्वस्तीति मंगले ॥ अन्यदित्यन्यार्थे ॥ देवदत्त आयातो न्यच्च पत्तदत्त इति ॥ अस्तीति सत्तायां ॥ अस्ति परलोक इति मतिरस्यस्ति कः
 उषांश्चिति अपकाशो चारणरहस्ययोः क्षमेति क्षांतौ ॥ क्षमा करोतु भवान् ॥ विहाय सेति विषयार्थे ॥ विहाय सारम्यमितो विभाति ॥ दोषेति रा
 त्रौ मृषामिथ्येत्वेतौ वितथे ॥ सुधेति व्यथेत्कातो सुनूकसुनः ॥ रुन्मकारसध्यस्तरांतः अव्यथी भावश्च इदं गणसूत्रत्रयम् ॥ अष्टाध्यायीस्य
 त्रिसूत्र्या समानार्थं वैयर्थ्यं तद्दृश्यते ॥ पुरेति अविरते चिरातीने भविष्यदासन्ने च ॥ पुराधीते अविरत मपाठीदित्यर्थः ॥ पुरिलुङ् इति लट् ॥
 चिरातीने । पुरापिनवं पुराणं ॥ पुरेदमूर्द्धं भवतीति वेधसि मनेतरं भविष्यतीत्यर्थः स्यात् प्रबंधे चिरातीनेति कटागामिके पुरेत्यमरः ॥ मि
 थो इति रहः सहाय्ययोः ॥ मन्त्रयंते मिथो मिथसित्यपि पूर्ववत् ॥ प्रायसिति बहुकाल्ये सुहुसिति पुनरर्थे ॥ प्रबाहुकमिति समंकाले युद्धार्थे च ॥
 केचित्तु प्रवाहिकेति पठेति ॥ आर्यहलमिति बलात्कारे शाकटायनस्त्वाह ॥ आर्येति प्रतिबंधे हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति ॥ आर्यी

श. को
९६

स्थामिति योनः पुन्ये साकं सार्द्धमित्ये तौ स हार्थे नमसिति नतौ हि रुगिति वर्जने धिगिति निंदा भर्त्सनयोः ॥ तसिलादिस्तद्धित ए धार्थ्येति ॥
शसूतंसी कृत्वसुच ॥ सुच आस्थालौ च्यर्थाश्चेति ॥ तसिलादिरित्या देरयमर्थः ॥ पंचम्यास्त सिलित्यारभ्य ए धार्थ्ये तदेतैः सूत्रैरुक्तोऽ
स्तद्धितस्तदेताः स्वरदिषु बोद्धव्याः ॥ तथा बद्ध ल्पाथी च्छस् ॥ प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुचं ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सु
च ॥ इण आसिरित्युणादि सूत्रेण आसिप्रत्ययो विहितः ॥ अया इत्युदाहरणं ॥ प्रत्नपूर्वविश्वे माथ्याल्लुं दसि संपद्यकर्त्तृपृच्छिः विभाषा सा
तिकात्त्वे देयेत्राच ॥ एतदेता अपि ग्राह्याः ॥ अम् इति अमुचच्छंदसीति विहितः आमित्यं गीकारे आमूकर्मः किमेत्तिड व्ययघाताम् ॥
कासूप्रत्ययादात्तन्वे लृट्पृष्ठीति कैचित् ॥ प्रतामिति ग्लानौ ॥ प्रशानिति समानार्थे ॥ प्रशान्देवदत्तोयजदत्तेन प्रतानिति विस्तारे ॥ मा
इति निषेधे माभवतु मा भविष्यति ॥ माडिः ति निषेधाशंकयोः माकार्षीत् ॥ अस्य पापं मा भूदिति ॥ आकृतिगणश्चायं ॥ तेनान्येपि ग्राह्याः ॥ इत्
द्यथा आमिति शैघ्ये अल्पे च काममिति स्वाच्छे प्रकाममित्यतिशये ॥ भूय इति पुनरर्थे सांप्रतमिति न्याय्ये परमिति किंत्वर्थे गुणवानसि परमदे
कारी साक्षादिति प्रत्यसे सत्वीति तिर्यगर्थे सत्यमित्यर्द्धे गीकारे मन्विति शैघ्ये ॥ आश्विति च ॥ संवदिति वर्षे ॥ अवश्यमिति निश्चये सपदि शैघ्ये
बलवदित्यतिशये बलवदपिशिक्षितानां प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे अनिशं नित्यं नित्यदासदा ॥ अजस्त्रं संततम् ॥ एते सातत्ये उषेति रात्रौ उषा
तनो वायुः ॥ रोदसीद्या वा पृथिव्यर्थे ॥ ओमिति ब्रह्मवाची भूर्भुवोरिति पृथिव्यं तरिस्लोकयोः भूर्लोकः भुवर्लोकः ॥ झटिति झगिति तरसा इति
शैघ्ये ॥ स्वाकूद्रुतं शैघ्यं सिप्रमिति च ॥ अतीवेत्यतिशये सुखु इति प्रशंसायाम् ॥ कु इति कुत्सितेषु दर्शयोः ॥ कापथः कवोष्णम् ॥ अंजसेति त
त्वशीघ्रा र्थयोः अ इति वहिरर्थे मिथुरिति हावित्यर्थे ॥ मिथुर्मन्त्रयेते ॥ विश्वगिति समंतात् भावे भाजगिति शैघ्ये ॥ भाजक्यचिति ॥ अन्वकूद्र

राम
९६

स्तानुकूल्ये ॥ चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ॥ आद्यशब्दाच्चिरं चिरेण चिरादिति गृह्यते अस्तमिति विनाशे ॥ आनुषंगित्या नुपूर्व्ये ॥
 आनुषङ्गप्रविशतीह बंधुता ॥ अनुमाने नुषंगिति शाकटायनः ॥ आनुषङ्गिति दासकेचित् ॥ अस्मद् इति शीघ्रसाम्प्रतिक्रियोः ॥ अस्मरेवेति रेफे
 यस्मान्ने इति युक्ताथैव रमिति हि ईषदुत्कर्षे दुष्टुनिरुष्टार्थे वलादिति हठाथै ॥ शुडिति पूजायां ॥ शुनासीरः ॥ समेति ह्यंतौ ॥ अर्वागिह्वि ग्राची
 ने ॥ शुदिशु कूपक्षे वदिरुष्णापक्षे इति स्वरादिः ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ तद्धितांतः शब्दो व्ययं स्यात् ॥ यस्मात्सर्वावचनत्रयात्मिका विभक्ति
 र्नेत्यद्यते किं त्वेकेवचनम् ॥ ततः तत्र तद्धित इति किम् ॥ एकः ह्येव हवः असर्वविभक्तिरिति किम् ॥ औपगवः ॥ ननु गोदो वरणा इत्यादाविति ॥
 व्याप्तिः नच लुब्धो गाप्रव्यानात् योगप्रमाणे च तदभावे दर्शने स्यादिति पठतः सूत्रकृतो मते नैते तद्धितांता इति वाच्यम् एवमपि पंचैव पंचका
 शकुनयः उभयो मणिः पंचनिकल्पचतिसूरूपमित्यादाविति व्याप्तेः दुर्वारत्वादिति चेत् ॥ अत्राह वार्तिककारः सिद्धं तु पाठात् ॥ तसित्वाव्ययः
 प्राक्प्राशपः शस्यप्रभृतयः ॥ प्राक्समासांतेभ्यः सांतः कृत्वोर्थः ॥ तसि वतीना नाजाविति ॥ नच इवे प्रति कृतावित्यधिकारे प्रत्नपूर्वविशेषे मा
 त्याल्लं दसि इति त्रिधानात् तदंतस्थो भ्रंयह इति वाच्यम् ॥ प्रकारवचने शक्तिप्रकरण एव प्रत्नादिभ्य इवेत्याल्लं दसि ॥ प्रत्नस्वचने इ
 दमस्थमुरिति पठितुं शक्यत्वात् स्वरादिगणे आसृणात्वाविमिपाठेन सिद्धत्वाच्च ॥ मान्त इति ॥ आम् अम् चेत्यर्थः ॥ तसि प्रतियोगे पंचम्यास्त
 सिः ॥ तैनेकदिक् तसिश्चेति ह्यवपि गृह्येते स्यादेतत् ॥ सूत्रमते कथमुक्तिसंभवः यावता कर्मणि द्वितीयाद्यो कयोर्द्विवचने कवचने इत्यादी
 नां स्वादिवाक्ये नैकवाक्यतापक्षेऽव्येभ्यः स्वादीनां प्रातिरेव नास्ति ॥ अव्ययादाप्सुप इति ज्ञायके ननु सर्वाविभक्तयः उच्यंते ॥ अव्यये
 भ्यः सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानि तथा सप्तानामपि एकवचनान्येव अथवा प्रथमाया एव वचनत्रयम् ॥ यद्वा प्रथमाया एकवचन

श-कौ

९७

मेवेतिपक्षचतुष्टयंयद्यपिप्रंशेषुलभ्यतेतथापिप्रथमैकवचनमात्रमेवेतिचतुर्थपक्षएवसोदक्षमः॥ तमेवगृहीत्वासूत्रस्याप्युक्तिर्संभवेत्स्यः
 एः इतरत्तुपक्षत्रिकमभ्युच्चयवादमात्रेणोपन्यस्यतेनतुतात्विकम्॥ तथाहि॥ यदिकर्मणिद्वितीयेवअभिहितेप्रथमैव॥ एकत्वेएकवचनमि
 वेत्यदिरर्थनियमः॥ यदिवाहितीयाकर्मण्येवेत्यादिःप्रकृतार्थापेक्षोविभक्तिनियमः॥ यदिवाएकवाक्यत्वेसामान्यापेक्षवंचनविभक्तिनियमे
 पिवाअव्ययादाप्सुपइतिसामान्यापेक्षज्ञापकाद्विभक्तिसिद्धिस्तदाअविशेषात्सप्तानामपिविभक्तीनांश्रीण्यपिवचनानीतिपक्षोलभ्यतेय
 दानुदित्वेद्विवचनमिति सूत्रयित्वाएकवचनमित्येवपृथक्सूच्यते॥ तदन्यथानुपपत्त्याचकर्मण्येवद्वितीयानकारणादौद्वित्वबहुत्वयोरेवद्विवच
 नबहुवचनेनत्वेकस्त्वदत्यादिःश्रुत्येणसजातीयापेक्षो नियमः ततश्चाव्ययेभ्यःसकलविभक्तिप्राप्तावेकवचनमित्यनेननियमःक्रियतेयत्रैक
 वचनचान्यच्चप्राप्नोति तत्रैकवचनमेवेति यदिवा सामान्यापेक्षनियमाश्रयणादव्ययादप्राप्तावेकवचनमिति सूत्रं क्रियते तस्य च ड्याप् प्राप्तेप
 दिकादित्यनेनैकवाक्यता तथा च ड्यावादिभ्यः कर्मादिष्वेकवचनं सिद्धमेवेति॥ एतत्सूत्रवत्त्वादव्ययेभ्यएव भवति तिङ्-तात्तुन भवति। एकवच
 नमित्यस्याप्राप्तप्रायणार्थत्वेपि ड्यप्सूत्रेणैकवाक्यत्वात्॥ प्रदेशांतरेपाठसामर्थ्याच्च स्वान्तरेणापि ड्याप्सूत्रं विधायकमिति द्वित्वेद्विव
 चनमित्यादेर्भियाम कत्वं संगच्छते॥ तदाव्ययेभ्यःसर्वाण्येकवचनानीति॥ द्वितीयःपक्षोलभ्यते॥ यदातुद्वितीयाकर्मण्येवेत्यादिःसा
 मान्यापेक्षःप्रत्ययनियमः॥अव्ययेभ्यस्तुप्रथमैवप्रथमाप्रातिपदिकार्थएवेतिनियमेनहिकर्माद्याधिक्यस्थलसंबन्धानिवाच्यतेद्विकर्मो
 रितितुयथान्यासमेवतत्रचैकवचनंनसंख्यांतरेइतिसजातीयापेक्षप्रत्ययनियमपक्षस्तदानिःसंख्येभ्योव्ययेभ्यःप्रथमाशाःवचनत्रय
 मपि भवतीति तृतीयःपक्षोलभ्यतेत्रिष्वप्यमीषुपक्षेषुपचतिकल्पंपचतीरूपमित्यादौदोषः॥ तत्रहिप्रथमैकवचनमात्रमिष्यतेउक्तपक्ष

राम ९७

त्रयेऽप्यधिकं प्राप्नोति ॥ तस्मात् द्वितीयपक्षरीत्यासकलैकवचनानि प्राप्यैकवचनमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रथमातिङ्गमेकारणाभा-
 वात् प्रथमैकवचनमेव कर्तव्यमिति सिद्धांतः एवं च सत्यपि सूत्रस्योक्ति संभवेपचति रूपमित्यादावतिव्याप्ति भयात् परिगणनमेव क-
 र्तव्यं सूत्रं न कर्तव्यमिति स्थितम् ॥ रुन्मेजंतः ॥ रुद्योमांत एजंतश्च तदंतमव्ययसंज्ञं स्यात् ॥ स्वादुंकारं भुंक्ते ॥ बक्षेरायः ॥ तु मर्थे मेड् इति
 वचः सेपत्येपहूपं ॥ नन्वेबंकारयांचकारेत्यामंतस्य न प्राप्नोति ॥ अत्रातिङ्गावितया लिटः कृत्वेपिमान्तत्वाभावात् ॥ सत्यम् ॥ स्वरादिङ्गापिति
 पाठात्सिद्धं यदि तु तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणं तर्हीह कृदंतत्वा दुत्यन्ना नामपि सुपामाम इति लुग् भविष्यति ॥ तत्र हिलेरिति नानुवर्तते ॥ नचै-
 वंतरवादेरपिलुग्पत्तिः ॥ अपरिसमाप्तार्थतयांतरवाद्युत्तरेवाभावात् ॥ अपरिसमाप्तार्थत्वं च संख्याकर्त्रादिविषयकोत्थिताकांक्षत्वं
 अतएवानुप्रयोगाप्रार्थते ॥ आसंतार्थगतप्रकर्षादिप्रतीतिस्तु अनुप्रयोगादुत्यन्नेनंतरवादिना भविष्यति ॥ अतएव सूत्रितं कृत्वा अनुप्रयुज्यते इ-
 ति अनुशब्दो हि विद्यते इति स्वविषयितस्य च प्रयोगनिवृत्तय इति वक्ष्यते ॥ यद्वा पूर्वसूत्रोक्तनिष्कर्षरीत्या आसंतत् सोरेवोत्पत्तौ हलरूपापि
 लोपो भविष्यति अस्तु वा कृदंतं यन्मेजंतं इति वाक्यार्थः ॥ आसंतं हि प्रत्ययलक्षणं न कृदंतं श्रूयते च मान्तं ॥ नचैवं प्रतामौ प्रतामः लवमाचक्षणो
 णोलौ रित्यादावतिप्रसंग इति वाच्यम् स्वरादिषु प्रशान् शब्दस्य पाठेन धातोः प्रत्ययलक्षणं न कृदंतत्वमुपजीव्याव्ययसंज्ञानभवतीति ज्ञा-
 पितत्वात् ॥ नच मोनो धातोरिति नत्वेकृतैनेतन्मातमिति कथं ज्ञापकेति वाच्यं नत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ नच शान्तेजन इत्यस्यार्थंतरवृत्ति-
 त्वेशानयतीत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं चुरादित्वस्वीकारेण नित्यसनेतत्वाभावात्तस्यैवाप्यं स्वरादिषु पाठ इति वाच्यम् ॥ अनंभिधानात् तस्मा-
 त्कृत्विपोनुत्यतेः ॥ अत्र च ज्ञापकत्ववर्णनपरं भाष्यमेव प्रमाणं ॥ अव्ययमित्यन्वर्थसंज्ञाबलात्सत्त्वा र्थस्य साम्यवाचिनस्य प्रशाम्भु-

श.को
९८

स्पतत्रग्रहणं ननुशांति महाचक्रस्य तेन प्रशामौ प्रशाम इत्युदाहरणं न विरुध्यते ॥ स्वस्वादीनां तु सत्ववाचिनामपि पाठसामर्थ्याद् व्यर्थत्वे मि-
 ति विशेषः ॥ अंतग्रहणसामर्थ्यान्नित्ययोगे बहुव्रीहिराश्नीयते ॥ तेनौपदेशिकस्यैव गृह्यतेनेह आधयेचिकीर्षवो कुंभकारेभ्यः ॥ वस्तुतस्त्वं
 तग्रहणं व्यर्थं ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवातिप्रसंगभंगात् ॥ ननुवर्णग्रहणे इयं परिभाषा न प्रवर्तते अन्यथै चोयवापावं इत्यादावतिप्रसं-
 गादिति चेन्न ॥ एवमपि वहिरंभपरिभाषासन्निपातलक्षणो विधिरिति तं तद्विघातस्येति परिभाषया वेष्टसिद्धेः ॥ अयं मन्त्रार्थः ॥ सन्निपा-
 तः ॥ संश्लेषः तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्यानिमित्तं ॥ तं सन्निपातं यो विहंति स तद्विघातस्तस्येत्यर्थः ॥ एवं च सुप्रसन्निपातलक्षणस्य
 घेर्दितीति गुणस्य बहुपञ्चनस्य दृष्ट्येति त्वस्य वा व्ययसंज्ञां प्रतिनिमित्तत्वं नेत्यवधेयम् ॥ तथा परिभाषायाः प्रयोजनं तदप्यपि संतिदि-
 दुःमात्रं तूच्यते श्रीपंकुलं तस्मै श्रीपायेत्यत्रातो लोपो न भवति ॥ तथा अगव्यीत् ॥ अनाव्यीत् यस्य हल इति लोपान् ॥ तथा तिजरंकुलं ॥ अतिजि-
 रेण अतिजरेः अतिजरादित्यत्र अम् इ न ए स भात् इत्येतेषु अकारमुपजीव्य कृतेषु सत्सु जरसादेशो न भवतीत्यादि ॥ अनित्याचयं परिपरि-
 भाषा कष्टाय क्रमणेन यास्योरित्यादि ज्ञापकात् ॥ तेनाप्रिमानित्यत्र ह्रस्वजुड्भ्यां मनुविति अंतोदात्ताद्ध्रस्वांतात् परस्य मनुपउदात्तत्वे कृते
 शेषनिघातेन प्रकृतेरनुदात्तत्वं भवत्येवेति दिक्कौग्लौर्नौरित्यत्र नेदं सूत्रं प्रवर्तते ॥ उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् ॥ व्युत्पत्तिपक्षेपि चिरष्यय-
 मित्युगादि सूत्रेण डौडोप्रत्ययांताश्च्यंत एवाव्ययमिति नियमस्य कृतत्वात् ॥ क्त्वा तो सुन क सुनः ॥ एतदंतमव्ययं स्यात् ॥ कृत्वा पुरासूच्य-
 स्यो देतोः ॥ पुरावत्मानामपाकर्त्तोः ॥ भावलक्षणे स्थेण कृत्वदिचरिहुतमिलनिभ्यस्तो सुन् ॥ पुरादूरस्य विस्त्पो विरपूशिन ॥ पुराजन्तुभ्यः ॥ राम
 आत्तः ॥ सृपितदोः कसुन्नितिकसुन् ॥ अव्ययीभावश्च ॥ अयमव्ययसंज्ञः स्यात् ॥ विषयपरिगणनं कर्तव्यम् ॥ लुकि मुखस्वरोपचारयो ९८

राम
९८

निवृत्तौ चेति । उपाग्रि प्रत्यग्रि अग्र्यादाप्सु प इति सुपो लुक् ॥ उपाग्रि मुखः प्रत्यग्रि मुखः ॥ मुखं स्वांगमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्तेनाव्ययदि कू
शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इति प्रतिषेधः ॥ तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ॥ पूर्वपदं च समासस्वरेणांतोदा
त्तम् ॥ निम्नगस्थानिकस्य सकारस्योपचार इति प्राचां संज्ञा ॥ तन्निवृत्तौ यथा ॥ उपपद्यः कारः उपपद्यः कामः इहातः कृतमीति प्राप्तं सत्त्वमं न
व्ययस्येति पर्युदस्यते ॥ इह मुखस्वरनिवृत्तिरेव मुख्यं प्रयोजनम् ॥ लुक् तु नाव्ययीभावात्ते इति विशेषप्रतिषेधात् सिद्धः उपचारनिवृ
त्तिरपि न प्रयोजनेम् ॥ अतः कृकमीत्यत्रानुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्त्यैव तत्सिद्धेः ॥ परिगणनं किम् ॥ उपाग्रधीयान् ॥ परांगवद्भावेन षाष्ठमामं त्रि
तस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ तत्र ह्यव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यातः उच्चैरधीयानेत्यादौ माभूदिति ॥ तथोपाग्रिकमित्यादौ अव्ययसर्वनाम्ना
मित्यकच् न ॥ उपकुंभं मन्यः खित्यनव्ययस्येत्यनुवर्तमानैः रूढिर्वेति मुम्प्रतिषेधो न ॥ उपकुंभीभूतः ॥ अस्य चावित्यस्योपसंख्यानिकः
प्रतिषेधो न भवति ॥ वृत्तान्तस्त्विदं सूत्रं न कर्तव्यम् ॥ लुक उपचारनिवृत्तेश्चान्यथोपपत्तेरुक्तत्वात् ॥ मुखस्वरनिवृत्तिः परमवशिष्यते । तत्र
केचिदाहुः मुखस्वरोत्रेष्यत एव ॥ यद्येवावत् प्रयोजनं स्यात् तत्रैवापंब्रूयान्नाव्ययीभावाच्चेति इति भाष्यस्वरसादिति ॥ अन्ये तु अनव्यय
मव्ययं भवतीत्यन्वर्थं संज्ञा विज्ञानादेव मुखस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति स्यादेतत् ॥ स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात्तद्धितश्चेत्यादिचतुः सूत्री व्यग्रौ ॥
तत्र हितमिलादिस्तद्धित एधाच्यर्थे त इत्यादिनाच्चार्याश्चेत्यनेन आसिमौणादिकं वर्जयित्वा तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थः संगृह्य
ते कृन्मकारसंध्यक्षरांत इत्यनेन कृन्मेजंत इत्यस्यार्थः संगृह्यते ॥ त्कातो सुनकसुनो व्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति
॥ अत्राहुः ॥ पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं ॥ तेन प्रागुक्तं लुङ् मुखस्वरोपचारा इति परिगणनं लभ्यते ॥ न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधे

श-कौ
९९

तेसुन्कसुनोरप्रतिषेधइतिवक्ष्यमाणंचलभ्यतइति। वस्तुतस्तुमास्तुचतुःसूत्री॥ अव्ययीभावश्चेतिनुगणेपि मास्तुउक्तरित्यान्वर्थसंज्ञे
शैवसिद्धेः नोसुन्कसुनोरप्रतिषेधइत्येवलाघवात्पठ्यतामिति युक्तःपंथाः॥ शिःसर्वनामस्थानम्॥ शिःइत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञंस्यात्
वारीणिसर्वनामस्थानेचासंबुद्धावितिदीर्घः॥ यदितुप्रदेशेष्वेवशौचेत्याद्युच्येततर्हिमुटिनस्यांतु॥ अथशिसुटोरित्युच्येततर्हिनपुंसकसु
टोपिग्रहणंस्यात्॥ शिःग्रहणंतुशसर्धंस्यात्॥ नस्मात्संज्ञातावत्प्रणयामहासंज्ञाकरणंतुपूर्वाचार्यानुरोधात्॥ ऋडनपुंसकस्य॥ मुडिति
प्रत्याहारः॥ नपुंसकभिन्नस्यस्वादिपुंश्रवचनानिउक्तसंज्ञानिस्युः॥ राजा॥ राजानौ॥ राजानइत्यादि। प्राग्वदीर्घः॥ अनपुंसकस्येतिकिमं॥ साम-
नी॥ विभाषादि। शोरित्ये लोकाभावेदीर्घो न भवति॥ अनपुंसकस्येतिपर्युदासस्तेनास्यसूत्रस्यस्त्रीपुंसयोरेवप्रवृत्तिरिति नपुंसकेनविधिर्ना-
पिप्रतिषेधः॥ तेवचनानिसंतीत्यत्रपूर्वसूत्रेणप्राप्तासंज्ञाभवत्येवप्रसज्यप्रतिषेधेतुसापिनिषिध्येतयद्यप्यनंतरस्यविधिर्भवतिप्रतिषेधो
वेतिसमाधातुंशक्त्येतथापिअसमर्थसमासोवाक्यभेदश्चेतिगौरवंस्यादेव॥ यहासुटस्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्येऽनपुंसकस्येति सूत्रयतः
प्रसज्यप्रतिषेधश्चसंमतः॥ गौरवंचप्रामाणिकं॥ एतेनहि केचिन्नञ्समासांसा मर्थ्यपिसाधवइतिज्ञाप्यते॥ तेनाश्राद्धभोजीब्राह्मण
इत्यादिसिद्धंभवति॥ नवेतिविभाषा॥ इतिशब्दःकाकाक्षिन्यायेनोभाभ्यांसंबध्यते॥ सचपदार्थविपर्ययसकृत्॥ तेनार्थएवेहसंज्ञीसंज्ञाच
॥ निषेधविकल्पयोर्विकल्पसंज्ञास्यात्॥ नचतयोरपदार्थतयानन्वयप्रसंगः॥ एतत्सूत्रारंभसामर्थ्यादेवविधिवाक्येषुविकल्पंकाचि
पदस्यलाक्षणिकत्वात्॥ उभयत्रविभाषार्थेचेदंसूत्रं॥ प्रासविभाषायामप्राप्तविभाषायांचनास्योपयोगः॥ तथाहि॥ विभाषोपपदेनप्रतीय
मानेइतिप्राप्तविभाषा॥ नत्रस्वरितञिनइत्यादिनानित्यमात्मनेपदेप्राप्तैविभाषाश्रुत्यापक्षे तन्निरृत्तिमात्रंक्रियतेपक्षे भवतीतित्वनुवादः

श-म-
९९

॥ तथाविभाषोर्णोरित्यप्राप्तविभाषा ॥ और्णवीत्यत्रपरत्वात् सार्वधातुकमपिदितिनित्यङित्वाभ्युपगमात् ॥ तत्रऊर्णवितेत्यादावभावांशस्य
 स्थितत्वाद्भावांशमात्रपरता ॥ विभाषाश्चेरित्युभयत्रविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव विकल्पः स्यात् ॥ कित्सु तु यजादि
 त्वान्नित्यमेव स्यात् ॥ अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव विकल्पः स्यान्न तु पित्सु ॥ न च पित्सु विधिमुखेन कित्सु निषेधमुखेनैत्युभय-
 थापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् ॥ वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदापत्तेः संज्ञाकरणे तु सति श्रुतक्रमानुरोधेनैति निषेधः प्रथमं कित्सु प्रवर्तते ततः
 किदकिद्रूपे सर्वास्मिन्लिटि ऐकरूप्यं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्यैकरूप्येण विधिमुखेनैव विकल्पः प्रवर्तते ॥ आकृतौ पदार्थसमुदाये सकृच्छ्र-
 क्षणं प्रवर्तते इति दर्शने इदं सूत्रमारभ्यते ॥ यदा तु प्रतिलक्ष्यं विभाषाश्चेरित्येतद्भिद्यते ॥ तदा क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन प्रवृत्तेः
 संभवान्नेदं सूत्रमारंभणीयम् ॥ तथा च वार्तिकं ॥ अशिष्यो वा विदितत्वादिति ॥ वक्तव्यत्वात्कृतिपक्षेऽपि प्रदेशेष्वेव न वा श्चेरित्यादिषट्त्वेदं
 सूत्रं प्रत्याख्यातुं शक्यं तयुक्तं चैतत् ॥ अन्यथान्यार्थमप्यारब्धा संज्ञाविभाषोर्णोरित्यत्र प्रवर्तते ॥ प्रतिषेधाश्च वलीयांसो भवन्तीति और्णवी-
 त्यत्रापि सार्वधातुकमपिदित्यस्य निषेधस्ततो विकल्पश्च स्यात् ॥ नन्वारभ्यमाणे सूत्रेन वेत्यखंडतया तस्यार्थो निषेध एव संज्ञी किं न स्यादि-
 ति चेन्न ॥ तथा सति न बहु व्रीहावित्यनेनैव सिद्धौ विभाषाद्रिक्रममासदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ इतीति किम् ॥ युसंज्ञावत्स्वरूपमिति वचना-
 च्छब्दस्य संज्ञामाभूत् ॥ तथा हि सति विभाषाश्चेरित्यस्य न वा शब्दः श्वयतेरादेश इत्यर्थः स्यात् इति शब्दे तु सत्यर्थः संज्ञीति लभ्यते ॥ त-
 था हि ॥ लोकेत्यर्थप्रधानः शब्दः गौरित्ययमाहेत्यादौ लुशब्दस्वरूपपरः संपद्यते ॥ व्याकरणे तु स्वरूपमिति परिभाषणात् स्वरूपपरत्वं औत्स-
 र्गिकं इति शब्दसमभिष्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः ॥ अर्थस्यैव संज्ञात्वमपि न तु विभाषा शब्दस्यैत्युक्तं ॥ तेन ह्यक्रोरन्यतरस्यामित्याह वपि वै

श. नौ.
१००

रूप्योद्धारो बोध्यः ॥ एतत्प्रसंगेन त्रिविधा अपि विभाषाः प्रायेण भाष्ये विवेचिताः ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
॥ अत्र वदंति ॥ अप्राप्तविभाषे यमिति सत्यं किंतु त्रिसंशया इत्युक्त्वा प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
तानामेव व्युत्पाद्यमानत्वाद्वापि कोटि त्रयस्योक्ति संभवो वक्तव्यः ॥ स च दुर्वचः ॥ तथा हि ॥ निजे गित्यत्र इत्यत्र प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
भाषा प्प्रस्तुतत्र प्राप्तिरेव नास्ति गिरिति इत्यादौ तु विभाषा ॥ प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
च्येत ॥ अचिविभाषेत्यत्र प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
रय अचू इति स्थिते हि प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
यडु. लुकः पूर्वप्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
गेव प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥
त्वं प्रतिवहिर्भूताच्च प्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरंगस्य लुको सिद्धत्वात् पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्या प्रवृत्तेरिति ॥ अत्रोच्यते ॥ प्राप्तिविभा
षात्वे तावत्समनंतरोक्तरीत्यैवोक्ति संभवः ॥ उभयत्र विभाषात्वे त्वित्यं ॥ अंतरंगानपीति न्यायेन लत्वात् पूर्वलुकः ॥ नच लुङ्. नि
मित्तमजेव दुर्लभः ॥ तस्यार्थापेक्षत्वेन बहिरंगतया सिद्धत्वात् पूर्वाभावे पूर्वत्रासिद्धमित्यस्या प्रवृत्तेः ॥ तथा च चः पूर्वमेव लत्वं स्यादि
ति वाच्यम् ॥ कृतितुग् विधिग्रहणेन हि बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् ॥ धर्मिग्राहकप्रमाणेन लुक इव तदुपजीव्यानां समा
सादीनामपि प्राबल्यसिद्धेश्च ॥ ननु कृतेः चितन्निमित्ते लुकि सति निजे गिर अचू इति स्थिते प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥ तत्रा प्राप्तविभाषामध्ये प्रो यडि. अचिविभाषेति पठितं ॥

राम.
१००

यलक्षणं तु न लुप्ततेति निषिद्धं ॥ तत्र ह्यंगस्येत्यनेनांगाधिकारो निर्दिश्यत इति वक्ष्यते ॥ न च स्थानिवद्भावः ॥ लुक्कालुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात् ॥ अस्मिन्नादेशत्वाच्च ॥ तथा च कथमुभयत्र विभाषेति चेन्न ॥ न धातुलोपसूत्रप्रत्याख्यानपक्षे पृथग्लोपाश्रयणेन स्थानिवद्भावसंभवात् ॥ न च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति निषेधः ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वे ध्वितिसापवादत्वात् ॥ यद्यप्यत्र विभाषेत्यस्य पूर्वत्रासिद्धमिति योषडीति प्रत्यसिद्धत्वाद् द्विप्रतिषेधासंभवः ॥ ततश्च सत्यामपि यडीत्यस्य निरुत्तावुभाषत्रविभाषात्वं न संभवति ॥ तथाप्यधुनेति बलाघकार्यममुनेत्येव वक्तव्ये न मुन इत्युक्ते योगविभाषार्थतयानयोगे योगो सिद्धः किंतु प्रकरणे प्रकरणमिति चासिद्धत्वं न भविष्यतीत्याशयेनोभयत्रविभाषात्वे उक्ति संभवो बोद्धव्यः सिद्धांते तु विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यं लत्वं समुदायलोपवर्तिनो तु मते अजपेक्षयांतरंगत्वान्नित्यं लत्वमिति व्यवस्थितविभाषेति वा समर्थपितव्यं ॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादेषु षष्ठीकुर्यात् ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ इत्यणः संप्रसारणं ॥ यणः स्थाने इकृ भवतीत्येवं रूपो वाक्यार्थः यणः स्थानिक इकृ रूपो वर्णश्चेत्युभयमपि संप्रसारणसंज्ञं स्यात् ॥ तत्र ष्यङः संप्रसारणं इत्यादिषु विधिप्रदेशेषु वाक्यार्थस्य ग्रहणं संप्रसारणाच्चेत्याद्यनुवादप्रदेशेषु वर्णस्येति विवेकः ॥ पूर्वसूत्रादिति शब्दानुवृत्तेर्वाक्यार्थस्य संज्ञित्वं इति लभ्यते ॥ तत्र प्रत्याख्यानपक्षे तु वाक्यमेव संज्ञितं ॥ न च एवं तदेव विधेयं स्यादिति वाच्यम् ॥ बाहू ऊठु संप्रसारणमिति सामानाधिकरण्यात्वेन तदुपस्थापितार्थस्यैव विधेयत्वनिर्णयान् ॥ न च एवमपि ष्यङुः संप्रसारणमित्यादौ दोषतादयस्थं ॥ सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् ॥ ननु तथापि वाक्यतदर्थयोरन्यतरस्य संज्ञित्वं अस्तु वर्णस्य तु कथं इति चेत् ॥ तत्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणे नार्थहयाभ्युपगमादित्येवेति ॥ अत्र च विधेयानुवाच्यसमर्पकवि

१०१. भक्त्या सूत्रे निर्देश एव लिंगं ॥ आह च ॥ विभक्तिविशेषनिर्देशस्तज्जापक उभयसंज्ञात्वस्येति ॥ उभयोः संज्ञेति षष्ठी तत्पुरुषः ॥ भर्तृहरिश्चाह
 १०१. संप्रसारणसंज्ञायां लिंगाभ्यां वर्णवाक्ययोः ॥ प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेकजायते ॥ तथा हि पूर्वचनेचीतितंत्रोपायादिलक्षणः ॥ एकशेषेण
 निर्देशो भाष्य एव समर्थित इति ॥ तंत्रं च शब्दतंत्रमर्थतंत्रं वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या ॥ अर्थभेदाच्छब्दभेदे आद्यः पक्षः ॥ शब्देक्ये द्विती
 यः ॥ अद्येपि व्यंजकद्रुतिमात्रभेदे व्यंग्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यं ॥ एवं च तंत्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तु ल्योपकारतः ॥ उपकारान्यथा त्वेतु भवे
 दावृत्तिलक्षणमिति मीमांसकमर्यादायानुसंधो वैयाकरणेर्न कर्तव्यः ॥ तस्याभाष्यादिसकलवैयाकरणग्रंथविरुद्धत्वात् ॥ मूल युक्तिभूयतया
 दुरूपपादत्वाच्चेति दिक् ॥ चद्वा वाक्यार्थ एव संज्ञी अनुवादे तु तन्निरुक्तो वर्णो लक्ष्यते ॥ संप्रसारणाज्जातः संप्रसारमिति ॥ अथ वा वर्ण एव
 संज्ञी ॥ विधिप्रदेशेषु तु सूत्रशाटकवद्भाषिसंज्ञाश्रयणीयेति ॥ सर्वेष्येतेपक्षाभाष्ये स्थिताः ॥ स्यादेतत् ॥ अदुहितरामित्यत्र लकारस्य यणः स्था
 ने उच्चमपुरुषैकवचनमिदं ॥ तस्य च संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात् ॥ तरपंप्रतिलङं तस्या गत्वादिति ॥ अत्राहुः ॥ संख्याज्ञानुदे
 शाद्यकारस्थानिकस्यैव डकारस्य संज्ञा ॥ न तु लकारस्थानिकस्येति ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे तस्योद्देश्यविधेयसंसर्गरूपत्वेनात
 त्रयथासंख्यपरिभाषोपस्थितौ यणः स्थाने इकस्याद्यथासंख्यमित्यवांतरवाक्यार्थः सोयंसंप्रसारणसंज्ञः स्यादिति महावाक्यार्थः ॥ न चावां
 तरवाक्यार्थे गृहीत्वा याति वाति द्वातीत्यादाविति प्रसंगः ॥ तस्य संज्ञासंबंधमात्रफलत्वात् ॥ अन्यथा ष्यडः संप्रसारणमित्यादेर्वैयर्थ्याप
 त्तैः अतो नोक्तदोषः ॥ अदुहीत्यादेस्तज्जत्वाभावाच्च ॥ उभयसंज्ञात्वपक्षेपि उपस्थितत्वाद्यथासंख्यप्रचत् एव वर्णः संज्ञीति ॥ अतो अदुहि
 तरामित्यत्र नातिप्रसंगः ॥ इदंच कर्मकर्त्तरिरूपमिति हरदत्तः ॥ उपलक्षणं चैतत् ॥ केवले कर्त्तर्यपिसंभवात् ॥ वर्ण एव संज्ञीति पक्षे यथा सं

रव्यं दुर्लभं ॥ अनुवादे परिभाषाणां मनुपस्थानस्योपपादित्वात् ॥ नचैवं स्थाने योग्यस्मिन्न्यक्षेण लभ्येतेति वाच्यम् ॥ षष्ठीस्थाने योगे त्यत्रानु
 वर्त्य एतत्सूत्रव्याख्येयत्वात् ॥ उक्तं हि द्विको गुणवृद्धीति सूत्रे ॥ सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् इति ॥ इहैव वासिंहावलोकन्यायेन स्थाग्रह
 णापकर्षोऽस्तु ॥ यथा संख्यं तु दुर्लभमित्युक्तं ॥ कथं तर्हि अदुहितरामित्यत्र नातिप्रसंग इति चेत् ॥ तत्रादृत्याद्याश्रयणेन संप्रसारणस्येत्यत्र त
 द्भावितग्रहणात् ॥ यद्वा ॥ कार्यकालक्षेपणः स्थाने संप्रसारणमिभ्यवतीति वाक्यार्थादनुवादतैव नास्ति तत्र परिभाषोपस्थितौ सत्यां य
 था संख्यपठत्त एव संज्ञी ॥ स एव संप्रसारणस्येत्यादौ उपतिष्ठते ॥ अथवा स्थानक्रमेण संबोधौ लौकिकन्यायसिद्धत्वादनुवादेऽसुल
 भः ॥ यथा संख्यसूत्रपरं न प्रवर्ततामिति दिक् ॥ युभ्यामित्यत्र हल इति दीर्घेन ॥ दिवउत् इति तपरकरणात् ॥ अतएव युलोक इत्यत्र संप्र
 सारणस्येति दीर्घेन ॥ ननु एवं भाव्यमानोप्युकारादेशः सवर्णानृणहातीत्यर्थे ज्ञापकतया कथं अस्योपन्यास इति चेत् न ॥ तस्य वाक्यार्थः
 संज्ञीतिपक्षेणोक्तत्वात् ॥ संप्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणात् ॥ पष्ठांतरे तु ऋतउत् इति ज्ञापकंबोध्यं ॥ ननु एवं अस्युवौ अस्युवः
 इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वभ्रूपस्यादिति चेन्न ॥ संप्रसारणपूर्वत्वे सप्तानां गग्रहणस्य वार्तिककृता कृतत्वात् ॥
 तत्रत्याख्यानपक्षे तु वारणादांगबलीय इत्युवदु भविष्यति ॥ वाक्यार्थः संज्ञीत्यादिपष्ठांतरे तु पूर्वरूपप्राप्तिरेव नास्ति ॥ दूतो जीन इत्यादौ
 तु हल इति सूत्रसामर्थ्यात् संप्रसारणनिर्वृत्तस्यादेशेऽपि दीर्घप्रवृत्तिः ॥ वर्णसंज्ञापक्षेऽपि अल्पि स्थानि च ज्ञावा संभवेन हल इति सूत्रारंभसा
 मर्थ्यात् संप्रसारणस्यादेशे कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वादिति दिक् ॥ आद्यंतौ टकिनौ ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ वस्य क्रमादाद्यं तावयवौस्तः ॥ भविता ॥ या
 पयति ॥ पुरस्तादपवादा इति न्यायेन स्थाने योगत्वस्याप्यपवादः ॥ प्रत्ययः परश्चेत्यनेन परत्वाद्वाध्यते ॥ तेन च रेष्ठः गपोष्ठकृवीहिशा ल्योठेक

श्री. 109

भक्त्या सूत्रे निर्देश एव लिंगं ॥ आह च ॥ विभक्तिविशेषनिर्देशस्तज्ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्येति ॥ उभयोः संज्ञेति षष्ठी तत्पुरुषः ॥ भर्तृहरिश्चाह
संप्रसारणसंज्ञायां लिंगाभ्यां वर्णवाक्ययोः ॥ प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेकजायते ॥ तथा द्विवचनेऽतीति तत्रोपायादिलक्षणः ॥ एकशेषेण
निर्देशो भाष्य एव समर्थित इति ॥ तत्र च शब्द तत्रमर्थ तत्रवेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या ॥ अर्थभेदाच्छब्दभेदे जायतेः पक्षः ॥ शब्देऽप्येहिती
यः ॥ आद्येपि व्यंजकद्रुतिमात्रभेदे व्यंग्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यं ॥ एवं च तत्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः ॥ उपकारान्यथा त्वेतु भवे
दावृत्तिलक्षणमिति मीमांसकमर्यादापुरोधोवैयाकरणैर्न कर्तव्यः ॥ तस्याभाष्यादिसकलवैयाकरणग्रंथविरुद्धत्वात् ॥ मूल युक्तिभूयतया
दुरूपपादत्वाच्चेति दिक् ॥ षड्वाक्यार्थ एव संज्ञी अनुवादे तु तन्निवृत्तौ वर्णो लक्ष्यते ॥ संप्रसारणाज्जातः संप्रसारमिति ॥ अथ वा वर्ण एव
संज्ञी ॥ विधिप्रदेशेषु तु सूत्रशाटकवद्भाषिसंज्ञाश्रयणीयेति ॥ सर्वेष्वेते पक्षाभाष्ये स्थिताः ॥ स्यादेतत् ॥ अदुहितरामित्यत्र लकारस्य यणः स्थाने
ने उच्यते पुरुषैकवचनमिदं ॥ तस्य च संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात् ॥ तरपं प्रति लडं ॥ तस्यां गत्वादिति ॥ अत्राहुः ॥ संख्याज्ञानुदे
शाद्यकारस्थानिकस्यैव डकारस्य संज्ञा ॥ न तु लकारस्थानिकस्येति ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे तस्योद्देश्यविधेयसंसर्गरूपसंज्ञायां
त्रयथासंख्यपरिभाषोपस्थितौ यणः स्थाने इव स्याद्यथा संख्यमित्यवांतरवाक्यार्थः सोयं संप्रसारणसंज्ञाः स्यादिति महावाक्यार्थः ॥ न चावां
तरवाक्यार्थं गृहीत्वा याति वाति द्वातीत्यादाविति प्रसंगः ॥ तस्य संज्ञासंबंधमात्रफलत्वात् ॥ अन्यथा षडः संप्रसारणमित्यादेर्वैयर्थ्याप
त्तैः अतो नोक्तदोषः ॥ अदुहीत्यादेस्तज्ज्ञत्वाभावाच्च ॥ उभयसंज्ञात्वपक्षेपि उपस्थितत्वाद्यथा संख्यप्रवृत्तएव वर्णः संज्ञीति ॥ अतो अदुहि
तरामित्यत्र नातिप्रसंगः ॥ इदं च कर्मकर्तारिरूपमिति हरदत्तः ॥ उपलक्षणं चैतत् ॥ केवले कर्तार्यपि संभवात् ॥ वर्ण एव संज्ञीति पक्षे यथा सं

राम

109

रव्यं दुर्लभं ॥ अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानस्योपपादित्वात् ॥ नचैवं स्थानेयोगोपस्थिन्यक्षेनलभ्येतेतिवाच्यम् ॥ षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्रानु
वर्त्येतत्सूत्रव्याख्येयत्वात् ॥ उक्तं हि इको गुणवृद्धीति सूत्रे ॥ सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् इति ॥ इहैव वासिंहावलोकन्यायेनस्थाग्रह
णापकर्षोस्तु ॥ यथासंख्यं तु दुर्लभमित्युक्तं ॥ कथं तर्हि अदुहितगमित्यत्रनातिप्रसंग इति चेत् ॥ तत्रादत्याद्याप्रयणेनसंप्रसारणस्येत्यत्रत
द्भावितग्रहणात् ॥ यद्वा ॥ कार्यकालपक्षेयणः स्थानेसंप्रसारणमिभ्यवतीतिवाक्यार्थानुवादतेवनास्ति तत्रपरिभाषोपस्थितौसत्यांय
थासंख्यपवृत्तएवसंज्ञी ॥ सएवसंप्रसारणस्येत्यादौउपतिष्ठते ॥ अथवास्थानक्रमेणसंबोधौलौकिकन्यायसिद्धत्वादानुवादेऽपिसुल
भः ॥ यथासंख्यसूत्रपरंनप्रवर्ततामितिदिक् ॥ युभ्यामित्यत्रहलइतिदीर्घेन ॥ दिवउत्इतितपरकरणात् ॥ अतएवद्युलोकइत्यत्रसंप्र
सारणस्येतिदिघौन ॥ ननुएवंभाव्यमानोप्युकारादेशः सवर्णानृण्हातीत्यर्थेज्ञापकतयाकथंअस्योपन्यासइतिचेत् ॥ तस्यवाक्यार्थः
संज्ञीतिपक्षेणोक्तत्वात्संप्रसारणस्येत्यत्रतद्भावितग्रहणात् ॥ पक्षांतरेतुःकृतउत्इतिज्ञापकबोध्यं ॥ ननुएवंअस्युवौअस्युवः
इत्यादौऋःसंप्रसारणसंज्ञायांसंप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपस्यादितिचेन्न ॥ संप्रसारणपूर्वत्वेसमानांगग्रहणस्यवार्तिककृताकृतत्वात् ॥
तत्रत्याख्यानपक्षेतुवारणादांगबलीयइत्युवडुभविष्यति ॥ वाक्यार्थःसंज्ञीत्यादिपक्षांतरेतुपूर्वरूपप्राप्तिरेवनास्ति ॥ दूतो जी न इत्यादौ
तुहलइतिसूत्रसामर्थ्यात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्यादेशेपिदीर्घप्रवृत्तिः ॥ वर्णसंज्ञापक्षेपिअल्विधौस्थानिवद्भावासंभवेनहलइतिसूत्रारंभसा
मर्थ्यात्संप्रसारणस्यादेशेकार्यप्रवृत्तेर्कीच्यत्वादितिदिक् ॥ आद्यंतौटकितौ ॥ टिकितौयस्योक्तौवस्यक्रमादाद्यंतावयवौस्तः ॥ भविता ॥ या
पयति ॥ पुरस्तादपवादाइतिन्यायेनस्थानेयोगत्वस्यापमपवादः ॥ प्रत्ययःपरश्चेत्यनेनपरत्वाद्वाध्यते ॥ तेनचरेष्टःगापोष्टकृत्रीहिशाख्योर्दक

श. कौ.
१०२

इत्यादयः परस्वभवंति ॥ परेण परिभाषाप्रकरणेन सात्त्वचर्यात्परिभाषेयं ॥ भाषेतुसंज्ञापक्षोपि स्थापितः ॥ तथाहि ॥ तकितावितिकर्मधा-
रयः ॥ इत्संज्ञकौटकारककारौ आद्यंतयोः संज्ञेस्तः ॥ तथाच ॥ इट् इति बहुव्रीहिः ॥ इट् आदिर्पस्येतिवियहः ॥ तथाचस्थानंतरतमपरिभा-
षयातव्यस्य इतव्यादेशेसिद्धमिष्टं ॥ एवंपापयतीत्यत्रयातेर्पीप् आदेशः शुक्रयस्येतिव्यानात् ॥ नचैवमाद्यंतौटकौ इत्येवास्तुइतिवाच्यं
॥ आलजाटचौठस्येकइत्यादावपिटकयोराद्यंतसंज्ञात्वप्रसंगात् ॥ इत्संज्ञकत्वेनतुदेशविशेषोलक्ष्यते ॥ तेनइत्संज्ञकस्ययोदेशःतत्रा-
वस्थितौटकौसंज्ञे ॥ नंचाटचष्टकारइकादेशस्यककारश्चनथेतिनोक्तदोषः ॥ नन्वस्मिन्मसेलुङ् लङ् लृङ् सुइत्यादिना भूइत्यादेशः स्या-
त्सचोदान्तः प्रसज्येत ॥ वैषदोषः ॥ अर्ः इउदान्तश्चयस्येतित्रिपदबहुव्रीह्याश्रयणात् ॥ विशेषणस्यापिउदान्तस्यसौत्रःपरनिपातःतेनउदा-
त्ताकारादिरादेशइतिसिद्धंनचैवमपिआडजादीनामित्यत्रदोषनादवस्थ्यं ॥ अनुवृत्तेनोदान्तशब्देनसहश्रूयमाणस्यबहुव्रीह्यसंभवात्
इतिवाच्यं ॥ आडजादीनामितिसूत्रस्यप्रत्याख्यास्यमात्वात् ॥ वक्ष्यतिहि ॥ अजादीनामटासिद्धमित्यादि ॥ मिदचोत्यात्परः ॥ सन्निविष्टं अं-
मध्ये अंत्योयोचूतस्यात्परोमित्स्यात्सचपूर्वान्तः ॥ स्थानेयोगस्यपरश्चेतिपरत्वस्यचापवादः ॥ वनानि ॥ यशोसि ॥ रुणहि ॥ ननुपूर्वयोगेव
दयमपिपुरस्तादपवादस्यायेनस्थायोगमात्रस्यापवादोक्तनतुप्रत्ययःपरश्चेत्यस्यापीतिचेत् ॥ बाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्यस्वविषयेप्रा-
प्तंसर्वबाध्यतइतिद्रुहाभ्युपगमात् ॥ अन्यथाश्रमोमित्करणंअनर्थकंस्यात् ॥ नचश्रवणार्थएवश्रमोमकारइतिवाच्यं ॥ तृणहइतिनिर्देशात्
॥ अचइतिजात्यभिप्रायेणैकवचनं ॥ निर्हारणे षष्ठी ॥ नचअंत्यादित्यनेनसामानाधिकरण्यादचइतिपंचम्येवास्तामितिवाच्यं ॥ शेमुचादीना-
मित्यादौअंत्यस्याचोःसंभवेनैतत्परिभाषायाअप्रवृत्तौअलोंत्यपरिभाषाप्रसंगात् ॥ तथाचमित्करणवैयर्थ्यापत्तेःपूर्वसूत्रेआद्यंतावितिसमा-

राम-
१०२

सनिर्देशोपि इह अंतग्रहणमात्रं अनुवर्तते ॥ एकदेश एव स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ॥ तेनमित्यूर्वांतः ॥ पदितु अभक्तः स्यात्तदातातापिंडागमित्या
दौ शोश्चंदसिबहुलमिति शोर्लोपेकृतनलोपोन स्यात् ॥ प्रातिपदिकांतत्वाभावात् ॥ तथा वहं लिह इत्यत्र बहो भ्रेलिह इति रवशि अरुर्द्विषदा
जंतस्येति मुमि मोनुस्वार इत्यनुस्वारो न स्यात् ॥ अपदांतत्वात् ॥ पदितु आदिग्रहणमनुवर्त्य परादिः क्रियेत तदा वारिणे इत्यादौ घर्द्धितीति
गुणः स्यात् ॥ वहंस्त्रिह इत्यनुस्वारो न स्यात् ॥ अतिशयितः सखायेषां तान्यतिसखीनि ब्राह्मणकुला नीत्यत्र सख्युरसबुद्धाविति णित्वप्रयु
क्ता वृद्धिः प्राप्नोति ॥ साहिगौणत्वेपीष्यते ॥ अस्थ्याद्यनङ्कत् ॥ एतच्च इह सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्फुटं ॥ तस्मात्पूर्वांतपक्ष एव स्थितः ॥ अथ
कं ॥ अंत्यात्पूर्वो मसृजेरनुषंगसंयोगादिलोपार्थं ॥ मग्नः मग्नवान् ॥ ओदिनश्चेति निष्ठानत्वं तस्या सिद्धत्वात्कुत्वं ॥ मस्तिनशोर्द्वितीति नुम्
सचयद्यंतादचः परः स्यात्तदा अनिदितामित्यनुषंगलोपो न स्यात् ॥ उपधाभूतस्य नकारस्यानुषंगइति प्राचीं संज्ञा ॥ अथस्कोरिति सलोपेकृते
नकार उपधात्वाच्चुप्यतामिति चेत्तन् ॥ नलोपं प्रतिस्कोरिति लोपस्यासिद्धत्वात् ॥ बहूनां समवाये समुदायस्यैव संयोगसंज्ञेति पक्षे सलोपस्या
प्राप्तेश्च ॥ तथाच मङ्क्ता मङ्कुव्यं इत्याद्यपि प्रयोजनबोध्यम् ॥ भर्जिमच्योश्च ॥ अंत्यात्पूर्वोमित् इत्यनुवर्तते ॥ भृजी भर्जने ॥ अस्यादौणादि
कै अचिकृते ऊमागमः ॥ भर्जूजा ॥ मर्चशब्दार्थे चुरादिकः ॥ अस्मादच इरित्यौणादिकः इप्रत्ययः ईमागमः ॥ निपातनात्सिद्धं धरूजाश
ब्दो हि अंगुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्यादिषु ॥ उणादिषु नुमृकणिभ्यामीचिरिति ईचिप्रत्ययं कृत्वा मरीचिशब्दो व्युत्पादितः ॥ तदु
पायांतरं बोध्यं ॥ एचइघ्रस्वादेशो ॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एचइगेव स्यात् ॥ हे शब्दमतिक्रान्तं कुलं अतिहिकुलं ॥ चित्रगुः अतिरि
अनिनु ॥ यदत्र वक्तव्यं तदे ओङ्-सूत्र एवोक्तं ॥ षष्ठीस्थानयोगा ॥ अनेकसंबंधपरतया संभाव्यमाना षष्ठीस्थानप्रयुक्तसंबंधपरेति बोध्यम् ॥

श. १०

अस्तेर्भूः ॥ अस्तेः समीपो अनंतरो वेति संशये तत्स्थाने उच्चारणीय इत्यर्थः ॥ स्थानं प्रसंगः दर्भाणां स्थानेशरैः प्रस्तरितव्यमिति वत् ॥ तथा च गु-
च्चारणे प्रसक्तैश्च उच्चारणीयः ॥ इत्याद्यर्थपर्यं वसाने सामीप्यादयः संबंधा अर्थाद्धारत्ताः ॥ योगः संबंधः ॥ सबहुविधोक्त्यस्या इति योगा-
अर्शा आरित्वान्मत्वर्थीयो च ॥ सच भूम्नि ॥ अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः ॥ तेनानेकसंबंधपरतया संभाव्यमाने त्वर्थो लभ्यते ॥ अयोगेति
वाहेदः ॥ अनिश्चिततु योगविशेष इत्यर्थः ॥ योगेत्ययोगेति वाकिं ॥ ऊदुपधाया गोहः ॥ शासद्दुहल्लोरित्यादौ मोहः शासद्दुहत्रमाभूत् ॥ स-
तिहितत्रापि स्थाने योगत्वे ॥ गोहिशासोः स्थाने धातुमात्रस्योपधायाश्च ऊदितौ स्यातामिति दिक् ॥ यद्वा ॥ स्थाने योगे तस्या इति बहुव्रीहि-
॥ अतएव निपातनात्सप्तम्या अलुक् ॥ यद्वा ॥ स्थानेन योगो स्या इति विग्रहः ॥ निपातनादेत्वं ॥ नच अनयोः पक्षयोगे हिः शासद्दुह-
दौ अतिप्रसंगः ॥ परिभाषाणामनियमे नियंतुं प्रवृत्तेः ॥ युक्तंचैतत् ॥ आकांक्षा पूर्वकत्वात्संबंधस्येह चोपधासन्निधानेनावयवषष्ठीत्वे नि-
र्णीते आकांक्षा विच्छेदात् ॥ लोकेपि हि पंथानं पृच्छन्तं प्रति अमुष्मिन्नवकाशे दक्षिणो ग्रहीतव्यः ॥ अमुष्मिन्नन्तर इत्यादौ उपदिष्टेऽस्मिन्न-
मार्गद्वैधात्संशयः तत्रैव तदुपतिष्ठते ॥ नत्वसंदिग्धेति र्यक्पथेपीति दिक् ॥ भाष्यकारास्त्वाहुः ॥ अस्तेर्भूरित्यादौ अनेकसंबंधप्रसंगेपिल-
स्यानुरोधादन्तरंगत्वात्स्थानिवदादेश इति ज्ञापकाच्च स्थाने योगनैव व्याख्यास्यते ॥ तस्मान्नायमेतस्य सूत्रस्य सूत्रार्थः ॥ किंतु षष्ठ्यंतमु-
च्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्येते न तु प्रतीयमानं इति सूत्रार्थः ॥ तदेतदुच्यते निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीति ॥ तेन पादः पदित्यस्यायमर्थः प-
च्छब्दानंशदंगतदवयवस्य पाच्छब्दस्य सर्वस्य पदादेश इति ॥ अलंत्यस्यादेः परस्येति तु योगौ आरंभसामर्थ्यादस्य बाधकौ ॥ अनेकास्त-
शित्सर्वस्येत्यनेन तु सहाविरोधादस्य समुच्चयेन प्रवृत्तिरिति ॥ एवं स्थिते तंत्राद्याश्रयणेन प्रागुक्तोपि सूत्रार्थः सुवचः ॥ फलं तु स्फुटं प्रति प

श. १०

त्तिरितिदिक् ॥ स्थानंतरतमः ॥ प्राप्यमाणानामध्ये सदृशतम आदेशः स्यात् ॥ सादृश्यंचचतुर्धा ॥ स्थानतोर्थतोगुणतः प्रमाणतश्चेति ॥
 स्थानतोयथा ॥ सुद्धुपास्यः ॥ मध्वरिः ॥ धात्रंशः लाकृतिः ॥ यत्तुयथा संख्यसूत्रेणैवेहान्यथासिद्धिरित्युक्तं भाष्यादौ ॥ तदभ्युच्चयमात्रं ॥
 अर्थतः साम्यविवक्षायां यथासंख्यालाभात् ॥ इकोहिषट्षष्टिः यणस्तु सप्तेतिवैषम्यात् ॥ अथेकशब्दाद्यणशब्दाच्चप्रथमंचतुर्णांचतुर्णामुप
 स्थितेरस्त्येवसाम्यमितिचेत्तर्हि सुद्धुपास्येतिदीर्घस्यकथंयणादेशः ॥ इकारेणग्रहणादितिचेत्तर्हितृतीयेनऋकारेणचतुर्थेनलृकारेणपर
 स्परस्यग्रहणात्लाकृतौरेफप्रसंगः ॥ धात्रंशोचलकारप्रसंगः ॥ यवौचसानुनासिकनिरनुनासिकौनव्यतिष्ठेयातामितिदिक् ॥ दैत्यारिः श्रीश
 दृत्याद्यपीहोदाहरणं ॥ अर्थतोयथा ॥ वातंङ्ययुवतिः ॥ वतंङशब्दाद्वतंङाच्चेत्यपत्येयञ् ॥ तस्यलुकस्त्रियाभितिलुक ॥ शार्ङ्गंरवर्दित्वांनेडौ
 न् ॥ वतंङीचासौयुवतिश्चेतिविग्रहेपोटायुवतीत्यादिनासमासः ॥ पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानः ॥ पुंशब्दोवतंङापत्यवाचिनावतंङीशब्द
 स्यतदपत्यवाचीवातंङ्यशब्दोभवति ॥ गुणतोयथा ॥ पाकस्त्यागः चजोः कुधिण्यतोरितिचकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्यतादृशएवककार
 जकारस्यतुघोषस्याल्पप्राणस्यनादवतः स्थानेतादृगेवगकारः ॥ प्रमाणतोयथा ॥ अमुंअमूअमून् ॥ अदसोसेरित्यनेनह्रस्वस्यह्रस्वादी
 र्घस्यदीर्घउकारः ॥ इहस्थानइत्यनुवर्तमानेषुनःस्थानेग्रहणादन्योपिवाक्यार्थःसंमतः ॥ ताल्वादिस्तुस्थानेयोंतरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्पदा
 नितियावत् ॥ सप्राप्यमाणानामध्येस्यादिति ॥ तदुक्तं ॥ यत्रानेकविधान्तर्ये तत्रस्थानत आंतर्येवलीयइति ॥ तेनचेतास्तोतादृश्यादौ
 प्रमाणत आंतर्यवानपिअकारो नभवति ॥ वाक्यभेदेचतमपग्रहणमेवलिंगं ॥ एकस्मिन्नेववाक्यार्थेसंमतेहिस्थानेंतरइत्येवब्रूयात् ॥
 सिद्धांतेतुवाग्धरिः दृत्यादौसोष्माणःसोष्माणइतिद्वितीयाः प्रसक्ताः ॥ नादवतोनादवंतइतितृतीयाः प्रसक्ताः तमपग्रहणात्तुचतुर्धा भवति

श.कौ. १०४ ॥ तेहि सोष्माणो नाद्वं तश्च ॥ ऊष्मा ऊष्मत्वं वर्णधर्मतत्सहिताः सोष्माणः ॥ तथा च बन्धुचानां प्रातिशाख्यं ॥ वर्गे वर्गे च प्रथमा वचोषो युग्मौ
 सोष्माणा वनुनासिकेत्यः इति ॥ शादय ऊष्माणः सस्थानेन द्वितीयाहकारेण चतुर्थी इति शिखा ॥ इह त्रीणि वाक्यानि अशब्दश्च धर्मिर्बचन-
 ॥ शषसहा ऊष्माण इति प्रथमवाक्यार्थः ॥ सस्थानेनेति ॥ इत्थं भूतलक्षणे तृतीयाहशषसाः ॥ क्रमेण खल्वथानां द्वितीयानां सस्थानाः ॥
 यथाहादय उष्माणस्तथैव खादयो पीत्यर्थः ॥ फकारस्य तु यद्यपि सस्थान ऊष्मानास्ति तथापि तस्य विशिष्यैव ऊष्मत्वं बोध्यम् ॥ हकारे
 ण चतुर्थी इति ॥ यथाहकार ऊष्माण एवं ते पीत्यर्थः ॥ नन्वेवमिष्ट उप्त इत्यादौ आंतर्याद्धर्मात्त्रस्य णः स्थाने अर्द्धमात्रः इकृ स्यात् ॥ द
 ध्यत्र ॥ सुध्युपास्य इत्यादौ तु मात्रिक द्विमात्रिकयोरिकोस्तथा विधेव घणस्यादिति चेन्न ॥ अर्द्धमात्रस्यैको मात्रिक द्विमात्रिक व्यंजनस्य
 च लोके वेदयोरप्रसिद्धत्वात् ॥ येस्ति स एव भविष्यति ॥ इह भाष्ये अंतरतम इति सप्तम्यंतपाठोप्युपन्यस्य दूषितः ॥ तथाहि ॥ अंतरतम उ
 रणपर इति संहितया तावत्तत्र कृत्पाठीत् ॥ पदकारास्तव्याख्यातारः ॥ तत्र सप्तम्यंतमपिशक्यं छेत्तुं ॥ षष्ठीति चानुवर्तते ॥ अंतरतमे स्थ
 निनिषष्ठी उपसंहर्तव्येति सूत्रार्थः ॥ एवं चाकः सवर्णे दीर्घ इति अत्र विधेयस्य दीर्घस्यांतरतमे स्थानिनि अक इति षष्ठ्या उपसंहारात्सिद्धमि
 ष्टम् ॥ तथा वांतोपि प्रत्यय इत्यत्र एच इत्यनुवृत्तायाः षष्ठ्या वांतादेशस्यांतरतमयोरो दौनोरुपसंहारात्सिद्धम् ॥ अन्यथा एज् मात्रस्य वांता
 देशः ॥ अत्रेदं दूषणं ॥ इको षण्चीति षण् ह्रस्वानामेव स्यान्न तु दीर्घाणां ॥ अर्द्धमात्रस्य द्विमात्रिकः सन्निकृष्ट इति षष्ठ्या उपसंहारात् ॥ त
 या इको गुणरुद्धी अचोऽत्रिणिति इति षष्ठ्योर्गुणरुद्धोः अंतरतमेष्वेव इस्वसुचोपसंहारात् ॥ नेतालवितात्रायकोलावक इत्यादावेव स्या
 त् ॥ चेतास्ताताचायकः स्तावक इत्यादौ तु न स्यादिति दिक् ॥ तदेवं सप्तम्यंतपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रथमांतपक्षश्च सुक्त इति स्थितं ॥ स्वादेतत् ॥

एवंसति एच् मात्रस्य वांतादेशः स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः ॥ पूर्वसूत्रे तावद्यथासंख्यं प्रवृत्तं ॥ अंतरतमपरिभाषावा ॥ अर्थाधिकारश्चेहाश्रीयने ॥ या
दृशो वांतादेशः पूर्वदृष्टः ओकारस्थानिकोऽव ओकारस्थानिकश्चावृतादृशोपि प्रत्यये भवतीति सूत्रार्थः ॥ यद्वा ॥ वांतइति न करिष्यते ॥ नचैवंचे
यंनेयं इत्यादाविति प्रसंगः ॥ सध्यज्यावित्तियोगो विभज्यते कंठतालव्यस्य चेद्भवति स्मिज्योरेवेति नियमपरतया व्याख्यानात् ॥ स्मिज्योः शक्यार्थ
वेति हि तीयसूत्रार्थः ॥ तेनार्हाद्यर्थे तयोरपिनेति बोध्यम् ॥ नचैवमपि शाङ्गे रवादिगणपठितेन नृरपोर्वृद्धिश्चेति सूत्रेण नरशब्दस्य नारीतिरूपं
न सिद्धेत् ॥ तथाहि ॥ नरशब्दस्य डीन्संनिधौ गेन विधीयमाना वृद्धिरलौत्यस्येत्यस्य स्यात् ॥ तथाचयस्येति चेति लोपेन तस्यानिरुत्तौ वृद्धि
वचनं व्यर्थं स्यात् ॥ नचनृशब्दार्थे तत् इति वाच्यम् ॥ एवं हि सति नुर्वृद्धिश्चेत्येवं ब्रूयात् ॥ नचनरशब्देऽपि परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवतीति ना
र्थिकेति वाच्यं ॥ प्रत्ययसंनिधौ गशिष्टत्वेन वृद्धेरंतरंगत्वात् ॥ ननु वचनसामर्थ्याद्दृष्ट्या लोपो बाध्यतां आहोस्वित् अंतरंगं परिभाषां बाधित्वा
परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवतु ॥ इति संशये परिभाषाबाधएव न्यायः तदुक्तम् ॥ अंगगुणविरोधे च तादृश्यादिति ॥ किंच ॥ बाहुरुठित्यत्र नृ
पितत्वेन अनुमेयायाः परिभाषाबाधे नोपपत्तौ साक्षाच्छ्रुतस्य यस्येति लोपस्य बाधो नुचितः ॥ तथाच लोपे कृते वृद्धिरिति सिद्धं नारीतिरूपं इति चे
त् ॥ सत्यं सिद्धं किंतु सप्तम्यंतच्छेदपक्ष एव ॥ तत्र हि प्रकृतितांतरतमनिरुत्तिरिति वृद्ध्यांतरतमेस्थानि निष्कृष्या उपसंहारात् ॥ अकारस्य वृद्धिर्भ
वति ॥ प्रथमांतच्छेदपक्षे तु आदेशतोंतरतमनिरुत्तिरिति अलौत्यस्येति वचनाद्देफस्य स्यात् ॥ तस्मात्सिद्धांतेनारीतिरूपं नरशब्दस्य दुःसा
ध्यं इति पूर्वः पक्षः ॥ अत्राहुः ॥ नरशब्दपाठस्य प्रत्याख्या नमेव भाष्यकृतोऽभिप्रेतं सप्तम्यंतपक्षनिराकरणभाष्येण तथैव अनुमानात् ॥ नचैवं
नरशब्दाज्जातिलक्षणे डीपिसति नारीतिरूपं स्यादिति वाच्यम् ॥ इष्टापत्तेः ॥ तथाच प्रयुज्यते किं नरीणां न गरीणां भिति ॥ यद्वा ॥ नरशब्दस्य नियत

श-कौ
१०५

पुच्छिगत्वमेवास्तु ॥ तथा च कानि प्रसंगः ॥ उक्तप्रयोगस्तु पुं योगलक्षणे ङीषि भविष्यति ॥ यथा-सेपितस्यदुर्बारत्वात् ॥ अथवा नृनरयोरि-
त्यत्रातद्वतिवर्तते ॥ अजाद्यतष्टाविति सूत्रात् ॥ तच्चानुवृत्तिसामर्थ्यात्पुच्छ्याविपरिणतं नरशब्देन सह वैष्यधिकरणेन संबध्यते ॥ ननु नृशब्दे-
न ॥ असंभवात् ॥ तस्मात्सिद्धं नारीति ॥ अत्रेदं वक्तव्यं ॥ प्रत्याख्यापतां नाम नरशब्दः ॥ नृनरयोरिति पठतः सूत्रकृतो मते तु कथं उक्तिसंभवः ॥ नच-
नारीत्येवैष्टमिति वाच्यं ॥ गृह्णिविधायकसूत्रमध्ये नरशब्दपाठस्यैव फल्पापत्तेः ॥ अत इत्यनुवृत्त्या समर्थं नमपि क्लृप्तं ॥ एकदेशानुवृत्तिविभक्तिवि-
परिणामाद्याश्रयणात् ॥ किंच नृनरयोरिति गणपाठे पठ्यते नत्वष्टाध्याय्यां ॥ गणे च अत इति न प्रकृतं ॥ तथा शांडीरवाद्यज्ञ इत्यादि शब्देन सा-
णसूत्रमपि हृदयमागमय्य तत्र अत इत्यस्यान्वयो वाच्यः सच क्लृष्टतर इति स्पष्टमेव ॥ तस्मादित्यं समाधेयं ॥ नर इति रांतं लुप्ताकारानुकरणात्
स्य अ-नरः ॥ नुश्च नरस्येति द्वंद्वः ॥ चाङ्गणे पाठाच्च ङीन् ॥ यद्वा स्थानेतरतम इत्यत्र तत्रेण द्वेधा छेदः सूत्रकृतः सं-ततः भाष्योक्तरीत्या लौकिकन्या-
याश्रयणे न सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेपि हि प्रकृतिन आदेशतश्चेत्युभयथाप्यंतरतमनिवृत्तिरस्त्येव ॥ सूत्रकृतो मते वा चनिकीसा ॥ भाष्यकृत-
स्तन्यायसिद्धेत्यन्यदेतत् ॥ तथा च ॥ वांतोषि ॥ नृनरयोरित्यादि सर्वमुच्यते मेव ॥ अतएव चतुर्थे स्थानितः अंतरतमनिवृत्तिमाश्रित्य नारीतिरु-
पंसाधयन् हरदत्तोपिन विरुध्येत ॥ इकोयणचीत्यादाविति प्रसंगः ॥ परमवशिष्यते ॥ सच ल्वादिभ्यः घादीनां ह्रस्व इत्यादिज्ञापकेन वाचनिक्या-
न्यायमूलिकाया वा स्थानितोंतरतमनिवृत्तिरनित्यतामाश्रित्य परिहर्तव्य इति दिक् ॥ सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारस्तूच्यते ॥ सभायामास्यतामित्यु-
क्ते हि पंडिताः पंडितैः सह समासतेशूराः शूरैः ॥ कवयः कविभिः ननु संकरेण ॥ किंबहुना गवांसंघं प्रतिगौर्धोवति ॥ अत्रैवैवामित्यादिव्यवस्थाति-
र्येष्वपि दृश्यते ॥ तस्मात्प्रथमवाक्यार्थस्य लोकतएवला भान्ने तदर्थं सूत्रमारंभणीयम् ॥ एवंस्थानत आंतर्यं बलीय इत्यपि लोकत एव सि-

राम
१०५

ॐ॥ तथाहि॥ भूयः सहचरितयोरश्वयोर्गवोर्वासजातीयांतरसंबलनेसत्यपिकृशत्वपांडुत्वादिगुणसदृशानपिहित्वास्थानसाम्यपुरस्कारेणै
 वपरस्परापेक्षादृश्यते॥ तदेवंलोकतः सिद्धे किंचनेनेति॥ उरण्परः॥ ऋवर्णस्यस्थानेयोऽणुसंप्रसंगावस्थायामेवरप्रत्याहारपरस्स्यात्॥ ऋका
 रिणसावर्ण्यात्त्रिंशतउपस्थानेसतिस्थानेंतरतमपरिभाषयारश्रुतिमतःस्थानेरपरोलश्रुतेस्तुलपरइतिविवेक्तव्यं॥ ऋष्णार्द्धिःतबल्कोरिःऋ
 लृस्थानेयोऽणुइतिग्रंथस्तयथासंख्यभ्रमापादकः असंगतश्च॥ शब्दतः साम्येनाभिमतानिर्वाहात्॥ नहिसूत्रेशब्दद्वयमस्ति॥ अर्थतस्तुन
 तरांसाम्यं॥ अथात्रनयथासंख्यमभिमतं तर्हि किं वृत्तिमध्येद्वयोरेवविशिष्योल्लेखनेन॥ आचआचरेलौऋलोःस्थानमिति विग्रहेउ श्रुतलृचक्र
 लोरिति विग्रहेवाहंइत्यदुर्लभत्वाच्च॥ सहिविरूपाणामपिसमानार्थानामितिक्रमशेषेणबाध्यते॥ चित्रगुशब्दस्यचित्रगवीपरतायामिवसांधु
 त्वनिर्वाहार्थे लक्षणमाश्रित्यलक्षितलक्षणयाशक्यार्थेपर्यवसानमितिकथंचिन्निर्वाहस्तुग्रंथेश्रद्धालुभिरास्थेयइतिदिक्॥ अत्रपक्षचतुष्ट
 यंसंभाव्यते॥ उःस्थानेरपरोऽणुस्यादितिरपरत्वविशिष्योऽणुविधीयतइतिप्रथमःपक्षः॥ उःस्थानेअणामनणांचप्रसंगेअणवेतिनियमः॥ से
 चरपरइतिवाक्यभेदेनरपरत्वंविधीयतइतिद्वितीयःपक्षः॥ उःस्थानेयोणुइत्यनूद्यतस्यरपरत्वंविधीयतइतितृतीयः॥ प्रसंगावस्थायामेवर
 परत्वंविधीयतेइतिचतुर्थः॥ तत्रापक्षेनाप्राप्तेषुउदात्तादिषुविधीयमानोणुतेषांबाधकः स्यात्॥ तैरनेवेरुद्धस्यविषयस्याः ल्याभ्रात्॥ एवंप्र
 दावचनव्यक्तिः॥ षष्ठीनिर्दिष्टमात्रस्यभवन्नादेशांतरतमः स्यात्॥ ऋवर्णस्यतुअणुरपरइति॥ ततश्चउदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकेषुदोषः
 ॥ तथाहि॥ कृतिरित्यत्रञ्चिन्त्यादिर्नित्यमितिप्रासंकारं बाधित्वाऽणुरपरः स्यात्॥ तथाप्रकृतंप्रकृतंइत्यत्रगतिरनंतरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरे
 कृतेशेषनिघातंउदात्तानुदात्तस्येतिस्वरितंचवाधेत॥ तथा नृःपाहिइत्यत्रनृनृपेइतिज्ञापकात्पूर्वसवर्णदीर्घसंभवेपिअनुनासिकंवाधित्वाः

श. १०६

णपरः स्यात् ॥ किंच ॥ कर्त्ताकारक इत्यत्र गुणवृद्धी बाधित्वा णभवन्नकार एवेति नियमाभावात् कदाचिदिकार उकारश्च स्यात् ॥ अपिच ॥ अर्थः मीप्रति
पदोक्ता इत्वोत्वाद्यन्त इत्वातोरुदोष्य पूर्वस्येति तेषु रपरत्वं न स्यात् ॥ द्वितीये तु गुणवृद्धौर्न दोषः ॥ अणनणोः प्रसक्तावणे वेति नियमेन कर्त्ताकार
क इत्यादि सिद्धेः ॥ ननु ह्रस्वे स्थानिनि सर्वावृद्धिरन्तरतमा ॥ तारक इत्यादौ दीर्घे तु सर्वापि प्रमाणतोऽन्तरतमेति अविशेषाद्दुभयत्रापि सकलवृद्धि
प्रसंगे नियमोक्तगुणस्तु कर्त्ता इत्यादौ मात्रिक एव प्राप्तः ॥ तरितेत्यादौ द्विमात्रस्य तु द्विमात्र एडेव प्राप्तः ॥ तथाच अणनणोः प्रसंगाभावेन नियमाप्र
वृत्तौ दीर्घे षेडेव स्यात् ॥ ह्रस्वेषु अकारो भवन्नपिरपरो न स्यात् ॥ योहि प्रथमवाक्येनाणे वेति नियम्यते ॥ तस्यैव द्वितीयेन रपरत्वं विधीयते ॥ तथा
च ऋणदोषोस्त्ये वेति चेत् ॥ चजोः कुधिष्य तोरित्यादौ सावकाशायाः स्थानेतरपरिभाषायाः वृद्धिविधौ चरितार्थप्राप्युरणरपर इत्यनया गुणप्रसं
गेपरत्वेन बाध्यत्वात् ॥ तस्माद्द्वितीयपक्षे गुणवृद्धौर्न कश्चिद्दोष इति स्थितम् ॥ उदात्तादिषु दोषस्तस्यादेव ॥ तथा प्रतिपदोक्तेषु इत्वादिषु अपि
॥ तृतीये तु उदात्तादिषु न दोषः ॥ तत्र द्विधिभिरन्तरतमपरिभाषासंस्कृतैर्नैव ऋणैस्त्वैव विधानात् ॥ किन्तीत्यादौ अपि न दोषः ॥ गुणवृद्धौ स्तु दोष ए
व ॥ तथाहि ॥ आंतर्यतो मात्रिकस्य मात्रिके गुणे रपरत्वे च कर्त्तव्याद्यपि सिद्धति ॥ तथापि तरितेत्यादौ एडेव स्यात् तथा अविशेषाद्द्विद्वयेपि प्रवृ
त्ते आकारस्याणत्वाद् रपरत्वे कृते क्कारकस्तारक इत्यादियद्यपि सिद्धति तथापि कायकस्तावक इत्याद्यनिष्टमप्यापद्यते ॥ यत्तु पूर्वसूत्रे भाष्यका
रेरिमंपक्षमाश्रित्य समाहितं अर्णोत र्यमेवैतयोरांतर्यमिति ॥ यच्च तत्रैव वार्त्तिककारैरुक्तं संप्रयोगोवा नष्टाश्च दग्धरथवत् इति ॥ तदुभयमपि पा
क्षिकं बोध्यम् ॥ तथाहि ॥ यदाऽन्तत्त्वजात्यवच्छिन्नस्य कोऽन्तरतम इति परीक्षते ॥ अत्वजात्यवच्छिन्नश्च कस्येति तदा अनुरूपप्रतिबंधिराहित्येनैव
धर्मणैतयोरांतर्यं ॥ नहि आंतर्यंचतुर्द्वैतिमुनित्रयोक्तिरस्ति प्रत्युत सोष्णः सोष्णाण इति भाष्यात् त्वने श्व अनियम एव लभ्यते ॥ एवं नष्टाश्च दग्ध

रा. १०६

इत्यन्यपि जात्यवच्छेदेन परीक्षायामेव ॥ व्यक्तिपुरस्कारेण परीक्षायां तूक्तरीत्या दुष्टोयं पक्षः ॥ तथा चात्र सूत्रे वार्तिकं यत्स्थानेण सरपर
इति चेद्गुणवृद्धो रवर्णाप्रतिपत्तिरिति ॥ किंचारिन्नन्यक्षे करे फपरत्वं क्वालकारपरत्वं इति व्यवस्थापिदुरुपपादा स्यात् ॥ स्वतंत्रः कर्त्तृनिर्देश
शान्निभिमयो यो यद्भ्यचिविभाषा इत्यारंभाच्च न विकल्प इति समर्थनेपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यादेव ॥ रेफस्य पूर्वोत्तांसाधयितुमाद्यं तावदिति
त्रात्समासैकदेशभूतमंतग्रहणमनुवर्त्य तस्य पर इति अन्यपदार्थविशेषणी भूते नरे फान्वयश्च वाच्य इति महान्केशः ॥ चतुर्थपक्षेतु नैतदुपसु
ज्यत इति वक्ष्यामः ॥ तस्यान्निर्दोषत्वाच्चतुर्थपक्ष एव आश्रितः ॥ सचेत्यमुपपादनीयः ॥ स्थानेशब्दद्वयमिहानुवर्त्तते तत्रैकमुः स्थानेषोण इत्यनु
वादेपि स्थानसंबंधत्वाभावात् ॥ द्वितीयंतु प्रसंगावस्थायामेव रपरो भवतीति कालविधानार्थं ॥ स्थानेतरतमसूत्रे स्थानशब्दस्य तात्त्वादिपरत्वेपि
शब्दाधिकाराश्रयणात् इह प्रसंगपरत्वं बोध्यम् ॥ एवं च गुणवृद्धो प्राप्स्यवस्थायामेवाणोरपराः संपन्ना इति प्रमाणतोतरतमावेडैः चोबाधित्वा
स्थानतोतरतमोणेव भवति इति न कश्चिद्दोषः ॥ एवं उदात्तादिविधिष्वपि अंतरतमत्वात्कारो ननु अर्द्धरुर्द्ध इत्यवधेयं न चैवं कर्त्तव्यादावनेक
ल्लात्सर्वादेशप्रसंगः ॥ आनुपूर्व्येण सिद्धत्वात् ॥ तथा हि ॥ ऋस्थानित्वमुपजीव्यप्रवृत्तरपरत्वं सर्वादेशतोनापादयति ॥ उपजीव्यविरोधात्
तथा च पूर्वसूत्रे वार्तिकं ॥ सर्वादेशप्रसंगस्त्वेनेकाल्त्वात् ॥ नमनेकाल्वस्यतदाश्रयत्वाद् वर्णादेशस्याविधात इति ॥ अणग्रहणं किं ॥ रीड
रिडादीनां रपरत्वं माभूत् ॥ मात्रीपतिक्रियते ॥ तथा ढकिलोपोपिरपरः स्यात् एवं च सूत्रवैयर्थ्यात् नौसामर्थ्यात् अलोत्यविधिबाधित्वासर्वा
देशः स्यात् ॥ तथा होतापोतारो इत्यत्रानङोपिरपरत्वे संयोगांतलोपे च कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यादिति दिक् ॥ अर्थयोरिजादिषु ण
रपरः कुतो नैति चेत् ॥ अनादेशत्वात् ॥ आदेशत्वं हि समदाये विश्रान्तं ॥ न चैवं कृष्णार्द्धिरित्यादौ रपरत्वं न स्यात्पूर्वपरसमुदायस्य स्थानित्वा

श. की.
१०७

दिति वाच्यम् ॥ पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेन सहितश्रौरवयवयोरेव स्थानित्वात्त्वगमात् ॥ अतएव ह्योः स्थानिनोर्भिन्नादिषु नत्वबद्धोवादि
श्रीमाभूतामिति तत्र एकग्रहणं कृतं ॥ तस्माद्दकारस्यापि स्थानित्वं अस्त्येव ॥ तदुक्तं ॥ योऽस्त्युभयोः स्थाने भवति लभतेऽसौ अन्यतरतो व्यपदेशा
मिति ॥ तस्मादेकादेशेऽपि परत्वं भवतीति स्थितम् ॥ स्यादेतन् ॥ उक्तरीत्या क्रतु उदित्युकारादेशस्यापि परत्वं स्यात् ॥ तथा च विभक्ति सकार
स्य रुत्वैरुते पूर्वस्य रोरीति लोपे द्रलोप इति दीर्घणमातुः पितूरीति प्राप्नोति इति चेत् ॥ मैवं ॥ रुत्वस्यासिद्धत्वेन रात्स्येति सकारे लोपेरेक
स्य विसर्गेण रूपसिद्धेः ॥ नन्वेवं मातुः कायमित्यत्र षत्वं स्यात् ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति सूत्रात् ॥ नचायं प्रत्ययविसर्जनीय एवेति वाच्यं ॥
अकारस्य प्रत्ययावयवत्वेऽप्यप्रत्ययतया तदादेशस्य स्फुत्तरामतथात्वात् ॥ इति चेत् ॥ उच्यते ॥ क्रतु उदित्येकादेशस्य परादिग्रहणेन ग्र
हणादस्ति तावत्सामान्यप्रत्ययसंज्ञासकारे लुप्ते त्ववशिष्टस्यैव प्रत्ययसंज्ञा ॥ एकदेशविवृतस्योपसंख्यानात् ॥ स्थानिवदादेशस्य ऋदेश
शग्रहणात् ॥ अतएव यङोयकारे लुप्ते अकारस्य प्रत्ययसंज्ञेत्युक्तं ॥ तथा चाप्रत्ययस्येति षत्वनिबन्धः सिद्धः ॥ नचैवं प्रत्ययावयवस्थानि
के त्वेऽपि प्रत्ययस्थानिकत्वाभावात् षत्वं स्यादेवेति वाच्यं ॥ अप्रत्ययस्येत्यनुवादे परिभाषानुपस्थानेन स्थाने योगस्य दुर्लभत्वात् ॥ अवय
वावयविभावस्य षष्ठ्यर्थत्वस्य संभवात् ॥ नन्वप्रत्ययस्येति पर्युदासः तथा च पूर्वात्त्वेनैकादेशग्रहणात् षत्वं स्यादेव ॥ किंच ॥ प्रसज्यप्रतिषे
धपक्षेऽपि संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याप्यत्वात् अप्रत्यययोर्विसर्गस्तस्य षत्वं स्यादिति वाक्यार्थः ॥ तथा चाग्निः करोति
इत्यादौ स्थानिवद्भावेन विसर्गस्य प्रत्ययत्वान्माभूत् षत्वं ॥ मातुः कार्य इत्यादौ तु स्यादेवेति चेत् ॥ इहेदंतत्वं ॥ कस्कादिषु भ्रातृषु त्रशब्द
स्य पाठो ज्ञापकः ॥ एकादेशशास्त्रेण निर्वृत्तात्परस्य षत्वं न स्यादिति ॥ यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधवैयधिकरण्यान्वयावेव ज्ञाप्येते ॥ यत्तु भाष्यलुप्य

राभ
१०७

तं प्रत्ययौ रात्सस्येति ॥ पञ्चकैयट्कृतं व्याख्यानं ॥ उत्वेकृते अवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः ॥ सचलुप्तइतितदुभयमपि चिंत्यम् ॥ इह
 सिद्धं तु प्रसंगे परत्वादिति पक्षेषु च प्यरादि रूपेण विधानात् भक्तत्वादिशकं च नास्ति तथापि संप्रयोगो वेति पूर्वसूत्रोक्तरीत्या तृतीयप्र
 क्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयं चिंतितं ॥ तत्रा भक्तत्वपक्षे परादित्वपक्षे च वद्वेदत्यादौ उरदत्वेरपरत्वे च कृते हलादि शेषेणैकोन निवर्तनम् ॥ अत्र
 सावयवस्यानादेर्हल एव तेन निवर्तनात् ॥ तस्मादंत्यग्रहणमनुवर्त्य पूर्वोत्पक्ष एव स्थापित इति संक्षेपः ॥ अलोत्पत्त्यस्य ॥ स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य
 प्रदुच्यते तत्तदंत्यस्यालः स्थाने बोध्यम् ॥ त्यदादीनामः ॥ सः ॥ यः ॥ स्थानषष्ठीति किं ॥ आर्द्धधातुकस्येत् ॥ तच्चक्रकारात्पूर्वो मा भूत् ॥ इदं च
 षष्ठीस्थाने योगेति सूत्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते ॥ अलइति किंपदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्त्रिंस्त्रिदत्त्वं परम् ॥ आनडुड्यामित्यादावंत्यस्य प
 दस्य मा भूत् ॥ एतेन अलइति जसंतमाश्रित्या लात्प्रका आदेशा अंत्यस्य स्युरिति व्याचक्षाणाः परास्ताः ॥ अंत्यस्य पदस्यापि प्रसंगात् ॥ किंचै
 वंलाघवार्थमंत्यस्येत्येव सूत्रयेत् ॥ अपि च ॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसोत्सोपः पादशतस्य संख्यादेरिति लोपो ढकिलो पश्चसर्वादेशः
 स्यात् ॥ ततश्च विरजीकरोति इत्यादि न सिध्येत् ॥ यत्तु अरुइति जसंतमिति पक्षे अनेकाल्शि त्सर्वस्येति सूत्रे अनेकाल्ग्रहणं न कर्तव्यमिति
 लाघवोपवर्णनं तदपि न ॥ षष्ठीति पक्षेपि डिच्चेत्यत्र डिदेवाने काल् अंत्यस्य स्यात् ॥ न तु अडिदयिइति नियमाश्रयणे नानेकाल्ग्रहणप्रत्या
 ख्यानसंभवात् ॥ वस्तुतस्तु पक्षद्वयेपि अनेकाल्ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ अन्यथा अतोभिस ऐसि स्यादिपंचमीनिर्देशेषु अनेकाल्शि यो देशः पर
 स्यादेः स्यात् ॥ सति अनेकाल्ग्रहणे परत्वात्सर्वादेशः ॥ अतएव तस्मादित्युत्तरस्य आदेरिति न सूत्रितम् ॥ तथाहि ॥ अलोत्पत्त्यस्य हावय
 वादौ ॥ आदेः परस्य ॥ अनेकाल्शि त्सर्वस्येति ॥ तत्र प्रथमं स्थावकाशः ॥ ईहासः ॥ बहोर्लोपइति ॥ आसीनः भूयात् ॥ द्वितीयस्यावकाशः ॥

श. कौ.
१०८

अस्तेर्भूरित्यादिः॥ अतोभिसइत्यादेः परत्वात्सर्वादेशत्वेसिद्धंभूमैरित्यादिः॥ नचादेः परस्येत्यत्राल इति ज संत मनु वर्त्यंरामैरित्यादिर्सा
धनीयमितिवाच्यम्॥ तथासतिभूयान्भूमेत्याद्यसिध्यामर्तः॥ तदेवंकार्यस्यात्येत्यनुसंहारोव्याख्यातः॥ डिच्चेत्याद्यग्रि मसंदर्भानुगुण
त्वात्॥ यद्वा॥ षष्ठ्याएवायमनुसंहारः॥ यास्थानेयोगाषष्ठीसां त्यस्यालोबोध्येति॥ अत्रपक्षेडिच्चेत्यस्यायमर्थः॥ यत्रडिच्चेदेशोविधीयतेत
त्रयाषष्ठीसा अंत्यस्याल इति एवमग्रेपि॥ डिच्च्॥ डि.दनेकाल् अपि अंत्यस्य स्यात्॥ दध्ना॥ दध्ने॥ अनन्यार्थेडि.त्वेपु अनडादिषु चरितार्थः
मि वृतातडि.परेणानेकाल् शित्सर्वस्येत्यनेनबाध्यते॥ ननूत्सर्गापवादयोर्युक्तोविप्रतिषेधइतिचेत्॥ सत्यं॥ सर्वादेशोपितातडि.गुणवृद्धि
प्रतिषेधरूपंप्रयोजनंसंभाव्यते॥ तावताच किंचिद्विलंबेनप्रवृत्तोयमपवादोप्यस्मिन्विषयेउत्सर्गेणसमकक्षतामापन्नइतियुक्तोविप्रति
षेधः॥ यद्वा॥ एरुरित्यस्यानंतरं नित्योस्तादिति वक्तव्ये डि.त्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेतिविप्रतिषेधोपपत्तिः॥ अस्तुवाविनापि विप्रति
षेधंसर्वादेशः॥ प्रदर्शितस्यगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्यसर्वादेशता मंतरेणानुपपत्तेः॥ आदेः परस्य॥ परस्ययद्विधीयतेतदादेरलो
बोध्यम्॥ ईदासः॥ अत्रतस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते॥ तेनादेरीकारः॥ आसीनः॥ अनेकाल् शित्सर्वस्य॥ अनेकाल् आदेशः शिच्च्स
र्वस्यस्यात्॥ अस्तेर्भूः॥ भविता॥ इदमइश॥ इतः॥ डिच्चेतिनियमात्सिद्धेनेकाल्ग्रहणं अपवादविप्रतिषेधार्थमित्युक्तं॥ यत्तुवृत्तिकारैर्ज
शशसोःशिरितिशितउदाहरणं दत्तं॥ तच्चिंत्यं॥ सर्वादेशतां विनातत्रशित्वस्यैवालाभात्॥ सर्वादेशतायाश्चानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैवण
डादेशादिष्विसिद्धत्वात्॥ तथाहि॥ णल्डाशिप्रभृतयोपदासर्वादेशास्तदाप्रत्ययसंज्ञाः॥ ततः प्रत्ययादित्वप्रयुक्ताइत्संज्ञा॥ ततोत्पे
ततएकाल्त्वेसत्यपिनसर्वादेशत्वस्यतिः॥ उपजीव्यविरोधापत्तेः॥ अतएवहिकर्तव्यादौनसर्वादेशतेत्युक्तांशकारेणानुबंधेनइशप्र

राम
१०९

भृतीनां अनेकाल्त्वादेवसिद्धे शिद्धहणं नानुबंधकृतमनेकाल्त्वं इति ज्ञापनार्थं ॥ नेनदिवउत् अर्बणस्त्र सावित्यादेर्न सर्वादेशता इति चे-
ध्यं ॥ ननु कथं ज्ञापकता ॥ घ्वसोरेह्यवभ्यासलोपश्चेत्येतदर्थतया शिद्धहणस्य चरितार्थत्वात् ॥ तत्र हिलोपश्च इति द्विद्यते ॥ संज्ञायां चरु-
शित्वं तत्रानुपयुक्तं सत्संज्ञिनिफलति ॥ इ. मुटीष्टत्ववदिति सिद्धांत इति चेत् ॥ सत्यं ॥ अनेकांता अनुबंधा इति पक्षे नानुबंधकृतमनेका-
ल्ल्वमित्यस्य प्रयोजनाभावात्तदभिप्रायकोलोपशित्त्वे इति सिद्धांतः ॥ अनेकांता इति पक्षे तूक्तरीत्या ज्ञापकमावंशयकं ॥ घ्वसोरित्यत्र
तुलोप इत्येव बह्वेदः ॥ लोपोपीति प्रकृतेषु न लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः ॥ वार्त्तिकमते तु नानर्थके लोपविधिरित्येव सिद्धं ॥ नचानभ्या-
सविकारे षिति पर्युदासस्यायं विषयः ॥ लोपस्य विकारत्वाभावात् ॥ स्तूपांतरापनिर्हि विकारः ॥ यथा भृजामित् ॥ अर्त्तिपिपत्योश्चेत्यादि-
॥ अतएवपस्यशायां लोपे विकारात्पृथगुपात्तः ॥ लोपागमवर्णविकारज्ञोहि वेदं परिपालयिष्यतीति ॥ उक्तेच पृषोदरादीनि इति सूत्रे
कैयटेन ॥ हौचापरौवर्णविकारनाशाविति ॥ वस्तुतस्तु उपदेशावस्थायामेवांतरंगतया इत्संज्ञा ॥ अतएव उच्चरितप्रध्वंसिनोनुबंधाः स्य-
र्यमाणाः संतएवकार्यनिर्वाहयंतीति सिद्धांतः ॥ इदं चोत्तरसूत्रे कैयटे स्फुटं ॥ तथाचदिवउत् अर्बणस्त्र इत्यादेरेकाल्त्वात् एकांतपक्षे-
पिनसर्वादेशता प्रसज्यते ॥ एवं च नानुबंधकृतमनेकाल्त्वं इति ज्ञापनं व्यर्थं ॥ शिद्धहणं च सुतरां ॥ इदमइश इदं किमोरीशकी इति इशीशीस्तु
कारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशतायाः प्राडः नलोपः ॥ यनुकृतेपिसर्वादेशे प्रयोजनाभावात् शकारस्वत्वज्ञानस्यात् इति हरदत्तेनोक्तं ॥ तत्रे लोपस्यै-
व प्रयोजनत्वात् ॥ नचैवं उच्चारणवैयर्थ्यसर्वादेशत्वसंपादेन बह्वर्थत्वार्थत्वादिति दिक् ॥ तस्मादिह सूत्रभाष्यकृतोऽभिप्रायश्चित्तः ॥ इहानेकाल्त्वादि-
पदित्वा अंत्यस्यादेरिति चानुवर्त्य अनुसंहारह्यनिषेधसर्वस्विति शक्यमकर्त्तुं ॥ इति श्रीशब्दकोस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमः ॥

श.कौ.

१०९

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ स्थानिवदादेशो न ल्विधौ ॥ आदेशः स्थानेन वत्कर्म्यलभते प्रवर्तयति च ॥ तृतीयांताहृतिना स्थानिना तु ल्यं वर्तते इति
वाक्यार्थलाभात् ॥ यद्रूपवैकल्यादुपदेशाप्रवृत्तौ सत्यमिति देशो मृग्यते तच्चेद्रूपस्थान्यलोऽसाधारणं न भवेत् ॥ आवधिषीष्ट ॥ अत्र कृतं
विधीयमानं आत्मनेपदमिति देशो ह्यधेरपि भवति ॥ आङ्गोपमहन इत्यत्र हि अल्मा श्रीयते ॥ रामायेत्यादौ सुपि चैति दीर्घे कर्त्तव्ये यद्यपि
यत्रादौ इत्यला श्रीयते तथापि न तत्र तद्विरहप्रत्युक्ता सुपि चैत्यस्या प्रवृत्तिः ॥ यादेशस्य यञ्जित्वात् ॥ सुस्ववैकल्यात्तु उपदेशा स्या
प्रवृत्तिः ॥ सुस्वचे ह्यद्यपि इत्यस्मिन्नलि वर्तते तथापि न तदलोऽसाधारणं ॥ भ्यामादौ स सुदाये विश्रोते ॥ इदं च काये कालपक्षांश्च
ये णोक्तं ॥ यथोद्देशपक्षे तु संप्रज्ञाया अपि शास्त्रीयत्वात्सैवाऽतिदिश्यते ॥ तत्र उपदेशे नैव दीर्घ इति न किञ्चित्कष्टं ॥ एतेनाहृदितामरुदि
तमित्यादाविज्ञागेमोपिव्याख्यातः ॥ तत्रापि सार्वधातुकसंज्ञातिदेशसंभवादितिदिक् ॥ अवधात्वंगकृत्तद्विनाव्ययसुप्तिङ्पदादेशः प्र
योजनमिति वृत्तिकृतः ॥ उदाहरणदिक्चेयं ॥ ननु परिगणनमिति भ्रमितव्यं ॥ ज्ञेःसिजित्यादीनां असंग्रहापत्तेः ॥ क्रमेणोदाहरणानि ॥
अस्तेर्भूः ॥ आर्द्धधातुके विवक्षिते ॥ अतस्वांगात्सृथकृधातूपादानं ॥ धातुत्वात्धातुप्रत्ययाः ॥ भव्यं ॥ केन काभ्यां कैः ॥ अंगत्वादिनादेश
दीर्घे सभावाः ॥ कृत् ॥ प्रकृत्य ॥ कृत्वाद्द्रुस्वस्यपिति कृतीति नुक् ॥ अद्यतनं ॥ तद्धितत्वात्तदंतत्वप्रयुक्ता प्रातिपदिकसंज्ञा ॥ कदम्बः ॥ स्था
निवद्भावेनाव्ययत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः ॥ तच्चिंत्यं ॥ स्थानेतरतमपरिभाषया गताथत्वात् ॥ अधोध इति तूदाहरणम् ॥
आष्टमिकद्वित्वस्य स्थाने द्विवचनरूपत्वात्संभाव्यते ॥ किंतु तत्रापि फलं दुर्वचं ॥ तस्मादधोधः काम इत्युदाहार्यं ॥ अतः कृकमीति प्राप्त्
स्यसत्वस्याव्ययत्वात्पर्युदासः ॥ यत्तु वृत्तौ प्रस्तुत्येत्यव्ययादेशोदाहरणं ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ क्वा मात्रस्याव्ययत्वात् ॥ तदंतविधेः सर्वेकव

राम
१०९

क्यतया सिद्धं तितत्वात् ॥ नच जहत् स्वार्थायां रत्नौ ह् आनर्थक्यात्सर्वे सर्वपदादेशा इत्यभिप्रायेणेदमिति वाच्यं ॥ ह्रस्वस्यपिति कृतीति लु
 गभावापत्तेरिति दिक् ॥ सुप् ॥ रामाय ॥ तिङ् ॥ अपचतां ॥ तिङ् ॥ तत्वात्पदत्वं ॥ वः नः ॥ पदत्वाद्गुत्वादि ॥ नन्वेवमधो धइत्यस्यापि पदादेशात्
 देवगतार्थनेति चेत्सत्यं ॥ गोबलीवर्दन्यायेनाव्ययग्रहणादिति दिक् ॥ इहकाभ्यामित्यादावादेशः कार्यलभते केनैकेरित्यादौ तु परस्य च
 र्त्तपतीति विवेकः ॥ ननु वत्करणं मास्तु ॥ स्थान्यादेश इत्येतावतापि असंयोगाद्भिद्विदित्यादाविववत्यर्थं लाभात् ॥ यदाहुः ॥ परत्रपरशब्दः
 प्रयुज्यमानो विनापि वतिं वत्यर्थं गमयतीति ॥ नच स्थानी आदेशं प्रतिपद्यत इत्येव वाक्यार्थः किं न स्यादिति वाच्यं ॥ तन्नदादेशविधाय
 कैरेवगतार्थत्वात् ॥ नचादेशस्थानिरूपमापद्यते ॥ वचनद्वयप्रामाण्याच्च विकल्प इति वाच्यम् ॥ बालिटीत्यारंभात् ॥ नच चक्षिहः ख्याञ्
 आदेशः स्थानी द्विवचनद्वयप्रामाण्यात्सर्वत्र विकल्पान्नौ लित्येवेति नियमार्थं तत्स्यादिति वाच्यम् ॥ एवमपि विभाषालुङ् लृडोरित्या
 द्यप्राप्तविभाषासु वाग्रहणवैफल्यपत्तेः ॥ अस्तिभूभ्यां रूपद्वयसिद्धावस्तेभूरित्यस्यैवैष्यार्थापत्तेश्च ॥ अत्राहुः ॥ वत्करणाभावे स्थानी आ
 देशस्य संज्ञा स्यात् ॥ प्रायेण ह्यस्मिन्नादे संज्ञासूत्राण्येवारभ्यन्ते ॥ ततश्च आडो यमहन इत्यात्मनेपदं वधेरेव स्यान्ननुहंते ॥ ननु संज्ञाप
 मिति हतेरपि ग्रहणं ॥ अशब्दसंज्ञेति निषेधात् ॥ नच स्थानि संज्ञात्वे सिद्धं धर्मिणमित्यादिन्यायैः ॥ अनेकशक्तेः शब्दस्य संज्ञिति
 विनियोग इति पक्षे संज्ञाया एवोद्देशकोटिनिवेशात् ॥ नचैवमाडो वधियम इत्येव ब्रूयात् इति वाच्यम् ॥ वधिसायापिति भौवादिक्
 स्यापि ग्रहणापत्तेः ॥ नचाडो वधयम इति पठ्यतां ॥ अकारस्य विवक्षितत्वाच्च न भौवादिक् इति प्रसंग इति वाच्यम् ॥ सकलहंत्यादेशसंज्ञ
 हार्थमाडो यमहन इत्यस्यैव वाच्यत्वात् ॥ तथाचावधिष्ववद्ये इत्यत्राप्यात्मनेपदं सिद्धं ॥ तथाहि ॥ हंतेर्लिटि लु सामान्यापेक्षत्वात् ननु

श. की. ११०

गत्वात्ति बादिषु कृतेषु परत्व नित्यत्वाभ्यां शेषात्कर्तृमिति वापि स्वातिटिधा तोरिति हिः प्रयोगेऽभ्यासस्य च त्वेऽभ्यासात्परस्य घत्वे एकदेशे
 शबिकारासंभवेऽसमुदायस्य समुदायादेशत्वाद्द्वयत्वादेशत्वं ततो वधिना सह तुल्ययोगक्षेमसैवेति दिक् ॥ अस्तु वा स्थानिन आदेशः सं
 ज्ञा ॥ तथाप्यनिष्टं तुल्यमेव ॥ तथा हि ॥ अस्यति वक्तीत्यत्र शब्दाति पदेन च सिद्धेऽवगृह्यते ॥ कृत्रिमत्वेत् ॥ तथा च समचक्षिष्टे तत्रादृश्यात्
 अस्त्यतेत्यत्र च न स्यात् ॥ नचैवं चक्षिड इत्येव ब्रूयात् ॥ अनुर्धनिर्देशेनापि यडु लुग्वारणसंभवाद्दिग्वाच्यम् ॥ एवमपि गां डु कुत्वादि सू
 त्रे गां डु गां डो ग्रहणापत्तेः ॥ इडित्यवचनसामर्थ्याच्च भेदगतिः स्यात् ॥ गमेरिडपरस्मैपदेष्वित्यत्र तु इण्डिका मेव ग्रहणं स्यात् ॥
 तस्मात्कर्तृव्यमेव वत्करणं ॥ नन्वेवं वत्करणाभावापीनलाघवानुसौधात्संज्ञाप्रकरणादन्यत्रैव स्थानिवद्भावप्रकरणं क्रियतामिति चेत् ॥
 तथासति आदेशग्रहणं विना वाक्यार्थमिवाहै बहु गौरवापत्तेः ॥ सिद्धांते तु आदेशग्रहणमतिरिच्यमानं आनुमानिकसंग्रहार्थं भवतीति
 तद्वत्त्वेनैकदेशविकृतेस्योपसंख्यानं इति वार्तिकप्रत्याख्यास्यते ॥ अपि च ॥ काममतिदिश्यतां वेति वक्ष्यमाणमपि वत्करणापत्तमिति
 दिक् ॥ स्यादेतत् ॥ यदि संज्ञाप्रकरणे वत्करणं विना अतिदेशालाभस्तर्हि किं त् इत् इत्यादौ का गतिरिति चेत् ॥ उच्यते ॥ किदिति न संज्ञा
 ॥ नक्त्वा सेडिति ज्ञापकात् ॥ नहि त्कः कित्संज्ञा प्राप्ताया निषिध्येत ॥ ननु म् उ म् धेति प्राप्ताया निषिध्यतां ॥ वचनद्वयसार्थक्याय च विकल्पो
 ऽस्तु इति चेत् न ॥ मृडमृदेत्यत्रैव वाग्रहणस्य संभवात् ॥ किंचैवं निष्ठाशीडित्यादिव्यर्थं स्यात् ॥ नहि शीडगदिभ्यो निष्ठायाः केनचित्संज्ञा
 ज्ञापना ॥ एवं डिदित्यपि अतिदेशः ॥ कित्साह चर्यात् ॥ किंच ॥ डिदित्यस्य संज्ञात्वे ग्रहिज्यादिसूत्रेऽस्यैव ग्रहणं स्यात् ॥ कृत्रिमत्वात्
 ॥ तथा नवश इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् ॥ वावश्यते इत्यत्र संप्रसारणापत्तेः ॥ किंच ॥ कृतिचेत्यत्रास्याग्रहणं स्यात् ॥ संज्ञास्वरूपानुचारे

श. म. ११०

णात् ॥ तर्थाच्च गाडू कुलादीत्यत्र कुलादिग्रहणं व्यर्थं स्यात् ॥ बहुगणेत्यत्र तु संख्ये सति देशः ॥ अन्यथा टिघुभादिबदेकाक्षराया एव संज्ञायाः क
र्त्तव्यतापत्तेः ॥ किं किं नौ लिङ्गेत्यादितु न संज्ञाप्रकरणं तेन लिङ्गदिति अतिदेशो निर्बाध इति दिक् ॥ अथादेशग्रहणं किमर्थं ॥ स्थानिवदित्येत्त्वं
तैव संबन्धि शब्दमदिन्नातल्लाभात् ॥ यथापि त्वदधीते इत्युक्तेषु त्र इति गम्यते इति चेत् ॥ सत्यं ॥ द्विविध आदेशः ॥ अस्ते भूरित्यादिः प्रत्यक्षः
॥ ते स्फुरित्यादि च आनुमानिकः ॥ तत्र हि इकारेण कारांतः स्थान्यनुमीयते ॥ उकारेण चोकारांत आदेशः ॥ तथा च ते स्फुरिति फलितोर्थः ॥ तत्रा
सति आदेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य ॥ आदेशग्रहणसामर्थ्यात् भयपरिग्रहः ॥ तेन पचतु इत्यादेस्तिङ्. तत्वात्पद सं
ज्ञासिध्यति ॥ ननु स्फुरित्यादि यथाश्रुतमुक्तं ॥ एकदेशविरुद्धस्यानन्यत्वाच्च पदत्वं भविष्यतीति चेन्न ॥ अर्थवत्येव स्थान्यादेशिभाव वि
श्रांतेर्वाच्यत्वात् स्फुरप्रसंगसंभवात्कृतं तथाहि ॥ षष्ठीस्थाने यो गेत्युक्तं ॥ स्थानं च प्रसंगः ॥ स चार्थवतः अर्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् ॥ यद्यपि
चैः सिजादावसंभवेदं ॥ तथापि सति संभवे अर्थप्रयुक्तप्रसंग एव ग्राह्य इति आदेशग्रहणे नैव ज्ञाप्यते ॥ उक्तं च ॥ सर्वे सर्वपदादेशादासीपु
त्रस्य पश्चिनेः ॥ एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥ पदमिहार्थवत् ॥ पद्यतेः नेनेति व्युत्पत्तेः ॥ पद्यति सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः
॥ तथापि इह विकार एव नास्तीति तात्पर्यं ॥ तथा च वार्तिकं ॥ अर्थविपरिणामाद्देति ॥ कार्ये इह ज्ञानं येषु ताबलात् ॥ तथा च ज्ञाननिष्ठे उत्पत्तौ
विनाशादिकं विषये आरोप्यते इति भावः ॥ नन्वेवं बुद्धि विपरिणाममात्रस्य स्थान्यादेशिभावत्वे अप्रमादेऽप्युत्सर्गकृतं स्यात् ॥ तथा हि गार्ग्य
त्ययांतादपि अण्णंतत्त्वप्रयुक्तो डीप् स्यात् ॥ अत्राह वार्तिककारः ॥ सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिर्ग्रहचनादिति ॥ षष्ठीस्थाने यो गेत्यनुवृत्तौ रि
ति भावः ॥ न चापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते ॥ नाभिः संवेत्यादेस्तु षष्ठीः स्थाने प्रथमा कोप्या ॥ विश्रवणरवणेत्यादीनि तु शब्दा

तराणि प्रत्ययपरिषयप्रणिबोध्यानि ॥ विश्रवःशब्दानुप्रत्ययोजन भवति ॥ अनभिधानादिति भावः ॥ तथाचविदूरा अदिति सूत्रे भाष्यं ॥ बाल वाचोविदूरं चि
 प्रकृत्यंतरमेव वा ॥ नवैतत्रेति चेद्रूपान्जित्वरी वदुपाचरेदिति ॥ अस्मिंश्च पक्षे षष्ठी निर्दिष्टस्य स्थाने आदेशाविधीयंते इति वृद्धिसूत्रस्य भाष्यं
 याश्च नमेव निर्बाधं ॥ यत्तु स्थान्यथाभिधानसमर्थस्यैवादेशेति एवं परतया कैयटेन भंत्का व्याख्यातं ॥ तदत्रस्य पक्षांतराभिप्रायेणेत्युच्यते ॥
 अथवाऽप्यनः शिक्करणं ज्ञापकं ॥ अपवादे उत्सर्गरूतंनेति ॥ इषपित्व निवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् ॥ त्रिषादेव तत्सिद्धेः ॥ नित्वं ह्याद्युदात्तार्थं
 शनः पित्वेतु पित्वादानुदानत्वे लसार्वाधातुकानुदाने च धातुस्वरेणैव सिद्धौ किं नित्वेन ॥ नचानेकसुविशेषः ॥ दिवादीतदभावात् ॥ वाक्ये तु
 र्तन इत्यस्तीति चेन्न ॥ वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात् ॥ नच भ्वादिपाठेन सिद्धे स्तद्धैय्यर्थ्यं ॥ भ्वादिपाठस्य वृद्धः स्यस नोरित्याद्यं तर्गणकार्यं
 उपसीणत्वात् ॥ त्रिष्वैव भूतो वाक्येनासारा मशालान्यविसृतेति भट्टिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न ॥ नच वाशब्दस्यैवार्थतया कामयं
 मानेव न तु तथा ॥ किंतु कूलनार्थमागतेत्यर्थीत् ॥ अत्र कैयटः ॥ ताच्छील्यादिविषये चानशिश्यनो नित्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थस्यादिति ॥ तत्र हिल
 सार्वाधातुकाभावादानुदात्तापास्याचित इत्यंतोदानत्वमेव प्राप्तं इष्टं च ॥ तत्रानिष्टार्थमेव किं नित्वं न स्यादिति तस्याशयः ॥ नत्वेतद्युक्तं ॥ अ
 न्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासाच्छयन्वरस्य दुर्बलत्वात् ॥ नच नित्वसामर्थ्यात्तद्बाधः ॥ लसार्वाधातुके चरितार्थत्वात् ॥ तत्रस्थानि वद्भाव
 धेन पित्वेन गतार्थेति चेन्न ॥ इह नित्वेनातिदेशपर्युदासयोरन्यतरस्मिन्नवश्यबाधेति देशबाधस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ पूर्वान्बाधते नोच्चा
 निति न्यायाच्च ॥ यत्तु कैश्चिन्नशंसस्य आद्युदात्तत्वमिष्टमित्येवंपरतया कैयटग्रंथं व्याख्याय विकरणेभ्योन्यत्रेति पर्युदासस्तु यत्र विक
 रणः स्वरभाकृतद्विषयः ॥ इहतुविकरणांतमेव स्वरभाकृत ॥ सौवर्यः सप्तम्यस्तदंतसप्तम्य इति सिद्धांतादित्युक्तं ॥ तदेतन्निर्मूलं पुंसंज्ञासत्रं

स्थेस्वशस्त्रस्थेभ्यश्च भाष्येण विरुद्धं चेत्पुण्ये स्थं ॥ किंच ॥ आतोनुपसर्गे क इति कापवाद्स्य गापो ष्ट गितिरकः कित्करणं ज्ञापकं ॥ नापवादे उत्सर्ग
 कृते भवेतीति ॥ अनल्विधाविक्रिकिं ॥ तेन तस्मान्नस्य तस्मिंश्च विधौ मा भूत् ॥ तत्रालाविधौ यथा ॥ व्यूढोरस्केन ॥ अत्रसोपदादाविति विसर्ग
 नीयस्य स्थाने विहितस्य सकारस्य स्थानिवत्वाद्द्विसर्जनीयस्य अट्स्वरूपदेशाद्दृश्यवाये इति णत्वंप्राप्तं ॥ अलः परस्य विधौ यथा ॥ बौद्धि
 थाः सः ॥ अनहल्लुप्यादिलोपो न भवति ॥ अलो विधौ यथा ॥ दिवउत् ॥ युका मः ॥ लोपो व्योर्वेलीति लोपो न भवति ॥ उत्त्वविधानं तु अहर्विम
 लद्यु इत्यादौ चरितार्थं ॥ अलि विधौ यथा ॥ यजेक्तः इष्टः ॥ क इष्ट इत्यत्र संप्रसारणस्य स्थानिवत्वात्को यष्टेत्यादाविवहशिचेत्युत्त्वं न भवति
 ॥ स इष्ट इत्यत्र एतज्जदोः सुलोपो न भवति ॥ अनल इत्युक्तेऽपि संबंधसाभान्येष ष्ट्या प्रागुक्तानेकविभक्त्यर्थसंग्रहो यद्यपि संभवति तथापि
 विधिशब्दापादाने यथा अस्वेनाप्यल औश्रयणे निषेधार्थं ॥ तेन प्रपठ्येत्यादिसिद्धं ॥ अत्र हि वलादेरिति अप्राधान्येनालाश्रितः न तु प्राधा
 न्येन ॥ स्यादतत् ॥ स्थान्यनुबंधकार्याण्यपि तर्हि निषिद्धेरन् ॥ तथा च प्रदीव्येत्यत्र स्थानिवद्भावेन कित्त्वं न लभ्येतेति चेत् ॥ न ॥ अनेकांता
 अनुबंधा इति पक्षे अनुबंधानां स्थान्यलत्वाभावात् ॥ एकांतपक्षेप्यंतरंगेण लोपेनादेशसंबंधान् प्रागेऽनुबंधानामपहारात् ॥ नस्य पीडि
 लिंगाच्च ॥ यत्तु सेर्हपि चेति ज्ञापकं उच्यते ॥ तस्यासिकं ॥ अपि च न सामर्थ्यात्स्थानेतरतमपरिभाषणात्प्राप्तं अनुदात्तत्वं न भवति इत्यस्य
 पिसुवचेत्वात् ॥ यद्यपि सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति सिद्धांतः ॥ उपस्थितसामान्यप्रसुक्तधर्मस्तदासिप्तव्यापकसामान्यधर्मस्य
 विध्याकांक्षापूरणे सति अनुपस्थितस्य विशेषस्य ग्रहणे प्रमाणाभावात् ॥ अतएव ब्राह्मणवदस्यैव सत्रियेवर्तितव्यं इत्युक्ते माठराविविशि
 षकार्यं नतिदिश्यते ॥ अतएव चाशंसायां भूतवच्चेत्यत्र भूतसोऽन्ये विहितयोर्लुङ् निष्ठयोरेवातिदेशे न तु भूतविशेषे विहितयोर्लुङ् लिटो र

पीतिसिद्धांतः ॥ तथा पीहसूत्रे नल्पपीति लिङ्गाद्दिशेषोप्यतिदृश्यते ॥ किति परतो विहितमित्वं निषेद्धं हि नल्पपीत्यारभ्यते ॥ कित्वं च त्वगवि
 शेषधर्मः ॥ सेद्वेतदभावात् ॥ तेन प्रदीव्येत्यादिसिद्धं ॥ तस्मान्नल्पपीत्येव सूत्रं विशेषातिदेशे अकुर्वन्धकार्यातिदेशे चेत्युभयत्रापि ज्ञापकं
 तिस्थितम् ॥ यत्तु प्राञ्चः ॥ अनल्लिधाविति निषेधो विशेषातिदेशे ज्ञापक इति ॥ तच्चित्यं ॥ व्यूढेरस्त्वनक इष्टइत्यादौ विसर्गत्वस्य यण्य
 स्पचव्यापकी भूतयोरद्वहशत्वयोर्निषेधेन चरितार्थत्वात् ॥ यदपि त्कादेशे कत्वप्रत्ययत्वाद्यतिदेशे मभ्युपेत्य क इष्टइत्यादौ हशत्वादि
 शेषातिदेशे न प्राप्नोतीति मिश्ररुक्तं ॥ तत्र विसर्गत्वयण्यत्वयोरद्वहशत्वे कथं विशेषधर्माविति विपश्चिन्तएव विसं कुर्वंतु ॥ यद्यपि तस्य
 नापन्नस्तद्धर्मलभ्यते इति न्यायसिद्धं अतएव ब्रीहिस्थानापनेषु नीवारेषु वचनं विनैव ब्रीहिधर्मावघातादयः क्रियंते ॥ तथापि तेषां प्रकृ
 तापूर्वसाधनत्वप्रयुक्ततपायुक्तं नीवसादौ अनुष्ठानं ॥ आङ्गोयम हनइति हेतेरात्मनेपदतु नहिंसाद्यथोभिधानप्रयुक्तं येन वधो भवेत्
 ॥ किंतु स्वस्वरूपमिति वचनात्स्वरूपविशेषप्रयुक्तं ॥ अतएवा ॥ तूणेढीत्यादौ न भवति ॥ तस्माद्युक्तएवातिदेशारंभः ॥ स्यादेतत् ॥ मा
 भूत्यायेन गतार्थता ॥ ज्ञापकानुभविष्यति ॥ तथाहि ॥ युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रे अनादेशग्रहणं ज्ञापयति ॥ आदेशः स्थानिवत्स्यादि
 ति ॥ अदो जग्धि रिति सूत्रेति कितौत्येव सिद्धे ल्यबुग्रहणमनल्लिधाविति मम शंज्ञापयति ॥ अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेध इत्यंशो च
 ॥ तथा च किं सूत्रेणेति ॥ उच्यते ॥ उत्तरार्थे तावत्स्थानिवदादेश इति कर्तव्यमेव ॥ तस्यैव योगविभागमात्रेणोपपन्नो सत्यां आर्थापत्तिकं
 चनं न कल्प्यं ॥ एवस्थिते अनल्लिधावित्ययमप्यशः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं क्रियते ॥ उत्तरसूत्रे द्वितीयविधिग्रहणस्यानुवृत्त्यर्थं च ॥ तत्त्वयो
 जनंतु तत्रैव वक्ष्यते ॥ एतदेव च सकलमभिसंधायोक्तं भगवता ॥ आरभ्यमाणेष्वस्मिन्सूत्रे इति ॥ स्यादेतत् ॥ अस्तसूत्रारंभः ॥

तथापि कार्यातिदेश एवायमिति कुतः ॥ प्रकारांतराणामपि संभवात् ॥ तथाहि ॥ अतिदेशः ॥ षोढा ॥ निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्ये
 तिदेशभेदात् ॥ तत्र निमित्तमशक्यमिति देष्टुम् ॥ ब्राह्मण्यवत् ॥ नहि ब्राह्मणस्याग्रभोजनादौ निमित्तभूतं ब्राह्मण्यं वचनशतेनापि क्षत्रियेति देष्टुं श
 क्यते ॥ पूर्ववत्सन इत्यत्रापि प्रकृतिगतं निमित्तं डि. त्वादि नसन्तंति दिश्यते ॥ किंतु प्रकृतिगतमेव तत्सनाव्यवधाने सत्यपि आत्मनेपदं प्रवर्जये
 तीत्येतावन्मात्रमिति दिश्यते ॥ एतावतैव च निमित्तातिदेशो यमिति व्यवहारः ॥ नचायं कार्यातिदेश एवास्तामिति वाच्यं ॥ चिंक्रं सते प्रचिंक्रं सते इत्या
 दौ इट्प्रसंगात् ॥ निमित्तातिदेशपक्षे तु अनुपसर्गः प्रपूर्वश्च क्रमिरे वैहसनाव्यवहितोप्यात्मनेपदं प्रवर्तितवानिति स्तु क्रमोरनात्मनेपदनि
 मित्ते इति नियमादिण् न भवति ॥ निमित्ते हि तत्र फलोपहितमेव गृह्यते न तु स्वरूपयोग्यमात्रमिति वक्ष्यामः ॥ सिद्धं त्वात्मनेपदेन समानपदस्थ
 स्येदृ प्रतिषेधादिति वार्तिके शीत्या तु इहापि कार्यातिदेशता सुवचा ॥ न्याय्या चेति तत्रैव वक्ष्यते ॥ व्यपदेशातिदेशस्तु आद्यंतवदकस्मिन्निति ॥ ए
 कस्मिन्नपि आदिरेतदिति च व्यपदेशेति दिष्टे तत्सूत्रैरेव कार्याणीति भावः ॥ तथा च प्राञ्चः ॥ आद्यंतवद्व्यपदेशो निमित्तं पूर्ववत्सन इति ॥ ए
 तत्त्वनिर्मूलं इति तस्मिन्नेव सूत्रे हरदनः ॥ तस्यायं भावः ॥ कार्यातिदेश एव तत्र युक्तः ॥ सर्वातिदेशणं कार्यार्थतया कार्यस्यैव प्राधान्यात् ॥ अत्र ए
 व कार्योतिदेशाभ्युपगमे यत्र बाधकवतारः तत्रैव प्रकारांतरात्प्रकरणं ॥ नचाद्यंतवत्सूत्रे तदस्ति प्रत्युत्सव्यपदेशातिदेशपक्ष एव बाधकं ॥ तथा हि
 कुरुते कुर्वे इत्यादावंत्यव्यपदेश आदिव्यपदेशश्चास्तु ॥ तथाप्येत्यो जादिर्यस्येत्येवं रूपस्य बहुव्रीह्या प्रस्य भावादि संज्ञाया अभावेदेरे स्वं स्यत्
 ॥ कुर्वते इत्यादौ दृष्टस्येदेरे त्वाव्यस्य कार्यस्यातिदेशे तु संकश्चिदोष इति ॥ तारात्व्यातिदेशस्तु भिन्नयोरभेदातिदेशः ॥ सुबामित्रिने परांगवत्
 र इति ग्रथा ॥ तेन यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनं इत्यादावामंत्रिते सूत्रेति आष्टमिकसूत्रेण पदात्परस्यामंत्रितस्य त्रिमणो विघातो दिवो दुहितर्मर्त

श. ०. ११३

समुदाये प्रवर्तते ॥ शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवत्कर्मणे तत्र पाश्चिक्ते वक्ष्यते ॥ कार्यातिदेशो मोतोपिदित्यादिः ॥ रूपातिदेशस्तु द्विवचने चित्तं च चोष्टि
 त्यादिः ॥ तदिह कार्यातिदेश एवेत्यत्र किं विनिगमकमिति चेत् ॥ उच्यते ॥ कार्यस्य प्राधान्यात्तदतिदेश एवायं ॥ अतिदेशांतरे बाधकमत्वाच्च ॥ तथाहि
 निमित्तव्यपदेशातिदेशौ तावत्पाक्षिकावित्युक्तं ॥ शास्त्रातिदेशोप्येवं तादात्म्यातिदेशस्तु द्वयोः सहावे स्थितयोस्त्यात् ॥ सुबामत्रितप्रोदिषा ॥ इह
 तु स्पष्टमी आदेशेन अपहृतः इति तदसंभवः ॥ रूपातिदेशे तु अस्मिन् विधाने व्यर्थं स्यात् ॥ न च वचनद्वयप्रमाण्यादिकल्पः ॥ विभाषानुसृत्यैव
 तिविकल्पारंभात् ॥ तस्मात्कार्यातिदेश एवायमिति स्थितं ॥ यत्तु न्यासकारेणोक्तं ॥ व्यपदेशातिदेशस्तंज्ञा नक्षेपर्यवसन्नः ॥ स च वत्करणसामर्थ्य
 देवन भविष्यतीति ॥ तत्रेदं वक्तव्यं ॥ अस्तीह संज्ञापक्षाद्द्वेषम्यं ॥ तथाहि ॥ आडोयमहन इत्यादौ वधेरेव ग्रहणं स्यान्न तु हंते ॥ तेन केन कस्मादित्यादौ
 अंगकार्यादीनि न स्युरिति संज्ञापक्षे दोषद्वयं ॥ न चेदं व्यपदेशातिदेशोस्ति ॥ स्वरूपमिति वचनाद्विहंते हेतिरेव संज्ञा ॥ तद्व्यपदेशस्य वधावप्यति
 देशेत्युभाभ्यामात्मनेपदं लभ्यते ॥ ननु हंतेरेव ॥ एवं स्थानिनिष्ठानां धात्वंगादिव्यपदेशानां आदेशोतिदेशात् धात्वंगादिकार्याण्यपिसु लभान्येव ॥ त
 स्मात्प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमित्येव तत्त्वं ॥ अत्र वार्तिककाराः ॥ तस्य दोष इत्युपक्रम्य तयादेश उभयप्रतिषेधः ॥ ज्याबृग्रहणेः दीर्घः आहिभु
 वोरीट् प्रतिषेध इत्यादिपेठुः ॥ तत्रोभयशब्दे यथानातिप्रसंगस्तथा सर्वादिगणव्याख्यावसरे एवोपपादितं ॥ ज्याबृग्रहणेपि डीर्घ आभाविति
 दीर्घप्रश्नेषादिति खट्वेनातिरवट्वे इत्यादौ नातिप्रसंगः ॥ न चैवमप्यतिरवट्वायेत्यत्र दोषतादवस्थ्यं ॥ उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादि नियमसत्त्वा
 त् ॥ नचैवं प्रश्नेषवर्णनवैयर्थ्यं ॥ अतिरवट् इत्यादावंगाधिकारविरहेणावपवाट्वाबंतात्यरत्वमाश्रित्य हल् ज्यादिलोपापत्तेः ॥ नहितत्रविहि
 तविशेषणाश्रयणं युक्तं ॥ यः सः इत्यादावतिव्याप्रेयीमेत्यागत्याप्रेयेत्यं ॥ अत्राप्यत्र चकारेति च निर्दिष्टं ॥

श. ०. ११३

त्प्रत्याख्यानाय वर्ण्य न इत्यन्यदेतत् ॥ युक्तं चैतत् ॥ वार्तिकमते अति ख द्वायेत्यादावंगाधिकारबलेन कथंचिन्निर्वाहेपि जरसे नसे पृते इत्यास्य
वतिप्रसेगस्यद्वारत्वात् ॥ भुनामिच्छन्सुतीरित्यादौ सुलोपापत्तेश्चेतिदिक् ॥ अस्तुवा आकारंतरमपि प्रस्लिष्यतत्सामर्थ्यान्मध्ये ह्रस्वतामाप
न्नस्यपरिहारइतिदिक् ॥ आहिभुवोरिति वार्तिकं तु इत्थं भाष्यकाराः प्रत्याचख्युः ॥ आत्थेत्यत्र आहः स्थानिवद्भावेनूपासोपिब्रुवईष्म भवति
॥ आहस्यइतिज्ञापकत् ॥ तेनहिद्गलादौ परे थत्वंविधीयते ॥ नचरुतेपीठिभूतपूर्वगत्याद्गलादित्वात्कारोस्तइतिवाच्यं ॥ एवंहिसतिआथ
मेवविदध्यात्लाघवात् ॥ तिबादीनांपंचानामपिद्गलादितयाणलादीनामपिभूतपूर्वगत्याद्गलादित्वात् ॥ तस्मादाहस्यइतिज्ञापकादाहेरिद्वि
धौस्थानिवद्भावेनेतिस्थितं ॥ अस्तेभूरिति विहितस्यभुवोपिस्थानिवत्त्वनिषेधो नवक्तव्यः ॥ अस्तिसिचोपृक्तइतिद्विसकारकनिर्देशेनसकारांते
देवास्तेः परस्येद्विधानात्इति ॥ स्यादेतत् ॥ अस्सइतिसकारनिर्देशो धातुत्वाभावात्श्रितवेवानुपपन्नः ॥ पदमध्यप्रविष्टेनसकारेणसिचो विशेष
णासंभवेसिजाश्रयस्यैदं प्रसंगश्च ॥ नचास्तेः सां तत्वेनविशेषणसामर्थ्यात्सिचप्रयुक्तोपीणनेतिवाच्यम् ॥ तथापिस्वतंत्रस्यभवतेरतिप्रसंग
स्यद्वारत्वात् ॥ तथाचार्थभेदाभावेपिस्वतंत्रास्वतंत्राभ्यांभूभ्यांअभूवीत्अभूदिति रूपद्वयापत्तिः ॥ यजुएतद्वोषोपन्यासपूर्वकंमाधवाचार्यैरु
क्तं ॥ सिचोत्पाकत्वाद्द्विविषयत्वेनाभ्यहितत्वाच्च पूर्वनिपातेकर्त्तव्येऽस्तिसिचइतिवचनान्तत्रादिभ्यांविद्यमानसिचइत्यर्थो लभ्यते ॥ अत
एवरित्प्रयोगोपिसार्थकः ॥ अन्यथासिजसभ्यामित्येवब्रूयात् ॥ नचैवमसतावस्यतौचातिप्रसंगः ॥ विकरणव्यवधानेनताभ्यांपरस्यांपृक्तसा
धेधातुकस्यासंभवादिति ॥ तच्चिंत्यं ॥ एवमपिश्रितप्रत्ययासमाधानेनद्विसकारकोनिर्देशइतिभाष्यस्थानिर्वाहात् ॥ एतेनसिच्चअस्चसिचस् ॥ स
माहारइहेलुप्तपंचमीकंभेदं ॥ अयस्ययादित्वेनभत्वान्नकृत्वजेभ्ये ॥ अस्तिवत्सिजस्चेतिकर्मधारयः ॥ नेनलुप्तात्सिचोभूभावेनापहतात्

श. ११४

स्तेऽपरस्यनेतिकल्पनापिप्रयुक्ता ॥ उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि आख्या निर्वाहात् ॥ तस्यादिह भगवतोभिप्रासां तरमेव वक्तव्यमिति ॥ अत्रोच्यते ॥
अस्ति स च स इति छेदः ॥ सांतादस्तेः नतु कृत भूभावात् ॥ सांतात्सिचः श्रूपमाणादिति यावत् ॥ तच्च सिच इत्यस्यानंतरं सकारः प्रक्षिप्यते न
तुम्हिनपः प्राक् ॥ येन माधवोक्तस्ति प्रत्ययानुपपत्तिरूपो दोषः स्यात् ॥ अतएव सिचोः पृक्त इति द्विसकारको निर्देश इत्युक्तं भाष्ये ॥ अन्यथा ह्यस्तीति
निर्देश इत्येव ब्रूयात् ॥ अन्वेवमस्ति सिचोः पृक्त इति संहिता कथं निर्वहतीति चेत् ॥ इत्थं ॥ संयोगांतस्य लोप इति द्वितीयः सकारो लुप्यते ॥ ननु लुपि
भक्तिके स इति पदं ॥ नचैतत्संयोगांतं ॥ तथाच संयोगांतं यत्पदं तस्य विधीयमानो लोपः कथमिह स्यादिति चेत् न ॥ संयोगांतस्य पदांतस्य लोपः ॥
स्यादिति व्याख्यानात् ॥ संयोगेति हिलुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं ॥ संयोगस्य पदस्येत्युभयं चांतस्य विशेषणं ॥ एष एव च सूत्रकृतोऽप्याशयः ॥ यदि हि अ
यं बहुव्रीहिः पदं चान्यपदार्थ इति वृत्तिकारकृतं व्याख्यानं संमतं स्यात्तर्हि अंतग्रहणं न कुर्यात् ॥ संयोगेन पदविशेषणादेव तदंतलाभात् ॥ अपि च ।
सरूपसूत्रे पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तावेकशेष इति पक्षे वृक्षसूत्र इति प्रसज्येतेत्याशंक्यसंयोगांतलोपात्सिद्धं इति भाष्यग्रंथः प्रकृतव्याख्याम ए
वानुकूलः ॥ पत्तुतत्रकैयटो वक्ष्यति ॥ वस्तुतस्तसंयोगांतस्य लोपाद्ब्रह्मड्यादिलोपादिति ॥ तत्तु मूलस्वरसविरुद्धं ॥ अत्र व्याचक्षत इत्युपक्रमा
दपरितोषग्रस्तं च ॥ अतएव हलंत्यसूत्रे अन्योन्याश्रयोद्गारार्थं अंत्यलकारस्येत्संज्ञायां लौकित्वं स्वरार्थं क्रियमाणं ज्ञापकमिति प्रक्रम्य ननु
लकारः श्रवणार्थ एवेत्याशंक्य अपृक्तहलिति हलग्रहणं लव्यावृत्तये क्रियमाणं लोपृक्ततां ज्ञापयतीति वक्ष्यति ॥ तस्य ह्ययमाशयः ॥ अत्र
तेत्यादौ डादेशो हलग्रहणस्य व्यावर्त्येन संभवति ॥ सुति सीति प्रत्ययैः प्रकृतेराक्षेपेण हलंतायाः प्रकृतेः परेषां स्वादीनां लोपः ॥ नच डादेशं
प्रतितासंता प्रकृतिरिति ॥ एवं चेहापि वृक्षसूत्र इत्यस्य प्रकृतित्वाभावात्कथं हलड्यादिलोपः ॥ अस्ति सिचोः पृक्त इति द्विसकारको निर्देश इति

राम.
११४

प्रकृतग्रंथोपि उक्तव्याख्यायामनुकूल एव ॥ नन्वस्तूक्त्तरीत्यासंयोगांतलोपः तथापि तस्यासिद्धत्वाद्रुत्वंदुर्लभमिति चेन्न ॥ संयोगांतलोपोरो
 रुत्वे इति वार्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् ॥ हरिवोमेदिनत्वा इत्यादिवत् ॥ सिचोपृक्त इति प्रकृतनिर्देश एव च वार्तिकोक्तार्थे ज्ञापकाद्योध्यः अथवा अ
 स्तु रत्तिकारोक्त एव संयोगांतस्य लोप इति सूत्रस्यार्थः ॥ अंतग्रहणप्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे संयोगांतो यस्येति द्वित्वावगतयेस्तु ॥ संयोगसं
 ज्ञासूत्रे भाष्यकैयटपोस्तथैवाभिधानात् ॥ प्रकृते तु मास्तु संयोगांतलोपः ॥ किंतु ह्रस्वोः सकारयोः रुत्वे कृते अतोरोरित्यनैक एव उकारो भविष्य
 तिविधेयविशेषणस्य एकत्वस्य पश्चेकत्ववद्विवक्षितत्वात् ॥ रोरिति जातिपरनिर्देशानातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च संभवात् ॥ जातिपस्त्वे प्रकृतिनि
 र्देश एव प्रमाणमस्तु ॥ नच परत्वाद्दृशि चेति प्रथमस्यैव रोरुः स्यात् इति वाच्यं ॥ रुत्वस्यासिद्धत्वात् हाह श परत्वाभावात् ॥ नचाश्रयात्सिद्धत्वमि
 ति वाच्यम् ॥ स्थान्यंशे तत्रात्वेपि निमित्तीभूतहंशोत्तदसंभवात् ॥ एष एव च द्विसकारकनिर्देशवदत्तो भाष्यकारस्याशयः ॥ नतु संयोगांतलोप
 इति ॥ अतएव नुदविदेति सूत्रेषुषः क इत्यादि बहुयोगविच्छिन्नस्य नकारस्य कथमनुवृत्तिरित्याशंक्यान्तरस्यान्ध्याख्येति संहितापाठे न न
 क्त्वांतरप्रस्लेष इत्युक्तं भाष्ये हलोप्रमामितिलोप इति हितस्याशयः ॥ पूर्वोक्तरीत्या तु संयोगांतलोपे नैव सिद्धौ संहितापाठपर्यंतं नोपपन्नस्युत् ॥
 संहिताया मपि हि हलोप्रमामितिलोपस्य बहिरंगत्वत्रिपादीस्थत्वाभ्यामसिद्धत्वात्संयोगांतलोपे नैव भाव्यं ॥ संयोगांतलोपे युगः प्रतिषेधो नैवा
 म्लोकोपाद्बहिरंगत्वत्वात् हेति वार्तिकोक्तपक्षत्रये प्रथमचरमयोस्तस्य दुर्वीरत्वात् ॥ तस्मात्सप्तदशे प्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानुरोधे
 न इह समाधानद्वयं व्यवस्थितं इति भाष्यार्थः ॥ पूर्वोक्तरीत्यासिच इति समाहारमाश्रित्य तदुपरिसूदति छेद इति पक्षे तु अस्ति ग्रहणप्रत्याख्ये
 ख्यानपरतपापीदं भाष्यं योजयितुं शक्यमिति दिक् ॥ एतेन संयोगांतस्य लोप इति सूत्रे अंतग्रहणे शक्यमकर्तुं इति पदमंजरीप्रत्युक्ता ॥ प

श. कौ.
११५

सहयेपिप्रयोजनस्योक्तत्वात् ॥ विद्यमानं यत्सिचसू इतिपक्षेवायोज्या ॥ यत्सिचः परत्वादीदिप्राप्तेऽपि भुवोरीट्प्रतिषेधइतिवार्तिकबलात्
त्निषेधइतिकैश्चिदुक्तं ॥ तन् ॥ तस्यरोषइत्युपक्रमात्स्थानिवद्भावप्रतिषेधपरेणोक्तवार्तिकेनास्तेः परत्वमुपजीव्यप्रवृत्तस्यटोनिवृत्तावपि
सिचप्रयुक्तस्यानिवार्यत्वात् ॥ अस्थादगादित्यादौ उक्तदोषतादवस्थ्याच्च ॥ तस्मात्प्रागुक्तेष्वेवान्यतमः पंथाः शरणमित्यलंबुहना ॥ वध्यादे
शेद्विद्वत्प्रतिषेधइद्विधिश्चेतिवार्तिकं तरं ॥ अस्यार्थः ॥ हंते ण्वुल्लिङ्गते बहुलं तण्यन्वधकगात्रविचक्षणजिराद्यर्थमिति वार्तिकेन संज्ञा क्वं
सोर्बधादेशः सचहलं तइति मत्वा वृद्धिरापाद्यते ॥ हनस्तोचिण्णलोरितितकारश्च ॥ तयोः कर्त्तव्ययोः स्थानिवद्भावः प्रतिषेधः ॥ तथा अवधिषी
ष्टेत्यादौ स्थानिवद्भावेनांगतया एकाच इतीप्पिनषेधः प्राप्तः ॥ तस्मिन्नपि कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावेनांगतानेति वाच्यम् ॥ तदेतदिद्विधिश्चेत्यनेनार्थादु
क्तं ॥ एतदपि भाष्ये प्रत्याख्यातं ॥ तथाहि ॥ वधादेशस्तावददंतः ॥ अन्यथाऽवधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिप्रसंगात् ॥ एतच्चोत्तरसूत्रे भाष्ये स्प
ष्टं ॥ बधकइतितुनायणवुत् ॥ किंतुहनोवधश्चेत्यौणादिकसूत्रेण कुन्प्रत्ययः ॥ तथाचेहृद्वितत्वयोः प्रसंगएवनास्ति ॥ आवधिषीष्टेत्यादौ इ
पिनषेधोपिनभवति ॥ वध्यादेशे आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात् ॥ नचैवंसतिशिष्टेनतेनयदावधिषीष्टेत्यादौ प्रत्ययस्वरोबाध्येतेति वाच्यं ॥ आ
र्द्धधातुकीयानामादेशानांप्रत्ययविवक्षामात्रेण प्रवृत्त्याप्रत्ययस्वरस्यैवसतिशिष्टत्वादिति ॥ स्यादेतत् ॥ इद्विधिश्चेत्यंशे पूर्वपक्षएवशिंशिलः
॥ तथाहि ॥ उपदेशोऽनुदात्तादिपिनषिध्यते ॥ नचबधिस्तथा ॥ स्थानिवद्भावेनायंतयेति चेन्न ॥ अल्विधौ स्थानिवद्भावविरहात् ॥ सत्यं ॥ वेहस्था
निवद्भावब्रूमः ॥ किंतु हंत्युपदेशएववधेरुपदेशः ॥ रुन्नुपदेशइवकर्त्तकर्तुमित्यादौ करित्यादीनां ॥ स्थानिवद्भावस्तु अंगसंज्ञार्थमृग्यतद्
त्युक्तमेव ॥ नचेवमपिपरिहारग्रंथोऽसंगतएव ॥ यदिहिप्रागेवप्रत्ययोत्यत्तेर्वधादेशाभ्युपगमस्तर्हि वधभावात् सीयुटिचिण्वङ्गोविप्रति

राम
११५

षेधेनेति स्यसिचू सूत्रीयं वार्तिकं विरुध्यते ॥ अंतरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधायोगात् ॥ तथाचकर्मणि सियुटिवधिषीष्टेत्येकमेवरूपं स्यात् ॥ इष्य
 तेतुपानिषीष्टेति द्वितीयमपि ॥ अत्रोच्यते ॥ वार्तिकमते आर्द्धधातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि लिङ्गिलुडीत्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमेन
 विप्रतिषेधः संभवत्येव ॥ अतएव हाद्युदात्तनिपातनासंभवादि द्विधिश्चेत्युपसंख्यातं ॥ भाष्यकाराणां त्वयमाशयः ॥ आर्द्धधातुक इति वल्लि
 इत्यादिरपि विषयसप्तमी एव ॥ तथाचाद्युदात्तनिपातने नैवोपपत्तौ इद्विधिश्चेति न कर्त्तव्यमेव ॥ घानिषीष्टेति कथं सिद्धेति परमवशिष्यते ॥
 तत्रेदमुत्तरं ॥ प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चि ष्वद्वाव इति ॥ एतच्च स्यसिचू सूत्रे कैयटे न स्पष्टमुक्तं ॥ तस्माद्द्वार्तिकमते विप्रतिषेधाच्चि ष्वद्वावः ॥ भा
 ष्यमते तु प्रतिपदोक्तत्वादिति विवेकः ॥ एतेनैकाच उपदेश इति सूत्रेऽप्यार्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति इत्यादि भाष्यग्रंथा व्याख्याताः ॥ यत्तु त
 त्रकैयटेनोक्तं विप्रतिषेधे उपपत्तिश्चिन्त्येति ॥ तत्तु प्रागुक्तोपपत्तिरेव स्मर्त्तव्येत्येवं परं ॥ स्यादेतत् ॥ प्रतिपदविधित्वमिह किं विवक्षितं ॥ अनवका
 शत्वं वा साष्ठादुपादानमात्रं वा ॥ नाद्यः ॥ स्यसिचू सूत्रे ह न्यहणस्य प्रघानिष्यत इत्यादौ लब्धावकाशत्वात् ॥ तंत्रत्यस्य सीयुट् प्रहणस्य तुकार
 सिषीष्टेत्यादौ कृतार्थत्वात् ॥ नचाजंतादीनां चतुर्णां स्यादिचतुष्कसंबंधे अस्वरितत्वाच्च यथा संख्याभावे हंतेः सीयुटीति योऽंशस्तस्यानर्थक्यमेव ॥
 अंतरंगत्वाद्बिधेर्भावे कृते तस्य स्थानिवत्त्वेन हंति प्रहणात्सीयुटिचिण्वदिटि कृतेण्यल्लोपाविपडिति पूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोपेऽसति बधिषीष्टेत्येव
 रूपं स्यादिति वाच्यं ॥ अंतरंगेण वधिनापहारे न्याये सति असंभवादेव हंतेः सीयुटासमसंबंधायोगात् ॥ संभवे व्यभिचारे च स्याद्दिशेषणं मर्थ
 वत् इति न्यायात् ॥ अतएव भस्वादि सूत्रे आतस्थाने इत्येतत्स्वशब्दस्यैव विशेषणं न तु भस्वादीनामिति वक्ष्यते ॥ तथानित्यं क्रीडाजीविकयो
 रित्यत्र क्रीडायां तृचोः संभवादेकैव तदन्वय इति वक्ष्यते ॥ अंत्यः ॥ वधादेशेपि ह नोवधलिङ्गीति साक्षादुपादानस्या विशिष्टत्वात् ॥ अंतरं

श. की.
१६

गत्वस्याधिकत्वाच्चेति चेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ चिण्वदिट्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन व्याख्यान्मूहंतेरपि परस्य सीयुटश्चिण्वद्भावो विधीयते ॥ तस्य चानर्थकत्वमेव प्रतिपदविधित्वं ॥ अनुक्तसमुच्चयार्थत्वं चास्य भाष्यकार एव वक्ष्यति ॥ चंभगवांस्तुतवांस्तुतदर्थमिति ॥ अतएव हि आभास्तूत्रप्रत्याख्यातप्रसङ्गतेपीटिणिलोपः सिद्ध्यति ॥ सूत्रांभेपरंइट्चासिद्धस्तेनमेलुप्यतेणिरिति वक्ष्यमाणं बोध्यम् ॥ यद्वालिङ्गीति सामान्यंसीयुटीति विशेषः ॥ हंतेरिति तु भयत्राविशिष्टं ॥ तथाचापत्रादत्वमवचिण्वदिट् इति नास्त्यसंभवः ॥ येन हंतिः सिंयुतानान्विपातू ॥ तथाचैकैयुटोक्तं प्रतिपदविधित्वमपि सम्यगेव ॥ युक्तेचैतत् ॥ यदित्यसंभवः तर्हिचेनापि असंभविनो विधानायोगेन प्रागुक्तपक्षस्य दुर्बलत्वात् ॥ अथवा वक्ष्यमाणनिष्कर्षरीत्यां तरंगंबलीयइत्यस्यासिद्धंबहिरंगमित्यनेन प्रत्याख्यानात्तस्य चरुतितुग्रहणेनानित्यत्वाद्धस्यानुरोधेने हत्यागाद्युक्तो विप्रतिषेधः ॥ अथवालिङ्गीति परसम्येवास्तु ॥ परत्वाच्चिण्वदिट् ॥ आद्युदात्तनिपातनेतुमास्तु ॥ नचैवंवधिषीष्टेत्यत्रेण निषेधापत्तिः कर्त्तव्यादाविवेति वाच्यं ॥ वधेर्हिद्वावुपदेशौ ॥ हंत्युपदेशो वध्युपदेशश्चेति एकाचइति सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टं ॥ तथाच वध्युपदेशोऽनेकचत्वादिणनिषेधो न भविष्यति ॥ एकेति विशेषणसामर्थ्याद्धिअनेकाच्चोपदेशो व्यावर्त्यते ॥ नन्वचइत्युक्तेऽजंतस्यैव स्यात् ॥ मैवे ॥ पचादीनामनुदात्तत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ अतएकत्वविवक्षया अचइत्यस्य एकोचत्तद्वत्तइत्यर्थे लब्धे एकग्रहणसामर्थ्यादुक्तार्थत्वात् ॥ नचयत्रैकाज्ग्रहणमिति परिभाषाप्रवृत्तये एकग्रहणमिति युक्तं ॥ शब्दविशेषं अनादृत्य एकाचइत्यर्थमेवाश्रित्य परिभाषाप्रवृत्तेः सुवचत्वात् ॥ नचैवमिहेव विशेषणसामर्थ्येऽपि पाशपेत्यादिपरिभाषाज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यं ॥ शीङः सार्वधातुके गुणः दीडो युडचीत्यादिसालुबंधनिर्देशानामेव तज्ज्ञापकत्वसंभवात् ॥ तदेवं सर्वथापि वधेः परस्येडस्त्येवेति स्थितं ॥ अतएवानिद्वारिकासुव्याघ्रभूतिना अदंतपर्युदासः रु

राम.
११६

तः ॥ अदंतमूदतमृतांचरुं वृत्रावित्यादिना ॥ यत्तु कौमुद्यां भावकर्मलकारव्युत्पादनावसरे घानिषीष्टेत्युदाहृत्यपक्षेव धादेश इत्युक्तं तत्तुक्त
 रीत्या भाष्यमते वार्तिकमते वा उभयथापि निर्वाधमेव ॥ एवं स्थिते पक्षेव धादेश इति प्रतीकमुपादाय इदं तु सिद्धं तस्मिन् भाष्यादौ धादेशानभ्यु
 पगमादिति वदन् प्रसादकारः प्रत्युतस्वस्यैव कलंकमाविरकरोत् ॥ यदपितेन स्वकीयभ्रमबीजभूतं वार्तिकमुदाहृतं हनिणिडादेशप्रतिषेधश्च
 तिनैतद्विदि प्राप्स्यनिषेधपरं किंतु स्यादित्थं विष्वदित्यतिदेशेन प्राप्तस्य ॥ अतएवांगाधिकारात् आंगस्यैवातिदेशी न तु हनिणिडादेशा
 नां ॥ अनागत्वादिति अंगाधिकारबलेनैव भाष्ये तद्वार्तिकं प्रत्याख्यातं ॥ यद्यप्येतस्मिन्नांतग्रंथेषु विवादमेव तथाप्यधस्यैवोधलप्रस्येति न्या
 येन प्रसादग्रंथं दृष्ट्वा बालामाभ्याम्येपुरित्येतदर्थमस्माभिः स्फुटीकृतं ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ आकारांतानुक्षुकप्रतिषेधः ॥ लोडादेशे शाभा
 वजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः ॥ त्रयादेशोऽत्र प्रतिषेधः ॥ आमृविधौ च ॥ स्वरे च वस्वादेशे ॥ एतान्यपि पचवार्तिकानि प्रत्याख्यातानि ॥ त
 थाहि ॥ विलुपयति भापयति इत्यत्रनुक्षुकौ न भविष्यतः ॥ लीर्द्धीर्द्धितिर्द्धकारप्रश्लेषात् ॥ ह्रस्वप्रश्लेषात् ॥ तथा ॥ शिष्टात् ह्रतात् धितीति
 कुरुतात्स्तात् ॥ इत्यत्र परत्वात्तात्तडिः कृते ॥ शाहौ हं तेर्जः ॥ हुद्गल्भ्यो हेर्द्धिः ॥ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वीत् ॥ ध्वसोरेद्धाधित्येते विधयो
 यपि प्राप्नुवंति तात्तडः स्थानिवद्भावेन हि ग्रहणेन ग्रहणात् ॥ तथापि सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न्यायान्न भवन्ति ॥ एवं
 पुष्पीतादित्यत्र हलश्चः शानजिति न भवति ॥ उभयोर्नित्ययोः परत्वात्तात्तडुप्रवृत्तेः ॥ तथापि सृणामित्यत्र परत्वानिस्तभावेन वाधितस्य
 स्त्रय इति च यद्देशोपि बाधित एव ॥ एवं च तस्वस्तिष्ठतीत्यत्र परेण च तस्त्रभावेन च तुरनुहोरित्याम्बाध्यते ॥ तथा ॥ अशासंत्वा विदुषी सस्ति
 न्न हन्वित्यत्र विदेशतुर्वसुरिति बस्वादेशस्य शत्रुग्रहणेन ग्रहणाच्छत्रुनुमोन यजादी इति सूत्रेणांतीदात्ताच्छत्रं तात्परत्वं उपजीव्य प्राप्तं

नद्याउदान्तत्वंयस्येवंविदुषोप्रिहोत्रंजुहतिइत्यत्रविदुषइत्यत्रषष्ठ्याउदान्तत्वंचनभवति ॥ अनुमइतिनिषेधात् ॥ तथाहि ॥ अविद्यमानउम्ष
 स्पेतिबहुव्रीहिः ॥ उमितिचसनाशंसेत्युकारात्प्रभृतिआनुमोमकारात्प्रत्याहारः ॥ तनादिकृत्रभ्यइत्युकारात्प्रभृतिवा ॥ तत्रचवसुः संप्रसारणं च
 तर्भूतं ॥ नन्वेवंहितीयपक्षेलुनता ॥ अह्वरवंप्रथमाजानतीगात्इत्यादावपिनिषेधापत्तिः ॥ तनादिकृत्रभ्यइत्युपक्रमेष्वाप्रत्ययस्यपितत्रांतर्भूता
 दितिचेत् ॥ न ॥ शतरिपरेश्वाप्रवृत्तावपिशतुरनुमकत्वानपायात् ॥ नुमागमग्रहणपक्षेपिहिशतुरेवतद्राहित्यंविशेषणंनतुशत्रतेस्य ॥ सुंत्वासेचते
 इत्यादावपिनिषेधापत्तेः ॥ इदंतुवार्तिकंसिद्धांतेपिस्थितं ॥ गोः पूर्वेणित्वात्वस्वरेषुप्रतिषेधइति ॥ चित्रंग्रामित्यत्रहि सर्वत्रविभाषागौरितिपूर्वरूपं
 प्राप्तं ॥ नांतःपादमितिपाठस्यइकेगुणवृद्धीइतिसूत्रेषाष्टभाष्येचस्थितत्वेनतद्वीत्यासर्वत्रेतिस्त्रस्यापिपूर्वविधायकत्वौचित्यात् ॥ कैयटस्तु
 कलसूत्रेह्रस्वश्चेतिचकारेणप्रकृत्येत्यनुरुष्यतइतिदर्शनात्प्रकृत्यांतःपादमितिपाठमनुसृत्यवार्तिकस्थपूर्वपदंतस्यासिपूर्वकप्रकृतिभावोप-
 लक्षणमिति सूचितवान् ॥ नचसर्वत्रविभाषेत्यत्रएडइत्यनुवर्त्यात्त्वित्वात्निषेधः सुबचः ॥ हेचित्रगोअग्रमित्यत्रएवमप्यतिप्रसंगात् ॥ व-
 त्त्रस्थान्यलआश्रयणं ॥ स्वतएवएडंतत्वात् ॥ चित्रगुरित्यत्रगोतोणित्वात्प्रसंगं ॥ चित्रगुंचित्रगूमित्यत्रतुआगोतोमृशसौरितिषाष्टवा-
 र्तिकरीत्याअर्त्तप्राप्तं ॥ अत्रणित्वात्प्रहणंतुशक्यमकर्तुं ॥ गोतइतितपरकरणसामर्थ्यादेवणित्वात्वाप्रवृत्तेः ॥ औत्तौमृइतिपाठस्यैवस्थाप-
 यिष्यमाणत्वाच्च ॥ अचिनवमित्यादावतिप्रसंगस्यशसासाहचर्येणापिवारणसंभवात् ॥ स्वर ॥ बहुगुमान् ॥ इहह्रस्वनुडभ्यांमतुवित्त्वादीन्-
 तायानगोश्वन्निनिषेधः प्राप्तः ॥ तस्माद्गोः पूर्वस्वरयोरितिपठनीयमितिस्थितं ॥ एवंचनगोश्वन्निनिषेधेवृत्तौयत्युपतेबहुगुनाबहुगुभ्यांइ-
 त्यादावंतोद्भवाद्गुत्तरपदादन्यतरस्यामितिप्राप्तः प्रतिषिध्यतेइति ॥ तच्चिंत्यं ॥ भाष्यवार्तिकविरुद्धत्वात् ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ परनिमि

तो अत्र आदेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनयोदृष्टस्तस्यतस्माद्गानिमित्तभूताद्विधौकर्त्तव्ये ॥ वद्वश्च ॥ इह उरदित्यत्वस्यस्थानिव
 द्वावेन न संप्रसारण इति निषेधाद्कारस्य न संप्रसारणं ॥ नच पूर्वसूत्रेण गतार्थता ॥ अन्विधित्वात् ॥ नच परनिमित्तत्वमसिद्धमिति वाच्यं ॥ अंगासि
 प्रत्यर्थनिमित्तकत्वात् ॥ नच प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति वाच्यं ॥ आसप्तमाध्यायसमाप्तेरिति पक्षस्य सिद्धांतयिष्यमाणत्वात् ॥ पूर्वस्याद्वि
 धौ यथा ॥ तन्वन्ति ॥ तन्वते ॥ इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावात् ॥ तत्रहितन् इत्यंतनिमित्तं ॥ तच्च उकारात्पूर्वमिति ॥ अच इति किं ॥ विश्वः ॥ प्रश्नः ॥
 द्यूत्वा ॥ स्यूत्वा ॥ अभिगत्य ॥ तथाहि ॥ विश्वः प्रश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावाच्छेवेति तु कृ प्राप्तः ॥ अच इति वचना
 न्भवति ॥ स्यादेतत् ॥ इहांतरंगत्वात् पूर्वमेव तु का भाव्यं ॥ नच वार्णादांगंबलीय इति शकारः स्यादिति वाच्यं ॥ यत्र ह्येकमेव निमित्तीकृत्य युग
 पदांगवार्णयोः प्राप्तिस्तत्र वार्णादांगंबलीयः ॥ यथा करोतेर्लिटि णल्लिङ्ग अ इति स्थिते गौरित्यत्र सावकाशमचोऽङ्गितीति र्द्वि वाधित्वांतरंगत्वा
 त्प्राप्तयणं रुद्धिरेव बाधते ॥ प्रश्न इत्यत्र तु शस्य न ड् निमित्तं ॥ तु कस्तुच्छः ॥ भिन्नकालाचानयोः प्राप्तिः ॥ ननु यत्रैकस्मिन्विषये युगपच्च प्राप्तिस्तत्रै
 यं धीभाषेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् ॥ धर्मिशाहकमेवेति ग्रहाण तथाहि ॥ अभ्यासस्यासवर्णे इति सूत्रे असवर्णग्रहणमस्याः परिभाषायाः ज्ञाप
 कं ॥ एतच्च षष्ठे प्रथमान्दिकांते भाष्ये स्थितं ॥ तद्विर्द्वेषतुः ऊषतुरित्यादि वारणाय नोपयुज्यते ॥ अंतरंगेण सवर्णदीर्घेण तत्रेयुड् वडोर्भाष्यत् ॥ तौ
 हि अंगसंज्ञामभ्याससंज्ञांचापेक्षमाणौ बहिरंगौ ॥ नचैवमप्यपवादत्वात्तावेव स्यातां इति वाच्यं ॥ येन नाप्राप्तिन्यायेन तयोर्पणं प्रत्येवापवादत्वात्
 ॥ नन्विषेपेत्यादौ प्रवृत्तस्यापि गुणस्य इयायेत्यत्र प्रवृत्ताया रूंदेश्च द्विर्वचने चीतिरूपानि देशेनापहारे द्वित्वे चरुत्ते सवर्णदीर्घस्यापि प्राश्यासोपिये न
 नाप्राप्तिन्यायेन इयडुवडुभ्यां बाधेनेति चेत् ॥ तर्हि रूतेष्यसवर्णग्रहणे निर्विषयतापत्तिः ॥ असवर्णग्रहणसंभर्थात्पुनर्गुणवृद्धी सवर्णदीर्घत्वा

श.कौ.
११८

धित्वास्मात्प्रतिचेत् ॥ न ॥ द्युर्नीत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ नन्वेवं सति असवर्णग्रहणं विनापि बेननप्राप्तिन्याये न द्युर्नीति यणो बाधनेसि हेतुन कुर्मो
दिति चेत् ॥ तर्हि सामर्थ्यादियेषेत्यादौ गुणादि प्रवृत्तिरिति फलितोर्थः ॥ तथाच पुनरपि असवर्णग्रहणं व्यर्थमेव ॥ अर्नेश्चेति सूत्रयित्वा योरिति
चानुवर्त्य अर्नेरि कारस्य लाघवादि यडि विधये अभ्यासस्येत्युक्ति सामर्थ्ये नापि द्युषेत्यादेः सुसाधत्वात् ॥ नन्वेति रिति पानिर्देशो अरि यत्नीति
यड लुकी यड नस्यादिति चेत् ॥ तर्ह्यरित्येवोच्यतां ॥ इणो यणितिसाहचर्याच्च धातुग्रहणं भविष्यति ॥ अंगेन उर्विशेषणाद्वा ॥ तेन अर्त्तोरमति कौर्त्तरत्य
र्त्तभिरित्यादौ नाति प्रसंगः ॥ नन्वेवमपि द्युषेत्यत्रेव ईषतुरित्यत्रापि द्युडः स्यादिति चेत् ॥ न ॥ अंतरंगेण दीर्घेण बाध इत्युक्तत्वात् ॥ नचैव सि
येषेत्यत्रापि तुल्यमिति वाच्यं ॥ तत्र गुणसंभावनायां विनाशो न्मुखेन निमित्तेन दीर्घाप्रवर्त्तनात् ॥ वक्ष्यते हि समर्थानां प्रथमादिति सूत्रे समर्थे
हणमकृतव्यूहाः पाणिनीया इति परिभाषा ज्ञापयतीति ॥ अतएव सौत्थिति र्वैक्षमाणिरित्यत्र भाविन्या आदिवृद्ध्या अंतरंगस्यापि सवर्णदीर्घस्य नि
मित्तविघातात् प्रवृत्तिर्माभूदिति सावृत्तिर्वाची क्षमाणिरित्य निष्टरूपं वारयितुं समर्थग्रहणं ॥ परिनिष्ठितत्वं च तत्र समर्थशब्दस्यार्थः ॥ कृतमपि
निवर्त्तयतीति वा ज्ञाप्यतां ॥ फलतु तुल्यमेव ॥ गौरवं परमधिकं इति दिक् ॥ ततश्च द्युषेत्यादौ गुणे कृते सवर्णदीर्घाप्रोपणिप्राप्ते तस्यैवेग्रडः पवा
दः ॥ ईषतुरित्यादौ अंतरंगत्वात् सवर्णदीर्घेण बाध्यत इति असवर्णग्रहणं अनर्थकं सत् ज्ञापकमेवोक्तपरिभाषायाः ॥ अनुगुणेन कथं निमित्तवि
घातः अचः परस्मिन्निति स्थानि वत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेस्तद् वस्थत्वादिति चेन्न ॥ दीर्घस्य पूर्वपरविधित्वेन तस्मिन्कर्त्तव्ये स्थानि वत्त्वा भावात् ॥
पूर्वस्यैव विधौ सः ॥ ननु पूर्वपरयोरिति विधिग्रहणाव्यावर्त्य निरूपणावसरे उपपादयिष्यमाणत्वात् ॥ सवर्णेयोविधिः सोपि सवर्णस्य विधि रिति
तत्र कर्त्तव्ये उपपादांतेति निषेधाच्च ॥ एतेनासवर्णग्रहणे कृते स्थानि वद्भावेनेषेत्यत्रेयडः न स्यात् ॥ नचासवर्णग्रहणसामर्थ्याच्छ्रौतासवर्णमा

श.कौ.
११८

श्रित्त्विद्युः प्रवृत्ततां प्रतीति चत्वरिदिति वाच्यं ॥ तथा प्रतिपरिभाषा ज्ञापना संभवात् ॥ इयतीत्येक प्रयोजनाय हि उच्येति वक्तव्येऽभ्यासस्येति बचन
 सामर्थ्येऽवता विद्युः वदोणलीव अनुसिदीर्घमपि अविशेषाद्वाधेयात्तमितितद्वावृत्त्येवासवर्णग्रहणस्य चरितार्थत्वादिति प्रत्युक्तं ॥ सवर्णपरैर्न
 भवतीति प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयणात् ॥ तत्र चोक्तरीत्या स्थानि - वद्भावे प्रतिषिद्धे इयथेत्यादौ यण एव शास्त्रात्तदपवादत्वेन निर्णीतयोरियदुच्यते
 तरंगेण दीर्घेण ईषतुरित्यादौ बाध संभवात् ॥ सा च ज्ञाप्यमाना समाश्रये युगपत्प्राप्तौ चेत्येवं रूपविशेषविषयैवलक्ष्यानुरोधेनेति शब्दाभावः ॥
 अतएव स्यो न इति सिवेरीणादिकेन प्रत्ययेव लोपापवादे ऊठि च कृते सि ऊन इति स्थिते तरंगत्वाद्यण् नत्वांगोप्युपधागुणः ॥ व्याश्रयत्वात् ॥
 न चोठं बाधित्वापरत्वाद्गुणः शंस्यः ॥ लघुभूतामिग्लक्षणा मुपधामंगं चापेक्षमाणस्य गुणस्य बहूपेक्षत्वेन बहिरंगत्वात् ॥ एतच्च येन विधिरि
 तिसूत्रे कैयटे स्पष्टं ॥ वृत्तिकारोप्येवं ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ उक्तरीत्या तु किरुते शादेशः ॥ तथा च विश्वप्रश्नयोस्तु कश्चिदेतैवेति तन्निवृत्तौ य
 त्वांतरमास्थेयं ॥ अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणांतरंचेति चेत् ॥ सत्यं ॥ अस्त्येव यलांतरं ॥ च्छोरिति स तु क्निर्देशस्य षाष्ठभाष्यादौ स्थितत्वात् ॥ स्थ
 देत् ॥ अरुतव्यूहाः पाणिनीयाः कृते चानि वर्तयंतीति परिभाषाभ्यां विश्वप्रश्नयोः सिद्धौ किं स तु क्निर्देशेन ॥ न चोक्तपरिभाषयोरनित्यत्वज्ञाप
 नं नक्तं ॥ तेन चारवाग्निनेति सिद्धं ॥ अन्यथायस्य हल इति भावि नलोपमालोच्य प्रागेवात्वं न क्रियते ॥ कृतं चानि वर्त्ये तत्त्व कृत्स्निको निध्व
 कानित्यादौ चाकच् नश्च्येतेति वाच्यं ॥ अदो जग्धिरिति सूत्रेत्यब्रह्मणस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रे उत्तरपदग्रहणस्य चक्रमेण ल्यबुत्तुको
 रंतरंगबाधकता ज्ञापनार्थं न्यासिद्धांतग्रंथेषु प्रसिद्धस्यैकैकपरिभाषाहूपानित्यत्वज्ञापकत्वसंभवात् ॥ अथनिर्युक्ति कः सिद्धांतप्रवाहेन अदे
 यः ल्यबुत्तरपदयोरप्राप्तविद्यर्थत्वाद् कृतव्यूहपरिभाषावशात् अप्राप्तेः स्पष्टत्वादिति चेत् ॥ तर्हि माभूतां ल्यबुत्तरपदग्रहावपि ॥ अरुत

ब्रह्मपरिभाषया अनित्यत्वे प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचस एव ज्ञापकत्वसंभवात् ॥ मास्तु वातदपि ॥ केनः सोचिलोपदृत्वादिनिर्देशकमेव च संभवत् ॥
 ॥ तथाहि ॥ क इ स उ इ ति इ दु तोः पदांतरप्रयुक्तेषु णादेशे कृते आद्रुणस्य निमित्तविधाता दकृतव्यूहा इति न्यायेन गुणो न स्यात् ॥ न चासिद्धं बहि
 रंगं अंतरंगं बलीय इति परिभाषाभ्यां निरस्तारः ॥ रस इ इ दमित्यादौ कृतेपि दीर्घनिमित्ताविघातेन तत्र पचावेदं इत्यादौ च सावकाशयोर्द्वयैः परि
 रिभाषयोरेव नाना प्राप्तिन्यायेनाकृतव्यूहपरिभाषाबाध्यत्वात् ॥ अन्यथोपेयुषोजग्मुष इत्याद्यपि न सिध्येत् ॥ एवं विश्व इत्यत्र गुणनिषेद्धं क्रियमाणं न
 डोडित्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषां ज्ञापयेत् ॥ समर्थानामिति च मास्तु ॥ अत एव समर्थः पदविधिरिति सूत्रैः कर्तव्यं च क्रियते समर्थानां प्रथमादिति भा
 व्यसंगच्छते ॥ अस्यात्प्रत्यापत्ति समर्थत्वत्युत्तरपदग्रहाः ॥ स तु कृत्वं च पंचापि नकार्याणीत्यवस्थितं ॥ अत्रोच्यते ॥ वाणीदांगं बलीय इति परिभा
 षाया अनित्यत्वज्ञापयितुं स तु कृत्ग्रहः ॥ तथाहि ॥ समानाश्रये इति प्राचां ग्रंथाननुसृत्य प्रागुक्तं न तु क्षोदक्षमं ॥ व्याश्रयेष्वपि बहुधा तत्स्वीकारात् ॥ त
 यात्वेकैयटेनासिद्धवत्सूत्रेषु न इत्यत्र वाणीदांगबलीयत्वात्पूर्वकादेशं बाधित्वाऽल्लोप उक्तः ॥ न च तत्रोभयोरकारांशोसमानाश्रयत्वं अस्त्येवेति बा
 ध्यं ॥ विश्वस्यो न इत्यत्रापि क्व करे करं शोसास्ये न व्याश्रयत्वोपन्यासविरोधात् ॥ किंच ॥ अंगस्य आली नद्योः ॥ शी डो रुट् ॥ अचः परस्मिन् ॥ येन विधि
 ॥ उपेयिवाननाश्रान् ॥ अजजादीनां ॥ अजादेर्हीतीयस्य ॥ अदस औसुलोपश्च ॥ सार्वधातुकमपि ॥ उपसर्गाद्भ्रुस्व ऊहतेः ॥ स्तु क्रमोरनात्मनेपद
 इत्यादि सूत्रेषु कैयटहरदत्तारिसकलग्रंथाः समानाश्रयतां क्वचिदादृत्य क्वचिदनादृत्य प्रवृत्ता इति स्पष्टमेव सिद्धं तपरिशीलनशालिनां ॥ षाष्ठभाष्ये
 प्रथमान्दिकोते वाणीदांगमिति परिभाषायाः प्रयोजनान्यपि व्याश्रयसाधारणान्येव ॥ तस्माद्बहिरंगपरिभाषाऽकृतव्यूहपरिभाषयो रिव वाणीदांगमि
 त्यत्रापि अनित्यत्वमेव शरणं ॥ तच्च स तु कृत्ग्रहेण ज्ञाप्यते ॥ न च परस्मिन्पूर्वविधावपि स्थानि वद्भावेन तु कं वारयितुं सः ॥ अन्यार्थतयाऽवश्य

कर्त्तव्येनाचर्यते न गतार्थत्वात् ॥ एवं चान्यार्थेऽप्यत्रिंशत्प्रमाणं स तु क्वग्रहणं अकृतव्यूहा इत्यस्याप्यनित्यतां कामं ज्ञापयतु ॥ प्रकृतसूत्रे विप्रदिति प्रत्युदा-
 हरणं तु यथाशुभ्रीत्या ॥ एवं स्थितेन डोडित्वस्य गुणनिषेधे चरितार्थत्वात् अकृतव्यूह परिभाषायां ज्ञापकांतरमास्थेयं ॥ तच्च प्रत्ययवचनं उत्तरपद-
 हणं समर्थग्रहणं वा ॥ तेभ्यो लघुत्वात् अल्पव्यूहग्रहणमेवेति तु निष्कर्षः ॥ आचारकृत्वात् तार्थे प्रत्ययग्रहणं तवममादि बाधनार्थं अप्राप्तावे ध्यर्थे चोत्तरपद-
 हणमिति हि स्थित्यर्थे मपर्यंतानुवृत्तिरेव ज्ञापिकेति हरदत्तोत्प्रेक्षा तु अंतरंगस्यापवादबाध्यत्वाद्युक्तेति सप्तमेव स्थिते ॥ एवं च पामाद्यंतर्गणसूत्रे विष-
 गित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेयित्यत्राकृतसंधिग्रहणमप्यनावश्यकं ॥ वीक्षमाणादिभ्यः कृतसंधिभ्यएव न ह्यिता इति स्पष्टीकरणार्थं वास्तु ॥ एवं स्थि-
 याः पुं वदिति सूत्रे न तेषां परिभाषा सर्वत्राश्रीयते इति कैयटः समीचीन एव ॥ आभात्सूत्रस्थकैयटस्तु निमित्तापाय परिभाषामाध्यासं मतेत्येवं रूप-
 आपाततः ॥ लोकेऽश्रुत्सूत्रे न हीदं वचनं नापिन्याय इत्येवं रूपो हरदत्तग्रंथोप्यापातत एव ॥ समर्थानामिति सूत्रे परिभाषापरिष्कारस्य स्वयमेव कृतत्वात् ॥
 अथ वा उत्तरपरिभाषयोर्मध्ये कृतव्यूहपरिभाषे वलाघवादादन्तव्या नतु कृतमपीति ॥ गौरवादित्येवं प्रत्याकथंचित् ग्रंथोनेयः ॥ फलं तु निर्विवादं
 ॥ ज्ञापकांतराणामपिसुलभत्वात् ॥ तद्यथा ॥ चाविति सूत्रं दीर्घे विदधदिह ज्ञापकं ॥ अंतरंगे हि यणिकृते प्रतीच इत्यादौ कथं दीर्घस्य विषयलाभः ॥ लौ-
 किकन्याघोषी हसुवचः ॥ लोके हि निमित्तमुभयविधमपि दृष्टं ॥ कार्यस्य स्थितौ नियामकं तदनियामकं च ॥ आद्यं यथान्यायनयेपेक्षा बुद्धिः ॥ अत्र
 शो न द्वित्वनाशाभ्युपगमात् ॥ तथा वेदांतनये प्रारब्धस्य विज्ञेयस्थितिनिियामकत्वं उपाधेः स्फटिकलौहित्यादिस्थितिनिियामकत्वं च प्रसिद्धमेव ॥
 द्वितीयं तु देडादि ॥ तन्नाशोपि घटनाशादर्शनात् ॥ एवं स्थिते लस्यानुरोधे नैहापि द्वैविध्यं कथं न भवेत् ॥ तथा च यस्यालक्षणोत्तरेण निमित्तं विदुष्यते
 नासावनित्य इत्यस्य क्वचिदाश्रयणं क्वचिन्नेत्येवं रूपे सिद्धांते लौकिकद्विविधव्यवहामुपपद्यं भकत्वेनोदाहृतः कैयटादिभिः ॥ बालिसुगीवचोर्ध्वमा-

श. की.
१२०

नयोर्भगवता बालिनिहतेपिनसुग्रीवस्य बालितः प्रबल्यं व्यवहरंति ॥ भगवत्सहायैः पांडुवैर्जये रूढ्येपि पांडवानां बाल्यं व्यवहरंति चेतीति दिक् ॥ स्यादेत
त् ॥ यदि ह्यो रिति सतुक् निर्देशस्तर्हि गालोपेतस्यैवानुवृत्तिः स्यात् ॥ तथा च हूः हुरौ हुरइत्यत्र लोपो न स्यात् ॥ वितुक्त्वात् ॥ न चानुवृत्तिसामर्थ्यात्तु कं विने
वतत्र गृह्यतां ॥ गधोहिंसायां इत्यत्रातइत्यनुवृत्तेऽपि अवर्णइवेति वाच्यम् ॥ वकारमात्रान्वयस्यापि सुबचत्वात् ॥ यत्तु सतुक् वितुक्कौ हा वपी हूनिर्दिश्ये
ते इति ॥ तत्र समाहार हं द्वे एकवचनापत्तेः इतरेतरयोगे बहुवचनापत्तेः ॥ छकारयोः समासं कृत्वा वकारेणोत्तरयोगे हं हं करिष्याम इति चेत् ॥ त्रिसिमाहा
रे च प्रसंगात् ॥ यथा संख्या संभवापत्तेश्च ॥ अत्रोच्यते ॥ छकारवकारयोः समाहार हं द्वे कृते छकारांतरस्य हं हं अंतरमस्तु ॥ आदेशेऽपि शद्वयप्रश्लेषः ॥ तथा
चांतरतम्याद्यथा संख्यान्यायाच्चेष्टं सिद्धं ॥ अस्तु वा सतुक् स्यै वनिर्देशः ॥ गालोपेतु सामर्थ्यात्केवलस्यान्वयः ॥ न ध्यायेति नत्वनिषेधात्सिद्धं गाञ्च ॥ मूर्त्त
इत्यत्र हि ह्यलोपं विना नत्वप्रतिरेवन संभवति ॥ एवं मूर्त्तौ घनः इव मूर्त्तौ स्पर्शयोः श्य इत्यादि निर्देशा अपिसंगच्छंते इति दिक् ॥ अस्मिन्पक्षे अच इत्य
स्य प्रत्युदाहरणं तु द्यूत्वा स्पृत्तेति ॥ अत्र हि ऊठः स्थानिवत्वाद्यण न स्यात् ॥ ननु स्वाश्रयमचत्वं भविष्यति ॥ अतिदेशानां स्वाश्रयकार्यानिवर्तकत्व
दिति चेत् ॥ न विधिग्रहणप्रयोगजनकथनावसरे इह सूत्रे स्वाश्रयनिवृत्तेः सिद्धांतपिष्यमाणत्वात् ॥ नन्वेवमपियोत्रयण्विधावाश्रीयते अचनासा
वादेशः ॥ यश्चादेशः ऊटिति ससुदायः नासौ यण्विधौ निमित्तमिति चेत् ॥ न ॥ अनुबंधानामनेकांततया एकं तत्त्वेऽप्युद्धरितप्रध्वंसितया उकार
स्यैवादेशत्वात् ॥ वनिर्देशाद्भावोऽपि अतिदिश्यते इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ एवमभिगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणं ॥ अत्रत्यनुनासिकलोपः परनिमित्त
कः तस्य स्थानिवद्भावाद्भवस्यपिति कृतीति तुङ् न प्राप्नोति ॥ अथ परस्मिन्निति किमर्थं ॥ युवजानिः ॥ अत्र जायायानिडः स्थानिवद्भावाद्यलोपो न प्रा
प्नोति स्वाश्रयनिवृत्तिरभावानिदेशश्च वक्ष्यते इति त्युक्तमेव ॥ किंच ॥ व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपाद्पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः इत्यपरनिमित्तको

राश.
१२०

लोपः ततोर्गादित्वाद्यञ् ॥ वैश्वप्रपद्यः ॥ लोपस्य स्थानि वद्वावात्सादः पदिति पद्वावो न स्यात् ॥ वचनसामर्थ्याद्भविष्यति इति चेत् पादे
नेत्यादौ अतिप्रसंगः ॥ किंच ॥ पादशतस्येति लोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्वावाप्रवृत्तौ सत्यां द्विपदिकेत्यादौ पद्वाववचनचरितार्थ
मितिकृतस्य सामर्थ्यं ॥ परस्मिन्नितिकृते तु वैश्वप्रपद्य इत्यादौ पद्वावस्य चरितार्थतया पादेनेत्यादौ एकादेशस्य स्थानिवद्वावात्पद्वावोने
निस्थितं ॥ नन्वेकादेशो नाचः किंच चोः तत्कथं स्थानिवत्वमिति चेत् न ॥ वर्णनिर्देशो जातिग्रहणात् ॥ अतएव श्रापसौ ॥ गौमतौ ॥ चानुरौ ॥
आनडुहो इत्यादि सिध्यति ॥ श्रेयसोपत्यमित्यण् ॥ देविकाशिंशपादित्यवाडुदीर्घसत्रश्रेयसामित्याकारादेशः ॥ ततश्चतुर्भ्योऽप्यणंतेभ्य
औपत्यपै एकादेशस्यादिवत्वात् प्राप्तौ नुमाभौ न भवतः ॥ तथा उदवाहे ॥ उदकं वेहतीति कर्मण्यण् ॥ संज्ञायामुदभावः ॥ ततोऽदौ एकादेश
स्यादिवत्वाद्भवेति प्राप्तौ षाहं ऊण भवति ॥ ॥ पूर्वविधाविति किं ॥ नैधेयः ॥ निपूर्वाद्वाञ् उपसर्गे घोः किं ॥ आतो लोपः ॥ ह्यचः ॥ इत्स्थानि
ञः ॥ इति ठक् ॥ आकारलोपस्य स्थानिवत्वे तु सति च्क्त्वव्यपदेशेन च्क्त्वं विरुद्धत्वाद्वाध्येत ॥ नदित्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते ॥ नन्वे
वमपि विधिग्रहणं मास्तु ॥ पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्यकर्तव्ये इत्यर्थस्यास्ये संशक्यत्वादिति चेत् ॥ न ॥ पूर्वस्य विधिः ॥ पूर्वस्माद् द्विधिरिति समास
द्वयलाभार्थं विधिग्रहणात् ॥ पंचमीसमासे उदाहरणं तु तन्वतीत्युक्तेमेव ॥ स्यादेतत् ॥ यदि पंचमीसमासो पीष्टस्तर्हि विगण्येत्यादि सुसि
ध्यति ॥ ल्यपिलघुपूर्वादित्यकारादेशो कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्वावात् ॥ नचारंभसामर्थ्यं ॥ अनुगमयेत्यादौ मित्सु चरितार्थत्वात् ॥
अत्रोच्यते ॥ पूर्वस्माद् द्विधौ स्थानिवत्वमनित्यं ॥ निष्ठायां सेतीति ज्ञापकात् ॥ तथा हि ॥ तत्र सेतीति पदेन तावदनिट् व्याचत्यर्थं ॥ णिजे तु तद
संभवात् ॥ नच संज्ञापितः पशुरित्यत्रयस्य विभाषेति इणिनषेधः संभवत्येव ॥ सनीबतेति विकल्पितेऽङ्त्वादिति चेत् ॥ न ॥ यस्य विभाषत्यत्रै

श.कौ.
१२९

काचदन्त्यसुवृत्तेः॥ अन्यथादरिद्रितइती णनस्यात्तस्मात्कालावधारणार्थंसेद्ग्रहणं॥ इतिरुतेणिलोपोनतुदत्तः प्रागिति॥ अन्यथाकारिचमित्या
दौणिलोपेरुतेएकाचउपदेशइती णिनषेधः स्यादितिसेटीतिवदतो भावः॥ पूर्वस्माद्धि धौस्थानिवत्त्वेतुनप्राप्तएवनिषेधः॥ णिचाव्यवधानात्॥ त
स्मात्सेद्ग्रहणमनित्यमांज्ञापयतीतिस्थितम्॥ तथाचाष्टमेअन्तइतिसूत्रेहरदत्तः॥ अनित्यः पूर्वस्माद्धि धौस्थानिवद्भावः॥ निष्ठायांसेटीतिसेद्
ग्रहणात्॥ एतच्चस्थानिवद्भावप्रकरणएवव्याख्यातमिति॥ यद्यपीहप्रकरणेस्वयंनव्याख्यातं तथापिन्यासकारादिभिर्व्याख्यातमितिर्हितं इ
यस्यार्थः लेखकप्रमादाद्दुश्शंशोवाकल्प्यः॥ एतेनओःपुयणितिसूत्रेयदत्रवत्तव्यंतद्विर्वचनेचीत्यत्रैवोक्तमितिअपिहरदत्तग्रंथोव्याख्यातः
॥ तथाचवस्वेकाचसूत्रेकैय्यरः॥ पूर्वस्मादपिविधावित्येतदनित्यमिति॥ माधवाचार्यस्ते॥ परिव्रढध्यगतइत्यत्रासिद्धतामुद्भाव्यव्याश्र
यत्वात्तांपरित्यक्त्यपूर्वस्मात्प्रीतिस्थानिवत्त्वमाशंक्यप्रवेभिदध्यप्रस्तनय्येत्यादिभाष्योदाहरणबलैनसमादधुः॥ यद्वा॥ ल्यपिलघुपूर्वादि
त्यनेनसामर्थ्यादन्यपदार्थेस्ववर्णस्यापेक्षायांवर्णग्रहणेजातियहणाद्यवधानेपिनदोषइति॥ केचिन्तुपंचमीसमासइहमास्तु॥ प्रयोजना
भावात्॥ तथाहि॥ बेभिदिता॥ माथितिकः॥ अपीपचन् इतिप्रयोजनत्रयंभाष्येउक्तं॥ तत्रबेभिदितेतितावत् अन्यथासिद्धं॥ एकाचउपदेश
इत्यत्रविहितविशेषणाश्रयणात्॥ माथितिकेपिमथितंपण्यमस्येतिविग्रहेनदस्यपण्यमितिठकितस्येकादेशेपस्येतिचेत्यल्लोपेरुतेइ
सुसुक्तांतादितिकादेशोनभविष्यति॥ अनल्लिधावितिनिषेधेनस्थानिवद्भावसंभवात्॥ ठस्येकइत्यत्रस्थान्यादेशयोरकारस्यउच्चारणा
र्थतयावर्णमात्रस्थानित्वात्॥ अस्तुवास्थान्यादेशयोरकारस्यविवक्षा॥ नचैवमनल्लिधित्वात्कादेशप्रसंगः॥ सन्निपातपरिभाषयासमाधा
नात्॥ नचापीपचन्तिसुदाहरणं॥ इहहिअन्तेरकारस्यचडकारस्यचात्तेगुणइतिपररूपत्वेतस्यपरंप्रत्यादिवद्भावात् श्लिग्रहणेनग्रहणे

राम.
१२९

सतिमिजभ्यस्तेतिजुस प्राप्ः णिलोपस्यैकादेशस्यवास्थानिवद्भावात्नभवतीतिवाच्यं ॥ वेत्तेहिलङ्गेवानंतरोऽपिः संभवतीति तस्माह च
र्यादभ्यस्तादपिलड. एवद्वैर्जुस विधानात् ॥ नचसिचासाहचर्यालुङोऽपिग्रहणमस्त्वितिवाच्यं ॥ विप्रतिषेधेपरमितिपरसाहचर्यस्यबलीय
स्त्वादिति ॥ अतएवभवतेर्षड्लुङेतालुङि. अवोभूवन्नितिमाधवः ॥ पंचमीसमासप्रयोजनतयाअपीपचन्नित्युदाहरतोभगवतस्तुनेहस
हचर्यनियामकतयासंमतं ॥ कृत्वोर्थग्रहणाद्विज्ञापकात्साहचर्यनसर्वत्राश्रीयतेइत्युक्तं दीधीवेवीरामिति सूत्रे ॥ तस्माच्चड. लुकिभुवो
लुङि. जुसेवोचितः ॥ आतद्विनियमस्यसिचः परत्वमाश्रित्य योजुस प्राप्ः तन्मात्रपरतायासाधेनैवोक्तत्वात् अभ्यस्ताश्रयस्येजुसोदुर्वा
रत्वात् ॥ यदितुलाप्रवादात्तद्विनियमः सामान्यापेक्षस्तदाजुसभावेः दभ्यस्तादित्यत् ॥ तथाचावोभूवुरवोभूवदितिपक्षभेदेनरूपंलभ्यते।
नित्यत्वेनबुकोगुणबाधकत्वात् ॥ माधवोदात्तमवोभूवन्नितितुचिंत्यमेव ॥ अंत्यादेशस्यदुर्लभत्वात् ॥ अपीपचन्नित्ये तत्सिद्धयेचपंच
मीसमासआश्रयणीयः ॥ विगण्येत्यादौअतिप्रसंगस्यतुपूर्वोक्ताएवोद्गाराः स्मर्तव्याः इतियुक्तं ॥ ननुपंचमीसमासोमास्तद्वतिव
दमोमतेतन्वतीत्यत्रेदस्यादितिकुतो नोद्भावितमितिचेत् ॥ न ॥ बहिरंगस्ययणोसिद्धत्वात् ॥ नचनो जानंतर्षइतिनिषेधः ॥ अनंतरेकार्य
विधौयत्रचिआनंतर्षइतिकैयटेनाभ्युपगमात् ॥ कथं तर्हिपंचमीसमासोदाहरणं प्राग्दत्तमितिचेत् ॥ हरदत्तमतेनेत्यवेहि ॥ सहियं त्र
गेबहिरंगेवाअचोरानंतर्षमितिव्यारव्यत् ॥ नन्वेवंनपदांतसूत्रेदध्यत्रेतिवृत्तिमुपादायस्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याहहिरंगपरिभाषा
नप्रवर्ततेइतिमिश्रोक्तिर्विरुध्यते ॥ बहिरंगेयणिअचोराश्रयणेननाजानंतर्षइतिनिषेधादेवपरिभाषायाअप्रवृत्तेः ॥ किंच ॥ संयोगांतस्य
लोपइतिसूत्रेअसिद्धंबहिरंगमितिपरिभाषामाश्रित्यक्रियमाणंयणः प्रतिषेधइतिवार्तिकस्यप्रत्याख्यानमपिविरुध्येत ॥ अपिचानुगुण

११

तिसूत्रे उरण पर इति परेण चेतुर्त्रयमित्यत्र रेफद्वयं श्रूयते तस्युक्तं तदपि विरुध्येत ॥ रोरीति लोपसंभवात् ॥ असिद्धपरिभाषायाश्चोक्तस्यैत्यानि
 षेधात् ॥ किंच ॥ नधातुलोपसूत्रे प्रेहमित्यत्र भाष्येण संयोगात् तस्येत्यत्र यण इत्यस्य प्रत्याख्यानाभाष्येणापि विरोधः ॥ किंच ॥ एतरे इत्यत्र
 पचावेदमित्यादौ अतिप्रसंगमाशंक्य बहिरंगतया स्वकृतं समाधानमपि भज्येतेति दिक् ॥ तस्माद्हरदत्तकृता व्याख्या पूर्वापरस्वरूपं न भू
 ष्येण च विरुद्धेति चेत् ॥ सत्यं ॥ अतएवेमां व्याख्यां नधातुलोपसूत्रस्यानुपादेयामबोचाम ॥ केण इत्यादिज्ञापकान्नाजानंतैर्ये इत्यस्वोनि
 त्यतामश्रित्य वा कश्चित्समर्थनीयं ॥ स्यादेतत् ॥ केयटमतेपि अचौरिति द्वित्वं विवक्षितं नव ॥ आद्ये मूलभूतज्ञापकविरोधः ॥ नहिको
 सिचत्कोस्येत्यादावनंतरेष्वविधावचोराश्रयणं ॥ द्वितीये तु मूलभूतज्ञापकसंभवेत् ॥ यदीण्युहणैर्वर्षेण स्यात् ॥ तत्तु परेणेवेति स्थितं ॥
 अथ परेणेण्युहणे हलोपिके चिदंतर्भवंतु नाम ॥ अजानंतैर्ये तु न गतमित्याशयः ॥ तर्ह्यस्तु कश्चिज्ज्ञापकनिर्वाहः ॥ अयज इदं इदं इदं इदं
 इत्यादौ परत्वात्सवर्णदीर्घस्तुदुवीरे एव ॥ नह्यत्रासिद्धं बहिरंगमिति प्राप्नोति ॥ नाजानंतैर्ये इति षेधात् ॥ न न्वंतरंगं बलुवदिति परिभाषात्
 रेणेदं सिद्धति ॥ तथा च विप्रतिषेधसूत्रे अंतरंगं चेत्पुपक्रम्य इण्डि शीनामाहुणः सवर्णदीर्घादिति प्रयोजनं पठितमिति चेत् ॥ सत्यं पठितं
 किंतु बहुतमप्रयोजनानि पठित्वा असिद्धपरिभाषयैव गतार्थत्वा न्नैयं कर्तव्येत्युपसंस्तृतं ॥ एतेन प्रकृतसूत्रे पठ्यामृद्येत्युदाहरणदूषण
 प्रस्तावेऽसिद्धपरिभाषां भाष्यकारैरुदाहृता मंतरंगं बलीय इत्येतदुपलक्षणतया व्याचक्षाणोपिकेयटः प्रत्युक्तः ॥ विप्रतिषेधसूत्रस्थं भा
 ष्यविरोधात् ॥ तस्यादिह सिद्धांततत्त्वं अन्यदेववक्तव्यं इति ॥ उच्यते ॥ अंतरंगपरिभाषायानिरपवादत्वादसिद्धपरिभाषायास्तु नाजानंत
 र्ये इति सापवादत्वादुभयोरप्यवश्यकता ॥ विप्रतिषेधसूत्रस्थं भाष्यं तु अभ्युच्चयपरमेवेति भागवृत्तिकाराः ॥ केयटलघुविवरणादयो व्येचं

राश

॥ वृहद्विषयकारास्तु ॥ नाजानंतर्पद्विपरिभाषाम्नास्तु ॥ तज्ज्ञापकतया यत्संमतं तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वयेव ज्ञाप्यते इत्याहुः ॥ अ-
 स्मिंश्चपक्षे विप्रतिषेधसूत्रस्थं नाजानंतर्पद्विपरिभाषामपि अनित्यत्वपरतया भेत्कानेयं ॥ अन्यथाहितत्रैवांतरंगंबलीयइत्यस्य प्रत्याख्या नं
 विरुध्येत ॥ अतएव वृत्तौ नलोपः सुप्रस्वरेत्यत्र वृत्रहभ्यामित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ इह स्वस्येति तु कृनेत्युपक्रम्य संनिपातवहिरंगपरि-
 भाषाभ्यांगतार्थतामाशंक्य परिभाषाद्वयस्याप्यनित्यतां द्वापयितुं तु कृग्रहणमित्युक्तं ॥ अतएव तत्र मिश्रैरप्युक्तं ॥ बहिरंगपरिभाषाया
 अनित्यत्वात् यासेत्यत्र बहिरंगमपित्यदाद्यत्वमंतरंगे टापि नासिद्धमिति ॥ तथाच प्रतिदी ब्रुइत्यादिसिद्धयेप्यसिद्धपरिभाषाया अनि-
 त्यत्वं स्वीकृतं ॥ अतएव चास्यद्विरित्यत्र यलोपकार्ये ऊठनासिद्धइतिदिक् ॥ एतदपवादश्चाकृतव्यूहा इत्यादिः ॥ उत्सर्गापवादयोर्द्वौ
 रप्यनित्यत्वे स्थिते लस्यानुरोध एव व्यवस्था हेतुपिति सर्वे सुस्थं ॥ स्यादेतत् ॥ पूर्वस्येति संबंधसामान्येषु ॥ संबंधश्च द्विविधः ॥ कर्त्तरि त्वे-
 ननिमित्तत्वेन वा ॥ एवंच विधिग्रहणं विनैव समासद्वयस्य फलं लब्धं विधिग्रहणे सत्यपि हि पूर्वस्य निमित्तत्वेनाश्रितारिति व्याख्येयं मे-
 व ॥ अन्यथा हेतोरित्यत्र गकारात्परस्वविधौ वृद्धेः स्थानिवद्भावादेर्लृहस्वादिति संबुद्धिलोपः स्यात् ॥ सत्यो ॥ विधिग्रहणं योगविभागात् ॥ तेन पूर्व-
 स्यविधौ स्थानिवदेवेति नियमात्त्वाश्रयं व्यावर्त्यते ॥ यद्वा ॥ मास्तु योगविभागः ॥ विधिग्रहणसामर्थ्याद्विधिमात्रे स्थानिवद्भावो भविष्यति ॥
 शास्त्रीयेः ॥ स्त्रीये च ॥ तेन पठ्यतीत्यादौ वृध्यभावो शास्त्रीयोपि सिध्यति ॥ नन्वेवमपि पूर्वसूत्रेदेव विधिग्रहणमनुवर्तयिष्यते ॥ सत्यं ॥ पुन-
 र्विधिग्रहणात् द्वितीयो नियमः क्रियते ॥ पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवन्नतु पूर्वपरयोर्विधाविति ॥ तेन ईयतुरिति सिध्यति ॥ अन्यथा हि इणोः सि-
 द्विर्वचने चो नियमादेशस्य स्थानिरूपातिदेशाद्वृत्तेरुतेद्वित्वकाले यणोपहारात् पुनः प्रवृत्तिवैल्लायो व्याश्रयत्वेन वा णां रंगंबलीयइत्य-

श. की.
१२३

स्मिन्प्रवृत्तेवर्णमात्राश्रयत्वेनांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घस्यात्॥ नचाकृतव्यूहाद्विगणिति वाच्यम्॥ निमित्तविघाताभावात्॥ कृतेपियणिस्वत्वत्वे
 नसवर्णदीर्घप्राप्तेः॥ ततश्चसवर्णदीर्घकृतेतादिवच्चेत्यनेनाभ्यासग्रहणेनग्रहात्अभ्यासह्रस्वत्वेदीर्घइणःकितीतिदीर्घत्वेकृतेदीर्घविधानश्री म-
 र्यादिणो यणभावेईअतुरितिस्वात्॥ सिद्धांतेतुपूर्वपरयोर्विधौस्थानिवत्वाभावान्निमित्तविघातेनाकृतव्यूहपरिभाषयेणो यणिसिद्धंरूपं॥ यद्वा॥
 स्थानिवदितिबल्लेनाभावोप्यतिदिश्यते॥ उत्तरसूत्रेह्रिर्वचनादिग्रहणाल्लिंगात्॥ विधिग्रहणंतुपूर्वस्यैवेनतुपूर्वपरयोरितिएतदर्थमितिदिक्-
 इहस्थान्यादेशनिमित्तानांत्रयाणां सन्निधानाविशेषेपिस्थान्यपेक्षमेव पूर्वत्वं गृह्यतेनतुआदेशापेक्षंनिमित्तापेक्षंवा॥ वैयाकरणइत्यत्रआया
 देशापत्तेः॥ तदुक्तं॥ अचःपूर्वत्वविज्ञानादैचोःसिद्धमिति॥ नन्वेवंसमाद्येत्यत्रजगध्यादेशप्रसंगः॥ ष्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधेनणिलोपेकृते
 ततःप्रत्ययलक्षणेनवृद्धौसत्यामिकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽदिग्रहणेनग्रहणात्॥ एवंघात्यादित्यत्रवधादेशप्रसंगइतिचेत्॥ न॥ आदिघा-
 त्योरपिस्थानिद्वाराऽनादिष्ठादचःपूर्वत्वात्॥ ननुस्थानिनःपूर्वत्वेपिआदेशस्यकिमायातं॥ नह्यनादिष्ठादचःपूर्वत्वंनामशास्त्रीयंकार्यं॥ यत्
 स्थानिवदादेशइतिपूर्वसूत्रेणानिदिश्येतेतिचेत्॥ न॥ अनादिष्ठादचःपूर्वत्वमुपजीव्यअचःपरस्मिन्नितिशास्त्रेप्रवर्तयितव्येस्थानिवदादेश
 इत्यस्यप्रवृत्तिसंभवात्॥ तथाचाचःपरस्मिन्नितिअतिदेशएवशास्त्रीयंकार्यंतच्चपूर्वसूत्रेणानिदिश्यतइतिफलित्तेर्थः॥ अतएव नपट्वांत
 सूत्रेसवर्णग्रहणंकृतं॥ अन्यथाश्रसौरलोपेकृतेपश्चाद्भवन्ननुस्वारो नानादिष्ठादचःपूर्वइतिस्यविधौस्थानिवद्भावविरहात्सवर्णग्रहणंव्यर्थ
 मेवस्यात्॥ नन्वेवंसन्नियकंडूतिरितिनसिध्यति॥ तथाहि॥ कंडूयतेःक्त्विअल्लोपयलोपयोःकृतयोरल्लोपस्यस्थानिवत्वेनोवडिःकृतेऊकार
 स्थानादिष्ठादचःपूर्वस्यस्थानेजातस्योवडःस्थानिवदादेशइतिस्थानिवद्भावेननादिष्ठादचःपूर्वत्वादचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्वेनाकारेण

रात्र

१२३

व्यवायादुभार्वेनस्थानिवत्वादेव लोपोव्योर्वलींतिवलोपाभावेनहलिचेतिदीर्घेकृतेकंडूवृत्तिरितिप्राप्नोति॥यत्तुयःस्थानिद्वारापूर्वउवडू.नत
स्योदकस्येतिर्विकारस्ययस्यचोठवकारस्यनसंस्थानिद्वारापूर्वइति॥तच्च॥तेस्करितिवत्कंडूइत्यस्यकंडूवृत्तिरितिआदेशात्॥तस्यचकंडू
ऊइत्यादेशेकर्त्तव्येस्थानिवद्वावावश्यंभावात्॥उक्तेहि॥सर्वेसर्वपदादेशादिति॥अन्यथानिराद्यद्यात्यादिस्यादावपिस्थानिवद्वावावश्यंभावात्
मूलशैथिल्यापत्तेरिति॥अत्रोच्यते॥अनादिष्टादचःपूर्वतायाःस्थानिद्वारकत्वमनित्यं॥नपदांतसूत्रे कंडूतिरितिभाष्यादाहरणाज्ज्ञाप
कात्॥अत्रोपसर्गेकइतिसूत्रेकविधौसर्वत्रप्रसारणिभ्योडइतिवर्तिकस्यतत्प्रघट्टकभाष्यस्यचपर्यालोचनेयाप्येवमेवलभ्यते॥तथाचत
त्रभाष्यं॥योनादिष्टादचःपूर्वेस्तत्कोर्येस्थानिवत्वंहीति॥स्थानिद्वारकेतुपूर्वत्वेगृह्यमाणेसंपूर्णःप्रघट्टकएवासंगतःस्यादिति तत्रैवस्फुटी
करिष्यते॥तत्रकैयटस्त्वापांततः॥एतेनतितउमाचष्टेतितापयतीतिहरदत्तग्रंथोपिव्याख्यातःतत्रद्विणौटिलोपेकृतेतस्यस्थानिवत्वात्तत्रो
ज्जितीतिवध्यभावेपिअतउपधायाइतिवृद्धौआकारेकृतेतस्यस्थानिद्वाराउकारात्पूर्वत्वेनपुग्विधावकारलोपस्यस्थानिवत्वात्पुडू.नप्रा
प्नोति॥नचयस्यपुकूआकारांतस्यनासौपूर्वःयश्चपूर्वआकारो नतस्यपुगितिवाच्यम्॥एकदेशविकृतस्यानन्यतयासर्वेसर्वपदादेशादित्यु
त्तरीत्यन्वाकारांतस्यापिपूर्वत्वानपायात्॥तस्मात्स्थानिद्वारकंपूर्वत्वमनित्यमित्येवहरदत्तस्यशरणं॥अत्रकेचित्॥मितापयतीत्यस्मा
ध्वेव॥तथाहि॥तितउणिचूइतिस्थितेदिलोपश्चप्राप्नोत्यतउपधायाइतिवृद्धिश्च॥उभयोर्नित्ययोःपरत्वाद्द्विः॥ततदिलोपेकृतेस्वैवएवाना
दिष्टादचःपूर्वमादंतंभतुस्थानिद्वारेतिपुडू.नप्राप्नोति॥तस्मात्पिणिचोखुणेकृतेएचिवृद्धावायादेशेतिनायतीतिभवति॥नचतितुणिचूइ
तिस्थितेअंतरंगत्वादाहुणेशयथादेशेतिहयतीतिस्यादितिवाच्यं॥शापेहिगुणेसतिवृद्धिरेचीतिवाधेनाहुणस्यनिमित्तविधातस्योत्पत्त्य

शं.कौ.
१५५

मानतया कृतव्युहपरिभाषया पूर्वमंतरंगस्यापि आहुणस्याप्रवृत्तेः ॥ अकृतव्युहपरिभाषाद्यंतरंगपरिभाषाया अपवादइत्युक्तं ॥ नञ्प्रथमिगुण
स्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादाहुणस्यननिमित्तविघातइतिवाच्यं ॥ पूर्वस्यैवविधौ स्थानिवद्भावो नतु पूर्वपरयोर्विधावित्युक्तत्वात् ॥ अत
स्मात्तितायतीत्येवसाधु ॥ नतु नितयतितितापयतीतिवा ॥ चडितुतितानिचूचडुतिपूटुतिस्थितेननोतेर्डउः सन्वच्चेतिव्युत्पत्तिपक्षेऽभ्या
सस्येतिद्वित्वनिषेधेऽतिलोपस्यचडुपरनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधात् ॥ हस्वाभावे णिलोपेतस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद् ॥ तोलोपाभावेऽपि
र्षविधिंप्रतिस्थानिवत्त्वनिषेधात्सर्वर्णदीर्घेऽतितादिति भवति नत्त्वतितापदिति ॥ अत्रेदं वक्तव्यं ॥ परत्वाद्बुद्धिरित्यसंगतं नित्यत्वेनटिलो
पात् ॥ नचबुद्धिर्नित्या अचः परस्मिन्निति कार्यतिदेशेन बुद्धिप्राप्तावपिलक्षणांतरेण प्राप्नुवन्नित्यइतिस्थानेनानित्यत्वात् ॥ एवं च हरदत्तोक्तिः
सुष्टेव ॥ किंतु अनित्यत्वेपि स्थानिहारकंपूर्वत्वमिहनेष्यते इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणंचित्यं ॥ तदेवं स्थानिहारकं वा स्वतो वा उभयथाप्यचः पूर्वत्व
मिहगृह्यते इति स्थितं ॥ विधीयते इति विधिरिति कर्मणि किप्रत्ययः ॥ पूर्वस्येति शेषे षष्ठी ॥ अनुवादे परिभाषानुपस्थानात् ॥ पुगाद्यागमेपिविधे
ये स्थानिवद्भावः ॥ अचइत्यत्रतुभादेशइतिसमभिव्याहारात् योग्यताबलात् स्थानिसंबंधलाभः ॥ षष्ठीस्थानेयोगेऽप्यतः पूर्वसूत्रेऽनुवर्ति
ततस्यस्थानेग्रहणस्येहाप्यनुवृत्तेर्वेतिप्रसिद्धः पंथाः ॥ न्यासकारस्तु निमित्तापेक्षमादेशापेक्षंवा पूर्वत्वमित्यपि पक्षौ भाष्ये उपन्यस्तत्वात्स्वीच
कार ॥ वैष्णवकारणादौ तु बहिरंगधोरैचोरसिद्धत्वात् न दोष इत्याह ॥ इदंचनाजानंतर्यपरिभाषाया बहिरंगपरिभाषाया एव वा अनित्यतेति प्राशुक्त
मुपपद्यते समर्थनीयं ॥ अस्मिन्वक्षेविधिरिति भावे किः षष्ठी तु अनभिहितत्वात्कर्मणीत्यपिसुस्थमेव ॥ किंतु निमित्तापेक्षया पूर्वत्वेत्यदाद्यत्वस्य
स्थानिवत्त्वत्त्वं ह्यभ्यामित्यादौ दीर्घेन स्यात् ॥ ईदृशीतीत्वस्य स्थानिवत्त्वादिगंतलक्षणो गुणो न स्यात् ॥ देयमिति ॥ तथा गुणवृद्धोः स्थानिवत्त्वा

शं.कौ.
१५५

लुबनंलाषक इत्यगबौन स्यातां ॥ दूपोरेकस्य देयमृणे किर तो वने इत्यादि निर्देशोपहं भेनानित्यताश्रयणं तु क्लिष्टमिति दिक् ॥ पूर्वत्वं च ना
 व्यधानगर्भं किंतु व्यवहितसाधारणं ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाच्छिंगात् ॥ चडुपरनिष्ठासोनिषेधारंभाच्च ॥ तेन पटयति
 अवधीदित्यादौ स्थानिवद्भावः सिध्यति वधादेशो ह्यदंतः ॥ स्यादेतत् ॥ पटयतीत्यत्रांतवन्ति नीविभक्तिमाश्रित्य परत्वाज्जश्वं प्राप्नोति ॥ न च
 स्थानिवद्भावः ॥ जश्वविधौ तत्प्रतिषेधात् ॥ सत्यं ॥ कर्मसमर्पकात् प्रातिपदिका देवणि जुत्पत्तिर्न तु सुबंतादिति बस्यमाणत्वात् ॥ सुबंताज्जि
 जिति पक्षेपि इष्टवदित्यति दिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया वाधात् ॥ पटुमित्यस्यैव हि भसंज्ञा प्ररुत्तेन कथं तत्र पदसंज्ञा प्रवर्तेत् ॥ तत्र चाप्ररुत्ता
 कथंतरामेकदेशविकृते लभ्येत ॥ स्वग्निणमाचष्टे स्वजयतीत्यादौ हि प्रातिपदिकाणि जुत्पत्तिरिति पक्षे ये वैवगतिरिति वक्ष्यामः ॥ अवधी
 दित्युदारणं तु भाष्यमते आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीति पूर्वसूत्रे एवोपपादितत्वेन आर्द्धधातुकोपदेशेयद्रकारांतं तस्य लोप इति लोपसंभ
 वात् ॥ वार्तिकमते तु लिङीति परसप्तमीत्सुक्तं ॥ तथा च अत् यदित्यादाविवातो लोपो न प्राप्नोति ॥ अतएवैतलंत एषामादेश इति तन्मत्तं ॥ वृद्धि
 स्तु न भवति ॥ वध्यादेशो वृद्धित्वप्रतिषेध इति पूर्वसूत्रस्थे वार्तिकात् ॥ एवमखद्वको बहुखद्वक इत्यादौ केण आपो न्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य
 स्थानिवद्भावात् ह्रस्वांतं त्यात्पूर्वमिति खकाराकारस्योदात्तो न भवति ॥ किंतु ॥ कण्ठपूर्वमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वमेव भवति ॥ अचितीकः बहुचि
 तीकः इत्यादौ तु चितेः कृपीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावाच्चिशब्दे कारस्य उदात्तता भवति ॥ नचोभयत्रापि स्वरविधौ न स्थानिवदिति निषेधः शक्यः
 ॥ लोपाजादेशमात्रविषयः स इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ एवं पट्यामृद्धेति बहुभिरुत्तिकारैरुदात्तत्वात् मूर्द्धाभिपिक्तमिति भाष्ये व्यवहृतं म
 प्युदाहरणं साध्वेव ॥ अकृतव्यूहन्यायेन प्रथमं पूर्वयणादेशायोगात् ॥ नैचवंकत्र्या ह्रस्वैत्यादावुदात्तपणे इति विभक्तेरुदात्तत्वं न स्यादिति

श-
१२५

वाच्यम् ॥ स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानबद्धावेन पूर्वघणमेवाश्रित्य तत्समाधानात् ॥ न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावोऽप्यत्र मेवने-
निवाच्यं ॥ रेफस्यादिष्टादृचः पूर्वत्वात् स्थानिहारकस्य पूर्वत्वस्यानित्यत्वात् ॥ निष्ठायां सेटीति श्लोके ग्रहणेन पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावोऽप्यत्र मेवने-
त्यत्वाच्च ॥ तस्मान्मूर्धाभिषिक्तमुदाहरणमिति पक्षो नातीव दुःष्यति ॥ अतएव ह्याश्रीयमाणाः प्रकृतौ स्थानिवत्त्वमिति पक्षे अकृत्याशा-
मलुन्याशां व्यत्यजन्याशां प्याशामित्यत्र क्रमेण ये चेत्पुलोप ईहृत्य घोरितीत्वं ये विभाषारायो हलीत्यात्वं च प्राप्नोतीति भाष्यवार्तिकयो रू-
॥ यत्तु अंतरंगं बलवदिति वा अस्मिद्धुवदि भाषां वा आश्रित्य पदव्यमृद्येत्युदाहरणनिराकरणपरं भाष्यतनु अकृतव्युहवचसोः नित्यताभिप्रायेण
कथंचिन्नैवमिति दिक् ॥ न पदांतद्विवेचने वरेऽप्येव स्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्च विधिषु ॥ पदांतादिषु विधीयमानेषु पूर्वघणशसः स्थानिवद्भावो न
स्यात् ॥ पदान्ते ॥ कानिसंति ॥ कौस्तः ॥ इह यणा वादेशयोः कर्त्तव्ययोः असोरल्लोपो न स्थानिवत् ॥ न चानादिष्टादृचः पूर्वत्वविरहादेव न स्थानिवदिति
तिवाच्यं ॥ वाक्यादपो हृत्यपदानिसंस्क्रियंते इति पक्षः ॥ नादिष्टादृचः पूर्वत्वस्य सत्वात् ॥ न हि पदांतरनिषेधमेव पदमिह शास्त्रे संस्कार्यमिति नियम-
॥ युष्मद्युपपदइत्याद्यनुशासनस्यासंगतिप्रसंगात् ॥ एतच्चांगसंज्ञासूत्रे कैपटेन ध्वनितं ॥ केवलपदसंस्कारपक्षे अद्वितीयइत्यादौ अच इति लो-
पो न स्थानिवदित्युदाहार्यं ॥ विधिशब्दश्चेहनकर्मसाधनः ॥ तथात्वे हि कर्मधारयो वा स्यात् शेषषष्ठ्यंतेन सह तत्पुरुषो वा ॥ नाद्यः ॥ विधिशब्द-
स्य क्रियाशब्दतया पूर्वनिपातप्रसंगात् ॥ नात्यः पदांतस्य कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये न स्थानिवदिति पर्यवसानेन वृक्षवृद्धत्यत्र बलोपापत्तेः ॥ इह निदिष्टे
बुद्धिवेचनदिषु अनन्वयापत्तेश्च ॥ तस्माद्भावसाधन एव ॥ अंतरंगत्वाच्च ॥ अतएव कर्मषष्ठ्यंतेन समासः ॥ शुकीतटीत्यादौ पदसंज्ञायां कर्त्त-
व्यायां यत्वेति लोपश्च स्थानिवदेव ॥ न हि स्वादि चिनि सूत्रेण पदस्यांतो विधीयते येन निषेधः स्यात् ॥ किंतु संज्ञामात्रं ॥ तत्रापि यथोद्देशपक्षः ॥ ज

श-
१२५

श्रुत्यादिकर्षकालत्वे पूर्वत्रासिद्धे चेति निषेधापत्तेः ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्देतस्वानित्यत्ररुः प्राप्तः ॥ बहिरंगस्यासिद्धत्वाच्चेति वक्ष्यते ॥
 भाष्ये जुषदसंज्ञायाः पदांततां स्वीकृत्यपदे अंतर्इति भसंज्ञापिपदकार्यमिति च द्वे धासमाहितं ॥ तत्रांत्ये षडिकेवचनसामर्थ्यादिति बोध्यम् ॥ का
 चिकषडिकौ तुपंचमेवक्ष्येते ॥ द्विर्वचने ॥ सुभ्युपास्यः ॥ स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यादेव बहिरंगपरिभाषापि इहनप्रवर्तते ॥ नाज्ञानेतर्ये इति निषे
 धाद्वा ॥ वरे इति निपातनादलुकृद्द्वंद्वश्च ॥ वरे योजादेशः सनस्थानिवत् ॥ यायावरः ॥ यातेर्नित्यकौटिल्ये इति यद् यश्च यद् इति वरच् ॥ तन्निमित्त
 को अतो लोपस्त्वच्चातो लोपदृष्टिचेत्यालोपे कर्त्तव्येन स्थानिवत् ॥ नन्विहपरनिमित्तकमेव नास्ति ॥ आर्द्धधातुक इति विषयस्य भ्युपगमात्
 ॥ अतएव हि अचोपदितिसूत्रेऽज्यग्रहणं कृतं ॥ अन्यथा हलंताण्यतो विशेषविहिततया परिशेषाच्च एव यद्भविष्यति कितेन ॥ विषयसप्तम्यां तु रि
 त्स्यं धित्त्स्यं इत्यादावजंतभूतपूर्वादपियत्सिद्धये अज्यग्रहणमिति यतो नाव इत्याद्युदात्तस्मिध्यति ॥ सत्यं ॥ वरे ग्रहणे न परसप्तमी पक्षे ज्ञाप्यते
 ॥ तथा चानुदानेन अहलादेरिति सूत्रे आदिग्रहणं कृतं ॥ हलंतादिति माविज्ञायोति ॥ अस्ति च हलंते विशेषणस्य व्यावर्त्यं ॥ जुगुप्तनोमीमां
 सं न इति ॥ विषयसप्तमीत्वे त्विहापि अतो लोपे हलंतात्वाद्युचोभाव्यमेवेति हलंते विशेषणवैयर्थ्यात्सामर्थ्यादेवादिपरिग्रहसिद्धौ हल इत्येव ब्रूया
 त् ॥ एवं च यातेर्यदुंतात्किंचि अतो लोपे यलोपविधिं प्रतिस्था निवत्त्वनिषेधाद्यलोपे च यायातीति स्थिते यद् कारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् आतो लो
 पदृष्टिचेत्याकारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भविष्यति ॥ नच पुनराकारयकारयोर्लोपे सति क्तिच्प्रत्ययमात्रं श्रूयेतेति वाच्यं ॥ आलोपस्य स्थानिवत्त्वा
 द्वाचि षो लुङ्न्यायेनासिद्धत्वाद्वा ॥ यलोपे उदाहरणप्रन्तरमपि ॥ तद्यथा ॥ कंडुपतेऽक्तिच् ॥ कंडुतिः ॥ क्तिन्नितितुकाशिकयाः प्रमादः ॥ प्रत्य
 यदित्यनेन कण्ठ्यं नच ह्यपि त्वात्तद्विभेद्वा वादित्वात्कल्प्यं च हलग्रहणे वा शरणीकरणार्थं ॥ भाष्यकारेणैव कंडुयेत्येवं भवितव्यमिति

श्री.
५२६

इनाएतस्यापशब्दतोक्तेः ॥ तस्यादपंक्तिजेवततो लोपप्लोपो अलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्बुद्धः ॥ नतश्चोः पूडित्युक्त् ॥ नचोऽपि स्थानिवत्त्वात् ॥ आदि ए
दचः पूर्वत्वात् ॥ अनएकऋठः पुनरुचङ् न भवति ॥ सर्वसर्वपदादेशात्त्याश्रित्य स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं प्रथमीह वक्तुं शक्यते भाष्यमते लो लुवः पोपुडइ
त्यादौ यथा ॥ तथापि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं च्काचित्कमेवेति पूर्वसूत्रेण बोक्तं ॥ तथातिष्ठतेर्यङं तात्त्विकं अलोपयलोपयोस्ते षीतीति स्थिते अलोपस्य
स्थानिवत्त्वादि यङ् यलोपः ॥ तेषु तिष्ठतिः ॥ तथापेपीयतेः क्तिचि अलोपयलोपयोरेरनेकाचइति यणियलोपेकतेः प्रि र्भवति ॥ शोतनूकरणे ॥ यङं तात्त्विकं
चि अलोपयलोपालोपेषु पूर्वत्रासिद्धे चेति स्थानिवत्त्वनिषेधश्चां षइति षत्वे कृते शाश्रित्ति भवति ॥ एवं चेची यते श्वेक्तिपिति दिक् ॥ तदेयं वरेय
लोपेति न कं निमित्तं किं तु हेइति स्थितं ॥ केचित्तु वरईइति ईकार् प्रश्लिष्य ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याचख्युः ॥ तेनामलक्याः फलमामल
कं ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः इति मयट् ॥ फले लुक् ॥ ततो लुक् च द्वितलुकीति डीगोलुक् ॥ सचयस्येति लोपेन स्थानिवत् ॥ पूर्वैक्तव्याख्याने तु लु
कालु संनस्थानिवदिति वचनं करिष्यते ॥ तत्रच लुमभितिननपुंसके भावेक्तः लुङ् नस्थानिवदिति फलितोर्थः ॥ स्वरोचि कीर्षकः ॥ सनो अतो
लोपो लीतीति ककारे कारस्यो दान्तत्वे कर्तव्येन स्थानिवत् ॥ नचलितीत्यस्यारंभसोमर्थ्या कारके इत्यादौ सावकाशत्वात् ॥ भाष्ये तु आकर्षि
क इत्युदाहृतं ॥ तदापाततः ॥ षलोलित्वसामर्थ्यात् ॥ स्थानिवद्वाव कृतव्यवधाने सत्यपि लिस्वरस्य सुवचत्वात् ॥ घंतीत्यादौ कुत्सवत् ॥ स
वर्णानुस्वारपोशिशाण्डि ॥ भसोरलोपोत्रनस्थानिवत् ॥ अनुस्वारस्यानादि एदचः पूर्वत्वं तु स्थानिद्वारेत्युक्तं ॥ यद्यपिसवर्णग्रहणमात्रेणामु
स्वोप्याक्षेपुं शक्यते तथापि विशेषापेक्षं ज्ञापकं इत्यपिसंभाष्येत ॥ तथाच यत्र न परसवर्णप्रसंगः शिषेतीत्यादौ तत्र स्थानिवद्वावनिषेधुमनु
स्वारग्रहणं ॥ अचः परस्मिन्निति सूत्रे उक्तरीत्या अभ्यासस्यासवर्ण इत्यादिषु सवर्ण इति निषेधस्य लब्धा वकाशतया शिषीत्यादेरपि असि

श्री.
५२६

व्यापनेश्चेतिदिक् ॥ दीर्घे ॥ प्रतिदी प्रा ॥ इहहलितेति दीर्घेऽलोपोनस्थानिवत् ॥ यत्तुकाशिकाया मुक्तं ॥ उपधायांचेतिदीर्घइतितस्यामादिकं ॥ तथा
 चउपधायांचेत्यत्रोक्तं ॥ प्रतिदीमेत्यत्रहलितेतिदीर्घइति ॥ यद्वा ॥ आचारकृत्विबतात्किञ्चेतिक्विसमाधेयं ॥ नन्वेवमनुनासिकस्यक्वि झलोरिति
 दीर्घस्याते ॥ सत्यं ॥ अकृतव्यूहपरिभाषया भाविनमल्लोपमालोच्यांतरंगोपिदीर्घेनकरिष्यते ॥ जग्मुषइत्यत्रइडाममनकारादेशाविवेतिबोध्य
 म् ॥ ननुस्थानिवत्वाभावेप्यसिद्धंबरिरंगइत्यल्लोपस्यासिद्धत्वादीर्घेनस्यादितिचेत् ॥ न ॥ कृतितुग्विधिग्रहणेनबहिरंगपरिभाषयाअनित्यत्व
 स्यज्ञापितत्वात् ॥ यथोद्देशपक्षेष्वाष्टीपरिभाषांप्रतिदीर्घस्यासिद्धतयांतरंगाभावेनपरिभाषयाअप्रवृत्तेश्च ॥ जशि ॥ सन्धिश्चमे ॥ बभ्रंतेहरी ॥
 तथाहि ॥ अदनंघिः ॥ अदेः क्तिनिवहलं छंदसीतिघस्तादेशः ॥ घसिभसोर्हलितेत्पुपधालोपः ॥ झलोझलीतिसकारलोपः ॥ धिसकारेसिचो
 लोपइत्यस्यभाष्यकृताअनाश्रयणात् ॥ वार्तिकमतेच्छांरसोवर्णलोपः ॥ झषस्तथोरितिधत्वं ॥ नचतस्मिन्कर्तव्येपूर्वस्यादपीतिस्थानिव
 द्भावः ॥ पंचमीसमासस्यानित्यतायाः पूर्वसूत्रएवोपपादितत्वात् ॥ घस्यझलांजशितिजश्चेकर्तव्येउपधालोपोनस्थानिवत् ॥ समानाग्धि-
 सन्धिः ॥ संहस्यसः संज्ञायांइतिस्त्रासिइतिअनुवर्तमानेसमानस्यछंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदेकेषुइतिस्त्रेणसमानस्यसभाकृत्वधामितिभ
 सेर्लोट् ॥ तसस्तां ॥ शपः श्रुः ॥ अंतरंगत्वाद्द्वित्वमभ्यासकार्यं ॥ ततोघसिभसोरित्युपधालोपीदिप्राग्वत् ॥ चरि ॥ जसतुः ॥ जसुः ॥ घसेर्हि
 द्अनुस्रउस्र ॥ गमहनेत्युपधालोपः ॥ खरिचेतिचत्त्वमितिनस्थानिवत् ॥ अत्रवार्तिकं ॥ स्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशोनस्थानिवदिति ॥
 तेनान्यःस्थानिवदेव ॥ पंचभिररत्विभिः क्रीताः पचारत्रयः वेदेतुपचारत्यः ॥ जसादिषुछंदसिषुवचनंप्राङ्गौचड्युपधायाइतिगुणार्थदे
 व ॥ नस्यस्यमिद्व्यतिद्वयत्वादिबन्धनत्वात्त्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरइत्यहः ॥ यद्यपिअसिद्धंबहिरंगमित्यनेनापीदंसिध्यतितथापिअकृत

५। की-
१२६

इनाएतस्यापशब्दतोक्तेः ॥ तस्यादयंक्तिजेवततोऽलोपप्लोपो अलोपस्यस्थानिवत्त्वाद्बुद्धः ॥ ततश्चोः पूडित्युत् ॥ नचोऽव्यपिस्थानिवत्त्वात् ॥ आदि हा
दचः पूर्वत्वात् ॥ अतएककठः पुनरुचङ् न भवति ॥ सर्वे सर्वपदादेशादित्याश्रित्यस्थानिद्वारकं पूर्वत्वं प्रथमीह वक्तुं शक्यते भाष्यमते लो सुवः षोऽपुत्रइ
त्यादौ यथा ॥ तथापि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं क्वचित्कमेवेति पूर्वसूत्रेण बोक्तं ॥ तथातिष्ठते यदंतात्क्लिप्तं अलोपयलोपयोस्ते षीतीति स्थिते अलोपस्य
स्थानिवत्त्वादि यङ् यलोपः ॥ तेषु तिष्ठतिः ॥ तथापेपीयतेः क्वचि अलोपयलोपयोरेनेकाचइति यणियलोपेकतेऽपि रिभ्रवति ॥ शोतनूकरणे ॥ यदंतात्क्लि
प्ति अलोपयलोपालोपेषु पूर्वत्राभिद्धे चेति स्थानिवत्त्वनिषेधश्च शांषइति षत्वे कृतेशाश्रित्येति भवति ॥ एवं चेची यते श्वेक्तिमिति दिक् ॥ तदेपंबरेण
लोपेति न कं निमित्तं किंतु हेइति स्थितं ॥ केचित्तु वरईइति ईकारं प्रश्लिष्य ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याचख्युः ॥ तेनामलक्याः फलमामल
कं ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः इति मयट् ॥ फले लुक् ॥ ततोलुक् च द्वितलुकीति डीगोलुक् ॥ सचयस्येति लोपेन स्थानिवत् ॥ पूर्वैक्तव्याख्याने तु लु
कालुप्तं न स्थानिवदिति वचनं करिष्यते ॥ तत्रच लुप्तमिति न नपुंसके भावे क्तः लुङ् न स्थानिवदिति फलितोर्थः ॥ स्वरोचि कीर्षकः ॥ स नो अतो
लोपो लीतीति ककारे कारस्यो दात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥ नच लितीत्यस्यारंभसो मर्थ्या ॥ कारके इत्यादौ सावकाशत्वात् ॥ भाष्ये तु आकर्षि
क इत्युदाहृतं ॥ तदापाततः ॥ षलोलित्वसामर्थ्यात् ॥ स्थानिवद्वा वकृतव्यवधाने सत्यपि लिस्वरस्य सुवचत्वात् ॥ घंतीत्यादौ कुत्सवत् ॥ स
वर्णानुस्वारपोशिशाण्ढि ॥ असो रलोपोत्र न स्थानिवत् ॥ अनुस्वारस्यानादिहा दचः पूर्वत्वं तु स्थानिद्वारेत्युक्तं ॥ यद्यपि सवर्णग्रहणमात्रेणासु
स्वोप्याक्षेपुं शक्यते तथापि विशेषापेक्षं ज्ञापकं इत्यपि संभाष्येत ॥ तथाच यत्र न परसवर्णप्रसंगः शिषेतीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावनिषेधु मनु
स्वारग्रहणं ॥ अचः परस्मिन्निति सूत्रे उक्तीत्या अभ्यासस्यासवर्ण इत्यादिषु सवर्ण इति निषेधस्य लब्धा वकाशतया शिषीत्यादेरपि असि

१२६

व्यापनेश्चेतिदिक् ॥ दीर्घे ॥ प्रतिदी प्रा ॥ इहहलिचेति दीर्घेः लोपोनस्थानिवत् ॥ यत्तुकाशिकाया मुक्तं ॥ उपधायांचेति दीर्घइति तस्यामादिकं ॥ तथा
 चउपधायांचेत्यत्रोक्तं ॥ प्रतिदीत्रेत्यत्रहलिचेतिदीर्घइति ॥ यद्वा ॥ आचारिक्विबंतात्किञ्चेतिक्विसमाधेयं ॥ नन्वेवमनुनासिकस्यक्वि झलोरिति
 दीर्घस्याते ॥ सत्यं ॥ अकृतव्यूहपरिभाषया भाविनमल्लोपमालोच्यं तरंगोपि दीर्घेन करिष्यते ॥ जग्मुषइत्यत्र इडाममनकारादेशाविवेतिबोध्य
 म् ॥ ननुस्थानिवत्त्वाभावेप्यसिद्धंबरिं गंदत्यल्लोपस्यासिद्धत्वादीर्घेनस्यादितिचेत् ॥ न ॥ कृतितु ग्विधिग्रहणेन बहिरंगपरिभाषया अनित्यत्व
 स्यज्ञापितत्वात् ॥ यथोद्देशपक्षे षष्ठीं परिभाषां प्रतिदीर्घस्यासिद्धतांतरंगाभावेन परिभाषया अप्रवृत्तेश्च ॥ जशि ॥ सग्धिश्चमे ॥ बध्मांतेहरी ॥
 तथाहि ॥ अदनंग्धिः ॥ अदेः क्तिनिवहलं छंदसीति घस्तादेशः ॥ घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः ॥ झलो झलीतिसकारलोपः ॥ धिसकारेसिचो
 लोपइत्यस्य भाष्यकृता अनाश्रयणात् ॥ वार्तिकमते ह्यं रसोवर्णलोपः ॥ झषस्तथोरिति धत्वं ॥ नच तस्मिन्कर्त्तव्ये पूर्वस्मादपीतिस्थानिव
 द्भावः ॥ पंचमीसमासस्यानित्यताया पूर्वसूत्रणवोपपादितत्वात् ॥ घस्य झलांजशितिजश्चेकत्तव्ये उपधालोपोनस्थानिवत् ॥ समानाग्धि-
 सग्धिः ॥ संहस्यसः संज्ञायां इतिस्त्वसि इति अनुवर्तमाने समानस्य छंदस्य मूर्द्धप्रभृत्युदकेषु इति सूत्रेण समानस्य सभासु बध्मामिति भ
 सेलोर्द ॥ तसस्तां ॥ शपः श्लुः ॥ अंतरंगत्वाद्द्वित्वमभ्यासकार्यं ॥ ततो घसिभसोरित्युपधालोपीदिप्राग्वत् ॥ चरि ॥ जसतुः ॥ जसुः ॥ घसेर्हि
 दअनुसूत्रसूच ॥ गमहनेत्युपधालोपः ॥ खरिचेति चत्वं इति नस्थानिवत् ॥ अत्र वार्तिकं ॥ स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो नस्थानिवदिति ॥
 तेनान्यः स्थानिवदेव ॥ पंचभिररत्निभिः क्रीताः पचारत्रयः वेदेतुपचारत्रयः ॥ जसादिषु छंदसिषु वचनं प्राडु-णीचड्युपधायाइतिगुणाभेदे
 तस्यस्यमिदंनदिबंनरादेत्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरइत्यहुः ॥ यद्यपिअसिद्धंबहिरंगमित्यनेनापीदं सिध्यति तथापिअकृत

श. को
१२७

व्यूहपरिभाषा माश्रियबोज्यं ॥ अचितीको अखहकद्वत्यत्रह्रस्वांतंत्यात्पूर्वमित्यस्यक्रमेणप्रवृत्त्यप्रवृत्तीफलमितितुपूर्वसूत्रेणवेर्त्तनानचत
त्रवहिरंगपरिभाषायाः प्रसंगोस्ति ॥ किर्योगिर्योः व्युत्पत्तिसंज्ञेहलिचेतिदीर्घः प्राप्तः ॥ यणःस्थानिवद्भावान्न भवति ॥ अचदरित्यधिकारेऽनुजेः
क्विच्च कृगृष्टृकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्चेतिइः सचकित् ॥ लृत्तुहरदनेनन्यासकृताचकृगोरिच्छेत्युपन्यस्तंतत्क्वचिदुणादिरत्तौ अन्वेषणी
यं ॥ वाय्वाः इहयलोपोन ॥ अस्मिन्नुवार्तिकेस्वरग्रहणश्चत्रमावश्यकं ॥ किर्योगिर्योरितितुअध्यायांचेति सूत्रेवृत्तिकारोक्तरीत्याउणादी
नामव्युत्पत्तिपक्षालंबेनापिसिद्धं ॥ वध्वोरितितुबहिरंगस्यासिद्धतयासिद्धं ॥ किलुगुपधात्वचडपरनिर्ह्रासकृत्वेषूपसंख्यांनं ॥ पूर्वत्रासि
द्धेच ॥ तस्यदोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ॥ अस्यार्थः ॥ कौविधिं प्रतिनस्थानिवत् ॥ लवमाचक्षाणौ लौः ॥ अत्राणिचि यष्टिलोपोयश्च
कौणिलोपस्तदुभयं लोः श्रुटिनिवकारस्यक्विनिमित्तेऊठिरुर्त्तव्येनस्थानिवत् एत्येधत्सूट्स्वितिर्वह्निः ॥ तथापिपठिषिब्राह्मणकुलानीतिदी
धीवेवीटामिति सूत्रेबहुदाहृतंतदपिकौविधिंप्रतीतिव्याख्यानेएवसंगच्छते ॥ कौलुप्तं प्रतिनस्थानिवदिति व्याख्यायांतुलौः पिपठिषीत्युभयम
पिनसिद्धेत् ॥ णिचिटिलोपस्यस्थानिवद्भावेऊठोसंभवात् ॥ पिपठिषतेरप्रत्यये अतो लोपेनपुंसकबहुवचनेशौचल्लक्षणुमिकर्त्तव्ये अतोलोप
स्यस्थानिवत्तनिषेधेननुमप्रसंगाच्च ॥ एतच्च दीधीवेवीटामिति सूत्रेकंडादिसूत्रेचमिश्रग्रंथे स्फुटं ॥ कैयटोपि दीधीवेवीटामित्यत्रकौविधिंप्र
तीत्यर्थोव्यवस्थितो नतुकौलुप्तंनस्थानिवदिति त्याह ॥ अत्रव्यवस्थित इतिवदताकौलुप्तंनस्थानिवदितिपक्षोपिक्वचिदाश्रीयतएवनियमः प
रनास्तीनिर्दिष्टं ॥ लुप्तमितिपुंसकेभावेक्तः ॥ एवंचसरव्युर्भेमान्पदः त्वं अहंइति सिद्धं ॥ तथाहि ॥ स्वयत्यात्परस्येति सूत्रेभाष्यं ॥ सखीयतेः सख्युः लुनीयतेर्लुन्युमि
ति ॥ नत्रसखीयतेः क्विपिअल्लोपेयलोपेअल्लोपस्यस्थानिवद्भावात्परत्वात्क्विलोपं बाधित्वाइकोयणचीतियणस्यात् ॥ ततोयलोपेसखोल्लुनइतिस्यात् ॥ अवसव

राम
२७

कौलुप्तंनस्थानिवत्त्रितयणंपरिजहारकैयटः॥तथाउगिदचामिति सूत्रेअधातुभूतपूर्वस्यापिनुमर्थंअधातुग्रहणंदत्सुत्कागोमत्यतेरप्रत्यये
 गोमामित्युदात्तंभाष्ये॥तत्राप्यलोपस्यस्थानिब्रुवात्सर्वनामस्थानपरत्वंनास्तीतिनुम्नस्यात्॥नचाधातुग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावक
 तव्यवायेसत्यपिनुमस्यादितिवाच्यं॥आचारद्विवंतात्किञ्चेतिक्वपिचरितार्थत्वात्॥तस्मात्कौलुप्तंनत्येवशरणं॥ननुगोमत्यतेगोमततेर्बद्धभ
 यथापिगोमानितिनिस्थितिःअत्रसंबन्धेतिदीर्घविधौअधातोरितिविशेषणात्॥सत्यं॥तत्रधातुग्रहणमसंतस्यैवविशेषणंनत्वत्वंतस्यापी
 तिवक्ष्यमाणत्वान्नदोषः॥तथायेनविधिस्तदंतस्येति सूत्रेकेवलपिपाच्छब्दोस्ति॥पादयतेःपात्॥पदइतिभाष्यं॥अत्रापिस्थानिवद्भावाद्यवधा
 नेनपदभावोनस्यात्॥कौलुप्तंनेतिसिध्यति॥अतएवपादस्यपादहस्यादिभ्यइतिनसूत्रितं॥प्रतिपदोक्तस्यास्यैवपदादेशोमाभूत्॥किंतुक्वि
 बर्तस्यापिप्राप्त्यादिति॥एवंचपादस्यलोपइतिगुरुनिर्देशं कुरुर्वतासूत्रकृतैवकौलुप्तंनस्थानिवदितिज्ञापितं॥तच्चक्वाचित्कंदितुप्रकृतसूत्र
 स्थस्यनेवंविज्ञायतेकौलुप्तंनेतिभाष्यस्यार्थः॥विशब्दबाह्यत्वात्स्वयत्वात्सूत्रादिभाष्याच्चेतिव्यवस्थिशब्दंप्रयुजानेनकैयटेनध्वनितं॥पु
 श्चानाचष्टेषुधयति॥ततःक्वपिपिणोपैसौत्वाहौसौइतिकर्तव्येणिलोपोनस्थानिवत्॥तदुक्तं॥स्थानिवत्त्वंचणोरत्रकौलुप्तत्वात्स्वविद्यतेइति
 ॥स्थानिवत्वमिति॥लोपस्येतिशेषः॥णःकौलुप्तत्वादित्यन्वयः॥अस्तुतर्हि कौलुप्तमित्यपिनित्यमेतत्॥तावतापिलवमाचक्षाणोल्लौरित्यस्यंसिद्धे
 रितिचेन्न॥पिपीठिषीत्यस्यासिद्धिप्रसंगात्॥देवयतेर्दृष्टीतिनुइहकैयटेनयदुदात्तं कौलुप्तंनेमिसिध्यतीति॥तस्यायमाशयः॥यद्यपिइ
 हकौविधिप्रत्युद्धसिद्धः॥तथापितस्यस्थानिद्वाराअनादिष्टादचःपूर्वत्वेनणिलोपस्यस्थानिवद्भावादचोऽत्रिणीतीतिरुद्धिप्रसंगः॥तस्मात्कौलु
 प्तंनत्येवशरणं॥यत्तुलोपोव्योरिति सूत्रेकंडुयतेःक्यअंतात्प्रत्ययेकंडुःकंडुवाविति व्युत्पादयन्कैयटआह॥अलोपस्यस्थानिवद्भावोद्यणं॥

श. १५८

ति स्य ऊठ् ॥ न च ऊठि कर्त्तव्ये स्थानि वत्त्वेन प्रतिबंधः स्यादिति वाच्यं ॥ वकारस्यादिष्ठादचः पूर्वत्वादिति ॥ तनुस्थानि द्वारकं पूर्वत्वमनित्यमित्याश्रित्य
 ॥ तद्रीत्या तु द्पूर्वित्यपि सुसाधमेव ॥ न नू भयथापि द्पूर्वित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यादेवेति चेत् ॥ न ॥ बहिरंगस्य ऊठो वृद्धिप्रत्यसिद्धत्वात् ॥ ए
 वंचस्थानि बद्धावेसत्यपि न कश्चि स्मृतिः ॥ बहिरंगत्वेनैव सर्वदः साधनात् ॥ तस्माद्द्पूर्विति पक्षद्वयेपि सिद्धतीत्येव तत्त्वं ॥ नन्वेकदेशविकृतस्यान
 न्यत्वाद्दिव औत्स्यादिति चेन्न ॥ निरनुबंधपरिभाषया अधातुप्रहणानुवृत्तेर्वा असद्वृत्त्यत्र न औदिति दिव औत्सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टत्वात् ॥ मद्यपि
 उगिद्वचमिति सूत्रे अधातुपूर्वादित्यथैतथापीह शब्दाधिकार इति भावः ॥ एतेन हलिचेति दीर्घः दीव्यतीतिनाम धातुप्रकरणे कौमुदीप्रसाहौ
 प्रस्युक्तौ ॥ दिवेर्दिविरिति न्यासो हितसूत्रेण डिविरिति वदन्मध्यवोपि दिव्यतीति ह्रस्वमेवोपजगाम ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ द्विवचनादौ तु ओः सुपी
 तिसुण् ॥ द्यौर्दद्वित्यादिरक्लपूर्वत् ॥ कंडूः कंडुवौ कंडुवइत्यादित्ववडेव ॥ संयोगपूर्वकतयार्थणोः प्राप्तेरिति दिक् ॥ अत्रायं संग्रहः ॥ सख्यु
 र्गोमानूपदस्त्वं च कौलुप्तस्य निदर्शनं ॥ अनित्यत्वेपि पठिषि कौविथौ लौर्हयोर्दपूः ॥ लुकालुप्तं न स्थानिवत् ॥ आमलक्याः फलं आमलकं ॥ फलं
 लुकः प्रत्याख्या नपक्षे तु पंचभिः पट्टीभिः क्रीतः पंचपटुः इत्युदाहार्यं ॥ तथा पंचद्राण्यो अग्नाय्यश्च देवतास्य पंचेद्रः पंचाग्निः इतीषा संनि यु
 क्त आनुकृ एकारश्च श्रूयेत ॥ न च सन्नियोगशिष्टन्यायेन निवृत्तिः ॥ परतद्धितलुद्धिः मिनायाडीष्निवृत्तेः पूर्वयोरीनुग्रेकारयोर्निवृत्तौ कर्त्त
 व्यायामन्तः परस्मिन्निति स्थानि वत्त्वात् ॥ येतु पूर्वोक्तरीत्या वरईइतीकारप्रश्लेषकुर्वन्ति तेषामिह लुग्रहणं नकार्यं ॥ उपधात्वे कर्त्तव्येन स्थानि व
 त् ॥ तेन परिवाशब्दाच्चातुरर्थिके अणिकृते वृद्धादके कांतरखोपधादिति पारिस्वशब्दाबबोपधलक्षणे च प्रत्यये पारिस्वीयः सिध्यति ॥ अन्यथा उ
 पधासंज्ञायाः पूर्वत्वेन तत्र कर्त्तव्यायामाल्लोपः स्थानिवत्त्वात् ॥ नन्वेवंपटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न ॥ यत्रोपधासंज्ञा मुपजीव्यप्रत्ययो विधित्सि

श. १५८

नस्तत्रैवायंनिषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् ॥ अत्रचडुपरनिर्हासग्रहणमेवज्ञापकं ॥ कथं तर्हि भाष्ये यलोपे सौरीबलाकेत्युदाहरणं दत्त्वा उपधा
विधौ वेत्येव सिद्धमित्युक्तमिति चेत् ॥ अनास्थात्वादेमात्रतदित्यवेहि ॥ तत्रहिनेनैकदिगित्यणं तान्डीपि अलोपद्वयस्यापि यलोपे कर्तव्येस्था
निवद्भावेनिषिद्धे समानाश्रयस्याणो लोपस्याभीयत्वेनासिद्धतायां यलोपः सिद्धतीति यलोपेन स्थानिवदित्यस्यैव सौरीत्युदाहरणं ॥ उपधा
त्वंतत्रलोपे उपयोगिनतु प्रत्ययविधाविति स्थितम् ॥ चडुपरेणो यो ह्रस्वः सचडुपरनिर्हासः तत्रनस्थानिवत् ॥ वादितवंतं प्रयोजितवान् अवीवद
हीणां परिवादकेन ॥ प्रथमणिचो लोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधा आकार इति णो चेद्दीत्युपधा ह्रस्वो न प्राप्नोति ॥ णिसामान्यग्रहणादप्येतत्सिद्धम्
दुदंतदाहरणं ॥ अरि आख्यत् ॥ अवीवरत् ॥ वचनाग्लोपीति निषेधः शक्यः ॥ परत्वाद् ह्रस्वो सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात् ॥ अतो
प्रवहलकलेत्यदंतनिपातनं सार्थकं ॥ कुत्वेन स्थानिवत् ॥ अर्चयते रौणाटिकः कप्रत्ययः ॥ अर्कः ॥ पाचयतेः क्तिच् ॥ पाक्तिः ॥ चोः कुरितिकुत्वेणि
लोपोनस्थानिवत् ॥ इहसूत्रेजशत्त्वेव सिद्धे विधिग्रहणं ह्रस्वाश्रयेण विध्यंतरोपसंग्रहार्थं ॥ तद्द्युत्यादनार्थं च क्लिगित्यादि वार्तिकमिति नि
ष्कर्षः ॥ तत्रापि क्तिच् इति हीसोप्रधात्वात् ग्रहणमावश्यकं ॥ लुक् ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयं ॥ चजोरितिकुत्वेव
उदाहरणमन्वेषणीयं ॥ पूर्वत्रासिद्धे च ॥ नस्थानिवत् ॥ पापच्यतेः क्तिच् ॥ पापक्तिः ॥ याजयते र्याष्टिः ॥ पाचयतेः पाक्तिः ॥ याजयते र्याष्टिः ॥ इह
लोपणिलोपो कुत्वषत्वयोर्नस्थानिवत् ॥ एवंलेहयते र्लेटि ॥ रोहयते र्दोष्टिः ॥ वेशयते र्वेष्टिः ॥ दाशयते र्दाष्टि रित्याद्युत्थं ॥ न्यायसिद्धं चेदं ॥ अचः पर
स्थित्यनित्यनिदेशं प्रति त्रिपाटी स्थस्यासिद्धतया तस्मिन् कर्तव्ये अतिदेशा प्राप्तेः ॥ नचैवं स्थानिवत्त्वं त्रस्याप्यप्रवृत्तौ रामद्विविसर्गो नस्थादिति वा
च्यं ॥ प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशो भो भगो अघो इति सूत्रैः श्यहंप्रेन च नत्प्रवृत्ते तां पितत्वादित्यवधेयं ॥ एवं स्थिते द्विर्वचनसवर्णसुस्वारदीर्घ

१२९
 जन्मसूत्रेण षष्ठ्या ॥ किं नु न पदांतवरे यलोपस्वरेष्वित्येव पाठ्यं षुति भाष्यवार्तिकयोः स्थितं ॥ स्फुरितत् ॥ यदि दीर्घग्रहणस्य ज्येष्ठेर्द्विसाप्तमि
 के दीर्घविधौ स्थानिवद्भावः प्रसज्येत ॥ तथा च चिण्णमुलो रिति सूत्रे यडं ताणि जंता ह्यणि चित्तश्चिणि अशंशामि अशामि इति यदुदाह्रियते तं
 नसिद्धेत ॥ न च दीर्घग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावबाधः कमेणिङ् सूत्रे हरदनाद्युक्तरीत्या चिण्णमुलो दीर्घस्य त्रकैयटाद्युक्तरीत्या चाही डीत्ये
 तत्सिद्ध्या अहेडीत्यस्य निरुत्पातस्य चारितार्थत्वात् ॥ उच्यते णित्वजात्येक्यं गृहीत्वा अशमीति सिद्धं ॥ अशंशामीति तु यडं लुगं ताणि चि
 विष्यति ॥ न हि यडः यडः लुकोः स्वरेष्वेकश्चिह्नशेषोस्ति ॥ येन यडो वसाधयितुं क्लिश्येत ॥ एवं च ग्रहितेन्द्रत्याद्यपि सिद्धं ॥ पूर्वस्मादपि विधौ स्था
 निवद्भावैश्चिण्णचाव्यवधाने सति ग्रहोक्तिदीर्घस्याप्रवृत्तेः ॥ सूत्रमते तु विहितविशेषणाश्रयणाद्ग्रहितमित्यादौ न दीर्घः ॥ अतएव यडं तात्
 त्रजरी गृहितेत्यत्र न दीर्घः ॥ स्थानिवद्भावात् ॥ सूत्रमते विहितविशेषणाच्चेति स्थितं ॥ यडः लुगं त्तु तृजादावितो दीर्घो भवत्येवेति माधवः ॥ हि
 प्रश्ने गोद्विर्वचनं षष्ठमिति सिद्धांतात् ग्रहेर्विहितत्वानपायात् ॥ यडः लुकोः नैमित्तिकतया ऽज्झलादेशनालु कालु सत्त्वाच्च स्थानिवद्भावोपि
 नास्तीति माधवस्याशयः ॥ वस्तुनस्तु यडः लुस्यपि इतो दीर्घो निष्पद्यते ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्येति सूत्रे भाष्यकैयटादिपर्यालोचनया तथैव निर्णयते
 ॥ तथा च तत्र ग्रहेरंगादिति भाष्यमुपादाय कैयटाह ॥ तृचो हि जरी गृहीत्यंगं न तु ग्रहिः विशेषणसामर्थ्याद्द्विर्यथा श्रुतरूपाश्रयणमिति ॥
 यद्यपि तत्र यडं तं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्याद्यडः लुङं तेपि न दीर्घ इति लक्ष्यते ॥ अतएव एकाचो द्वे इति सूत्रे हरदत्तोपि यडं नैदीर्घ
 माशंक्याह ॥ एकाच उपदेश इत्यतो दीर्घविधौ चैकाज्ग्रहणे मनुवर्त्तत इति ॥ न ह्यत्र पक्षे यडः लुकि दीर्घस्योक्ति संभवोप्यस्ति ॥ न चैवं ग्रहो
 लितीति सूत्रे यडः लोपे चोक्तमिति वार्तिकव्याख्या वसरे स्थानिवद्भावाद्ग्रहितविशेषणाश्रयणाद्वा यडं ते दीर्घपरिहरन् कैयटो विरुध्यते ॥ १२९

यद् लुगर्थं यथाश्रुतरूपाश्रप्रणस्यैकाज्ग्रहणानुवर्तनस्यवा आवश्यकतया तेनैवगता र्थत्वादिति चेन्न ॥ ग्रहो लिटीत्यत्रत्यग्रंथस्य उपायस्य
उपायांतरादूषकत्वादिति न्यायेन यदंते उपायांस्तत्राभिधानपरत्वात् ॥ अतएव तत्रकैयट आह ॥ अन्यत्रास्यदोषस्यसम्यगुद्भूतत्वादिति ॥
एवं हि वदन्तत्रत्य परिहारस्याव्यापकतां एकां च सूत्रोक्तस्यैवावश्यकतां चाभिप्रैति ॥ न च यथाश्रुतरूपस्ये गृहीतमित्याद्यसिद्धिः ॥ अंगसंज्ञा
प्रवृत्तिवैलायां यथाश्रुतरूपस्यैव तत्रसत्त्वात् ॥ ग्राहितादौ तु नैवं ॥ एका च इति समाधानं तु णिज्भिन्नविषयकमेव ॥ तस्मात् ॥ यद् लुङ् ता णिजं
ताच्च यदंताच्च ग्रहेरितः ॥ द्विधा त्रिधा चतुर्धा च दीर्घेनेति व्यवस्थितं ॥ माधवग्रंथस्तु विहितविशेषणपक्षस्य मुख्यतां पक्षांतराणामभ्युच्चयतां
च परिकल्प्य कश्चिन्नैव इति प्रतिभातीति दिक् ॥ तस्य दोष इत्यादेरयमर्थः ॥ तस्य पूर्वत्रासिद्धे चेत्यस्य स्थूलत्रये दोषः ॥ अतिप्रसक्तिः तस्मा
त्पूर्वस्थानिवद्भावस्य प्रतिप्रसवः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ तेन वाक्यार्थे वास्यर्थे इत्यत्र स्कोरितिलोपो न ॥ निगार्यते ॥ निगाल्यते ॥ अचिविभाषेति
लत्वं सिद्धानि ॥ तथा माषवपनीत्यत्रणत्वमभवति ॥ अलोपस्य स्थानिवत्त्वे न नकारस्य समासांतत्त्वाभावात् ॥ न चासत्यपि स्थानिवद्भावे
डीवेव समासांतो न तु नकार इति ब्राह्मण्यम् ॥ डीबुसनेः प्रागेव समास इति द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात् ॥ एवं स्थिते तक्षयतेः क्विपितक् ॥ रक्षयतेस्तु
रक् ॥ इत्यादि बोध्यम् ॥ अत्र हि संयोगादिलोपे कर्त्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावान्न तत्प्रवृत्तिः ॥ संयोगांतलोपे तु स्थानिवद्भावनिषेधाद्भव
त्येवासौ ॥ गोरट् इति तु शुद्धात्क्विपि बोध्यम् ॥ यत्तु अचः पक्षे स्मिन्निति सूत्रे दध्यत्रेति भाष्यमुपायायैकैयटे नोक्तं ॥ पूर्वत्रासिद्धे चेत्येतदत्र ना
स्ति ॥ तस्य दोष इत्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगो परलक्षितलोपो परलक्षणत्वादिति ॥ तन्न वास्तवं ॥ किंतु तत्रेत्यपूर्वपक्षिणोभिप्रायवर्णनमा
ह ॥ अतएव नपदांतसूत्रशेषे तेनैवोक्तं ॥ स्कंदयतेः स्कन् ॥ तस्य प्रतेस्तगिति ॥ यत्तु सिद्धकांडेश्चुत्वं धृत्त्वे इति वार्तिकव्याख्यविसरे कैयटे

११०
 श्रुतिनाम् ॥ मधुगितीष्यते मधुडिति प्राप्नोति इति ॥ ननु सकारोपदेशसामर्थ्यादिति बोध्यम् ॥ सन् श्रुततीत्यत्र शितु गित्यस्याप्रवृत्त्या सकार-
 श्रुतिनाम् इति चेन्न हि द्वैलुप्तमिति समाधेयं ॥ कुस्मने श्रुतेत्यत्र कूरिति माधवोदाहृतं सम्भवे तत्र सामर्थ्यविरहेण संयोगादिलोपाप्रवृ-
 त्तेरिति दिक् ॥ स्यादेतत् ॥ इह संयोगादिग्रहणमास्तु ॥ नैवैवं वाक्यर्थमित्यादौ स्कोरितिलोपोपनिः ॥ स्को संयोगे सत्रल्लो झलीत्यतो झ-
 ल इत्यनुवर्तते ॥ तच्चोपसर्जनस्यापि संयोगे त्यस्य विशेषणम् ॥ ननु प्रधानयोरपि स्कोः ॥ अव्यभिचारात् ॥ तत्र श्रुतल्लो यः संयोगस्तदा-
 योः स्कोर्लोपः स्यादिति सूत्रार्थोद्बहिर्गतया यणो सिद्धत्वाद्वा ॥ अतएव हि दध्यत्रेत्यादौ संयोगात्तलोपो न प्रवर्तते ॥ तथा चाष्टमेवार्तिकं ॥
 नवा झलो लोपाद्बहिर्गलक्षणाद्देति ॥ नैवमपिकाष्ठतक् ॥ राष्ट्रकूट्यादिनेमध्ये देवेति वाच्यं ॥ अनभिधानान्नत्र क्विपएव दुर्लभत्वात्
 अनभिधानं च काष्ठशगेव नास्तीत्याष्टमिकभाष्यबलेन न्यायसाम्यान्निर्णीयत इति ॥ अत्रैच्यते ॥ कुस्मयतेः कूरित्यादि सिद्धये संयोगा-
 दीति वाच्यमेव ॥ किंच ॥ त्करक् ॥ इत्याद्यर्थमपि वक्तव्यं ॥ नचानभिधानं ॥ प्रमाणाभावात् ॥ कैयटादिरुदाहृतत्वाच्च ॥ नच काष्ठशगेव नास्ती-
 ति भाष्यतत्र प्रमाणं ॥ न्यायवैषम्यात् ॥ तथा हि काष्ठशकृस्थातेत्यत्र झल्यरोयः संयोगस्तदादेः ककारस्य लोपमाशंक्यतदुक्तं ॥ तेन यत्र क-
 लोपप्रसक्तिस्तदभिप्रायकमनभिधानं ॥ अतएव कोतेभ्यः क्विपूनेत्येवंपरतया तत्र व्याख्यातं ॥ नच णिजेतेभ्यः क्विपिकलोपप्रसक्तिरस्ति
 ॥ णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ॥ नच पूर्वत्रासिद्धे चेति नन्विषेधः संयोगादिलोपे प्रतिप्रसवस्य जागरूकत्वात् ॥ तस्मात्संयोगादिग्रहणं कूर्त-
 व्यमेवेति स्थितं ॥ इदं त्ववधेयं ॥ संयोगात्तस्य लोप इत्यत्र नवा झलोपाद्बहिर्गलक्षणाद्देति द्वेषासिद्धौ तव्यवस्थापनात् ॥ कूरिति संयोगा-
 तलोपोपि दुर्लभः ॥ तेन कुस्मू इत्येव भवति प्रथमपक्षे हि तीयपक्षाभिप्रायेण तु माधवः ॥ नन्वेवमपि लत्वग्रहणं व्यर्थं ॥ मिगाल्यत इत्यत्र सस्य

राम
 ११०

पिणिलोपेप्रत्ययलक्षणं नलत्वसिद्धेः ॥ नचवर्णाश्रयत्वं ॥ धातोः स्वरूपेनत्यस्येकार्यविज्ञानात् ॥ इदंचदांडिनायनादिस्त्रेभ्रौणहृत्येतत्त्वनि
 पातनेनज्ञापयिष्यते ॥ किंच ॥ अंतरंगत्वादपिलत्वंसूचचमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ तृणहृत्मित्यत्राचिनेत्यनुवर्तते ॥ हलीतिनिरुत्तं ॥ तथाचभट्ट
 णेटित्यादिसिद्धयेप्रत्ययलक्षणंनारंभणीयं ॥ किंतुनियमार्थंनदरंभइतिभाष्येस्थितं ॥ इतरव्यावृत्तिमात्रफलकंप्रत्ययलक्षणंसूत्रं वक्त
 त्कार्याणितुस्थानिवत्सूत्रेणनिर्वाह्याणि ॥ तत्रचप्रदीव्येतीणिनरुत्तयेअप्राधान्येनाप्यलाश्रयणेनिषेधः स्थितः ॥ तथांचाचिप्रत्ययेविधीय
 मानंत्वत्वंस्थानिवद्भावंविनादुर्लभमेव ॥ यदप्यंतरंग - त्वाल्लत्वंइत्युक्तंतदपिन ॥ अकृतव्यूहपरिभाषयालत्वाप्ररुत्तेः ॥ किंच ॥ उपसर्गस्या
 पताकितिसूत्रेपक्षद्वयंवस्यते ॥ अयतिपरत्वंउपसर्गस्यविशेषणंरेफस्यवेति ॥ तत्राद्येपक्षेपल्ययतेइतिनिमित्तमित्युक्तं ॥ ए
 कदेशेरुतेव्यपवर्गाभावात् ॥ उभयत आश्रयेअंतादिवद्भावायोगाच्च ॥ तस्मान्नत्रस्थानिवद्भावेनैवव्यपवर्गोवक्तव्यः ॥ सचपूर्वत्रासिद्धेचेति
 निषिद्धइतिरुत्वेप्रतिप्रसवः सार्थकएव ॥ द्वितीयपक्षेतुपल्ययतइतिनस्यात् ॥ यकारेणव्यवधानात् ॥ श्लायतेइत्यत्रैवपरंलत्वस्यात् ॥ पूर्वत्रा
 सिद्धेचेतिस्थानिवत्त्वनिषेधेनत्रस्फस्यापतिपरस्याविधातात् ॥ रुतेत्वहलत्वग्रहणेननाव्यवधानन्यायेनपल्ययतेइत्यत्रापिलत्वंसि
 ध्यतिस्फुटंचेदेअष्टमेभाष्यहं ॥ नस्मादिहलत्वग्रहणंकर्तव्यमेवेतिस्थितम् ॥ णत्वग्रहणंतुच्यर्थं ॥ तथाहि ॥ माषवपनीतिनावहृद्विरंगप
 रिभाषयापिसिद्धं ॥ नचप्रहिणोतिप्रमीणीतइत्यादिसिद्धयेतदितिवाच्यं ॥ अचःपरस्मिन्नितिस्त्रेवस्यप्रवृत्तिंविनापिएकदेशविकृतस्यान
 त्यतयाहिनुमीनेत्यस्यप्रवृत्तिसंभवात् ॥ नचष्णांताषड्भितिसूत्रेवर्णितरीत्याप्रियाइत्यादिसिद्धयेणत्वग्रहणमितिवाच्यं ॥ कार्यकालपक्षे
 क्वद्विरंगपरिभाषयैवतस्यापिसिद्धेः ॥ यथोद्देशपक्षस्तनग्रहीष्यतेप्रत्यारव्येयेनणत्वेनसहफलसाम्यार्थं ॥ एतेनप्रियाइतिणस्त्रिभ्युपगम

११०
 श्रुतौ नोक्तम् ॥ मधुगितीष्यते मधुदिति प्राप्नोति इति ॥ ननु सकारो पदेशसामर्थ्यादिति बोध्यम् ॥ सन् श्रुतौ ततो तत्र शितु गित्यस्या प्रवृत्त्या सकारः
 श्रितार्थ इति चेन्न हि द्वैलुप्तमिति समाधेयं ॥ कुस्मने श्रुतौ वेत्यत्र कूरिति माधवोदाहृतं सम्यग्भवत्तत्र सामर्थ्यविरहेण संयोगादिलोपाप्रवृ
 त्तेरिति दिक् ॥ स्यादेतत् ॥ इह संयोगादिग्रहणं मास्तु ॥ न चैवं वाक्यार्थमित्यादौ स्कोरितिलोपोपतिः ॥ स्कोः संयोगे तत्र झलो झलीत्यतो झ
 ल इत्यनुवर्तते ॥ तच्चोपसर्जनस्यापि संयोगे त्यस्य विशेषणम् ॥ ननु प्रधानयोरपि स्कोः ॥ अव्यभिचारात् ॥ तत्र श्रुतौ झलो यः संयोगस्तदा
 योः स्कोर्लोपः स्यादिति सूत्रार्थो देवहिरंगनया यणो सिद्धत्वाद्वा ॥ अतएव हि दध्यत्रेत्यादौ संयोगात्तलोपो न प्रवर्तते ॥ तथा चाष्टमेवार्तिकं ॥
 नवा झलो लोपाद्देवहिरंगलक्षणत्वाद्देति ॥ न चैवमपिकाष्ठतक् ॥ राष्ट्रकूट्यादिनेमध्ये देवेति वाच्यं ॥ अनभिधानात्तत्र क्विपएव दुर्लभत्वात्
 अनभिधानं च काष्ठशगेव नास्तीत्याष्टमिकभाष्यबलेन न्यायसाम्यान्निर्णीयत इति ॥ अत्रैव्येते ॥ कुस्मयतेः कूरित्यादि सिद्धये संयोगा
 दीति वाच्यमेव ॥ किंच ॥ त कूरक् ॥ इत्याद्यर्थमपि वक्तव्यं ॥ न चानभिधानं ॥ प्रमाणाभावात् ॥ कैयटादिरुदाहृतत्वाच्च ॥ न च काष्ठशगेव नास्ती
 ति भाष्यं तत्र प्रमाणं ॥ न्यायैवैषम्यात् ॥ तथा हि काष्ठशकृस्थाते त्यत्र झल्यरो यः संयोगस्तदा देः ककारस्य लोपमाशंक्यतदुक्तं ॥ तेन यत्र क
 लोपप्रसक्तिस्तदभिप्रायकमनभिधानं ॥ अतएव कांतेभ्यः क्विपूनेत्येवंपरतया तत्र व्याख्यातं ॥ न च णिजेतेभ्यः क्विपिकलोपप्रसक्तिरस्ति
 ॥ णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ॥ न च पूर्वत्रासिद्धे चेति नन्विषेधः संयोगादिलोपे प्रतिप्रसवस्य जागरूकत्वात् ॥ तस्मात्संयोगादिग्रहणं कूर्त
 व्यमेवेति स्थितं ॥ इदं त्ववधेयं ॥ संयोगात्तस्य लोप इत्यत्र नवा झलोपाद्देवहिरंगलक्षणत्वाद्देति देवासिद्धौ तव्यवस्थापनात् ॥ कूरिति संयोगा
 तलोपोपि दुर्लभः ॥ तेन कुस्मू इत्येव भवति प्रथमपक्षे हि तीयपक्षाभिप्रायेण तु माधवः ॥ नन्वेवमपि लत्वग्रहणं व्यर्थं ॥ मिगाल्यत इत्यत्र सम्य

पिणि लोपे प्रत्ययलक्षणं नलत्वसिद्धेः ॥ नचवर्णाश्रयत्वं ॥ धातोः स्वरूपे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् ॥ इदं च दंडि नायनादि सूत्रे भ्रौण हृत्येतत्त्वनि
 पातनेन ज्ञापयिष्यते ॥ किंच ॥ अंतरंगत्वादपिलत्वं स्रुचचमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ तृण हृत्प्रत्ययत्राचिनेत्यनुवर्तते ॥ हलीति निवृत्तं ॥ तथाच भद्र
 णेडित्यादिसिद्धये प्रत्ययलक्षणं नारंभणीयं ॥ किंतु नियमार्थं तदारंभ इति भाष्ये स्थितं ॥ इतरव्यावृत्तिमात्रफलकं प्रत्ययलक्षणं सूत्रं वक्त
 त्कार्याणितुस्थानिवत्सूत्रेण निर्वाह्याणि ॥ तत्रच प्रदीव्ये तीणि नृत्तये अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेधः स्थितः ॥ तथाचचिप्रत्यये विधीय
 मानं तत्त्वं स्थानिवद्भावं विना दुर्लभमेव ॥ यदप्यंतरंग - त्वाल्लत्वं इत्युक्तं तदपिन ॥ अकृतव्यूहपरिभाषया लत्वाप्रवृत्तेः ॥ किंच ॥ उपसर्गस्य
 पताविति सूत्रे पक्षद्वयं वक्ष्यते ॥ अयतिपरत्वं उपसर्गस्य विशेषणं रेफस्यवेति ॥ तत्राद्ये पक्षे पत्ययते इति सिध्यति पूयते इति तु न सिध्यति ॥ ए
 कदेशे कृते व्यपवर्गाभावात् ॥ उभयत आश्रये अंतादिबद्धावायोगाच्च ॥ तस्मान्नत्रस्थानिवद्भावे नैव व्यपवर्गो वक्तव्यः ॥ सच पूर्वत्रासिद्धे चेति
 निषिद्ध इति ह्रस्वे प्रतिप्रसवः सार्थक एव ॥ द्वितीयपक्षे तु पत्ययते इति न स्यात् ॥ यकारेण व्यवधानात् ॥ पूयते इत्यत्रैव परं लत्वं स्यात् ॥ पूर्वत्रा
 सिद्धे चेति स्थानिवत्त्वनिषेधेन तत्रैकस्याप्यतिपरस्याविधानात् ॥ कृते त्विह लत्वग्रहणे येन नाव्यवधानन्यायेन पत्ययते इत्यत्रापिलत्वं सि
 ध्यति स्फुटं चेदे अष्टमे भाष्ये ह ॥ नस्मादिह लत्वग्रहणं कर्तव्यमेवेति स्थितम् ॥ एतदग्रहणं तु व्यर्थं ॥ तथाहि ॥ माषवपनीतिना वद्वहिरंगप
 रिभाषयापिसिद्धं ॥ नचप्रहिणोति प्रमीणीत इत्यादिसिद्धये तदिति वाच्यं ॥ अचः परस्मिन्नि ति ह्रस्वस्य प्रवृत्तिं विनापि एकदेशविकृतस्यान
 त्यतयाहिनुमीनेत्यस्य प्रवृत्तिसंभवात् ॥ नचष्णांताषडिति सूत्रे वर्णितरीत्याप्रियाङ् इत्यादिसिद्धयेणत्वग्रहणमिति वाच्यं ॥ कार्यकालपक्षे
 वद्वहिरंगपरिभाषयैव तस्यापिसिद्धेः ॥ यथोद्देशपक्षस्तन्नगृहीष्यते प्रत्याख्ये येनणत्वेन सहफलसाम्यार्थे ॥ एतेन प्रियाङ् इति ण्विभ्युपगम

श. ११

फलः पदभेदरीग्रंथोप्यपास्तः ॥ बहिरंगपरिभाषया अनित्यत्वेपीह तद्प्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् ॥ तस्मादिह णत्वग्रहणं वृथेति स्थितम् ॥ प्रत्युत ण
 त्वेस्थानिवत्वाभ्युपगमे बाधकमप्यस्ति ॥ तथाहि ॥ अनितेरंत इति सूत्रेऽत इतियोगं विभज्य हेमण इति रूपसिद्धये पदांतस्येति षट्षिषेधं बाधि
 तुं अंत इति सूत्रेण पदांतस्यानितेरंतत्वं विधीयत इत्येकाव्याख्या ॥ अंतशब्दं समीपपर्यायमाश्रित्य निश्चितं समीपस्थो योनितेर्नकारस्तस्य णत्वनिमि
 त्तसमीपस्थस्यानितेर्योनिकारस्तस्य णत्वमिति च योगविभागं विनापि व्याख्या नद्वयं भाष्ये स्थितं ॥ तत्र प्रथमपक्षे प्राणितीत्यादौ एकेनाकारेण
 व्यवधानेऽपि वचनसामर्थ्याण्यस्य प्रवर्तते द्वितीयपक्षे तु एकादेशस्यादिवद्वावादेऽफादव्यवहितस्यानितेः संभवात्प्रवर्तने ॥ पर्यनितीत्यत्र तु वर्ण
 द्वयेनैकेन च व्यवायास्यसिद्धयेऽपि णत्वं न प्रवर्तते इति स्पष्टमष्टमे ॥ यदि चेह णत्वग्रहणं क्रियेत तर्हि पर्यनितीतिवत्प्राणितीत्यत्रापि द्वयेनैकेन वा
 द्येनैकं न यथासंभवं व्यवधानाण्यत्वं न स्यात् ॥ न च वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतं व्यवधानमाश्रयिष्यते वृत्रघ्न इति कुत्व इवेति वाच्यं ॥ निरणि
 तिदुरणि इत्यत्र चरितार्थत्वात् ॥ न चैवं निर्दुरोरनिते नित्ये वव्रूयात् ॥ न त्वनितेरंत इति सामान्यलक्षणं प्रणयेत् इति वाच्यं ॥ आरुत्तिर्माश्रित्य हे प्रा
 णित्यत्र णत्वस्य प्रतिप्रसवार्थं निर्दुरोरित्यपेक्षया अंत इत्युक्त्वा वक्षरलाघवानुरोधाच्च सामान्यलक्षणं प्रणयनं संभवात् ॥ तस्मादाद्यमिकभा
 ष्यपर्यालोचनेनेह णत्वग्रहणं न कर्तव्य इति निर्णीयते ॥ अतएव व्यूढोरस्केनेत्यत्र णत्वं न ॥ अन्यथा विसर्गस्यात्त्वेन तदादेशस्य सस्यस्थानि
 वद्भावाण्यत्वं स्यात् ॥ इह णत्वग्रहणस्य प्रयोजनाभास्तूक्त एव ॥ ततश्च ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वयोरित्येव वाच्यम् ॥ वस्तुतस्तु न वाच्यं ॥
 पूर्वनासिद्धे चेति हि असिद्धत्वादेवन्यायसिद्ध इत्युक्तं ॥ तच्च असिद्धत्वमनित्यं ॥ अधुनेति वदमुनेति वाच्येन मुन इत्युक्तेर्नेति योगविभागात् ॥ नु
 दीति वाच्येनामीति हि गच्छ ॥ अन्व इत्यादेरंगस्येत्यनेन व्यावृत्तौ सत्यापि अक्षणवत् इत्यादौ हि दीर्घवार्यितुं हि न मीत्युक्तं ॥ रुधादिभ्यः श्रम्

श. ११

श्रोत्रलोप इति सूत्र द्वये भाष्यके वटाद्या लोचने नारंभसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषायाद्वासिद्धत्वस्याप्यविशेषाद्वाधे प्राप्तेनामीत्युक्तिरिति
 चेत् ॥ न ॥ कृत्तितुग्रहणादिना संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सामर्थ्याद्वाध इति पक्षेप्यक्षणे तदस्यादौ उभयबाधे गौरवाच्च ॥ तस्यादनि
 त्यताज्ञापनार्थमेव तत् ॥ तेन सिद्धकांडमपि संगृहीतं भवति ॥ एतेन रामो रामेभ्य इत्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वाद्दो रुकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्यातामित्ये
 तदपि समाहितं ॥ प्रत्ययः परश्चेत्यादिलिंगाच्च ॥ यत्तु अनुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रत्यसिद्धत्वेनेति ॥ तन्न ॥ तरुं मूलमित्यादौ हशिचे
 त्यस्य व्यावृत्त्या अतोरोरित्यत्र सानुनासिकस्यैव निर्देशाभ्युपगमेन चारितार्थ्यात् ॥ राम इत्यादावपि सानुनासिकश्रवणस्यापाद्यमानतया चारिता
 र्थस्य स्पष्टत्वादिति दिक् ॥ तेन संयोगादिलोपलत्वयोरसिद्धताविरहात्स्थानिवत्वं भविष्यतीति सकलेष्टसिद्धिः ॥ ॥ द्विर्वचनेचि ॥ ॥ रूपातिदेशोप
 ॥ द्वित्वनिमित्तेऽचियोजादेशः स्थानिवद्रूपं लभते द्वित्वे कर्त्तव्ये ॥ चक्रतुः ॥ चक्रुः ॥ द्वित्वनिमित्तत्वेनाज्विशेषणादि हून ॥ दुद्युषति ॥ सुस्युषति ॥ न
 त्युद्धित्वनिमित्तं ॥ ॥ तन्वेवं चक्रतुरित्यणोपि स्थानिवद्भावो न स्यात् ॥ अतु सो द्वित्वनिमित्तत्वेपि अकारस्या तथात्वात् ॥ सूत्रं तु चके इ
 त्यादौ सावकाशमिति ॥ सत्यं ॥ इह निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकत्वमाश्रीयते न तु साक्षादेवेत्याग्रहः ॥ अस्यानुरोधा
 त् ॥ किंच ॥ निमित्तशब्दो नास्त्येव ॥ किंतु लक्षणया वा द्विरुच्यते स्मिन्निति द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या वा द्विर्वचनमस्त्यस्मिन्निति अर्श आद्यचावा द्विर्व
 चननिमित्तं लब्धव्यं ॥ तच्च प्रकारत्रयं ॥ साक्षात्परं परासाधारणे प्रयोजके सुवचं ॥ एतच्च ठस्येक इति सूत्रे कैयते स्पष्टं ॥ अतएव ऊर्णोतेः सनिसनी
 वंतेतीट्पक्षे विभाषोर्णोरिति डि. त्वविरहे ऊर्णुं न विषतीति सिद्धं ॥ सनंतस्य द्वित्वविधानेपि सने द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्त्त
 व्ये स्थानिवद्भावात् ॥ तदुक्तं ॥ तद्भावभाविताभात्रेणेह निमित्तत्वमिति ॥ विस्तृतस्तद्विर्वचनाक्षिप्तः प्रत्ययो अचीत्यनेन विशेष्यते ॥ परस्मिन्निति अनु

श-कौ-
१३२

कंतीते ॥ अमीषांमध्ये देवदत्तात्परमानयेत्युक्ते यथासजातीयेन मनुष्मिन्क्षेत्रेणाव्यवहितः परानीयते ॥ तथेहपि प्रत्ययांतरेणाव्यवहितः ॥ एतत्त्व
ते ॥ तेन द्वित्वनिमित्ते अजादौ प्रत्यये प्रत्ययांतरेणाव्यवहिते सतियोजादेशः सस्थानिवत्स्यात् इति सूत्रार्थः ॥ एवं च चक्रतुरित्पादौ न काप्यनुपप
त्तिः ॥ बक्ष्यमाणज्ञापकबलेन णिचाव्यवहिते प्रवृत्तावपि द्विवनीयिषतीत्यादौ अनेकप्रत्ययव्यवधानात्प्रवृत्तिः ॥ अपीप्यदित्यत्र वर्णव्यव
धानेपि प्रत्ययांतराभावात्प्रवृत्तिः ॥ अनुवादेपरिभाषानुपस्थानेपि निर्दिष्टपरिभाषाकर्तव्यस्य निर्वाहश्चेति बोध्यम् ॥ अतएव हपरस्मिन्नित्यनु
वर्तत इति स्यासकारः ॥ तथा द्विर्चनेनेह प्रत्ययाक्षेपं वदन् णिज्जिन्नेनव्यवहिते ज्ञापकस्याप्रवृत्तिबुवने यतोपि एतदभिप्रेति ॥ ऊर्णुनविषती
त्यदिदिसिद्धं तु तद्भावविता मात्रेण निमित्ततेति स्वीक्रियते एवेत्यवधेयं ॥ नन्वेव अरिषतीति न सिद्धीत् ॥ ऋधातोः सनिस्मिपूङ्गं च
रमं सनि इति इति कृते इत्सशब्दनिमित्तकस्य गुणस्य स्थानिवद्भावे अजादे द्वितीयस्येति द्विसो द्वित्वप्रसंगात् ॥ इत्थं तेतुरिस्रशब्दस्ये द्वित्वं
॥ अत्रोच्यते ॥ अहिकर्षीनिमित्ततयाश्रीयते इति दीधीवेवीलामित्यत्रोपपादितत्वात्नेह इत्सशब्देनिमित्तं ॥ अतो न स्थानिवद्भावः ॥ नचैवं सनेत
स्यकार्यित्वाद्दूष्णविषतीत्यपि न स्यादिति वाच्यम् ॥ मत्वर्धीयेनेनाकार्यमनुभवतएव कार्यित्वलाभात् ॥ तत्रतु द्वितीय एकाच द्वित्वरूपं का
र्यमनुभवति ॥ नेतुसन् ॥ अरिषति इत्यत्रतुरिस्रशब्दस्यैव कार्यभाकृत्वमिति वैषम्यात् ॥ नन्वेवं अचीत्यस्य जेघीयते देधीयते इति व्याव
र्त्यनसंगच्छते ॥ घीय् घीय् इति द्वितीयाजबधिकस्यैकाचः कार्यितया यदोपि द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् इति चेत् ॥ सत्यं ॥ अधिजगे इत्येवीन्
ग्रहणव्यावर्त्यमस्तु ॥ तत्रहि गाड् छिटीति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाड्देश इति भाष्य एव स्पष्टं ॥ इदं च वार्तिकम
तमनुसृत्योक्तं ॥ तत्रलिटिलिङ्गित्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमात् ॥ भाष्यमतेतु आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्यभ्युपगमाद्विटीत्या

राम
१३९

दशोपविषयसप्तम्यएवेत्युक्तंस्थानिवत्सूत्रे । तन्मतेतुअचीत्यस्यजग्लेइत्यादिव्यावर्त्यम्बोध्यम् ॥ तथाहि ॥ आदेचइतिसूत्रेऽशीतिपरसप्त-
मीतिपक्षेशिदितिकर्मधारयाश्रयणात्तस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइत्यस्यप्रवृत्त्या आदिशितोन्यस्मिन्यरेविधीयमानत्वंलावस्थापांक्रि-
यते ॥ अतो नस्थानिवत् ॥ नच अंतरंगत्वानिबद्धेषु एशिचकृते आत्वंस्या नथाचस्थानिवत्त्वंदुर्वारंइतिवाच्यं ॥ नसंप्रसारणे संप्रसारणं ह्रिति
वयोपइतिहिलकारकनिर्देशमाश्रित्यतंचतत्रानुपयुक्तत्वादिहानुवर्त्यल्लिटितुलावस्थापामेवेति आत्वविधौव्यारब्धानात् । कथंनहिजेघ्रीयते
देधीयतेइतिभाष्यवृत्त्यादिषु प्रत्युदाहृतमितिचेत् ॥ प्रातिशाख्यरीत्येत्येवेति ॥ तथाहि ॥ अनुस्वारोव्यंजनंचाक्षरांगंदत्युक्त्वास्वरांतरेव्यंजना-
न्युच्चरत्येति तत्रसूत्रितं ॥ एवंचनेनिजत्यनेनिजुरित्यादौएकाचूकस्यधातौः संपूर्णस्य द्विर्वचनाद्भ्यस्ताश्रयमद्भावजुसादिसिध्यतु ॥ द्वा-
कैतुमध्यवर्तिनां हलां उच्चरांगत्वात्प्रथमाजंतमेवद्विरुच्यतां ॥ यथादरिद्रातौदइति ॥ जागर्तौजाइति ॥ नचैतावताकचिद्व्रुपेनिष्टमापद्यतेयेन
प्रातिशाख्यपरिभाषामुपेक्ष्यनटभार्यावच्चंजनानिइतिचाश्रित्यदृजागृइत्यादिद्विरुच्येत ॥ अतएवचतुरंश्चयतावाद्यैरलोपश्चेति सं-
मच्छतेइतिदिक् ॥ यदातुषुषुषुभाष्यवार्तिकरीत्याद्वितीयाजवधिकएकाचूगृह्यते ॥ गाडुलिटीतिचविषयसप्तम्या श्रीयते ॥ अनेमितिकमा-
त्वंशितितुप्रतिषेधइति काअशितीतिविषयसप्तमीवाआश्रीयतेतदाजेघ्रीयतेधिजगेजग्लेइतित्रिविधस्यापिव्यावर्त्यस्यासंभवादचीत्य-
स्यफलंकिमिति विभावनीयंसूरिभिः ॥ स्यादेतत् ॥ भसेः कसौघमिभसोर्हलिइत्युपधात्तोपेकृतेद्वित्वंभाभूदित्येतदर्थप्रजग्रहणं भविष्यती-
तिचेत् ॥ सत्यसतिवाहिल्लेश्वानितिश्रुतौविशेषाभावात् ॥ ननुदुर्कसोपिविशेषःसूस्मदृशंप्रतिदुर्वारइतिचेन् ॥ दातिभियाणिवीरवज्जुइ-
त्यादाविवद्वित्वाभावसंभवात् ॥ वस्यतिहिषषे ल्लिटिधातेऽप्रितिसूत्रे ॥ अनभ्यासग्रहणानर्थक्यंचलंदंसिवावचनादिति ॥ नचैवमपिपासिक

श. को
१३३

द्वित्वं स्थादेवेति वाच्यं ॥ दृष्टानुविधानस्यैव छंदसिकर्तव्यत्वात् ॥ अतएव हि उर्ध्वत् इत्येव सिद्धे प्रित्यं छंदसि इति सूत्रं निष्फलमिष्युक्ताः ॥
लोके तु भाष्यमते कसुर्दुर्लभ उपधा लोपश्च दस एव तदेवं जेघ्रीयते धिजगेजग्ले इत्येतत्सिद्धये क्रियमाणं अजग्रहणमेवेह रूपातिदेशत्वे प्रमा
णं ॥ कार्यातिदेशपक्षे हि घ्रीगाग्ला इत्येषामेव भाव्यं द्वित्वेन तिकिंतेन ॥ तथा च वार्तिकं ॥ अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्येति ॥ देधीयते
शाशय्यते इत्यपि जेघ्रीयते इत्यनेन समानयोगक्षेममुदाहरणं ॥ ईघ्राधोरिति ईकारः ॥ अयद् यिक्तीति ईाडो यडादेशः ॥ अचीत्यस्य प्र
त्याख्यात्पक्षे तु लस्यानुरोधादेव शब्दाधिकारमाश्रित्येह रूपातिदेशो व्याख्येयः ॥ पूर्वसूत्रादेव इति षष्ठ्यंतस्यानुवृत्तिरिह किञ्चिदर्थेति चेत् ॥ शुशु
बतुरित्यादिसिद्धये इति गृह्याण ॥ तथा हि ॥ विभाषाश्चेरिति सूत्रं यद्यपि शुशावेत्यादौ पित्सुसावकाशां तथापि श्रून इत्यादौ चरितार्थस्य वचिस्व
पीत्यस्य बाधकमेव ॥ परस्तात् ॥ लिट्यभ्यासस्यो भयेषामित्यस्य तु न बाधकं ॥ अथ यत्नभ्यासविषयकस्य विधेर्निरवकाशात्वात् ॥ अतएव
विभाषाश्चेरिति सूत्रे लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति वार्तिकमारब्धं ॥ लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे अश्रयतीनामिति पूरणीयमिति तदाशयः ॥
अन्यथा हि विहितप्रतिषिद्धतया विकल्पात् शुश्राय शुश्रियतुरित्यनिष्टमपि पक्षे प्रसज्येत ॥ एवं स्थिते द्विर्वचने चीत्यत्राच इत्यस्यानुवृत्तौ
शुशावेत्यत्र ह्येवावादेशे योरिवसंप्रसारणस्यापि स्थानिवद्भावः स्यात् ॥ तथा च शिशुवावशि शुवतुरित्याद्यनिष्टमापद्येत ॥ न च संप्रसारणं त
दाश्रयं च बलवदिति तिबाद्यवस्थायामेव संप्रसारणप्रवृत्तेरचीतिनास्तीति वाच्यम् ॥ एवमपि व्यतिशुशुवाते इत्यादौ दोषधौ व्यात् ॥ उच
विभाषाश्चेरिति लावस्थायामेव प्रवर्तत इति वाच्यं ॥ एवमपि ईजाते ईजाथे इत्यादौ दोषतादवस्थ्यात् ॥ लावस्थायां कित्वाविधाने तत्र
संप्रसारणाप्रवृत्तेः ॥ न च कित्वापि प्रवर्ततामिति वाच्यम् ॥ अंतरंगेस्तिदादिभिर्बाधितत्वान् ॥ किंच स्वापेश्च डीति संप्रसारणे असूषुपत्

राम-
१३३

इतीष्यते ॥ स्थानिवद्भावे तु सति न संप्रसारण इति निषेधाद्भ्यासे उवर्णो न श्रूयेतेति दिक् ॥ तत्रावृत्त्यै कशेषाणामन्यतमाश्रयणादिह काला
 वधारणमपि क्रियते ॥ तथा च व्याख्यातं ॥ द्वित्वे कर्त्तव्ये इति ॥ तेन च क्रतुरित्यादावुत्तरदले पुनर्यथा यथं यणादयो भवंत्येव ॥ अन्यथा प्रकृति
 भाव एव स्यात् ॥ निन्यतुरित्यत्र तु प्रथमप्रवृत्तस्यापि इयङो द्वित्वकालेऽपहारात्सु नः प्राप्तोऽप्यभेदेकाच इति यणा बाध्यते ॥ यद्वा ॥ पूर्वमपी
 यङु न प्रवर्त्तते ॥ प्रकल्प्य चापवाद विषयं तत्तु त्सर्गो भिनिविशते इति न्यायात् ॥ यद्वा ॥ आभीपत्वेने यङो सिद्धत्वाद्दयण भविष्यति ॥ स्यादे
 तत्प्रस्थानिवत् ग्रहणं निवर्त्य नञ्चानुवर्त्य द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कार्ये इत्येव व्याख्यायतां ॥ एवं हि सति स्थानिव
 दिति अङ्गधिकारकेशोपिन भवतीति सत्यं ॥ अस्मिन्नपि पक्षे नञः स्वरितत्वं प्रतिज्ञातव्यं ॥ स्थानिवच्छब्दस्य तु क्लृप्तमेव नृदितिलाघवं ॥ अ
 स्तुवाव्याख्या द्वयमपि फले विशेषाभावादिति दिक् ॥ नन्वेवमपि णौ स्थानिवद्भावं कर्त्तव्यं ॥ नुनाविषति च्चुस्वाविषति तुष्ठावशिषतीत्या
 र्थे ॥ अत्राहुः ॥ ओः पुयपिजषु वचनं ज्ञापकणौ स्थानिवद्भावस्येति ॥ अस्यार्थः ॥ यौतेः पूडश्चसनीवंतेति स्मि पूड् रंज्वशामिति सूत्राभ्यां इ
 विरूतेषियविषतिपिपविषते इत्यत्र द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावाद्यकारपकारयोरवर्णपरयोः परतोयद्यप्यभ्यास उकारो लभ्यते ॥ तस्य च
 कारादेशविधानेन ओः पुयणसूत्रेपकारयकारग्रहणं चरितार्थं ॥ तथा च बर्गग्रहणं प्रत्याहारग्रहणं जग्रहणं च ज्ञापकं द्वित्वनिमित्तस्याचोणि
 चाव्यवधानेपि स्थानिवद्भावः प्रवर्त्तत इति ॥ तं विना अवर्णपरेषु पुयपिजषु परेषु उवर्णो तस्याभ्यासस्य दुर्लभत्वात् ॥ येन नाव्यवधानाच्च णिवै
 वैकेन द्वित्वनिमित्तस्याचोव्यवधानमाश्रीयते ॥ तेन निवर्त्तनीयिषीत्यादौ न स्थानिवत् ॥ ल्युट्क्यज्भ्यां व्यवधानात् ॥ एवं णिजंता ल्युट्
 क्यच्सु न स्वपिन स्थानिवत् ॥ निनः क्यिषतीत्यादि ॥ नहि णौ कर्त्तव्यं स्थानिवदिति वचनं अस्ति किन्तु ज्ञाप्यमानः स्थानिवद्भावो ल्युट्क्यज्भ्यां देके न

श. कौ.
१३४

व्यवधानं इत्युक्तं इह त्वनेकेन व्यवधानं स्पष्टमेव ॥ यद्यप्यनूदीनादेशविशेषणत्वान्निर्दिष्टपरिभाषा नोपतिष्ठते ॥ तथापि अन्वीत्योपश्लेषिकसप्तमीबलादेव तदर्थः पर्यवस्यति ईषद्विप्रकृष्टलाभेचनात्यं वैविप्रकृष्टस्य ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ वस्तुतस्तु परस्मिन् नित्यनुवर्तते इति सूत्रोपक्रमणोक्तं ॥ एवं चावीभवत् ॥ अमीभवत् ॥ अरीरवत् ॥ अलीलवदित्यादिषु विभावयिषतीत्यादिषु च ओः पुयणितीत्वं प्रवर्तते ॥ ज्ञापनफलं तु यत्र ओः पुयणित्यस्या प्राप्तिस्तत्र बोध्यम् ॥ तद्यथा ॥ चुक्षावयिषति ॥ उडुरिवाचरति उडवति ॥ उडवते षौंसन् ॥ उडुडावयिषति ॥ चडि ॥ औडुडवत् ॥ तुतावयिषति ॥ अतूतुवत् ॥ सौत्रोयंतुरुस्तुशमीत्यत्र निर्दिष्टः ॥ ऊर्णनावयिषति ॥ और्णनवत् ॥ विस्फुरौर्णादित्यात्वस्य स्थानिवद्भावात्पुस्फारयिषति ॥ अपुस्फरत् इत्यादि बोध्यम् ॥ तुल्यजातीयापेक्षं च ज्ञापकं ॥ तेन अवर्णपरहृत्येव स्थानिवत् ॥ तेनाचिकीर्त्तित्यादौ नातिप्रसंग इति भाष्ये स्थितम् ॥ यन्तुकाशिकायां पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेव हेर्निष्ठाणां णिचिचडि औजहदित्युदाहृत्य क्लृप्तं तस्य तु औजिहदिति उक्तं ॥ तत्रैव न्यासेपि षौंसन्तस्य णिलोपस्य स्थानिवद्भाव इति व्याख्या ततदुभयं भाष्यविरुद्धत्वात्पेक्ष्यं ॥ अचिकीर्त्तित्यस्य सिद्धयै अवर्णपरधात्वस्वरविषयकमेव ज्ञापकमिति स्पष्टं भाष्ये ॥ प्रकृतसूत्रप्रत्याख्यानपरैवार्तिके अव्याप्तिरूपदोषोद्भावनपरिण ओदौदादेशस्य तु दुतुशरादेशित्यादि भाष्येणाप्ययमर्थो लभ्यते इत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते ॥ अतएव शुक्लिकाशुष्कजंघाचक्षामिमानौ जिहत्तयेति वैयाघ्रप्रपद्यवार्तिके जिशब्द एव पठ्यते ॥ जशब्दपाठस्तु क्वचित्कः प्रामादिक एवेति बोधदेवो दुर्गसिंहादिसंमतिप्रदर्शनपूर्वकं कामधेनौस्थापितवान् ॥ वैयाघ्रप्रपद्यवार्तिकं तु पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य प्रयोजनसंग्रहपरं तच्च तस्मिन्नेव सूत्रे व्याख्यास्यामः ॥ एवं चांकपदे लक्षणे चेत्यस्य चडि. सणिक्कद्वित्वेनांचिकदित्येव रूपं नत्वांचकदिति ॥ नचैवमदंतपाठवैयर्थ्यस्यादिति वाच्यं ॥ तस्मा मर्थ्यादलोपस्याप्रवृत्तौ सत्यां वृद्धिपुकोश्च

राम.
१३४

सत्तोरेकपयतीति रूपाभ्युपगमात् ॥ नचैवं सत्यं कथतीति रूपाभ्युपगमात् ॥ सूचिसूत्रीत्यादिवार्तिके सो सूच्यते सो सूच्यत इत्यादि भाष्योदाह
रणेनपक्षे अलोपस्याभ्युपगमात् ॥ सूचिसूत्र्यादयोत्पदंताः ॥ अतएवानेकाचत्वेन षोपदेशत्वाभावाच्चषत्वं ॥ षोपदेशलक्षणे हि एकाच्च विवक्षितं इ
ति माधवीये स्पष्टं ॥ एतच्च सेगादिपर्युदासात् षष्मिदादिमाहचर्यात् सो सूच्यते इत्यादि भाष्योदाहरणाच्च निर्णीयत इति वक्ष्यते ॥ एवं वाक्यशो
षं समर्पयिष्यामहे प्रार्थनाध्यवसायैः संप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इत्यादिप्रयोगाश्च ह्यमानं ॥ तदेतत्सकलमभिसंधाय अदंतत्वं सार्थक्याय वा अलोप
इत्याह ॥ उक्तंच कामधेनौ ॥ अलोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादंतत्वप्रयोजनं ॥ यत्र त्वेतेन विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनमिति ॥ कथयत्याद्यभिप्रायेण पू
र्वार्थे अक्रयत्याद्यभिप्रायंतूनराद्धमिति विवेकः ॥ नन्वाचिकदित्यत्र दीर्घो लघोरिति प्राप्तेऽनलोप इति निषेधेनाकारश्चरित्त्वं इति चेन्न षच
द्वपरणौ यदंगंतस्य योभ्यास इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् ॥ इह त्वं गावयवस्याभ्यासो न त्वंगस्य ॥ एतच्चोर्णुधातौ माधवग्रंथे स्पष्टं ॥ अतस्त्व
औदितत् इत्यादौ न दीर्घः षयनुदीर्घविधौ हेलादेरिति विशेषणं कौमुद्यादन्तन्निर्मूलं ॥ और्णुनवदित्यादेः सिद्धावपि सन्त्वे लघुनीत्यत्र च ड
परे इत्यंगस्य विशेषणं लघोर्त्वेति मतभेदेनेष्यमाणे अचिचकासदचचकासदिति रूपद्वयेप्यतिप्रसक्तंच ॥ दीर्घविधौ च डपर इत्यस्य लघुविशे
षणतामाश्रित्यार्थसिद्धकथनं नदिति वासमापेयं ॥ सिद्धान्ते तु माधवोक्तरीत्या ऊर्णावयतेरिव चकासयतेरपि दीर्घाभावः स्पष्ट एवेति दिक् ॥
एतच्च सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचरव्यौ ॥ तथाहि ॥ षष्ठेति त्वप्रकरणात्तेविप्रतिषेधः पठ्यते ॥ द्विचनयणयवायावालोपोपधालोपणिलोपे
किकिनोरुत्वेभ्य इति ॥ तथाच दध्यत्रेत्यादौ सावकाशो यण् ॥ चणुनंचायकं लवनं लावक इत्यादौ चायवायावः ॥ गोदः कंबद इत्यादावाह्नि
पः श्लेषप्रद इत्यादावुपधालोपः ॥ कारणाहारणेत्यादौ णिलोपः ॥ अर्त्ता इत्यादावुत्त्वं चेत्येता निनवीभिदतुरित्यादौ सावकाशो नद्वित्वेन पूर्वविप्र

श. कौ. तिषेधाद्याभ्यंतेतेनचक्रतुः चिचायलुलावचिचपिथ लुलविथप्यंसुः तस्थतुः जग्मतुः जघ्नतुः आष्टितुः नतुरिः जगुरिरिआदिसिदं पन्वेवं नि
 १३५ न्यतुरितिनस्यात् ॥ इयउ इह अपरिगणितत्वादितिचेन्न ॥ एरैकाचइतियणेह भाव्यमितिभागपीयडोप्रवृत्तेः प्रकल्प्यचेतिन्यायात् ॥
 तस्माद्द्विर्वचनेचीतिस्त्रंविनापिसर्वसिद्धमिति ॥ भाष्यकारास्तुस्त्रंभे मर्थयंते ॥ तथाहि ॥ विप्रतिषेधस्तावदशुक्तः ॥ आलोपादीनांनित्यत्वात् ॥
 ॥ हित्वस्यानित्यत्वेनातुल्यबलत्वात् ॥ किंच पूर्वविप्रतिषेधेसर्वत्रवचनस्यारंभणीयत्वादिहतुस्तुतरांतथेतिक्कलाचवं ॥ अपिच ॥ क्रियमाणम
 दिवचनंयद्यंतरंगाणामपिबाधकंतीर्हनिर्वनीयिषति इत्यादावप्यभ्यासेउकारः श्रूयेत ॥ अथात्रांतरंगत्वादवादेशः ॥ वचनंतुनांतरंगाणां
 बाधकंकिंतुनित्यानामेवेतिब्रूयाः ॥ एवमपिचुक्षावयिषतिइत्यादौब्रह्मावादेः प्रवर्तनात् अभ्यासेइत्वंस्यात् ॥ तथाचतदुपनायउत्वंविधे
 र्थं ॥ तथाचत्वयाइत्थंन्यासः कर्त्तव्यः ॥ उत्तरस्यातः ॥ तिच ॥ ओदौदादेशस्यचुटुतुशरादेरिति ॥ अभ्यासस्येतिवर्त्तते ॥ ओदौतोरादेशोऽस्मि
 त्रंगेऽर्थोभ्यासश्चुटुतुशरादिस्तस्ययोकारस्तस्यउत्स्यादित्यर्थः ॥ यथा ॥ चुक्षावयिषतिउडुडावयिषतितुतावयिषतिऊर्षुनावयिषति
 शुशोवपिषतिपुस्फारयिषतिइति ॥ अत्रचिस्फुरोर्णवित्यात्वं ॥ यद्यपीहरवयः शेषकृतेशरादित्वेनास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकालेत्वे
 वेत्यवधेयं ॥ ओदौदादेशस्येति किं ॥ चायृपूजायांचिचायिषतिखदस्थेयंचिखदिषति ॥ चुटुइत्यादेः किं ॥ विभावयिषति ॥ अतइति किं ॥ अ
 भणुंक्रतुंअंशुंचारव्यत् ॥ आर्जिजत् ॥ आणिणत् ॥ आर्नितत् ॥ आंशिशादित्यत्रपरत्वाद्द्वौसत्पांदि लोपे सणिक्कस्यद्वित्वेकृतेमाभूत् ॥ अ
 भ्यासस्येति किं ॥ चुटुतुइत्यादितर्ह्यंगस्यातोऽविशेषणस्यात् ॥ उभयथापिदोषः ॥ शीतंलुनातिशीतलूः सूर्यः ॥ तमारव्यातुमिच्छतिशीशी
 तलुयिषतीत्यत्रतकारादुत्तरस्यातउत्त्रसंगात् ॥ नन्वेवमप्यौजहदांचकदित्यादावभ्यासेऽकारश्रवणार्थयत्नांतरमास्थेयमेवेतिगौरवांत

राम-
 १३५

रं बार्जिककारं प्रतिकुतोनापादितमिति चेन्न ॥ तत्रेकार एवेष्टइत्युक्तत्वात् ॥ सजातीयापेक्षं हि सिद्धांतेपिज्ञापकं ॥ अन्यथा अचिकीर्तदित्यत्रा
 भ्यासेः काभ्यवणापत्तेः ॥ तस्माद्बार्जिककृतावचनद्वयमपिकर्तव्यं स्यादिति स्थितं ॥ तथा ओःपुयण्जीतितृतीयमपिकर्तव्यमेव ॥ पिपविषतेपि
 यविषतिजिजावविषतीत्यत्र इत्वं यथा स्यात् ॥ तथा हि ॥ पुयुइत्यनयोः सनिइटिपरत्वाद्गुणेकृतपूर्वविप्रतिषेधेनावादेशात्पूर्वद्वित्वमिति कृतं
 वक्तव्यमेव ॥ तथा जुचंक्रम्येत्यत्र निर्दिष्टात्सौत्राज्जुधातोर्ण्यतात्सनिजिजावविषतीत्यत्र चुटुतुशरादेरित्युत्त्वे प्राप्तेर्तद्वाधनाय इत्वं वक्तव्यं
 ॥ नचतत्रचकारमेव पठिष्यामिनतुशब्द इति वाच्यं ॥ गुड्घुड्ध्वनौ ॥ आभ्यांणिजंताभ्यांचडिः सनिच अजूगवत् अजूघवत् ॥ जुगावविषतिजु
 धेवविषतीत्याद्यसिद्धिप्रसंगात् ॥ किंच ॥ दिदवनीविषति इत्यत्र चुटुतुशरादेरित्युत्त्वं स्यादिति तद्धारणाय च नंतरमास्थेयं ॥ अथवा सन्यत इति
 सूत्राद्गुणो यद् लुकोरित्याद्यष्टसूत्र्याविच्छिन्नमपि सन्नग्रहणं मंडकपुत्यानुवर्त्य सूत्रमतोक्तरीत्या येननाव्यवधानन्यायेन शिज्मिर्त्यवधाने
 उत्त्वं नैति समाधेयम् ॥ एवमपि तनुशब्दादाचोएक्किबंताद्देतुमण्णोसत्यसतिवासन् ॥ तत्रतितनविषतितितनावविषतीत्यत्रापि उत्त्वं स्यात् ॥ त
 ह्यप्रणाय ओदौदादेशस्येति वार्तिकमन्यथैव व्याख्येयं ॥ तद्यथा ॥ अभ्यासस्येत्यवयवषष्ठी ॥ ओदौदित्यादिस्तुसंबंधसामान्येषष्ठी ॥ उभय
 मप्यनोविशेषणं ॥ तदयमर्थः ॥ अभ्यासस्यावयवभूतस्तथा ओदौदादेशस्यपथायथं अवयवआदेशोवायोऽतस्योद्धवतिइति ॥ चुसावयतीत्यव
 यवः ॥ पुस्कारविषतीत्यादेशः ॥ तथाचाद्ग्रहणमपिसार्थकं ॥ अन्यथा आटिटदित्यादिसिद्धयेचइ. परेणोयदंगंतदवयवैलघौसन्वदतिदेश
 दार्जिजदित्यादौ अतिप्रसंगविरहादतइतिव्यर्थं स्यादिति दिक् ॥ तथाचसूत्रमतापेक्षयावार्तिकमत्रैवमहदेवगौरवमिति ॥ स्यादेतत् ॥ मास्तुप्र
 कृतसूत्रमाचवार्तिकं ॥ ओःपुयणित्येतदेवज्ञापयिष्यति ॥ अन्तर्गमित्यं च बाधित्वाहिवचनं स्यात् इति ॥ ततोद्वित्वेकृतेयथाश्रोत्रयणा

श. की.
१३६

दिकरिष्यते ॥ मैवं ॥ निनवनीयिषतिदिद्वनीयिषतीत्याद्यसिद्धे किंच ॥ सामान्यापेक्षंज्ञापकं द्विशेषापेक्षं वा ॥ आद्यैर्ध्वकीर्त्तदितिनसिध्ये
त ॥ अंत्येचक्रनुरित्यादिनसिध्येत् ॥ तस्मात्सूत्रकर्त्तव्यमेव ॥ सुसुवयिषतीत्यादिसिद्धये ओत्सुयणितिज्ञापकमाश्रयणीयं ॥ तच्चतुल्यज्ज
तीयापेक्षमितिस्थितम् ॥ अतएववामनोदाहृतमौजढत् इत्येतद्भाष्यविरुद्धमितिबोपदेवोपपृभेनप्रपंचितंप्राक् ॥ वस्तुतस्तुवामनोक्तं
सम्यगेव ॥ यतः ॥ बोपदेवोमहाग्राहयस्तोवामनदिग्गजः ॥ कीर्त्तरेवप्रसंगेनमाधवेनविमोचिनः ॥ तथाहि ॥ किंवा मनोक्तोवार्त्तिकदूषणप्र
भाष्यविरोधः ॥ किंवासजातीयविषयज्ञापकतावर्णनभाष्यविरोधः ॥ नाद्यः ॥ नित्यानित्ययोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिरितिदिद्वनीयिषतीत्याद्य
सिद्धिरितिचदूषणयोर्भाष्येनूक्ततयाभाष्यदूषणांतराणामप्युपलक्षणमितिस्थिते औजढदित्यभ्यासेः कारादेशोपिविधेयः - स्यादिति
अत्रिकेदूषणांतरस्यापिदेयत्वात् ॥ वदेववार्त्तिकंरचनीयं ॥ औत्सुदादेशस्यचुटुनुशरादेरभ्यासस्यात्सनि ॥ ततो लोपवतोऽपि नोत्सुयणिति
दत्तौभ्यासस्यणित्वात् ॥ औजढत् ॥ आंचकदिति ॥ नद्वितीयः ॥ यत्राद्विरुक्तौ अभ्यासस्योत्तरखंडस्याद्यौजवर्णस्तित्रस्थानिवादे
तिहिभाष्यस्यफलितोर्थः ॥ अस्तिचहत्शब्दस्यद्विरुक्तौप्रक्रियादशायांउत्तरत्रावर्णः ॥ ननुपुनःप्रवृत्तेनदिलोपेनापहारान्वासौप्रयोगेसम
वेतिदितिचेत् ॥ किंततः ॥ नहिप्रयोगसमवापित्वंविशेषणंभाष्येदत्तं ॥ एवंचनुनावयिषतीत्यादौद्वित्वप्रवृत्तिवेलायांभवर्णाभावेपिपश्चाद्वा
विनंतमाश्रित्यथथास्थानिवद्भावस्तथाहत्शब्दस्यपश्चान्तद्विरहेपि ॥ अध्यजीगपत् इत्यत्रनुस्थानिवद्भावेसत्यजादितयाणिवएवद्वित्वं
स्यात्तथाचैनद्वित्वप्रवृत्तिवेलायांनापिपश्चादवर्णपरतेत्यचिकीर्त्तदित्यादाविवनस्थानिवद्भावः ॥ एवंचोवर्णस्थानिकस्यैवस्थानिवद्भावइ
तिदुराग्रहोनिर्मूलएव ॥ अतएवल्लोपः पिबतेरिति सूत्रेऽपीप्यदित्यत्रपिबतेणैः युकिचद्वि उपधालोपेचतस्य - स्थानिवत्त्वात् पायशब्दस्यद्वि

राम
१३६

श-को
१३७

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अदर्शनं लोपः ॥ स्थाने इत्यनुवर्तते ॥ तदर्थात् प्रसंगे इति ॥ प्रसक्तस्यानुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशालोपो व्योर्बली
त्यादयः ॥ अर्थस्यैषां संज्ञानतु शब्दस्य ॥ महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् ॥ नचैवं प्रदेशेष्वेव लोप इति लौकिको र्थो ग्रहीष्यते ॥ पशौ अपत्यं देवतेति
वत् ॥ तत्किं संज्ञयेति चेत् ॥ न ॥ प्रसक्तस्यैत्येवं रूपविशेषलाभाय सूत्रारंभात् ॥ अन्यथा दधिमधिस्यादौ तु गागमप्रसंगात् ॥ अस्तिहितत्र
क्विपोदर्शनं तच्च लोप इति प्रत्ययलक्षणपत्तेः ॥ नन्वस्तु एव वार्तिकमते ॥ भाष्यमते तु प्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थं ॥ तत्कथं र्थादौ तु कृ
संगः ॥ स्थानिवत्सूत्रं तु ननु कं प्रतिप्रवर्तयति ॥ षष्ठीग्रहणस्य तत्रानुवृत्तत्वात् ॥ अतएव ग्रामणीरित्यादौ अण्कार्येन भवति ॥ तथाच भाष्ये
त्यासंहितावसाने पौर्वाकिसिद्धत्वादिति वक्ष्यमाणन्यायेनेदं सूत्रं मास्त्विति चेत् ॥ न ॥ घटंकरोति ग्रामेति षुति इत्यादौ ल्यबुलोप इति पंच
क्ष्यापत्तेः ॥ अग्निमील इत्यादौ चारिलोप इति निघातप्रतिषेधापत्तेः ॥ आरब्धेतु सूत्रे तत्र शास्त्रतो लोकोत्पत्त्यपश्वादीर्णां चाप्रसक्तत्वात् नो
क्तोऽर्थः ॥ अनुवार्तिकमते प्रसक्तस्येत्युक्तेः पि ग्रामणीरित्यत्र वृद्धिः स्यात् ॥ कर्मण्यणः प्रसंगसत्त्वादिति चेत् ॥ न ॥ वासरूपन्यायेन पक्षेणः संभ
वेपि किञ्चिदस्यैतेनाण् प्रसंगस्य बाधितत्वात् ॥ वैकल्पिकयोरेकानुष्ठाने तस्मिन्प्रयोगे इतरानुष्ठापकशास्त्राप्रामाण्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ॥ ॥
प्रत्ययस्य लुक्श्रुलुपः ॥ ॥ अनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात् तत्रावृत्त्याद्याश्रित्य तद्भावितसंज्ञा इह विज्ञायते ॥ लुक्श्रुलुपशब्दैकृते प्रत्ययाद
र्शनं क्रमादेन संज्ञं स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशालुक्त्तद्धितलुकि ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्रुः जनपदेलुविति ॥ विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानान्त्वान्यो ज्ञ्या
श्रयः ॥ विशेषविहिता अप्येताः संज्ञालोपसंज्ञानवाधते ॥ एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नास्तीति कडारसूत्रे वक्ष्यमा
णत्वात् ॥ प्रत्ययस्येति शक्यमकर्तुं ॥ नचैवं लुक्त्तद्धितलुकीति विधीयमानमदर्शनं मोस्त्रियोरित्यनुवृत्तेर्गोशब्दस्यापि स्यात् इति वाच्यम् ॥

राम
१३७

गो रूपसर्जनस्येति योगं विभज्यस्त्रिधाः लुकृतद्वितलुकीति सूत्रे स्त्री ग्रहणस्यैवानुवर्तनसंभवात् ॥ अन्यथा प्रत्ययग्रहणे कृतेपि गमेर्दीर्घं लुक्
स्यात् ॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक्चेति लुक्प्रतिप्रकृतेर्न भविष्यति ॥ इत्याप्रातिपदिकादित्यधिकारात्प्रातिपदिकात्परस्य लुक्विधानात् ॥ कृतेपि
हि प्रत्ययग्रहणे कमेः सः कंसः परान्शृणातिपरशुरिति उकारसकारयोर्लुक् प्राप्त एवमेव परिहार्यः ॥ नचैवंपञ्चोरेवलुगस्तु विधानसामर्थ्याच्च
यत्रञ्जलुकाविकल्पः ॥ वेत्यनुक्तिस्तु यत्रञ्भ्यामुक्तौत्सर्गिकस्य श्रवणं मा भूदित्येवमर्थमिति वाच्यं ॥ यत्रञ्जलुकामेककालप्रतीतानामुद्दे
श्यविधेयभावासंभवात् ॥ लुक्लुक्त्वेत्यत्रतुषकालनेष्विति अनद्यतने लुडिति च ज्ञापकात्काव्यभेदमाश्रित्य लुक्लुक्त्वे स्तुडिधीयते ॥ तस्मात्प्रत्य
यनिवृत्तमेतावत्प्रत्ययग्रहणं न कर्तव्यं ॥ स्थानिविशेषसमर्पणार्थमपिन ॥ तथाहि ॥ अत्रिभृगुकृत्सेत्यत्रतावत् यस्कादिभ्यो गोत्रे इत्येतापो
त्र इत्यनुवर्तते ॥ तेनाद्यादिभ्यो योविहिषस्तस्य लुक् सिद्धः ॥ जनपदे लुवित्यत्रनुड्याप्रातिपदिकात् प्रत्यय इत्यनुवृत्तेः ॥ जनपदे विहितस्य चा
तुर्थिकप्रत्ययस्य लुप् ॥ लवणा लुगित्यत्र प्रकृतत्वाद्बुक् एव ॥ सर्वत्रापि इह प्रत्यय इत्यस्य षष्ठीकल्पयिष्यते ॥ तस्मादित्युत्तरस्येति ॥ स्यादेतत् ॥ स
र्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं ॥ तेन यत्रञ्जोश्चसुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यदिषु यत्राने कालप्रत्ययस्तत्रालोत्यस्येति न भवति ॥ तथा लवणा लुगित्या
दावादेः परस्येति न भवतीति ॥ मेवं ॥ ज्ञापकादेव सर्वादेशत्वसिद्धेः ॥ घोर्त्सेपोलेटिवेति हिलोपे कृते लुग्वाद्देति लुग्ग्रहणं ज्ञापयति ॥ लुगादयः स
र्वीदेशा इति ॥ अलोत्यस्य ह्यदर्शनं प्रकृतेन लोपेनापिसिद्धं ॥ नचैवंपरीत्यापनिः ॥ असंजातविरोधित्वेन लोपेः लोत्यपरिभाषायाः प्रवृत्तेः ॥ सा
मान्येन लुमहिषयं ज्ञापकं न तु लुड्यात्रविषयमिति सर्वं सिद्धं ॥ स्यादेतत् ॥ आगस्त्यक्रौडिभ्योरित्यत्र लुगणिजोरित्यतो लुग्ग्रहणं मे
वर्तते ॥ नवा ॥ आद्ये स्थानिनौ हौ आदेशास्तु लुकासहत्रयः ॥ इति विषम्याद्यथा संख्याभावे एकैकस्य त्रय आदेशः ॥ पर्यायेण स्युः ॥ नतश्चागस्त्य

योपिकुंडिनाः स्युः॥ कुंडिनाश्चागस्त्ययस्त्युः॥ लुक्क्रियमाणोऽहोपकात्सर्वदेशइतिउभयत्रापि विभक्तिमात्रं श्रूयते॥ अथ निवृत्तं ततोऽगस्त्यय
 कुंडिनाइत्यत्र न कश्चिद्दोषः॥ किंतु अगस्तीनाच्छात्रा आगस्तीय इत्यत्र प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्ययै विवक्षितेऽप्यगस्त्यादेशस्य निषेधाभावात्
 अनिवृत्तावर्द्धत्वाच्छोनस्यात्॥ प्रत्ययग्रहणे सति तु लुग्रहणानुवर्त्तत्वा आगस्त्यकौडिन्ययोः प्रत्ययांशस्य लुग्भवति॥ अवशिष्टभागयोरेव धासं
 ख्यं अगस्ति कुंडिनचौ॥ तेनागस्त्ययः कुंडिनाइति सिद्धं॥ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते तु गोत्रे लुगन्वीति लुक्प्रतिषिद्धे तत्संनियोगशिष्टत्वाद्गस्त्यादे
 शेषि निवृत्ते आगस्त्यशब्दाद्वा ह्येकतेः सूर्यतिष्येति यलोपे चागस्तीयो इति सिद्ध्यति॥ कौडिन्येतु नास्ति विशेषः॥ निवृत्तेऽपि कुंडिनजादेशे कौडिन्य
 शब्दादपि कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यणि कृते आपत्स्येति यलोपे कौडिनाइत्येव भवितव्यं॥ तस्मादागस्त्यकौडिन्ययोरित्यत्रावश्यमनुवर्त्त्य लुग्रहणं
 ततश्चेह प्रत्ययग्रहणमपि कर्त्तव्यमेवेति॥ मैवं॥ आगस्त्यकौडिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्रइति गोत्रग्रहणं मनुवर्त्त्य गोत्रे यो विहितस्तस्य लु
 गिति व्याख्यानेनापि ष्टिसिद्धेः॥ तस्माद्त्रप्रत्ययग्रहणं मास्त्तु इहेति स्थितं॥ स्यादेतत्॥ एवं सतिलोपसंज्ञया सह लुगादिसंज्ञानां तु ल्यव्य
 क्तिकत्वस्यात्॥ तद्भावि तस्य संज्ञेति चेत्॥ अविशेषा ल्लोपेऽपि तथा स्यात्॥ उच्यते॥ असंज्ञातविरोधित्वा ल्लोपसंज्ञातावदर्शनमात्रस्य भवति॥ लु
 गादिसंज्ञासु परं अनेकसंज्ञाप्रणयनसामर्थ्यात्तद्भावि तग्रहः॥ तेन संज्ञासंकरोनेत्युक्तं॥ सतितु संकरे हंतीति शबुकिस्त्वाविति द्वित्वं स्यात्॥ जुहो
 तीत्यत्र श्लोसतितु तो वृद्धिर्लुकिहलीति वृद्धिः स्यात्॥ न च तत्राभ्यस्तस्य नेत्यनुवृत्तेर्यो योति नोनो तीत्यादाविवृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यं॥ सं
 ज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसंभवात्॥ अन्यथा सूत्रस्य निर्विषयतापत्तेः॥ न च योति योति इत्यादि रवकाशः॥ संज्ञासंकरे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वार
 त्वात्॥ लोपसंज्ञानुलुगादिसंज्ञानां व्यापिकेति उक्तं॥ तेन पंचेत्यादौ प्रत्ययलक्षणं सिध्यतीति दिक्॥ भाष्यमते तु यद्यपि स्थानिवत्सूत्रेण पं

चेत्यादिसिद्धं ॥ तथापिसुट षड्भाह्यण इत्यत्र वस्यमाणरीत्या उत्तरपदाद्युदात्तत्वस्योपधादीर्घस्य च वारणा यलोपे सति प्रत्ययलक्षणं एवेति नियमो
 ष्यं प्रवर्तनीयः ॥ तथा च तत्र लुकः प्रत्ययसंज्ञाप्यादर्त्तव्येत्यवधेयं ॥ ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं ॥ ॥ प्रत्ययलुप्तेपितदाश्रयं कार्यं स्यात् ॥ अ
 ल्विध्यर्थमिदमिति वार्तिकमतम् ॥ तथा हि ॥ अंतुणे डित्यत्र तिपो हलङ्गादिलोपेरुते तृणह इमिति सूत्रेण विधीयमानो हलादिपित्तसर्वधातु
 कनिमित्तद्रुमागमोस्माद्बुचनाद्बुवति स्थानिवत्सूत्रेण तु न सिध्यति ॥ अल्विधित्वात् ॥ नन्वेवं प्रत्ययलक्षणमपि न स्यात् ॥ वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्यय
 लक्षणमिति चेत् ॥ न ॥ न ह्येवं रूपं वचनमस्ति ॥ किंतु प्रकृतसूत्रे प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येवास्ति ॥ यद्वा तल्लक्षणमित्यपि मास्ति ॥ स्थानिवद्बु
 कृत्वे वेष्टसिद्धेः ॥ एवं सति प्रत्ययलक्षणमित्युक्तेः फलं तत्क्यते ॥ पुनः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद्धियत्कार्यं प्रति प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं निमि
 त्ततया श्रीयते सुह्वति ड्त्वादितदेव भवतीति लभ्यते ॥ तेन गवेहितं गोहितमित्येवादेशो न भवति ॥ तद्विधावचत्वमात्राश्रयणात् ॥ तस्य च
 प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्यात् ॥ अथात्र न लुमतेति निषेधः ॥ तर्हि सुयशा इत्यत्र विसर्जनीयस्य सः स्यात् ॥ सुवृडित्योदौस्वरिचेति चत्वे स्यादिति
 द्विकृ ॥ इमागमे तु हलादौ सार्वधातुक इति प्रत्ययप्रवाधान्येनाश्रीयते इति वैषम्यं ॥ तस्माद्गुणं प्राधान्ये प्रत्ययलक्षणं नास्ति प्रत्ययप्राधान्ये
 त्वस्तीति विवेकः ॥ अनेनैव न्यायेन नर्घत्सुष्प इत्यत्र धातुलोप इति बह्व्रीहिणो वसिद्धे आर्द्धधातुसंज्ञाग्रहणसामर्थ्यात्तत्त्वेन निमित्तता लभ्यते ॥ ते
 न धिन्विकृण्वोर्विचिलोपो व्योरिति वलोपस्य वल्लिनिजत्वात्तत्रार्द्धधातुकतया विचो निमित्तत्वाभावाद्गुणो भवत्येव ॥ तेन सुधेसुधेनौ ॥ सुधेनः
 ॥ सुकः ॥ सुकर्णौ ॥ सुकर्णः ॥ इत्यादि भवति ॥ पठन्ति च ॥ सुधेसुधेवारिवधात्सुराणां सुकारणे लायधेत्त श्वरामः ॥ विशेषणे हेय इहादिकर्तुर्वदौ
 दधीतीसहि कैयटीय इति ॥ न च तोतोतीत्यादिव्यावृत्त्या आर्द्धधातुकग्रहणस्य सामर्थ्यात्कथं सामर्थ्यमिति वाच्यं ॥ यडलकश्चादसत्वात् ॥

श. कौ.
१३९

भाषाविषयत्वपक्षेतु आर्द्धधातुकग्रहणमावर्त्य सामर्थ्यमुपपादनीयं ॥ नन्वेतत्कृतिचेत्येतत्सूत्रस्थभाष्येण सह बिरुद्धं ॥ पूर्वस्मिन्योगेयदाह
धातुकग्रहणंतदनवकाशमितितत्रोक्तत्वादितिचेत् ॥ न ॥ अनास्थितयोक्तत्वादित्याहुः ॥ तदुपपन्नैनात्रविजेवानभिमतइत्येवकिंनस्यादि
तिचिंत्यं ॥ क्विपितु ऊढ ॥ तेनधिनूः ॥ धिन्यौधिन्यः ॥ कृणूः ॥ कृण्वी ॥ कृण्वः इति भवति ॥ सुधीः ॥ सुधिनौ ॥ सुधिनः सुकीः ॥ सुकृणौ ॥ सुकृण इत्यादि
तुनभवत्येवेत्याहुः ॥ यडु लुकोभाष्यविषयत्वे आर्द्धधातुकग्रहणस्थतोतोतीत्यत्रचारितार्थ्यादाह नौचमानाभावाद्गुणनिषेधप्रवृत्त्यासुधी
सुधिनावित्येवास्तु ॥ कृणौतेस्तु दीर्घसुकीः सुकीणौ सुकीर्ण इत्यादिभवत्वित्यपिचिंत्यं ॥ नन्विदं परिवीरित्यत्रतुर्दीर्घपर्यायेणस्यातां ॥ अने
नैवोभयविभानेवौर्घपर्याभावेनविप्रतिषेधपरमित्यस्याप्रवृत्तेः ॥ सत्यं ॥ शास्त्रातिदेशस्यव्यपदेशातिदेशस्यवाश्रयणाददोषः ॥ यद्वा ॥ सतिप्रत्ययेयत्कार्ये
भवितुमर्हति तदेवातिदिश्यते इतिपरिचीयेत्यादाविवपरिचीरित्यत्रापिदीर्घएव भवति नतुतुगिति कार्यातिदेशेप्यदोषः ॥ भाष्यकारास्त्वा
हुः ॥ तृणहृदमर्थतावन्नैदंसूत्रं ॥ स्थानिवत्सूत्रेणैवगतार्थत्वात् ॥ नचाल्विधिरयं ॥ हकीत्यस्यनिवर्तनात् ॥ नचैवंतृणहानीत्यत्रापीम्
स्यादितिवाच्यं ॥ नाभ्यस्तस्याचीत्यतोऽचिनेत्यनुवर्तनात् ॥ नाप्याशीरित्यत्रशास इदुः हलोरितीत्वार्थमिदं ॥ आशासः क्वावुपसंख्या
नैवैवसिद्धेः ॥ तद्वित्त्वयापिवाच्यम् ॥ शास इदुः हलोरित्यत्रशासिमात्रग्रहणमितिपक्षेनियमार्थंअशासः क्वावेवयथास्यात् ॥ अशा
स्ते इत्यादौमा भूदिति ॥ यस्मान्नासेरद्धितस्तस्यैवाडुसाहचर्यादित्वविधौग्रहणमितिपक्षेयथाआशास्ते इत्यादौन भवति तथाक्विष्व
स्मिन्स्यादिति विध्यर्थं ॥ तस्मात्प्रत्ययलोपेसप्रतिप्रत्ययलेक्षणमेवेतिनियमार्थमिदंसूत्रं ॥ प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणंरूपमाश्रित्ययत्कार्यंवि
धीयतेतन्निरुक्तिः फलं ॥ तेनशोभनादृषदोस्यप्रासादस्यसः सुदृषत् ॥ अत्रसोर्मनसी अलोमोषसी इतिसूत्रेणसुशब्दात्परस्यमन्तस्यअ

राम.
१३९

संतस्य चोत्तरपदस्य बहुव्रीहौ विधीयमानमाद्युदात्तत्वेन भवति ॥ अत्र हि लुप्तेऽपि जसि स्थानिवद्भावेनासंतमुत्तरपदमस्त्येव ॥ किंतु अस्य इति
प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं ॥ अनिनस्मन्प्रत्ययान्यर्थवता चानर्थकेन च तदंतविधिप्रयोजयंतीति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ अतो नियमनाद्युदा
त्तव्यावृत्तिः सिद्धा ॥ तथा च नञ्प्रत्ययमित्यंतोऽस्य पदं भवति ॥ इदं त्ववधेयं ॥ न केवलं स्वार्थमेवेदं सूत्रं ॥ किंतु क्तोदाहरण एव प्राप्नुवन् अ
त्वसंतस्येत्युपधादीर्घोऽपि उक्तनियमेनैव व्याकर्तव्यः ॥ वार्तिकमते तु उक्तस्वरस्य दीर्घव्यावृत्तेश्च सिद्धये उपायांतरमन्वेषणीयमिति ॥ ननु यदि
नियमार्थं सूत्रं न हि पंचेत्यत्र प्रत्ययलक्षणोपपत्तमिति वृत्तिः कथं योज्या ॥ एवं समासत्वात्वातिपदिकत्वं त्नुक्रमोरितीत् ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि
षष्ठी ॥ इत्यादयोऽपि तत्र तत्राभियुक्तयंश्चः कथं योज्या इति ॥ अत्रोच्यते ॥ योस्माकं नियमविधिः समीमांसकरीत्यापरिसैख्याविधिरिति
तावत्स्पष्टं विवरणादौ ॥ तत्र दोषत्रयं स्वार्थहानिः परार्थपरिकल्पनाप्राप्तबाधश्चेति ॥ तच्च यद्यगत्यासत्त्वात् इति पक्षस्तदा नियमविधेर्निषेध
एवार्थः ॥ प्रत्ययलक्षणशब्देन तद्विभक्तस्य ते ॥ भवतीत्यनेन ननु भवतीति ॥ तथा च स्थानंतरतमसूत्रे भाष्यं ॥ नानेनांतरतमानिर्वर्त्यंते अ
पि नु अनंतरतमानि वर्त्यंते इति ॥ अतएव वार्तिककारोऽपि वक्ष्यति ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेधः कादिप्रयोगेऽप्रतिषेध इति ॥ अस्मिन्
स्ये उभयप्राप्ताविति परिशेषिता षष्ठीत्यादि क्रमेण व्याख्येयं ननु विहितेति ॥ यदि तु दोषत्रयं परपरिहारार्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रं यथाश्रु
तं व्याख्याय अतएव ज्ञापकात् स्थानिवत्सूत्रस्य प्रत्ययलोपेतरविषयकता कल्प्यते सामान्यपुस्तकप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विशेषतात्पर्ये ह्यतयापि
कल्प्यमेव ॥ अन्यथा विकल्पापत्तेः ॥ भाट्टमतेन तौ पशौ क्रौंतीत्यत्र यथा ॥ पदेऽनुहोतीत्यादिभिः सूत्रवृत्तौ विधेरिव विशेषविधिना सामान्यवि
धेः संकोचसंभवाच्च ॥ नचैवं सामान्यस्य विशेषउपसंहारापत्तिः ॥ सामान्यशास्त्रप्रणयनं वैशेष्यापत्तेः अदेतुन कश्चिद्व्यवहारेणैवैवंपर्यनुयुज्ये

श. कौ.
१४०

तेतिचतुर्द्धाकरणस्याग्नेयेउपसंहारोमीमांसायामभ्युपेतः ॥ कल्पसूत्रकामसूत्रत्राप्युत्थापयान्वाचमगवताकात्यायनेनसूत्रितं ॥ अविशेषो
भवेति ॥ एवंचसामान्यशास्त्रस्यविशेषे लक्षणायाउभयवाच्यत्वात्तयैवोपपत्तौ दोषत्रयंनसोढव्यभितिपक्षस्तदाउदाहृतग्रंथः सम्यगेव ॥ नैय
यिकमतेतुतात्पर्यसंकोचस्थलेलक्षणानास्त्येवेतिनिर्विवादं ॥ विशेषधर्मप्रकाशकबोधस्योद्देशतोपामेवतदभ्युपगमात् ॥ सामान्यप्रकारकस्यवि
शेषविशेष्यकस्यापिलक्षणंविनानिर्वाह्यद्वितिसुधीभिराकरनीर्यं ॥ नलुमतांगस्य ॥ लुमतांगेदेष्यत्यलोपेसतिप्रत्ययरुक्षणमंगस्यकार्येन
स्यात् ॥ वार्तिकमतेपूर्वसूत्रप्राप्तस्यायंनिषेधः ॥ भाष्यमतेतुस्थानिवत्सूत्रप्राप्तस्य ॥ नियमविधीनंतात्पर्यसंकोचकत्वमात्रंनतुनिषेधकतेतिप्रागुक्त
रीत्यातुभाष्यमतेपिपूर्वसूत्रेणप्राप्तस्यायंनिषेधइत्यवधेयं ॥ एवमप्येपि। गर्गाः ॥ मृष्टः। जुहुतः ॥ इहयञ्शपोर्लुमतालुप्रयोरंगस्यगुणवृद्धीनभ
वतः। लुमतेति किं ॥ कार्यते ॥ हार्यते ॥ गेरणिटीतिणिलोपेरुतेणजपेष्वावृद्धिर्भवत्येव ॥ अमार्त ॥ हल्ड्यादिलोपेनित्पत्वारुतेपिवृद्धिः ॥ अंगस्येति
किं ॥ पंच ॥ सप्त ॥ अत्रांगस्येतिस्वर्यते ॥ तेनांगाधिकारो गृह्यते ॥ स्वरितेनाधिकारइतिवचनार्द्धितिवार्तिककाराः ॥ भाष्येतुददं दूषितं ॥ तथाहि ॥ एवं
सतिउच्चात्प्राप्तौहेरितिहेर्लुकिरुतेक्रमः परस्मैपदेष्वितिदीर्घो न स्यात् ॥ तथाजिगमिषेत्यत्रगमेरिदपरस्मैपदेष्विती णन स्यात् ॥ तथाविच
त्सैत्यत्रनवृद्धश्चतुर्भ्यइती णिनषो धो न स्यात् ॥ तस्यान्लुमतेत्यत्रनांगाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ किंतुलुमतालुप्रत्ययेयदंतस्यांगं अनांगंच
सर्वप्रतिषिध्यतइति ॥ नचैवमुक्तदोषतादवस्थमितिवाच्यं ॥ उच्चात्प्राप्तलुसंपरस्मैपदं ॥ तदपेक्षयायदंगंशबंतनतस्यदीर्घोविधीयते ॥ किंतु
क्रमेः ॥ संतुशपंप्रति अंगंनतुलुसंप्रतीतिनिषेधंप्रवृत्तौप्रत्ययरुक्षणेनदीर्घप्रवृत्तेः ॥ एवंजिगमिषविवृत्सैत्यत्रापिइदोविधिप्रतिषेधोभवतए
व ॥ नौहिलुमतालुप्रत्ययेयदंगं सन्तंतस्यनक्रियेतेकिंतुसकारादैः प्रत्ययस्य ॥ सचांगंनेतिस्पष्टमेवा ॥ स्यादेतत् ॥ पक्षद्वयेपिञ्जित्यादि

राम.
१४०

निर्व्यंकितः पश्चिमथोः सर्वनामस्थाने इति त्रिसूत्र्याविधीयमानाः स्वराः लुकि कृते पि प्रो प्रवृत्तिः ॥ तथा हि ॥ गर्गाः ॥ विदाः ॥ यत्र जोर्लुक् ॥ उष्ट्र ग्रीवाः
 गा इवे प्रति कृता वितिक नो देव पथादिभ्यश्चेति लुप् ॥ ततो ज्जित्यादिरित्युदात्तता प्राप्नोति ॥ तथा अत्रैरपत्यानि अत्रयः ॥ इतश्चानिन्न इति
 ढकोत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना लुक् ॥ ततः कितस्तु तस्यां तउदात्तो भवतीत्यंतउदात्तता प्राप्नोति ॥ साहिप्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणान्द्विवांतस्य
 विधीयते ॥ नचसिद्धांतेपि फिट् स्वरेणांतोदात्ततया भाव्यमेवेति वाच्यम् ॥ राशदिभ्यां त्रिप् ॥ अदेत्त्रिनिश्चेत्युणादिसूत्रेण त्वदेश्वकारानु कृ
 ष्टे त्रिप् प्रत्यये तस्यपित्वेनानुदात्तत्वात्पुदांतोत्रिशब्दः ॥ तथा च प्रयुज्यते ॥ अत्रैरिवशृणुतं पूर्व्यस्तिति ॥ यथाशृणोरत्रैः कर्मणि कृण्वंत इति
 तथा ढको लुक्प्राप्तुदात्त एव प्रयुज्यते ॥ अत्रीणां स्तोममद्विवः ॥ अत्रीणां शृणुतं हवमिति च ॥ त्रिन् प्रत्ययांतस्तु अंतोदात्तो नकारांतश्चेत्यन्व
 देतत् ॥ सोपि प्रयुज्यते ॥ दूरैवाये अंति वाके चिदत्रिण इति ॥ तथा पंथाः प्रियो यस्य पश्चिप्रियः पश्चिप्रियः ॥ सुप्रोधात्विति सोर्लुकि पश्चिमथोः स
 र्वनामस्थाने इत्याद्युदात्तता प्राप्नोति ॥ नल्लेषासूत्री अंगाधिकारस्था ॥ येन न लुमतेति निषेधः प्रवर्त्तते ॥ भाव्ये तद्वस्तुतोगस्य कार्यं ॥ सुप्रिडंतमि
 ति पदसंज्ञा बहुक्तस्वराणां प्रत्ययकार्यत्वात् ॥ नन्वस्तु कित इति तथा ॥ इतरत्तु द्वयं जिति सर्वनामस्थाने इति सप्तमी निर्देशाद्दस्तुतोगस्य कार्यं
 भवत्येवेति चेत् ॥ न ॥ ज्जित्तस्यादेरित्वात्किमेण प्रत्ययांतस्यैव तद्विधानात् ॥ सो वर्यः सप्तम्यः सप्तम्य इति सिद्धांतात् ॥ एतच्च भीर्हीभृ
 हुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वपितीति पूर्वग्रहणेन प्राप्यते इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥ अतएवोपो नमंरितीत्युदात्तत्वमाह वनीप इ
 त्यादौ रिदंतस्योपो नमनीशब्दस्येकारे प्रवर्त्तते च उच्यते न्यतरस्यामिति च चंडं तस्या ॥ नचैव चतुरस्य सीत्युदात्तत्वं शसंतस्य स्यात्तथा च षट् त्रिंश
 श्चतुरः कल्पयंत इत्यादौ चतुर इति पदं मध्योदात्तमिष्यमाणं न सिद्धोति वाच्यम् ॥ तत्रैव शास्त्रेण सामर्थ्यात्तदंतसप्तमीत्ववाधात् ॥

श.कौ.
१४१

तरथाहि - उडिदं पदाद्यप्युमरेद्युचतुर्भ्य इत्येव ब्रूयात् ॥ तत्र हि अंसर्वनामस्मिन्नग्रहणो नुनो मेषास एव भविष्यति ॥ षड्भि चतुर्भ्यो हलादिरिति
लादेः सिद्धांते प्युदात्तविधानात् ॥ नचैवं स्वरविधिषु षष्ठ्ये वनिर्दिश्यतामिति वाच्यम् ॥ रितश्च डः इत्याद्यपेक्षयारिति च डीत्युक्ता वड्मात्रालाघ
वसंभवेन सप्तमीप्रयोगादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ अंगाधिकारनिर्देशपक्षे तावदुक्तदोषपरिहाराय वार्तिकमारभ्यते ॥ लुमतिप्रतिषेधे एकपदस्वरस्यो
पसंख्यानां ॥ सर्वामंत्रितसिज्जुकस्वरसंज्ञेयोजनं त्रिनिकित्स्वरैः ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थानिलुमिति ॥ अस्यार्थः ॥ लुमति लुमत्संज्ञाया प्रमति
पादितेऽदर्शनेयः प्रतिषेधः तस्मिन् एकपदाश्रयोयः स्वरस्तस्योपसंख्यानां ॥ प्रत्ययलक्षणेन कर्मोप्येकपदस्वरोन भवतीत्यर्थः ॥ पदद्वयाश्र
पस्तु स्यादेव ॥ यथा दधितिष्ठतीत्यत्र पदस्य पदादित्यधिकृत्य विहितस्ति डु. ति ड. इति निघातः ॥ अत्र दधीत्यस्य पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणमपे
क्ष्यते ॥ तथा इहतिष्ठेत्यादौ तिडु. तत्वलाभायापि ॥ नचैवं सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न स्यात् ॥ तथा ॥ सर्पिरा गच्छसप्तागच्छतेत्यत्रामंत्रितस्य च
तिषा ष्टमाद्युदात्तत्वं न स्यात् ॥ तथा माहिदातां माहिधातामित्यत्रादिः सिचौन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह ॥ सर्वेत्यादि ॥ इदं स्व
रत्रयं विहाय स्वरांतरे प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ नच सर्वस्तोम इत्यत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पदद्वयस्वरोपमिति वाच्यं ॥ सर्वस्य सुपीति यदा
द्युदात्तत्वं तस्यैव त्वनेन प्रकृतिभावमात्रं कर्तव्यं ॥ तथा च तत्रापि रवश्योपपादयितव्येति भावात् ॥ नच सर्पिः शब्दस्यामंत्रितस्वरं विनाप्या
द्युदात्तता लब्धुं शक्या ॥ अर्चिशुचिहसृपिच्छादिच्छदिभ्य इत्यौणादिके इति प्रत्यये कृते नोदात्तत्वात् ॥ अव्युत्पत्तिपक्षेपि फिट्स्वरेण तथा
त्वात् ॥ नच नद्विषयस्येत्याद्युदात्तः ॥ अनिसंतस्येति पर्युदासात् ॥ कैयतेभनुसर्पिः शब्दस्य घृतादित्वं किमर्थं कल्पितमिति चिंत्यं ॥ ननु सप्त
शब्दः सप्यशूभ्यां तु द्वेति कनिनंतो व्युत्पादितः ॥ तथा च नित्वादाद्युदात्तः ॥ अव्युत्पत्तिपक्षेपि तथैव ॥ नः संख्याया इति वचनादिति चेत् ॥

राम
१४१

नभयथापि घृतादित्वेनांतोदात्तत्वात् ॥ तथाचप्रयुज्यते ॥ सप्तसुंजतिरुच्येकचक्रमिति ॥ इहसिज्जुग्रहणंमास्त ॥ गतिस्त्वेत्यत्रसिज्ग्रहण
सामर्थ्याल्लुकिस्वरःसिद्धः ॥ अन्यथाहिलाघवार्थेचूरेवलुकंविदध्यात् ॥ एवंह्यभूदपादित्यादिसिद्धयेःस्तिसिचोपृक्तइत्यत्रसंकारांतरप्रश्लेष
केशोपिनाश्रयणीयइति ॥ नचचूर्नुकिआतइतिचूर्नुविध्यर्थमेवस्यान्नतुनियमार्थतथाचतवलङ्गमिदृशयेच्चिलुकीतिवक्तव्यस्यादितिविपरी
तगौरवापनिरितिवाच्यं ॥ डि.तइत्यनुवृत्त्यैवलोक्युदस्तस्त्वात् ॥ तस्मात्सर्वांमंत्रितस्वरवर्जमित्येवआवश्यकं ॥ बार्तिकारंभस्यप्रयोजनमाह।
प्रयोजनमिति ॥ त्रिभिर्शब्दयोरिकारउच्चारणार्थः ॥ सुट्तिथोरिति वत् ॥ एतेस्वरानिवर्त्यमानतयाप्रयोजनमित्यर्थः ॥ प्रयोजनांतरमाह। पंथिम
थोरिति ॥ तदेवंवचनबलेनत्रिसूत्र्या अतिव्याप्तिरुद्धर्त्तव्या इतीहसूत्रेस्थितम् ॥ वस्तुतस्तस्मैतदर्थवचनंक्रियते ॥ ज्ञापकबलेनैवविदागर्गाइ
त्यादेःसिद्धत्वात् ॥ तथाचसंज्ञायामुपमानमिति सूत्रेबार्तिकं ॥ उपमानस्याद्युदानवचनंज्ञापकं अनुबंधलक्षणेष्वरेप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्ये
ति ॥ अस्मिंश्चपक्षेपथिमथोःसर्वनामस्थानेलुमतालुमेप्रत्ययलक्षणंनभवतीति वचनमेवकर्त्तव्यं ॥ ननुअनुबंधलक्षणःस्वरः ॥ येनोक्तज्ञाप
कबलेनवाप्येत ॥ नचस्वरमात्रविषयकंज्ञापकमितिवाच्यं ॥ आमंत्रितस्वरसिज्जुक्स्वरयोरपिप्रसंगात् ॥ नचैवमपिसप्तमीनिर्दिष्टेस्वरेप्र
त्ययलक्षणंनभवतीतिज्ञाप्यतामितिवाच्यं ॥ सर्वस्तोमइत्यत्राद्युदात्तसिद्धिप्रसंगात् ॥ यहा ॥ अस्मिंसप्तमीनिर्दिष्टस्वरविषयकमेवज्ञापकं ॥ स
र्वस्यसुपीत्यत्रतुसुपीतिसप्तमीमपनीयसुपंइतिषष्ठीपाठ्या ॥ तथाचपथिस्वरार्थवचनंनारंभणीयं ॥ त्रिकित्स्वरार्थतुभयथापिनारंभणीयमि
तिसर्वसुस्थं ॥ पक्षद्वयमपीदं संज्ञायामुपमानमिति सूत्रेभाष्यकारैः स्पष्टमुक्तं ॥ अथनिर्गलितेयर्थेनत्रिसूत्र्यांशकितस्यातिव्याप्तिदोषस्यवचने
नोद्धारमापाततउक्त्वाज्ञापकेनेष्टमिदिरितिनिष्कर्षोपेकृतइति ॥ एतच्चसंज्ञानंभंगार्थेनैवनिर्दिश्यतेइतिपक्षइववस्तुनोगस्त्वयत्कार्ये

श. कौ.
१४२

तिनिष्कृष्टपक्षेपितुल्यं॥ अतएव संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्यकारैः पक्षद्वयसाधारण्येनैवोक्तं सूत्रपक्षवार्तिकं योजितं॥ प्रकृतसूत्रभाष्यकैयटो
स्तनिष्कृष्टपक्षे उक्तदोषप्रसंग एव नास्तीति लभ्यते॥ तत्रेत्यमाशयमभियुक्तं प्रवर्णयति॥ शोषद्विविधं॥ सामान्यापेक्षं विशेषापेक्षंच॥ तत्र यु
दाभीहीत्यत्र पूर्वग्रहणेन यत्र सप्तम्यर्थपक्षे तदंतग्रहणपक्षे च फलभेदः तत्रैव सौवर्यः सप्तम्यास्तदंते सप्तम्यइति ज्ञाप्यते॥ यथा भीहीत्यत्रै
व पूर्वग्रहाभावे तदंतस्य कार्पित्वे प्रत्ययानां भ्यादीनामुदात्तइत्युल्लोत्प परिभाषया प्रत्ययात्तद्वोदात्तः स्यात्॥ सप्तम्यर्थान्प्रयणे तु पित्तम
पहाय भ्यादीनामेवोदात्तः स्यात्इति स्पष्टः फलभेदः॥ तथापोत्तमरिति॥ चञ्चन्यतरस्यामित्यत्रापि॥ जित्यादिर्नित्यं पथिमथोः सवैनाम
स्थानइत्यादौ तु नास्ति फलभेदः॥ तदंतस्य हि कार्पित्वे प्रकृत्या देरेवोदात्तत्वं जित्यादि पूर्वस्यापि कार्पित्वे तथैवेति॥ तथा च तत्र सौवर्यइत्यस्या
प्रकृत्या तदंतकार्पित्वाद् उक्तदोषस्याप्रसंग एवेति॥ संज्ञायामुपमानमित्यत्र भाष्यकैयटो द्विग्रंथास्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य योजयि
तव्या इति॥ अत्रयइत्यत्र तु स्वरो न भवति॥ लुकि कृते कार्पिणोऽभावात्॥ प्रत्ययलक्षणं हियदन्यस्य कार्यं तत्रत्ययलोपेपि भवति॥ न तु प्रत्य
यस्यैव यत्कार्यं तदपि॥ न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतग्रहणं स्यादिति वाच्यं॥ येन विधिरिति सूत्रेणैव तल्लाभस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ विशेष
णविशेष्यभावे च कामचारात्॥ नन्वेवमपि स्थानिवत्सूत्रेण स्यादेवोदात्ततेति चेत् न। लोपस्याभावरूपतया तदीयांतस्य तदुदात्ततायाश्च बाधा
त्॥ अतएव हि अभूदित्यादौ लुप्तस्य सिचोनेट्प्रत्ययभावस्य भावो वयवः संभवति॥ भाष्यमतेऽनल्लिधाविति निषेधाच्च॥ क्विच्चिजादीनांतुपेडु
शीतीणि नषधोप्यस्तीति दिक्॥ वस्तुतोयदंगमिति व्याख्यानाद्राजपुरुषइत्याद्यपि निर्बाधं॥ भसंज्ञायानिषेधेनालोपाभावात्॥ सुबंतत्वप्रयु
क्तपदसंज्ञयानलोपाच्च॥ तथा अहर्दातीत्यत्रेफोपिसिद्धः॥ सुपीति निषेधो हि वस्तुतोगस्य कार्यमिति नेह प्रवर्तते॥ अंगाधिकारनिर्देशो

राम.
१४२

तुषुवर्तेतासी ॥ अतएव अन्धोरविधौ इति वचनमाभ्यते ॥ न चासुपीति वचने सामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणे नासुपीतिविषयो नेति वाच्यं ॥ दीर्घाहानिदा
 पदस्य दीर्घलुङ्गादिलोपेपिरफापत्तेः ॥ एतेनासुपीतिपर्युदासमाश्रित्याहर्षितातीत्यत्रदाधातोः सुञ्चिन्त्यसत्त्वाद्देफइत्यपिकल्पनमपास्तं ॥
 दीर्घाहानिदापदस्यत्रातिप्रसंगात् ॥ यद्यपिरुत्वकृत्वयोरसिद्धतया पूर्वनलोपेकृतेः कारस्थैवरुत्वरत्वे प्राप्नुतस्तथापिरुत्वरत्वेयोर्विषयेनलो
 पोनेष्यते ॥ रुत्वरत्वोभयारंभसामर्थ्यात् ॥ नचसंबुद्धौ नलोपनिषेधाद्दे अहर्गच्छद्देदीर्घाहानिदापेत्यत्रवरितार्थता ॥ एवमपिरूपरात्रीतिरुत्वस्य
 वैयर्थ्यापत्तेः ॥ नह्यकारस्यरौरेवाविशेषोस्तिइतिदिक् ॥ स्यादेतत् ॥ परमवाचापरमगोदुहापरमलिहापरमदंडिनापरमदिवापरमकुमार्येत्यत्रां
 तर्वर्तिनींविभक्तिमाश्रित्योत्तरखंडस्यपदसंज्ञास्यात् ॥ ततश्चचोःकुःसादेर्धातोर्घःहोठःरुलोपःप्रातिपदिकांतस्यदिवउत्इकोसवर्णेशाक
 ल्यस्यह्रस्वश्चेत्येतेविधयःप्रसज्येरन् ॥ नचभसंज्ञयापदसंज्ञायावाधः ॥ भिन्नावधिकत्वात् ॥ भसंज्ञाहिममस्तस्यप्राप्ता ॥ पदसंज्ञातूत्तरखंड
 स्य ॥ अत्रभाष्यं ॥ भसंज्ञासूत्रेसुप्तिडंत्वमितिसूत्रात्सुबंतंइत्यनुवर्तनीयं ॥ तदयंसूत्रार्थः ॥ यजादौअसर्वनामस्थानेपरेयस्यात्प्रत्ययविधिस्त
 याभूतःपूर्वःसमुदायोभसंज्ञोभवति ॥ तद्वयवसुबंतंयद्यस्ति तर्हितदपिभसंज्ञस्यात् ॥ यजादावन्तरइति ॥ इहचसमुदायस्यभसंज्ञाप्र
 धानशिष्टा ॥ अवयवस्यत्वन्वाचयशिष्टाकर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिवत् ॥ तेनराज्ञइत्यादौसुबंताक्यवाभावेपिभवतिसुबंतावयवसत्वेतुसंभु
 दायस्यचेत्युभयोरपिभवतीतिविवेकः ॥ नन्वेवमपिपरमवाचौपरमवाचइत्यादौभत्वाभावात्पदकार्येणदेवेतिचेत् ॥ न ॥ तत्रभत्वाभावेप्यसर्व
 नामस्थानेइतिपदसंज्ञानिषेधात् ॥ स्वादिषसर्वनामस्थानेइत्यापिहि सुबंतंइत्यनुवर्तते ॥ प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं ॥ तस्मान्मर्थ्यादनंतरस्यवि
 धिर्वेतिन्यायोन्मश्रीयते ॥ तदयमर्थः ॥ सर्वनामस्थानेपरतःपूर्वसमुदायःबह्वन्स्यात् ॥ तद्वयवभूतंसुबंतंचपदंनस्यादिति ॥ तवसमुदाय

स्य स्वादिष्विति प्राप्ता अवयवस्य नुसुबंतमिति प्राप्ता पदसंज्ञानेन निषिद्धेति पश्मवाचावित्योदिसिद्धं ॥ नन्वेवं सुवाकसुराजेत्यादौ कुत्वादिनस्या
 त् ॥ सावपि समुदायस्यावयवस्य च प्राप्तयोर्द्वयोरपि पदसंज्ञानिषेधादिति चेत् ॥ न ॥ असर्वनामस्थान इत्यत्रोत्तरसूत्राद्यचीत्यपकृष्य यज्जा
 दौ सर्वनामस्थाने उभयविधपदसंज्ञानिषेधात् ॥ सौहि विधापि पदसंज्ञा भवत्येव ॥ नन्वेवं श्रूयमाणे सौ पूर्वस्य पदसंज्ञा स्यात् इति चेत् ॥ इष्ट
 पत्तेः ॥ नन्वेवमेवोऽप्रगृह्यस्यादग्रहृते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ इति सूत्रे भद्रं करोषि गौरित्यत्रातिप्रसंगे वारयितुं पदांतग्रहणे कर्तव्यमिति
 वार्तिककृतावश्यमाणं विरुध्यते ॥ क्रियमाणेऽपि पदांतग्रहणे दोषतादवस्थ्यादिति चेत् ॥ न ॥ तत्रांतग्रहणमात्रं कृत्वा वाक्यस्यैरित्यतो व
 क्यग्रहणमनुवर्त्य वाक्यांतस्येति व्याख्या न संभवात् ॥ तदेवं समासचरमभागस्य पदसंज्ञायज्जादौ कापि नास्तीति स्थितम् ॥ क्वचिन्निषेधा
 त्कचिन्नुभत्त्वेन बाधादिति विशेषः ॥ नन्वेवं दूरान्मुक्तमित्यादावुड् न स्यात् ॥ होतापोताशुषित्यत्रानड् न स्यात् ॥ उत्तरपदे तद्विधानादिति चेत् ॥
 न ॥ उत्तरपदशब्दस्य समासोत्तरावयवे रूढतया पदसंज्ञाविरहेऽपि तत्प्रवृत्तेः ॥ सर्वांत एव चैयं रूढिः ॥ तेन होतृपोत्तेन षोड्जातार इत्यत्र मध्यमाना
 मुत्तरपदत्वाभावात्ततः पूर्वपदस्यानड्नेति हि क् ॥ नन्वेवं दधिसेचौ दधिसेच इत्यत्र सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधो न स्यादिति चेत् ॥ न ॥ पदादादिः
 पदादिः तस्य षत्त्वेनेति व्याख्या नात् ॥ नन्वेवं रामेषु हरिष्वित्यत्रापि निषेधः स्यादिति वाच्यम् ॥ स्वादावितियापदसंज्ञातामुपजीव्यपदादेर्नैति निषे
 धाप्रवृत्तेः ॥ एतच्च सात्प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते ॥ उक्तं च ददादादेर्नैत्येव व्याख्या नं न तु पदस्यादेरिति ॥ तथा सति गतिकरकोपपदानां इति सुबुत्पत्तेः प्रा
 गेव समासे दधिसेगित्यादौ षत्वस्य दुर्वारतापत्तेः ॥ नन्वेवमपि बहुसेचौ बहुसेच इत्यत्र षत्वं स्यादेव ॥ बहुचोऽपदत्त्वेन षत्वप्रतिषेधाप्राप्तेरि
 ति चेत् ॥ सत्यं ॥ वचनमेवेह कर्तव्यं ॥ बहुच पूर्वस्यनेति ॥ अत्रायं सूत्रन्यासः ॥ सातेः सः षत्वं न स्यात् ॥ ततः बहुच पदाभ्यां ॥ अभ्यामुत्तरस्य

सम्बन्धत्वं न स्यादादिग्रहणं न कर्तव्यं ॥ तस्मादित्युत्तरस्येत्येवमिद्वेः ॥ तदिदं बहु ज्यग्रहणमादिग्रहणेन निमातव्यमिति ॥ वार्तिके तु उत्तरपदत्वे
चापदादिविधाविति वचनेनैव परमवाचेत्यादि साधितं ॥ उत्तरस्य समासोत्तरभागस्य पदत्वे कर्तव्ये लुमतालुसे प्रत्ययलक्षणं न स्यात् ॥ अतो
नकुत्वादि ॥ पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं स्यादेव ॥ निषत्त्वनिषेधाद् धिसेचेत्यादि सिद्धिः ॥ अस्मिंश्च पक्षे प्राक् सुबुत्पत्तेः समासोत्रनाभ्युपगन्तव्यः
॥ धनक्रीतेत्यादि सिद्धये तस्यानित्यतायावस्थमाणत्वात् ॥ कैपटस्त्वाह ॥ दध्नःसेचाविति विग्रहे षष्ठीति समासः नत्वयं सुपपदसमासः । सोप
पदानुविज्ञास्ति ॥ अनभिधानात् ॥ अतोदधिषेचावित्यादि न भवत्येव ॥ अस्मिन्नपि पक्षे बहुच्यूर्वेस्यचेति वचनं कर्तव्यमेव ॥ कृते हि बहुचिविशि
ष्टस्यार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वे सुपो लुकिचकृते पुनर्विशिष्टात्सुबंतरमुत्पद्यते इत्यर्थवत्सूत्रे वक्ष्यते ॥ तत्रांतर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य प्राप्तं पद
त्वं तत्कुत्वादौ कर्तव्ये माभूत् ॥ षत्त्वनिषेध एव यथा स्यादिति ॥ अत्रायं निष्कर्षः । पूर्वसूत्रे एव सिद्धत्वात् उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ ॥ बहुचूर्वस्य
चेति पाठ्यं ॥ पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षणं भवति न तु पदसंतविधाविति नियमार्थं चेदं वचनं ह्यं इति व्याख्येयं । एवं च न अनकर्तव्य इति लाघ
वं ॥ अस्मिन् पक्षे सौ पदत्वं नास्ति ॥ प्रागुक्तकुसृष्टेरभावात् । तदेतत्सहृद्यमभिप्रेत्य हल्लुङ्यादिसूत्रे भाष्यकारैरुक्तं ॥ अथ सावपि पदं भव
ति ॥ एवमप्युभयतः पाशारज्जुरिति ॥ ननु अंगाधिकारग्रहणपक्षे वस्तुतांगस्येति पक्षे चाभूवेन्नित्यत्र जुसप्राप्नोतीति चेत् ॥ सत्यं ॥ आतइति
नियमान्न भवति ॥ ननु देवदत्तं याजयांचकारेत्यत्र लुकं बाधित्वा परत्वानि बादिषु कृतेषु आमदिति वेषां लुकिप्रत्ययलक्षणेन तिङंतत्वादा
संतस्य निघातः स्यात्ततः परस्य च न स्यादिति चेन्न ॥ लावस्थायामेव येन न्नाप्राप्तिन्यायेन निष्कार्त्वात् बाधित्वालुकप्रवृत्तेः ॥ तदुक्तं ॥ अ
भिलिलोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघात इति ॥ ननु देवदत्तो युष्मत्पुत्रइत्यादौ षष्ठ्यंतस्य विधीयमानायुष्मदस्मदोरादेशाः प्राप्नुवतीति चेत्

श.को.
१४४

सत्यं ॥ स्थग्रहणान्भवन्ति ॥ नचविभक्तौ परतः पूर्वभागमात्रस्य माभूत्किंलुविभक्तिविशिष्टस्येतदर्थं स्थग्रहणं स्यादिति वाच्यं ॥ षष्ठीचतु
र्थी द्वितीया नामिति निर्देशो नापि गतार्थत्वात् सर्वस्य पदस्येत्यमुच्यते ॥ तस्माद्द्विभक्तिलोपेरुक्तेमाभूदित्येतदर्थमेव स्थग्रहणं ॥ अवस्थानेति
श्रूयमाणास्वेव भवति ॥ यद्वा ॥ तिष्ठतिरहानौ वर्तते ॥ यथा समयेति षु सु ग्रीवेति ॥ समयं माहासीरित्यर्थः ॥ तथा चापरित्यक्तविभक्तिकयोरि
त्युक्त्या श्रूयमाणविभक्तिकत्वं स्पष्टमेव लभ्यते ॥ इदं त्ववशिष्यते ॥ वस्तुतो गस्येति सिद्धांते चिणोलुगिति तलोपेरुक्ते हनिणिडादेशप्र
स्युः ॥ अवधि भवतादस्युः ॥ अगाधि भवताग्रामः ॥ अध्यगाधि भवतानुवाकइति ॥ लुडिः परतो ह्येते विधीयंते इति चेत् ॥ मैवं ॥ लुडिः यदा र्द्ध
धातुकं तत्र हनिणिडादेशविधानात् ॥ तस्माद् हस्तुतो मस्येति पक्षो निर्देश इति स्थितं ॥ अचोत्यादिदि ॥ अचइति निर्द्धारणे षष्ठी ॥ जातौ एक
वचनं ॥ अचो मध्ये योत्यस्तदादिशब्दरूपं संज्ञं स्यात् ॥ तिप्रदेशादिति आत्मनेपदानां देरेरित्याद्यः ॥ पचते। पचेते इत्यादि ॥ अंते भवोत्यः
॥ दिगादित्वाद्यत् ॥ अंत्य आदियेस्येति बहुव्रीहिः ॥ नित्यसापेक्षत्वात्समासः ॥ ॥ अलोत्यात्पूर्वउपधा ॥ ॥ अंत्यादुलः पूर्वोवर्णउपधा
संज्ञः स्यात् ॥ उपधागुणः ॥ चेतति ॥ च्येतति ॥ ब्रूते इत्यादि ॥ ननु पूर्वस्याविशेषितत्वाच्छासिधातो शा इति समुदायस्य संज्ञा स्यादिति चेत् ॥ अ
स्तु ॥ नैवं शासददुहलोरितीत्वं स्यात् इति वाच्यं ॥ अलोत्यपरिभाषयादृष्टसिद्धेः ॥ स्यादेतत् ॥ नानर्थके लोत्यविधिरनभ्यासविकारेष्विति
निषेधः प्राप्नोति ॥ इह च विभक्तौ तत्र भ्रूजामिद् अंत्यस्य यथा स्यादित्येतदर्थं मनभ्यासविकारेष्वित्युक्तं ॥ विकारो नाम वर्णात्मक आदेशः
अतएव देहीत्यत्र लोपः सर्वादेश एव भवतीति ॥ भ्रूच्यते ॥ नतावदेषापरिभाषासूत्रकृतः संमता ॥ तस्य लोप इति सूत्रे त्रिटुङ्नां सर्वेषां पा
र्थं स्थग्रहणात् ॥ नापि भाष्यकारस्य संमता ॥ एतत्प्रयोजनानामन्यशोपपत्तेर्भाष्ये उक्तत्वात् ॥ तथाहि ॥ अव्यक्तानुकरणस्येति तावदंत्यादे

राम.
१४४

शो न भवति ॥ नाश्रेडितस्यात्यस्य तु वेतिज्ञापकात् ॥ इतरथाह्याश्रेडितस्यवेत्येव ब्रूयात् ॥ चसोरेह्यावित्यत्रापिलोपोयीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहण
 सामर्थ्यात्सर्वादेशः ॥ तथाचेत्यं सूत्रन्यासः ॥ घोरभ्यासस्य लोपः ॥ लोपशब्दांतरस्यानुवृत्त्यासर्वलोपः स्यात् ॥ अस्ते श्वैत् ॥ अस्तेर्घोश्चैद्भवति हा
 विति । अथं बालोपशब्द इति छेदः ॥ संज्ञापां कृतीः नुबंधः संज्ञिनि फलति यथा डः मुटि ॥ भाष्ये तु द्विशकारकी निर्देश इत्युक्तं । तत्र लोप इति भिन्नपदम् ।
 शब्दस्य उपदेश एव इत्संज्ञा ॥ तत्फलं तु प्रयोगे ॥ सर्वत्रानुबंधानां काकादिवदनवयवी भूयेव व्यावर्तकत्वादिति भावः ॥ अस्मिन्नपि पक्षे झलि
 परे यः संयोगः तदादित्वा लो लोपे एकशकारक एव पाठः सुवचः ॥ स्पष्टार्थं अनउपधालोपिन इत्यादावकारस्ये वेहापिसकारस्य लोपोमास्त्विति तु भा
 ष्याशयः ॥ आभ्यामित्यादी हलिलोप इति सूत्रेणाक्रकारस्ये इमदो विधीयमानो लोपोपितर्ह्येत्यस्य स्यादिति चेन्न ॥ अनाप्यक इति सूत्रादत्रि
 त्यनुवर्त्य तस्य हलीति सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्प्य अनएव लोपविधानात् ॥ तथा च तत्रालोपपरिभाषयानकारलोपे अतो गुण इति पररूपे च कृते ।
 आभ्यामेषामित्यादिसिद्धं ॥ अत्र लोपोभ्यासस्येति सूत्रेण्यत्राभ्यासत्वाश्रयेन तु तदेकदेशे इति व्याख्यानादत्र ग्रहणसामर्थ्यात्सर्वलोपः ॥ यद्यपिस
 नीत्यपेक्षितं ददौ दधौ इत्यादि वारणाय ॥ सादाविति च जिज्ञापयिषतीत्येतद्वारणाय ॥ प्रकृतयोपि सिपक्षतीत्यादि वारणाय ॥ विषयोप्यपेक्षितः
 मुचोः कर्मकस्य गुणो वेति मुमुक्षुति गामित्यादि वारणाय तथा पीदं सर्वमनुवृत्त्येव सुलभमिति सर्वलोपार्थमेवात्र ग्रहणं बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि वि
 भाषा भवद्भगवद्घवता मोच्चावस्येति वार्तिकेन विधीयमान ओकारोत्यस्य स्यादिति चेन्न ॥ वस्येति सिद्धे अवस्येति गुरुकरणसामर्थ्यात्सर्वादे
 शसिद्धेः ॥ नस्मान्नानर्थक इति परिभाषानिष्फला सूत्रभाष्यासंभवाच्चेति स्थितम् ॥ एवं च शासैः शाशब्दस्यापधात्वेपिशिष्ट इत्यादिसिध्यति ॥
 संयोगोपधग्रहणं कृजर्थमित्यादिव्यवहाराश्चास्मिन्पक्षे संगच्छंते इति दिक् ॥ यद्वा अवध्यवधि मद्भावः सजातीयानामेवेत्युत्तर्यः ॥ त्येकेत्य

मीषांब्राह्मणानामंत्यात्पूर्वमानयेत्युक्ते एकएव अंत्यादव्यवहितं पूर्वानीयते न तु समुदायः ॥ एवं चेह्यलः अव्यवहितपूर्वलेखसंज्ञी न तु समुदायः ॥ न वा व्यवहितो ल् ॥ संयोगोपधव्यवहारस्तु भाक्तः ॥ अवयवधर्मस्य समुदाये उपचासत् ॥ एवं स्थिते अल इति जसंतमपि सुवचं जात्याख्यायामिति बहुवचनं ॥ पूर्वइत्यपि जसंतं ॥ अंत्योप्यलेव साजात्याल्लभ्यते ॥ यद्वा ॥ अल इति निर्धारणे षष्ठी ॥ जातौ चैकवचनं ॥ अलां मध्यं ॥ त्यात्पूर्वइत्यर्थः ॥ तथा चेह्यल इति जसुडः सिडः स्वेति पक्षत्रयमपि स्थितं ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ सप्तमी निर्देशेषु पूर्वस्थेव कार्यस्यात्तच्च निर्दिष्टे ॥ व्यवहितोच्चारिते सतीत्यर्थः ॥ निशब्दो नैरंतर्येदिशिरुच्चारणक्रियः ॥ निरंतरं दिष्टे निर्दिष्टः ॥ नियमार्थमिदं सूत्रं ॥ तथा हि ॥ इकोयणचीत्यत्राचीति यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सप्तमी ॥ अश्रूयमाणक्रियत्वाच्चांतरंगस्यास्त्यर्थस्य लाभः ॥ तेनाचिसतियण् भवतीत्यर्थः ॥ यद्वा गंगायां घोषइति वदौ पश्लेषिके ॥ धिकरणे सप्तमी ॥ तत्र सत्त्वं परस्येव पूर्वस्यापि संभवति ॥ एवं मुपश्लेषोपि ॥ तत्र युगपदेकस्य कार्यत्वनिमित्तत्वयोरसंभवाद्ब्रह्मदकं मध्विदमित्यादौ इकारोकारयोः पर्यायेण यण् प्राप्तः ॥ पूर्वस्थेवेति नियम्यते ॥ तथा ॥ अग्निचिदत्रेति व्यवहितस्यापि यण् प्राप्तः अनंतरस्येवेति नियम्यते ॥ ननु गवित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकतामिति शब्दः करोति तथा इहापि ॥ एवं च तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तेत ॥ अस्ति हि तत्र व्यवच्छेद्यं ॥ हे यौष्णाकीण अस्मभ्यं देहि हे अस्माकी नयुष्मभ्यं ददा मि इत्यादौ खजण्भ्यां परस्याप्यादेशप्रसंगसत्वात् ॥ सत्यं ॥ इति करणः पदार्थविपर्यासकत्वात् ॥ लोकेऽर्थपरताया औत्सर्गिकत्वात् तत्र शब्दपरतां करोति ॥ शास्त्रे तु विपरीतं ॥ किंच ॥ यदि तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं प्रवर्तेत तर्हि तत्रैव पूर्वग्रहणं कुर्यात् ॥ तस्मान्नेदं तस्मिन्नित्यनुकरणं ॥ किंतु अचिह्नानीत्यादिसकलसंग्रहार्थं स्वतंत्रस्य सर्वनाम्नोयं निर्देशः ॥ तस्यापत्यं तत्र भवइत्यादिवत् ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ पंचमी निर्देशेषु उक्तं

रश्चैवकार्यं स्यात्तच्चाव्यवहितोच्चारिते ॥ तिङ्ङुतिङः ॥ अग्निमीले ॥ इहनभवति ॥ ईडेऽग्निं ॥ इहकारकविभक्तेरसंभवाद्द्विग्योगलक्षणापंच
 मी ॥ तत्रदिक्शब्दोऽध्याह्नियमाणोत्तरशब्दवत्पूर्वशब्दोप्यविशेषात् ॥ अध्याह्नियेत ॥ व्यवहितोपिचगृह्येत ॥ तथाचउत्संस्थाता इत्यत्राप्युद्-
 स्थास्तंभोरित्यस्यप्रसंगः ॥ तदेवंपूर्वसूत्रमेतत्सूत्रंचेतिद्वयमपिनियमार्थमितिस्थितं ॥ तथाचवार्तिकं ॥ तस्मिंस्तस्मादितिपूर्वोत्तग्योर्योगा-
 विशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकंपचत्योदनमिति ॥ इहापितस्मादितिस्वतंत्रस्यसर्वनाम्नो निर्देशः प्राग्वत् ॥ नत्वनुकरणं ॥ तथाहि सतिपद्य-
 पितस्मानुडुहिलइत्यत्रातआदेरितिदीर्घात्पूर्वस्यागस्यासंभवात्प्रयोजनाभावान्नैतत्परिभाषोपस्थितिस्तथापितस्माच्छसोनःपुंसित-
 स्मानुडवीतियोगहूपेस्यात् ॥ उच्चरतआनुपलभतेगौरनश्चइत्यादेर्व्यवर्त्यस्यतत्रसंभवादितिदिक् ॥ स्यादेतत् ॥ एतत्सूत्रंनियमार्थमस्त-
 ॥ पूर्वसूत्रमपि औपश्लेषिकसप्तमीपक्षेनियामकमस्त ॥ सत्सप्तमीपक्षेतुनियामकत्वमयुक्तं ॥ षाष्ठभाष्यकैयटविरोधात् ॥ तथाहि ॥ आ-
 न्नलोपइत्यत्रभाष्यं ॥ नैषापरसप्तमी ॥ कातर्हिसत्सप्तमीक्विसतीति ॥ तथातत्रैवकैयटः ॥ कथंपुनःसंभवत्यांपरसप्तम्यांसत्सप्तम्याश्रयितुं-
 युक्ता ॥ यथेष्टंवाक्याध्याहाराददोषः ॥ क्विसतीत्येवहिविज्ञायमानेपौर्वापर्यानाश्रयणान्नास्ति तस्मिन्नित्यस्याः परिभाषायाउपस्थानं ॥
 यदाहौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीतदाकिंपूर्वस्यकार्यं अथपरस्यत्यनियमेनियमायपरिभाषोपस्थानमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ षाष्ठग्रंथस्यप्र-
 कृतमात्रपरत्वादविरोधः ॥ तथाहि ॥ आन्नलोपइतिसूत्रेशकारवतोग्रहणंमास्तुनादित्येवास्तुइतिप्रश्नंनंदनादावतिप्रसंगइत्युत्तरितं ॥
 अनदितामित्यस्यानुकर्षणोतुहिनस्तीत्यत्रनस्यात् ॥ तत्रःक्विसीत्यनुवर्त्यश्रममेवक्वितमाश्रित्यहिनस्तीत्यत्रलोपोस्त्वितिशक्यते ॥ यदि-
 चास्याभवस्थायांतस्मिन्नितिपरिभाषोपतिष्ठेत्--तदानंदमानादौचानशोडित्वालोपःप्रवर्तेत ॥ अत्रशित्करणंचानर्थकंस्यात् ॥ तद्विशित्वा

श. को. १४ ६ त्सार्वधातुकतयाडि. तमिममेवाश्रित्यहिनस्तीत्यत्र नलोपे क्रियमाणे सार्थकं नत्वन्यथा ॥ नन्वाहर्धातुकसंज्ञानिरुत्थाशित्वंसार्थकं ॥ तस्योहि
 सत्यामनक्तिभनक्ति इत्यतो लोपः स्यात् ॥ रुण द्विभिनक्षीत्यत्र गुणः स्यात् ॥ तृणे ढी तीर्डा गमः स्यात् ॥ नेडु शीतितु न प्रवर्तते अकृत्वादिति चेन्न ॥
 अमः पूर्वभागस्थानं गतयोक्तविधीनामप्राप्तेः ॥ कथमने गतेति चेत् ॥ इत्थं ॥ प्रत्ययविधौ यत्पंचमीनिर्दिष्टधातोः प्रातिपदिकादित्यादित्वादि त
 स्थिस्यत्यये परतोंगप्रितिहि सूत्रार्थः ॥ इह तु यत्पंचमीनिर्दिष्टरूपादिभ्य इति नास्मात्प्रत्ययः परः ॥ इयस्माच्च परः पूर्वभागान्नासो तस्मिन्विधी
 यमाने पंचमीनिर्दिष्टः ॥ अतएव भिनक्षीत्यादावतो दीर्घो यञीति न प्रवर्तते ॥ नच असोरल्लोप इत्यत्र विशेषणार्थे शिक्त्करणं स्यादिति वाच्यं ॥ न सो
 रल्लोप इत्युक्तेऽपि दोषाभावात् ॥ नचैवं नांतास्त्योर्ग्रहणं स्यात् ॥ तथाच कनेर्यङ् लुकिचकांत इत्यत्रापि स्यादिति चेन्न ॥ सिद्धंतेपि अत्र प्रत्ययसां त
 योर्ग्रहणापत्तौ वस्तु इत्यादावति प्रसंगसाभ्यात् ॥ साहचर्यात् प्रत्ययधात्वोर्ग्रहणमिति तु तुल्यं ॥ ननु नसोरल्लोप इत्युच्यमाने यत्र न प्रत्ययस्य किङ्
 त्यानंतर्गतत्रैव भविष्यति यत्त्वाच्चरतः यत्त्वात्कः सामनत इति ॥ मैवं ॥ अनुवर्तमानेन सार्वधातुकग्रहणेन प्रत्ययो विशेष्यते ॥ तथाच विध्यसंस्प
 र्शान्निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितौ निमित्तसप्तमी ॥ सार्वधातुकनिमित्तस्य न प्रत्ययस्यास्ते श्वा ल्लोपः कृत्यनंतर इति ॥ ननु चातउत्सार्वधातुक इ
 तिसूत्रे सार्वधातुकग्रहणं प्रत्याख्यातमिति चेन्न ॥ सति शित्वे प्रत्याख्यानात् ॥ तदेवं अमः शित्वकरणसामर्थ्यात् कृतीति सत्सप्तम्यामपि प
 रिभाषानोपतिष्ठत इति स्थितं ॥ पूर्वपक्षत्वाद्नास्थयानयोक्तमिति वावर्णनीयं ॥ इह सूत्रद्वयेष्वपी प्रकृतिपक्षोपि भाष्यस्थितः ॥ तथाहि ॥ षष्ठी
 स्थाने योगे निस्त्रात् षष्ठीत्यनुवर्तते सप्तम्यर्थनिर्देशो पूर्वस्याव्यवहितस्य षष्ठी स्यात् ॥ पंचम्यर्थनिर्देशो उत्तरस्याव्यवहितस्य षष्ठी स्यादिति ॥
 तत्र इकोयणचीत्यादौ सूत्रे एव षष्ठीश्रवणानां षष्ठीमनूद्य पूर्वस्यानंतरस्येषानतूत्तरस्य नवापूर्वस्यापि व्यवहितस्येत्येतावन्मात्रमुच्यते ॥

आनेमुगित्यादौ तु षष्ठ्या अश्रवणात्सापि प्रकल्प्यत इति विशेषः ॥ सात्त्वानियतयोगत्वात् स्थानषष्ठीयस्य च स्थानषष्ठी तस्यैव कार्यनियम इति
 सोप्यर्थात् सिद्ध्यति ॥ यत्र तूभयनिर्देशस्तत्रोभयंतावन्नप्रकल्पकं कार्यित्वनिमित्तत्वयोरेकत्रपुगपदसंभवात् ज्ञापकाच्च ॥ तथा चैकः पूर्वपर
 योरिति सूत्रे कैपदः ॥ सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद्देभवेतां प्रकल्पिकेषु षष्ठ्या विभक्तीतेनात्र ज्ञापनार्थत्वमाश्रितमिति ॥ नचपर्यायेणोभयकल्प
 नम् ॥ अनुल्पबलत्वात् ॥ तथाहि ॥ आनेमुगित्यत्र सप्तमीनिरवकाशा सा पूर्वत्र चरितार्थाया अतो येय इति पंचम्याः षष्ठीं कल्पयति ॥ एवमी
 दास इति सप्तम्याः ॥ तथा तास्यनुदानेत्सूत्रे अभ्यस्तसिजर्यं सार्वधातुके इति सप्तमी निर्देशं वक्ष्यति सा च सप्तम्युत्तरत्र चरितार्थेति त
 स्या एव षष्ठी कल्पयते ॥ तथा बहोर्लोप इत्यत्र बहोरिति पंचमी अकृतार्थाया इष्टे भेदः सिति सप्तम्याः षष्ठीं कल्पयति ॥ अत एव भूच बहोरिति
 पृथक् षष्ठी निर्देशः ॥ तथा गोतेणि द्विति पंचमी सर्वनामस्थान इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति ॥ गोशब्दस्थणित्वे प्रयोजनेभावाच्च ॥ नचतिष्ठ
 ति गौरित्यादौ पूर्वस्वरुद्धिः फलमिति वाच्यम् ॥ गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनंगत्वात् ॥ एवं प्रायेण पंचम्या अकृतार्थेति भाष्ये स्पष्टं ॥ आमिसर्वनाम्नः सु
 डित्यत्रापि पंचम्यनवकाशा ॥ आमीति सप्तमी तूत्तरार्थतया सावकाशा ॥ यदितु इह आदित्यनुवृत्तया पंचम्या सामानाधिकरण्यं संपाद्य सर्व
 नाम्न इति पंचम्यपिकृतार्थेति ब्रूयानर्हि यथोद्देशपक्षाश्रयणेन परत्वात्तस्यादित्युत्तरस्येति भविष्यति ॥ तदुक्तं ॥ उभयनिर्देशोपरत्वात् पंचमी
 निर्देश इति ॥ वस्तुतस्तनेह सामानाधिकरण्यम् ॥ वर्णाश्रमेतराणामित्यस्य सिद्धये सर्वनाम्नो विहितस्येति व्याख्यानात् ॥ येषां तेषामित्या
 द्यर्थमकारात्परस्येति व्याख्यानाच्च ॥ दीर्घच्छेत्तुर्भवतीत्यत्र तु षष्ठ्याः स्थाने पंचमी ॥ तेन दीर्घस्यैव तुर्भवति न तु चकारस्य सुराच्छे
 येति निर्देशश्चेह लिंगं ॥ अन्यथा हि रविरचेति चत्वेन सुराच्चायेति चकारद्वयं निर्दिशेत् ॥ प्रत्ययविधौ त्रपंचमीनप्रकल्पिका ॥ षष्ठ्या अनुवाद

प
 च
 मी
 श्र
 त
 र
 इ

त्यागाद्योऽपि ॥ गौणस्य प्रथमतोऽनुपस्थितेः एतेनाभिव्यक्तपदार्थाये इत्यपि व्याख्यातम् ॥ तस्मान्पायत एव सकल
 निर्वाहे सूत्रं नारंभणीयमिति ॥ न नूत्तरत्रचतुःसूत्र्या मनुवृत्तये स्वरूपमित्यवश्यं वाच्यमेवेति चेन्न अनुवृत्तेरनावश्यकत्वात् ॥ तथाहि ॥ अणुदि
 त्सूत्रेनावत् स्वस्यापि स्वसावर्ण्यादेव सिद्धं ॥ कथमन्यथा अवत्तमित्यत्र झरो झरीतिलोपः ॥ तत्र व्यक्तिभेदात् सावर्ण्यमिति चेत् इहापि बोध्यके धक
 व्यक्त्योर्भेदात् ॥ तथातपरस्तत्कालस्येत्यत्रापि ॥ आदिरंत्येनेत्यत्रापि आदिग्रहणावृत्त्यासिद्धम् ॥ आवृत्तौ लिंगं तु नादिचीत्यादि। येन विधिरित्य
 प्रतुषार्त्तिककारस्तस्यचेति वक्ष्येत्येव । वस्तुतस्तदपि न वाच्यम् ॥ व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धेः ॥ अप्रातिपदिकेनेति तु तत्रैव प्रत्याख्यास्यामः ॥ अ
 तएव येन विधिस्तदाद्यंतत्वे प्रयोजनमित्याद्यंतवत्सूत्रस्थं वार्त्तिकं संगच्छते इति दिक् ॥ सिद्धिद्विशेषाणां वृत्त्याद्यर्थं ॥ अत्र सिद्धित्युपलक्षणं किं
 चिल्लिंगं समासज्यद्वयं लिंगाविशेषाणां संज्ञेति वक्तव्यं तच्च लिंगं वृत्त्यादावा संज्ञनीयमित्यर्थः ॥ एवमग्रेपि । तेन विभाषावृत्तमृगेति सूत्रे विशेषाणां
 प्रेवग्रहणात् पुंसन्यग्रोधं पुंसन्यग्रोधा इति सिद्ध्यति ॥ पितर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थं । चकाराद्विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं ॥ स्वेपुषः ॥ रैपोषं पुष्ट
 ॥ अश्वपोषं ॥ स्वपोषं ॥ जितर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ सभाराजामनुष्यपूर्वा इति सभम् ॥ ईश्वरसभं ॥ नेहराजसभा ॥ हरिश्चंद्रसभा ॥ पर्यायेण
 योवक्ति स हि पर्यायवचनः ॥ न च स्वस्यैव सहाविकल्पः ॥ नापि सामान्यविशेषयोर्भिन्नप्रकारकबोधजनकतया तुल्यात्वाभावात् ॥ तुल्यार्था
 स्तु विकल्पे रन्निति न्यायात् ॥ इति शब्दो राजशब्दपर्याय इत्यादिव्यवहारस्तभीमोभीमसेन इति तत् ॥ इति तस्य तद्विशेषाणां च मतस्याद्यर्थं । प
 क्षिमत्प्रमृगान् हंति । मात्सिकः ॥ शाफरिः । पर्यायवचनानां । अनिमिषान् हंति । मीनस्येष्टत इति भाष्यं ॥ मैनिकः ॥ मृगपक्षिणोक्तयनिर्दे
 शः कर्त्तव्यः ॥ तेन स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणमिति व्याख्यातारः ॥ इह वृत्त्यादौ च न्यायेनैवाभिमतं सिध्यतीति तत्रैव वक्ष्यते

श. कौ. १४८

इतरतु सर्ववचनिकमेवेत्यवधेयं॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ अत्राणुपरेण णकारेणैत्पुंक्तं॥ अणुदित्सवर्णस्य संज्ञास्यात्विधीयमानं विन्म
चकारात्स्वरूपस्य। अस्यचौ। शुक्लीस्यात् मालीस्यात्॥ एतेनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य॥ विव्यतुः निव्यतुः॥ ऋदोरण्॥ यवः स्तवः लवः पवः। उरः प
परः कर्त्ती किरति॥ नचैवं ऋदोरण् ह्रस्वातेभ्यः कृजादिभ्योपि स्यादिति वाच्यं॥ दीर्घाच्चरणवैयर्थ्यात्तेः अन्वेवमपि अष्टन आविभक्ता वित्यस्य स
वर्णग्रहोदुर्वारः॥ नहितत्रापिसामर्थ्ये। ह्रस्वोच्चारणे ह्यर्धमात्रिकस्य मात्रिकस्य स्यादिति दीर्घग्रहणस्य उभयार्थतोपपत्तेरिति चेत्। अप्रत्यय
इति निषेधात्॥ दीर्घाणामनणत्वेन सवर्णग्राहकतानास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्च॥ ननु दीर्घाश्चेदणस्तर्हि कारको हारक इत्यादौ रपरत्वं न लभ्ये
तेति चेत्॥ अत्रातोसि। महि दीर्घाः क्वाप्यणग्रहणेनोपस्थाप्यन्त इति ब्रूमः किंतु ग्रहणकशास्त्रे तदुपजीव्येषु वर्णोपदेशादिषु च इतरत्र तु वाक्यापरि
सामान्याया नवतारादस्त्येवाणग्रहणेन दीर्घग्रहणमिति तत्वम्॥ उदित् कुहोश्चुः। चकार। जगाद्॥ अप्रत्ययइति निषेधस्तु उणि
त्सु न प्रवर्तते॥ उगित्करणसामर्थ्यात्॥ अतएवाहुः॥ भाव्यमानो णसवर्णान्गृह्णातीति। तुक् लुक् लुक् तुडादयस्तु नोदितः। प्रतिज्ञानु ना
सि स्याः पाणिनीय इत्यभ्युपगमात्॥ अप्रत्ययइति किं॥ विधीयमानानां प्रत्ययागमादेशानोसवर्णग्राहकत्वं मा भूत्॥ अत इत् आर्द्धधातु
कस्येह भुषो बुक्। अम् संबुद्धौ इदमदृश इह हि सर्वत्र उपदेशइति वचनात् सूत्रांतर्गतैष्वेव इत्यादिशब्देषु इत्संज्ञा प्रवर्तते॥ लोपस्तु तत्रानुपू
र्व्या बाधितोपि पदस्वरूपपर्यालोचनायां प्रवृत्तः॥ ततः स्वरूपमिति संज्ञाबलात् जायमानापदार्थोपस्थितिरनुबंधविनिर्मुक्तस्यैव भवति॥ त
थाच उपस्थापकस्याणत्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्तं निषिध्यत इति उचिते॥ अतएव चतुर्दशस्य उच्चारणार्थस्याकारस्यैवैत्संज्ञकानामपि
णकारादीनां लण्मध्यकारस्य च पदपर्यालोचनायामेव लोपश्च बलवत्तर इति न्यायेनापहारादितरांतर्भावेणैव संज्ञा प्रवर्तत इति सिद्धांतः।

राम- १४८

इदं चालोत्प्रात्पूर्वउपधेति सूत्रे तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यत्र चक्रेयट प्रंथे स्पष्टम् ॥ इट् अकः इको बीत्यादौ सानुबंधाद्भि भक्तिस्तु प्राथमिक बोधे वि-
 शिष्टस्य विषयतया तस्यैवार्थवत्त्वमादाय ॥ अन्यो हि पश्चादुपतिष्ठते न तु प्रयुज्यत इति कथं तलो विभक्तिः क्रियतां ॥ इत्संज्ञाकार्ये तु आनर्थक्या
 नदंगेष्वितिन्यायेन प्रत्याप्ये प्रवर्तते ॥ विभक्त्यर्थान्वयोप्येवं ॥ इष्टं हि उ. मुडादावुपस्थापके कृतस्य लिङ्गस्य तद्वोधे फलप्रवर्तकत्वमिति दिक्
 स्यादेतत् ॥ उक्तीत्या उदो ष्य पूर्वस्येति सौत्रे उच्छब्दे प्रवृत्ता इत्संज्ञालस्येति तस्वरं प्रवर्तयेदिति चेत् ॥ सत्यं । अतएवैतत्समाधानाय पूर्वो-
 चार्थः पराक्रांतमिति गृहाण ॥ कथं तर्हि ए ओ ड, सूत्रे तदृषणाय प्रवृत्तमिति चेत् ॥ तत्कालावधारणे न कृतार्थस्य त कारस्यानुबंधांतरवैषम्यादिति
 गृहाण ॥ अतएववैयाकरण इत्यत्र ऐचश्चित्स्वरौ भवति पचस्वेति शपोप्येवं ॥ नद्याभ्यामिति सूत्रे अचः परस्य द्वे इत्यत्र च ऐजचोश्चकारस्य प्रत्या-
 हारे उपस्रयात् ॥ यद्वा ॥ इतिशादिष्वपि मास्तु सूत्रांतर्गतेष्वित् संज्ञा किंतु फलप्रत्यासत्तेः पदार्थेष्वेव सास्तु ॥ नैते उपदिष्टा इति चेन्न ते फल-
 भाज इति तुल्यम् । सामर्थ्यात् परंपरासंबंधे फलमिति चेत्संज्ञापितत्रैवास्तु सामर्थ्यादिति तुल्यम् उपदेशस्य त्वं हि प्रायोगिकेष्वसंभवात् तत्प्र-
 त्यापकनिष्ठमानुपूर्वीसाजात्यादाश्रीयते ॥ नचैतनपरेष्वस्ति । प्रत्याप्येतकाराभावादिति दिक् ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ भाव्यम् नोप्युकारादेशः सवर्णा-
 न्गृह्णाति ॥ ऋतुदिति तपरकरणात् लिङ्गात् ॥ तेनामुना अमूभ्यामित्यत्र ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः सिद्ध्यति । नचैवं सनाशांसेत्युप्रत्ययोपि सवर्ण-
 गृह्णाति त्विति वाच्यम् ॥ आदेशविषयकं ज्ञापकमित्युक्तत्वात् ॥ यद्वा ॥ अदसोसेरिति सूत्रे एव उश्च ऊश्चैति समाहार इदं होस्तु ॥ अतएव सोर्लु कानि
 देशः कृतः अतएव च ऊदुपधाया इति सूत्रे मोह इति विकृतनिर्देशं प्रत्याख्यातुं भाष्यकारैरुक्तानंतरप्रच्छेप उक्तः ॥ नचैवमपि अकः सवर्ण इत्यत्र अ-
 कारोऽष्टादशानां ग्राहकोस्तु ॥ अण्त्वादस्तु च स एव इकारो दीनामपि ग्राहकः आदिरंत्येति उक्तेः । ईकारादयस्तु कथं ग्राह्याः । नहित्वा चकः श-

श. कौ. १४९

दस्तस्मिन्सूत्रेऽपान्तोस्ति ॥ ननु अकृशब्देन इकारादयोऽप्यप्रस्थिता इति चेत् न हि वाक्यार्थे न विर्ये तु नाम ॥ पदार्थसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वात् ॥ ननु तेपि स्वार्थोपस्थापकाः ॥ अनुच्चारितत्वादित्युक्तम् ॥ अतएव ऋचंवेतीत्यादौ शब्दविशेषं वेतीत्येवार्थो ननु तदर्थं वेतीति ॥ तदुक्तं वार्तिककृता ॥ तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेत्तुच्चार्यमाणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनमिति ॥ शब्दस्याप्रतीयमानस्य ॥ अवचनं ॥ अर्थाप्रतिपादकत्वमित्यर्थः ॥ अत्रोच्यते ॥ प्रत्याहारग्रहणे सर्वत्र स्ववाच्यवाच्ये निरूढालक्षणादीर्घाज्जसिचेति ज्ञापकात् ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णद्वयप्रति अकृद्व्यनुवर्तते ॥ नचाकृशब्दवाच्यो दीर्घोऽस्ति योऽस्य निषेधस्य विषयः स्यात् ॥ नन्वाकारोऽस्तीति चेत् न ॥ नादिचीत्यनेनैव तत्र निषेधसिद्धेः ॥ अक्षरानामित्यादिनिर्देशात् अपीह लिंगं ॥ नन्वेवमिकोयणचीति सूत्रे ईदातोर्ग्रहणं न स्यात् ॥ युगपद्व्यतिहयविरोधात् ॥ तथाच सुब्रुवाणस्यः दध्यानेत्यादिनिश्चयेदिति चेन्न ॥ सति तात्पर्ये युगपद्व्यतिहयस्य स्वीकारे बाधकाभावात् ॥ इह चाप्यद्यादित्यादिनिर्देशानां तात्पर्यं ग्राहकत्वात् ॥ यदि तु प्राचांमतेऽश्रावशाद्युगपद्व्यतिहयं नाभ्युपैषितं हि ईददातोर्ग्रहणं वास्तु ॥ स्ववाच्यह्रस्ववाच्यत्वाविशेषात् ॥ स्ववाच्यतापि परमस्तीत्यन्यदेतत् ॥ नन्वेवमपिशरीरमित्यादौ शकारस्य स्थानसाम्याद्यकारादेशः प्राप्नोति ॥ इकारवाच्यो दीर्घः तत्सवर्णश्च शकार इति ज्ञेयापि इग्रहणेन ग्रहणात् ॥ तथा शीतलमित्यादावपि यणप्रसंगः ॥ दीर्घः परं न भवति ॥ अकृशब्दवाच्यतायाः दीर्घविश्रान्तिरतत्वात् तत्संबन्धग्रहे मानाभावादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ भवेद्यं शकारस्य यकारादेशरूपो दोषः ॥ यदि स्ववाच्यसवर्णलक्षणावदेम ॥ वयं तु स्ववाच्यवाच्ये सत्येव ब्रूमः ॥ नच ईकारः शकारस्य वाचकः ॥ दीर्घाणामनणत्वेन सवर्णां ग्राहकताया असकृदावेदितत्वात् ॥ भाष्यमते तु अज्जलोः सावर्ण्यमेव नास्तीत्युक्तं ॥ तदयमिह निर्गमितोर्थः ॥ अकारोऽष्टादशानां संज्ञा ॥ एवमिदुतौ ॥ ऋलृद्व्येतौ पर्यायशब्दौ त्रिंशतः संज्ञे ॥ ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्योपसंख्यातत्वात्

रात्र १४९

ऋल्लूकसूत्रे न स्वक इति प्रकृतिभावदर्शनेन ज्ञापितत्वाद्वा ॥ न च तुल्यव्यक्तिकसंज्ञा ह्यप्रणयनवैयर्थ्यतदर्थमिह सूत्रांतरा प्रणयनात् ॥ एवञ्च स्त-
 द्वाद्वासां संज्ञाः ॥ यवलाहयोः ॥ रहौ तु स्वस्यैवेति ॥ यद्यपि हकार आकारस्य संज्ञेति प्राप्तं तथापि तत्परिहाराय नाज्झलावित्यत्रैव यत्नः कृतो न वि-
 स्मर्तव्यः ॥ वार्तिककारास्तु इहाणग्रहणं प्रत्याचरव्युः ॥ तन्मतेस्य चावित्यादौ जातिनिर्देशात्सिद्धम् ॥ अनुवाद्यविशेषणस्य च ह्रस्वत्वस्य ग्रह-
 कत्ववदविवक्षा ॥ विधिप्रदेशे तु पञ्चैकत्वबहिर्वक्षेति सर्वेषु सिद्धिः ॥ यद्यप्यस्मिन्पक्षे ऋकारेण लकारग्रहणं दुःसाधं तथापि ऋल्लूकसूत्रोक्तरी-
 त्यासमाधेयमिति दिक् ॥ ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥ तः परो यस्मात्सतपरः ॥ नात्परोपितपः द्विविधोप्ययं स्वसमानकालस्य ग्राहकः स्यात् ॥
 तेन अत् इत् उत् इति षण्णां संज्ञाः ॥ इतिहा दशानां ॥ अतएवोपसर्गादिति धातावित्यत्र सावर्ण्यात् लृवर्णग्रहणं तपरत्वादीर्घेनेति सिद्धांतः ॥
 पंचमीसमासोत्तराहरणं तु वृद्धिरादैजिति ॥ इह संज्ञायां कृते तात्परत्वं संज्ञिनोः फलतिडमुत्थित्वमिवेत्युक्तम् ॥ परंपरासंबंधेन लाक्षणिकस्य स्म-
 रकृतेति पक्षे तु न कश्चिद्दोषः ॥ अदे इ गुण इत्यत्राप्येवं सिद्धं ॥ तत्र तकारस्योभयार्थतया सामर्थ्यविरहात् ॥ यदि तु ऊं कालसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्याणुदि-
 त्सूत्रेशब्दसंज्ञायामित्यनुवर्तते ॥ यदि वा कार्यकालपक्षमाश्रित्य भाव्यमानत्वादेव सवर्णग्रहणं वार्यते ॥ तदा वृद्धिसूत्रे तपरकरणं स्पष्टार्थं
 ॥ इहतुं पंचमीसमासो नाश्रयणीयः ॥ अतएव शास्त्रांते अदिति भाष्यं संगच्छते ॥ गुणाभेदाद्वा इति पक्षे तु वृद्धिसूत्रे तपरकरणमुभयार्थं ॥ गुणां-
 तरयुक्तस्य ग्राह्यत्वात् ॥ भेदकत्वे ज्ञापकं तु अणुदित्सूत्रस्थमणग्रहणमिति हलसूत्र एवोपपादितं ॥ तथा एतत्सूत्रस्थं तत्कालस्येति पदमपीह
 ज्ञापकं ॥ अन्यथा हि स्वस्य रूपस्येत्यनुवृत्त्येव सिद्धे किं तेन ॥ न च सावर्ण्यात् लृवर्णग्रहणार्थं तत् ॥ एवं हितत्रैवल्लृग्रहणं कुर्यात् ॥ ऋतिः ऋवेति विहि-
 तरे फल्लयमध्यं वोच्चारयेत् ॥ आ इत्येव सिद्धेः तो दीर्घो यजीति सूत्रे दीर्घग्रहणमपीह लिख्यमिति दिक् ॥ अतएवैतत्सूत्रं भाष्यादौ द्वेष्यव्याख्यातं

श. कौ.
१५०

विध्यर्थनियमार्थवेति ॥ तथा हि ॥ अणितिनानुवर्तते ॥ तेन आकारादावनणितत्कालाग्रासिर्वर्णानां गुणभेदेऽप्यनेन ग्रहणं ॥ अतोभिसरेसि
 त्यादौ तूभयप्रसंगे परत्वादस्यैव प्रवृत्तिः ॥ अनुसंज्ञानां बाध्यबाधकभावोनेत्युक्तमिति चेत् ॥ सत्यां अविरोधे फलभेदे च भवत्येव समावेशः इ
 हतुविरोध एवास्ति ॥ अष्टादशग्राह्याः षड्ग्राह्या इति हि विरुद्धं ॥ संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वात् ॥ अतएव च्छादेर्घइति सूत्रे
 हि प्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति वार्तिकं संगच्छते इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तनेह संज्ञासूत्रद्वये संख्योपात्ता येन विरोधः स्यात् किंतु अतोभिसरे इत्या
 दौ तपरकरणसामर्थ्याद्बाध्यबाधकभावो नुमीयत इति तत्त्वं ॥ वस्तुतस्तकारविशिष्टे संज्ञानत्वणमात्रं ॥ तत्कालस्येति तच्छब्दस्तु विशेष्य
 मात्रं परामृशति ॥ नतु विशिष्टं ॥ तदुच्चारणकालसदृशेषु लक्षणानुप्राचां प्रतेप्यस्येव ॥ सर्वनामपदेऽपि सतस्यैव चारवंती यंतत्वमसीत्यादौ लक्ष
 णायाः पूर्वोत्तरतंत्रयोः स्थितत्वात् ॥ तथा च टिघुभाद्यंतर्गता ण्वदिह पदैकदेशत्वेनानर्थक्याद्वाहकताप्रसंगे एव नास्ति ॥ विधक्त्युत्पत्तिरप्येवं स
 तिसंगच्छते ॥ इति सूत्रे अत्राकारः प्रयोगस्थे राकारैरर्थवाचितिहरदत्तग्रंथस्तु प्राचारीत्यानेन व्यङ्ग्य इति चिह्नैर्बर्कः ॥ सोऽपि विध्यर्थतापक्षः ॥ यस्तु अ
 णित्यनुवर्तते तदानियमार्थमिदं तपरोणतत्कालस्येवेति गुणानामभेदकत्वादनणसुनकश्चिद्दोषः ॥ अस्मिंश्च पक्षे तत्कालग्रहणं शक्यमक
 अणग्रहणात्तु रनिश्चानावश्यकीतपरः स्वरूपस्यैवेति नियमेनापीष्टसिद्धेः ॥ दिवओदित्यत्र तपरकरणं स्वार्थं नतु कालावधारणार्थं भाव्यमा
 नतया सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः ॥ तथा च स्वरितः प्रयुज्यते ॥ द्यौः पितः पृथिविमातरधुगिति ॥ पृथिवीउतधैरित्युदात्तप्रयोगस्तु द्यौशब्दस्य बाध्य
 औदश्च धैरित्यत्र तु मुखसुरवार्थं तपरकरणं ॥ व्याख्यानात् ॥ तेन समिधाने अग्रावित्यादौ तित्स्वरोनेति हरदत्तादयः ॥ यत्तु नविभक्तौ नु स्यात्
 त्यत्र जयादित्यदिभिरुक्तं ॥ इदोदित्यत्रायंनिषेधो न भवति ॥ इदमस्य सुरित्युकारानुबंधकरणादनित्यत्वादस्येति ॥ तदभ्युपगमवादमात्रं ॥

राम
१५०

नित्त्वरप्रसंगात् न केषापि नः ॥ भस्मीयतवराधसद्व्यादावंतोत्तश्रवणात् ॥ तस्मादिदोदित्यपिपुखसुखार्थस्तकारः ॥ एतद्द्वन्द्ववचनेउक्तं
 त्वादिष्वप्येवमितिदिक् ॥ वस्तुतस्तुदिव औदित्यत्राप्येवमेव ह्रस्वसन्धर्मिणोनुदात्ते कृते उदात्तस्वरितयो र्यणद्वयेवस्वरितसिद्धेः । स्यादेतत् । द्रुता
 मध्यमविलंबिताचेतितिस्रो वृत्तयः ॥ तदुक्तं ॥ अभ्यासार्थं द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थं तु मध्यमा । शिष्याणां तूपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलंबितेति ॥ ताश्च केषण
 त्रिभागाधिकाः ॥ तथाहि ॥ द्रुतवृत्त्यायस्यां ऋचिपठ्यमानायोनवपानी यपलानिस्त्रवंतितस्यामेव ऋचिमध्यमवृत्त्यापठ्यमानायां द्वादशविलंबितायां तु
 षोडश । एवंस्थिते यदि सूत्रकृद्द्विलंबितायां तपरकरणमकार्षीन्मध्यमायां द्रुतायां वा तर्हि वृत्तं तरेण पाठकालेः तोभिसंज्ञे सन स्यात् ॥ कालो वधार
 णेन दीर्घपुनयो रिवृत्त्यंतरस्यापि वारणादिति ॥ तथा च वार्तिकं ॥ द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलंबितायां स्यात्संख्यानं कालभेदादिति ॥ अतएव निपा
 नना मध्यशब्दे ह्रस्व इति संहितासंज्ञासूत्रे कैयटः ॥ अत्रसिद्धांतं वार्तिककारा एवाहुः ॥ सिद्धं तु अवस्थितवर्णावक्तुश्चिराच्चिरवचनाहृतयोर्वि
 शिष्यं तदिति ॥ अस्यार्थः ॥ व्यंजकीभूतो ध्वनिर्घद्यपि बहुकालानुवर्ती ॥ तथापि कश्चिन्मात्रापर्यन्तमेवाभिव्यनक्ति ॥ तदुत्तरकालोपहितस्तु स्व
 यमेवानुवर्त्तते न तु परमभिव्यनक्ति ॥ यद्वा ॥ ह्रस्वस्य व्यंजको ध्वनिर्हन्ति त्रयेपि मात्राकाल एव । मध्यमविलंबितयोः प्रथमगृहीतध्वन्यनुनिष्पादि
 ना ततो न्यूनकालेन ध्वन्यं ह्येणाभिव्यक्त्यंतरं जन्यते अभिव्यंग्यस्तु न भिद्यते ॥ एवं दीर्घव्यंजकोपि सर्वत्राद्यो ध्वनिर्हि मात्रा एव ॥ अनुनिष्पादी तु
 ततो न्यून इत्याद्युत्थां व्यंग्यास्तस्वतएव परस्परखिलक्षणाः ॥ एतच्च सर्वं कैयटेन ध्वनितं ॥ तस्माद्दुच्चारणेषां मात्राकालं प्रतीयते वर्णास्तु नित्या ए
 व । वर्णोत्पत्तिपक्षे तु तदनुनिष्पादीदूरादपियाद्यः कश्चिद्दूरिवश्याभ्युपेयः ॥ तस्यैव कालभेदादिति त्रैविध्यं । वर्णस्तु वृत्तिभेदेप्येकरूपा एव कैश्चि
 द्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति पक्षे तु कालरूपोपाधिविशेषावच्छिन्नस्यैव कस्यचित्कमितिदिक् ॥ उक्तं च भाष्ये । ध्वनिः स्क्रोतश्च शब्दः

श. को.
१५१

नां ध्वनिस्करत्वं लक्ष्यते ॥ अल्पो महान् शब्देषां चिदुभयंतत् स्वभावत इति ॥ अस्यार्थः ॥ शब्दो हि ध्वन्यजको व्यंग्यश्च ॥ शब्दानां व्यंग्यानां व्यंजकत्वेन संबंधी यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते ॥ तदुभयं व्यंग्यं व्यंजकं दूयंकेषां चिदेवतात्वादि व्यापारजन्यानामेव ननु भेषादिजन्यानामपि कुतः ॥ स्वभावतः ॥ कारणत्रैलक्षण्यात् ॥ अत्र उभयमिति भावप्रधानो निर्देशः ॥ उभयं रूपतेत्यर्थः ॥ आदिरंत्येन सहेना ॥ अंत्येनेतासहोच्चार्यमाण आदिवर्णो वर्णसंधिर्वा मध्यगानां संज्ञा स्यादादेः स्वरूपस्य च ॥ वर्णो यथा अल् ॥ संघातस्तु कृत् ॥ इह हि अभूततद्भावे कृ भ्यस्तीतः कृत्तौ द्वितीयेति त्रकारेण प्रत्याहारः ॥ आद्यंतौ तावदवयवौ ॥ ताभ्यामवयवीसमुदाय आक्षिप्यते ॥ तस्य च युगपत्स्ये प्रयोगाभावात् तदवयवेषु संज्ञावतरंती मध्यमेषु विश्राम्यति न त्वाद्यंतयोः संज्ञां स्फुटं तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयात् ॥ अतः स्वरूपमित्यनुवर्तते ॥ स्वरूपं चादेरेव गृह्यते नान्यस्य अप्राधान्यात् ॥ अंत्येनेति ह्यप्रधाने तृतीयातेन दध्यत्रेत्यादौ केवल एव यकारः प्रवर्तते नणकारसहित इति कैयटादयः ॥ अत्रेदं वक्तव्यं ॥ प्रत्याहारेष्वाद्यावाचकास्तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकशास्त्रस्य भाष्यादिपृष्ठी लोक्त्रं वाचकत्वं तावदाद्यवर्णविश्रांतं अंत्यस्तु नात्पर्यग्राहकः सहग्रहणात्तु विशिष्टा हि भक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकांतरवैषम्यमिति स्थितम् ॥ त्र्यंत्यस्येत्संज्ञया पत्तत्तस्य कथं संज्ञित्वप्रसक्तिः ॥ अन्यथा जादिसंज्ञानामपि णकारादावतिप्रसक्तेः कउद्धारः ॥ किंच ॥ अस्तु विशिष्टस्य यणसंज्ञा तथापि दध्यत्रेत्यनयणशब्दापादनं असंगतमेव न्यायं साम्येन दूकशब्दस्यैव स्थानित्वप्रसक्त्या इकारस्य स्थानित्वा संभवात् ॥ अंत्येनेति किम् ॥ सुडिति तृतीये कवचनावयवे नमाभूदिति तृन्तिकाराः ॥ टाडसिद्धसामित्यादि निर्देशेन टकारेण पूर्वोत्त इति निर्णयादिति भावः ॥ नन्वेवमपि टकारात्तस्य संघस्य टाटकारोत्यो भवत्येवेति चेत् ॥ न ॥ व्यक्त्यंतांत्यताविरहात् ॥ इह हि अंत्यत्वप्रयुक्तायस्येत्संज्ञातेन प्रत्याहार इति सुडनपुंसकसूत्रे हरदत्तः ॥ नचैवं प्रत्याहारासि

राम.
१५१

द्विः लणसूत्रेऽनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्यादनंत्येनापिप्रत्याहारात् ॥ इदंतुवक्तव्यं ॥ औदष्टित्वस्यानन्यार्थतयातेनैवसुट्प्रत्याहारः ॥ प्रत्यासत्तेश्च ॥
 तथाञ्चात्यग्रहणंमोस्त्विति ॥ अत्रेदंसमाधानं ॥ मध्यमेनेतासहितंआदिस्तदुत्तरेषामपिशहकोमाभूत् ॥ एवंअंत्येनसहितोमध्यमःपूर्वेषांसंज्ञा
 माभूदित्यादिग्रहणं ॥ इतेतिकिम् ॥ रप्रत्याहारोयथास्यात् ॥ सहिअनंत्येनापिअनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्याद्भवतीत्युक्तम्नचैतदित्येत्यस्य
 विरहेलभ्यते ॥ नवीनास्तसहासंतादसतीतिसहेतामध्यमोवर्णःस्वरूपमितिचानुवर्तते ॥ अंत्येनादिःअण्डित्यादिसंज्ञकोभवतीत्यर्थः ॥ आ
 द्यंतसमभिव्याहाराच्च ॥ सहेतामध्यमोवर्णोऽभ्यते ॥ वृद्धिगुणादिसंज्ञास्त्रिवेहापिसामानाधिकरण्यात्संज्ञात्वावगतिः ॥ अस्मिंश्चव्याख्या
 नेहलंत्यमित्यत्रेतरेतराश्रयशंकापिनास्तीत्याहुः ॥ आद्येतावयवद्वारासमुदायानुकरणेनसिद्धेस्थित्यावृत्तयेदुम् ॥ येनविधिस्तदंतस्य ॥
 विशेषणंतदंतस्यसंज्ञास्यात्स्वस्यचरूपस्य ॥ एरचचयः ॥ जयः ॥ अयः ॥ ओरावश्यके ॥ अवश्यलाञ्छनं ॥ इहयेनेतिकरणेत्तृतीयानतुकर्त
 रिकृद्योगलक्षणषष्ठ्याबाधितत्वात् ॥ विधिरितिहिकर्मणिकिप्रत्ययः ॥ तेनकर्मणोभिहितत्वाद्भयप्राप्तावितिनियमस्यनाचंविषयः ॥ कर
 णंचपरतंत्रंकर्त्रधिष्ठितस्यैवकरणत्वात् ॥ एवंचेहत्तृतीययापारतंत्र्यलक्ष्यतेसुबुविभक्तौनलक्षणतिनेपायिकोद्वेषस्तनिर्मूलः ॥ नचव्यत्य
 यानुशासनवैयर्थ्यापनिस्त्वूलम् ॥ तिङ्स्वपितस्यतुल्यत्वात् ॥ रथोगच्छतीत्यादौव्यापारेकक्षणायास्त्वयापिस्वीकारात् ॥ अतएवप्रयाजशे
 षेणहवीष्यभिषारयतीत्यत्रप्रयाजशेषहविष्युक्षारपेदितिमीमांसकाव्याचख्युरितिदिक् ॥ नचैरजिज्जादौदकारादीनांपारतंत्र्यधात्वादीनांच
 स्वातंत्र्यंक्षणादीनामिवतक्षादीनामिवचस्वरूपतःसंभवतिकिंतुवैवक्षिकम् ॥ तेनविशेषणमप्रधानंतच्चात्प्रांतस्यविशेष्यस्यसंज्ञेतिफलितं ॥
 विशेष्यसन्निधौचविशेषणत्वंभवतिसन्निधिस्तत्कचित्साहान्निर्देशेनयथाईदूदद्विवचनंप्रमत्त्यमितिद्विवचनस्यकचिदधिकारात् ॥ यथाएरजि

श.कौ.
१५२

त्यत्र धातोः क्वचिदाक्षेपाद्यथा इको झलित्यत्र सना धातोः। इको यणचि एचो य वा याव इत्यादी तु नैकं यं चिदपि विशेष्य सन्निधिः अतो मेदं प्रवर्तते ॥
स्यादेतत्कउदो ष्य पूर्वस्येत्यत्र ओ ष्य पूर्वकत्वं धातोरेव विशेषणं स्यान्न तु ऋकारस्य सहिदिशेषणत्वाद्ददंतस्य संज्ञा ॥ संज्ञा च संज्ञिनं प्रत्या
यति ॥ न तु स्वयं विशेषणादि योगमनु भवति ततश्च संकीर्णमित्यादावतिव्याप्तिः ॥ पूर्तमित्यादावव्याप्तिश्च एवमुतश्च प्रत्ययादित्यत्राप्यसं यो
गपूर्वत्वमंगस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणं स्यान्न तु कारांतस्य ततश्चाशुहीत्यादावतिव्याप्तिः विशेषणं च यद्यंगस्य तदा तस्मिन् हि इत्यादावतिव्या
प्तिः अथ प्रत्ययस्य तर्हितस्य हीत्यादिसिद्ध्यतु अशुहीत्यादौ तु दोषमेवेति ॥ अत्राहुः। गुणप्रधानभावसापेक्षेयं संज्ञा तथा च उतश्च प्रत्ययादित्या
दौ विशेषणसंबंधेलायां गुणभावास्फुरणान्तमनुभूय पश्चाद्द्विशेष्यसंबंधे विशिष्टा संज्ञा भवति ॥ इह हि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं ॥ न तु विशेष्ये वि
शेषणमिति। व्याख्यानात् ॥ अत एव न विशिष्टे वैशिष्ट्यं नाप्येकत्र द्वयमिति दिक् ॥ तथा च वार्तिकं ॥ येन विधिस्सदंतस्येति चेत्तद्ग्रहणोपाधीनां तदं
तोपाधिताप्रसंगः। सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोरेषेष्टत्वादिति। ग्रहणोपाधीनां गृह्यमाणविशेषणत्वेनैव समतानामो ष्य पूर्वत्वादीनामित्यर्थः ॥ य
थेष्टत्वादित्यनेनेदं दर्शयति चतुर्विधेषु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेषु मध्ये विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमेवैह संमतं न त्वतरत्रिकं व्याख्यानात् लक्ष्यानुरोधा
त् ॥ इह सिद्धांताभिमतं विशेषणविशेष्य भावं स्फुटीकर्तुं बहूनि वार्तिकानि प्रवृत्तानि ॥ तद्यथा समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः। द्वितीयाश्रितेत्यादौ श्रि
तादयो विशिष्टास्तद्विशेषणं च सुप् एवं नडादिभ्यः फगित्यादौ नडादिविशेष्यं प्रातिपदिकं विशेषणमिति फलितोर्थः ॥ एतेन ग्रहणवता प्रातिपदिके
न तदन्तविधिर्नास्तीत्यपि व्याख्यातं तस्याप्युदाहृतप्रतिषेधसमानविषयकत्वस्य दिवउत्सूत्रेकैयटादिभिरुक्तत्वात् ॥ अत एव गोस्त्रियोरि
तिसूत्रेभ्यो तं यत् प्रातिपदिकमिति व्याख्यातं ॥ एतेन शेषो ष्य सखीत्यादौ ग्रहणवतेति प्रतिषेधसंचारयंतो हरदत्तादयः प्रत्युक्तः। प्रकृतमनुसरामः

राम
१५३

॥ श्रिताद्योविशेष्यादित्युक्तम् ॥ तेन द्वितीयाश्रितेति समासः कृष्णश्रित इत्यत्रैव भवति ननु कृष्णं परमश्रित इत्यादावपि ॥ तथा नडादिभ्यः फक् ॥
 नाडापणः नेह सूत्रेन नडस्यापत्यं सौत्रनाडिः ॥ अनुश्रुति कादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ ननु कृष्णं परमश्रित इत्यत्र समासप्राप्तिरेव नास्ति ॥ अत्र हि स
 मासात् सुबुद्धितः तेन श्रितांतं सुवंतमेव न भवति ॥ अत्र कैयटहरदत्तौ ॥ संबुध्यंतमुदाहर्तव्यं कृष्णं परमश्रितेति एतद्विप्रत्ययलक्षणं न सुवंतं
 भवति श्रितांतं च श्रूयते इति ॥ स्यादेतत् ॥ सिद्धांतेश्रितादीनां विशेष्यत्वेपि तत्र सुवंतत्वं बाधितम् ॥ नचातएवान्वधानुपपत्त्याश्रितादिशब्दानां
 तत्प्रकृतिकेलक्षणेति वाच्यं ॥ संबुध्यंत एव मुख्यार्थपुरस्कारेणावकाशलाभात् ॥ तथा च कृष्णश्रितमित्यादि न सिद्धे इति उच्यते ॥ समासतद्धि
 तप्रकरणे सर्वत्र श्रितादीनां नडादीनां च तत्प्रकृतिकेलक्षणे वरवद्वासेपेन दीभिश्चेत्यादौ अत्र स्थेत्वा धात् ॥ गहितत्र संबुध्यंत तसं भवति ॥
 पूर्वकालैकेत्यादौ संबुध्यंततासं भवेपि एकविभक्तावित्यादि सौत्रनिर्देशो न सिध्येत् ॥ तस्यात्सामान्यापेक्षज्ञापकवक्षेनेकरूप्याय सर्वत्र तत्
 त्प्रकृतिकेलक्षणेति स्थिते इह त्यभाष्यवृत्त्योः कैयटहरदत्तकृतं भंत्काव्याख्या नमना देयमित्यवषेयं ॥ अस्यापवादमाह ॥ उगिहूर्णग्रहणव
 र्जमिति ॥ उगितावर्णेन च प्रातिपदिकं विशेष्यत इति फलितोर्थः ॥ महान्तमतिक्रान्तातिमहती उपसर्जनत्वाद्गौरादिलक्षणस्य डीषोऽभावे उगि
 दंतत्वान्डीप् ॥ बृहन्महोर्गौरादित्वं नास्तीत्यपिकेचित् ॥ युक्तं चैतत् ॥ महते सौ भगायेत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वसिद्धये शतुरनुम इति सूत्रे
 नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्मह तोरुपसंख्यानमिति वार्तिकस्यारभ्यमाणत्वान्डीपोप्युदात्तत्वसिद्धेः ॥ अतद्ब्र ॥ दासिः ॥ नचेह सामर्थ्यात्तदंतवि
 धिः ॥ अस्यापत्यं इः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् ॥ नचैवमिजो जित्वं व्यर्थं स्यादिति वाच्यं ॥ बाह्यादिभ्यश्चेत्यत्र यथायथं वृद्ध्याद्युदात्ताभ्यां च रि
 तार्थत्वात् ॥ नचैवमपि औपगविरित्यादावेव स्यान्ननुदासिरिति ॥ अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न ॥ वर्णग्रहणे अर्थवत्परिभाषाया अप्रवृ

श-कौ
१५३

नेः ॥ तथा चैते तसूत्रशेषे वार्तिक ॥ अलैवानर्थकेनेति ॥ अतएव संघाते नार्थवतैव ॥ तेन स्त्रिय्याद्दृतीय इ इहैव भवति ॥ स्त्रियोपरमस्त्रियोने
ह शस्त्र्यौ शस्त्र्यः ॥ तथा इह नृषार्य म्णां शौसौचेत्यत्र नृदृत्यत्र संघातग्रहणे प्रीह नृग्रहणं नतेन प्रीहानावित्यादौ शौसौचेति नियमाप्रवृत्तेः दी
र्घः सिद्धति उदस्थास्तं भोरित्यत्र वापदां तस्येत्यतः पदग्रहणानुवृत्तिपक्षेपि उदेव विशेष्यः ॥ अननुवृत्तौ तु न काचित् सतिः ॥ उभयथाप्यनर्थक
स्याग्रहणात् न हर्गुं स्थास्यति गर्गुं सुवर्णतृणयोः ॥ ननु शस्त्र्यौ प्रीहानावित्यत्र प्राप्तिरेव नास्ति पदां गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति वच
नात् न हीदंतन्नापि तदुत्तरपदमिति चेत् ॥ सत्यं ॥ पदां गाधिकार इति वचनसत्वे तथैव किं त्वे तद्वृषितं भाष्ये सौत्रेण तदंत विधि नैव गतार्थत्वात् ॥ अ
तएव परमश्चासावतिमहांश्चेति विग्रहे परमानिमहानिति सिद्धति वचनाश्रयणे तु नैतत् सिद्धोत् ॥ अतिमहच्छब्दस्य महदुत्तरपदत्वेप्यनंग
त्वात् ॥ परमविशिष्टस्यांगत्वेपि महदुत्तरपदत्वाभावात् ॥ सौत्रेण तदंत विधिना तु सांत महत इति दीर्घमुगि लक्षणो नुमागमश्च ह सिद्धति ॥ नचेह
ग्रहणवतेति निषेधः शक्यः ॥ समासप्रत्ययविधौ दृत्यनेन सह समान विषयः स इत्युक्तत्वात् ॥ तस्यैव बीर्षजन्मजरसः परंशुचि ब्रह्मणः पदमुपै तु
मिच्छतामिति भारविप्रयोगो व्याख्यातः ॥ अलैवेत्यस्यापवादः पठ्यते भाष्ये ॥ अनिनस्मर्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदंत विधिं प्रयो ज
यंतीति ॥ अनुराज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थके न इ नृदंडीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन अस्सुपया इत्यर्थवता सुश्रोता इत्यनर्थकेन मनसुशर्मैत्यर्थ
वता सुप्रथिमेत्यनर्थकेन ॥ एतच्चेणः षीध्वमिति सूत्रेण ग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् सिद्धं ॥ परिवेवि षीध्वमित्यत्र हि षीध्वं
शब्दस्यानर्थकत्वादेवाग्रहणे सिद्धे किंतन्निवृत्त्यर्थेन अंगग्रहणेनेति दिक् ॥ सूत्रस्योदाहरणांतराण्या हवार्तिककारः ॥ प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसं
ज्ञायं ॥ अन्वर्थसंज्ञयाक्षिप्तः संज्ञीसर्वादिभिर्विशिष्यते इति फलितोर्थः ॥ उपपदविधौ भयाख्यादियहणं ॥ भयंच आख्यादयश्चेति हं हः ॥ तेन खच

राम
१५३

प्रकरणेभ्योर्धर्तुभयेषु रुजइति सूत्रे वाक्यं भित्वा उपपदेन मेघर्तुं विशेष्येते भयेन नु उपपदं यदि नु भया ह्यशब्दयोर्द्वंद्वं कृत्वा आदिशब्दे नवहु व्रीहिः ।
 क्रियेत तदाक्षेपप्रियमद्वैरप्युपपदं विशेष्ये तसिद्धांते तु क्षेमादयः उपपदेन विशेष्येते भयंकरः अभयंकरः आ ह्यंकरणं स्वा ह्यंकरणं । डीप् प्रतिषेधे स्व
 स्वादि ग्रहणं । स्वसापरमस्वसा ॥ अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च । प्रतिषेधे प्रयोजनमित्यनुवर्तते । द्विगुनासन्निधापि तमुत्तरपदं विस्तादिभिर्विशे
 ष्येते इति भावः । द्विविस्ताद्विपरमविस्ताच्चाचिता । द्विपरमाचिता । दितिः । दैत्यः । आदित्यः । दित्स्मदि त्यादित्येति सूत्रे अदिति ग्रहणं न कर्तव्यं परमदित्यादिभ्य
 स्त्वनभिधानान्भवतीति भावः । रोण्या अण् । रौणीति सूत्रेण चानुरर्थिकः आजकरोणः ॥ सैहकरोणः ॥ तस्य च । तस्यचेति वक्तव्यं ॥ उक्तानां व
 स्यमाणानां च सर्वेषामयं शेषः ॥ तथा चेह सूत्रे स्वरूपमित्यनुवर्तते इति फलितोर्थः । ननु व्यपदेशिवद्भावेन रौण इति सिद्धमिति चेन्न ॥ व्यपदेशिव
 द्भावो प्रातिपदिकेनेति निषेधादिति भाष्यकाराः । यद्यपि रौणीशब्दो न प्रातिपदिकं तथापि अप्रातिपदिकेनेत्यर्थवाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिंगवि
 शिष्टस्यापि ग्रहणात् स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो नास्तीति भावः ॥ यथा कथंचित् प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टग्रहणमिति हि क्व्यापूस्
 त्वेव स्थिते ॥ ननु यदि नुस्ये त्पुच्यते स्वरूपग्रहणं चानुवर्त्यते तर्हि व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेत्यस्य निर्विषयत्वं स्यादिति चेन्न ॥ सूत्रं ता
 ठुकृदशांताडुइत्यादींसावकाशत्वात् ॥ नच तत्रांतग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावो न भविष्यतीति वाच्यम् ॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध
 इत्येतद्वाधेनान्तग्रहणस्य चरितार्थत्वाज्ज्ञापकसिद्धेयं परिभाषा । पूर्वात्सपूर्वादि निरिति वक्तव्ये पूर्वादिनिःसपूर्वाच्चेति योगविभागश्च हजा
 पकः । वक्तव्यं तस्मभ्याम्यादाविवसूत्रांताठुकृदशांताडुइत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेण सिद्धे अंतग्रहणसामर्थ्यमपि सूत्रपाद
 मिति परिभाषाश्रयणं व्यर्थम् ॥ नचैवं गोकुलमित्यत्र ह्रस्वः स्यादिति वाच्यं ॥ उपसर्जनयोगेशब्दस्तदंतस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वविधानात् ॥

श. कौ.
१५४

सन्निधानाच्चश्रुतिपदिकप्रत्येवविशेषणताश्रयणात्॥गोशब्देचतदभावात्॥अतस्वरान्जकुमारिस्त्रित्यवनह्रस्वः॥उपसर्जमयत्स्त्रीप्रत्य
योतंतदंतस्यप्रातिपदिकस्येत्यत्रापिसन्निधानाश्रयणात्॥एषेवतवापिगतिःनह्युक्तपरिभाषेहसंभवतिव्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनय
हणवतेतिचपरिभाषाह्यमपिप्रत्ययविधिविषयकमितिदिवउत्सूत्रेकैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वात्॥एवंचपूर्वादिनिरितियोगविभागोव्यर्थः
किंबहुनापूर्वादिनिरित्यत्रतदंतग्रहणसंभवात्सपूर्वाच्चेतिस्त्रयर्थव्यपदेशिवद्भावेनसिद्धेतस्येतिप्रकृतवार्तिकमपिनकर्तव्यं॥स्वरूपमिति
तुश्रुतेप्रस्यारब्धातमित्तिदेक्।रथसीताहलेभ्योयद्विधौ।तद्वहतीतियत्॥रथ्यःपरमरथ्यः।सीत्यंपरमसीत्यंस्त्रेत्।सीतयासंमितमित्यर्थः॥नौवर्षो ध
मेतियत्।हलस्यकर्षोहल्यः।मतजनहलात्करणजल्पकर्षेष्वितियत्॥यद्विधावितिकिं।हलसीराडुगितिदग्विधौतदंतग्रहणंमाभूदितिकैय
टैः॥अत्रेदंक्तव्यं।हलसीरादितिद्विःपठ्यतेतस्येदमित्यधिकारेतद्वहतीत्यधिकारेचतत्रोभयत्रापितदंतद्विधिरिष्टएवआद्यस्यप्राग्दीव्यतीय
त्वाल्लुक्॥द्विहलः।अपरस्यश्रवणं॥द्वैहलिकः॥स्पष्टंचेदंचतुर्थेहरदत्तग्रंथे।युक्तंचैतत्।रथाद्यत्तद्वहतीतिस्थशब्दस्यद्विरूपादानमेतदर्थमिति
भाष्येप्युक्तत्वात्॥वहत्यधिकारस्वरथहलयोरुपादानसामर्थ्याद्भ्याहितदंतविधिरविशेषादुभयत्रापिस्यादेव॥नचैवमिहपद्विधावित्यसंगतमिति
वाच्यम्।तस्योपलक्षणत्वात्॥अह॥रथाद्यदितिस्त्रेरेथाद्रथांगेइतिवहोठरीत्युक्तौतत्प्रकारकशब्दबोधस्योपपादयितुंशक्यत्वेपिहल्यह
णेनदुपपादनस्यवक्तुमशक्यत्वेनहलग्रहणेननतदंतविधिः।अस्तुवासंख्यापूर्वपदस्येतिवैपराशयः।तस्मैहितमितिप्रकरणेशरीरावयवाद्यदिति
सूत्रेरेथाच्चेतिवार्तिकं॥तत्राप्ययंतदंतविधिर्बोध्यः॥यत्तुत्रकैयटोवस्यति॥हलसीराशब्दाभ्यासाहचयाच्चतुर्थाध्यायविहितएवयतिदंत
तविधिस्याद्वहति।तत्राद्वहतिअस्वरसोद्भावनं॥असमासेनिष्कादिभ्य इत्यसमासग्रहणेनतस्मिन्प्रकरणेविशिष्यापिनदंतविधेर्ज्ञापितत्

राम.
१५४

यासाहचर्याश्रयणेपितदंतविधेर्दुर्गारत्वादित्यवधेयम् ॥ सुसर्वाहृदिकृशब्दे भ्योजनपदस्य । सुपांचालकः सुमागधकः ॥ सर्वपांचालकः अहं
पांचालकः अकृष्णादपि बहुवचनविषयादिति बुञ्ज ॥ सुसर्वाहृज्जनपदस्येत्युत्तरपदवृद्धिः दिकृशब्दः ॥ पूर्वपांचालकः ॥ अपरपांचालकः पूर्ववद्बुञ्ज
दिशीमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः ॥ ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानां ऋतुवाचिनः शब्दाद्योर्वृद्धिमान् वृद्धिनिमित्तप्रत्ययः तद्विधाने अवयवानां पूर्वपद
त्वेइति शेषः ॥ तदंतविधिरिहवाचनिक एव ॥ शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत्पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः ॥ तत्र भवंपूर्वं शारदं संधिवेलाद्युत्तुन
सन्नेभ्योण् ॥ अवयवाह तोरित्युत्तरपदवृद्धिः ॥ वृद्धिमदिति किं ॥ शरदृषण्य इत्यत्र तदंतविधिर्मा भूत् ॥ तेन तत्र ऋत्वणे व भवति पूर्वशरदृषमिति ॥ अव
यवानां किं । पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशरदिक मित्यत्राण् न भवति किंतु कालाठुत्रे व भवति तत्र हि यथा कथंचित् कालवाचिनो गृह्यंते न तु रूढ्यैवेत्य
युञ्ज ॥ उत्तरत्र संधिवेलाद्युत्तुन सन्नेण विशेषणात् ॥ अतएव सायं प्रातिकः ॥ पौनः पौनिक इत्यादि सिद्ध्यति ॥ ठञ् विधौ संख्यायाः ॥ द्वेषो परिमाणम
स्येति वग्रहे तद्विज्ञायेत्यनेन समासे कृते आर्हादिति ठक् न भवति संख्यायास्तदंतविधौ सति संख्यां तादृषि ठक् प्रतिषेधात् ॥ तेन प्राग्बतेरिति ठञ् क भव
ति ॥ अथार्हं पूर्वतिलुकुम्भवति ॥ सोस्यां शकत्र भूतय इत्येतस्योस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थस्य समर्थविभक्त्या नि
र्देशात् ॥ पुनर्निर्देशो न हि प्रकृतालुकुसंबन्धाद्विलक्षणमिदमिति सूच्यते ॥ यद्वा ॥ अनुवर्तमानेन सोस्येत्यनेन सहितं परिमाणं संख्याया इत्येतत्ता
वत् प्रत्ययं विधत्ते तत्स्य लुकि कृते पुनस्तदस्य परिमाणमिति वचनसामर्थ्यात् स्वार्थे तज्जातीयः प्रत्ययः तस्य विधानसामर्थ्यात् द्विगुनिमित्त
त्वाभावाद्वालुङ् न भविष्यति ॥ एतच्च वृत्तिकारमतमाश्रित्योक्तम् ॥ भाष्यकारमते तु तमधीष्ट इति सूत्रेण भूतार्थप्रत्ययं कृत्वा द्विषाष्टिक इत्यादि
साध्यं न ह्यत्राध्यर्हेतिलुकु प्राप्नोति अनाहं यत्वात् ॥ यद्यपि तमधीष्ट इत्यत्र कालादिति वर्तते तथापि कृते संख्येये वर्तमानात् षष्टिशब्दाद्युत्तिर्न विरु

श.को. १५५
 ध्यतेरमणीयादिभ्यस्त्वनभिधानान्भवति। परिमाणार्थेतुलुकदुर्वारः॥ तथाहि॥ प्राग्वतेषु त्रिति ठञ् नदहोत्पतः प्राकृतेन क्रीतमित्येवमाद्यर्थैर्थास्तेषु भ
 वति॥ अर्हत्यर्थे च॥ नतः परेपियेर्थावर्तयतीत्याद्य आकालिकडाद्यंतवचने इत्येव मंतास्तेष्वपि भवति॥ एवं च ठञ् आर्हीयानर्हीन्यार्थसाधारणत्वेपि प्र
 रिमाणार्थस्य तदर्हतीत्येतः प्राङ्निर्देशान्तत्रोत्पन्न षञ् आर्हीय एव। नच तदस्येति पुनरुपादानमात्रेणार्हीयत्वमपगच्छति। नहिकाकोवाप्यन इत्यार्ही
 यत्वं निवर्तते किंच यद्यार्हीयत्वं निवर्तते॥ तर्हि जीवितपरिमाणादन्यत्रापिलुङ् न स्यात्॥ द्वौ निष्कौ परिमाणमस्य हि निष्कः नच द्वित्रिपूर्वा निष्कान्ति
 वचनस्योपस्थात् स्वैरिति कचं॥ परिमाणातिरिक्तेष्वार्हीयार्थेषु वचनस्य सावकाशत्वात्॥ तस्माद्यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भूते भवेती
 त्तिममधीष्टे भूते इत्येव हि षष्टिकः साधनीयः॥ तदस्येति तु र्थं क्वच्यम्। सोस्येत्यनुवृत्त्येव ष्टि सिद्धेरिति स्थितम्। धर्मान्नञ्॥ धर्मचरति धर्मैर्कः॥ अ
 धर्मचरति अधर्मिकः॥ अधर्माच्चेत्येत्तन्नच क्वच्यपदागाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च प्रयोजनं। इष्टकेषीकामाल्यनां चित्तूलभारिषु। इष्टकचितं॥ प
 केष्टकचितं। इष्टीकतूलेन मुंजे षीकतूलेन। मालभारी॥ उत्पलमालभारी॥ इहोत्तरपदाधिकारे प्रयोजनस्योदाहरणात्पदांगेति पदशब्द उत्तरपदपर
 इतिकेयटादयः॥ अतएव परममहत्परिमाणमित्यत्र परममहत्तोद्रव्यस्य परिमाणमिति षष्टी तत्पुरुषः॥ सामानाधिकरण्ये हि आन्यत्तद्व्य
 त्वं स्यादित्युदयनाचार्यो व्याचक्ष्यः॥ यत्तु तत्र चर्द्धमानेनोक्तम्। पदागाधिकार इत्यत्र केवलपदाधिकारो गृह्यते न तूत्तरपदाधिकारः॥ अन्यथा इ
 ष्टकेषीकामाल्यनामित्यत्र पुनस्तदंतविध्युपसंख्या नं व्यर्थं स्यात्॥ तथाच परममहत्परिमाणमित्यत्र कर्मधारयपक्षव्यात्वप्रसक्तिर्नास्त्येवेति
 तदेतदनवहिताभिधानं। इष्टकेषीकेत्यस्य प्रयोजनत्वेनोदाहरणात्॥ उपसंख्यानां तरस्य गगनकुसुमायमात्रत्वात्॥ तस्मादाचार्योक्तमेव स
 म्यक्॥ एतेन सततनैशतमो रतमन्यत इति भारविप्रयोगे ओजः सहो भस्तमसस्तृतीयाया इत्यलुकु कुतोनेत्याशोक्यवर्धमानोक्तरीत्या उत्तरप

दाधिकारेतदुत्तरपदग्रहणं नास्तीति दुर्घटवृत्तिकारोक्तिरप्यपास्ता ॥ यदपि ओजः सह इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं ॥ ओजः प्रभृतीनामुत्तरपदासि संपूर्वपदं प्र
 ति विशेष्यत्वादि तदपि वार्तिकविरोधादुपेक्ष्यं । विशेष्य विशेषणभावनिर्णयायैव इह त्यवार्तिकानां प्रवृत्तिरिति कैश्चिदवदेव स्वयमपि व्याख्यातत्वा
 त् ॥ भारविप्रयोगोऽस्त्वित्यं समाधेयः ॥ वृत्तवृत्तिः नैशंतमसो वृत्तमिति षष्ठीतत्पुरुषः ॥ नपुंसकेभावेऽस्य योगेशेषविवक्षायां षष्ठी ॥ ततः सततं नैशतमो
 वृत्तं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः ॥ यद्वा ॥ वृत्तवृत्ते प्रत्ययैकविधानमिति भावेकः सततं नैशतमसो वृत्तं वृत्तिर्यस्मिन् इति प्राग्वत् ॥ अंगाधिकारे प्रयोज
 नान्याह ॥ प्रयोजनं महदप्रस्वसूत्रसूणादीर्घविधौ ॥ महान् परश्च महान् आपस्तिष्ठति स्वापः ॥ नपूजनादिति समासांतनिषेधः ॥ नन्वेवमपि च्चं च्च
 पसर्गेभ्योर्पईदितीकारः प्राप्नोति नत्वपसमासांतः ॥ येन च्चकूपूरित्यप्रत्यय इव निषेधे त इति चेत् सत्यं ॥ इतरूपमर्गेभ्य इत्यत्राप इतिकृतसमासां
 त्रिस्त्यानुकरणं प्रथमांतं । अन्तोऽन्तोऽस्ति विषद्व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा । इहत्यं स्वाप इति भाष्यं चास्मिन् व्याख्यानिप्रमाणमित्यबधेयं । स्वसारी परमस्व
 सारिणी परमसारी ॥ इह पदः पश्यकेबलस्योराहरणं तुपादयतेरप्रत्ययः पात्पदः पदेत्यमिदि । इह
 कौतुभ्योऽणिसोपोरमपि च्चिवत् ॥ उत्तरपदाधिकारे तुपादयतेरप्रत्ययः विशेष्यमेवातेन पादस्य पराज्यातिगोपहतेष्विति पदभावः पादेनोपहते पदोपहृत
 मित्यत्रैवं भवति इहतुनदिग्धपादेनोपहतेदिग्धपादोपहृतमिति । उत्तरसूत्रे घ्येवंतेन पद्यत्यतदर्थे हिमकाषिहतिषु चेति यद्वाव इहैव भवति ॥ पादेक
 षतीति पत्काषी इहतुनपरमपादकाषी । यस्तु परमपत्काषीति प्रयोगः सपरमश्चासौ पत्काषी चेति विग्रहेण समाधेय इति भाष्येके यदयोः स्थितम् ॥ य
 धेयं अतिषूयं अतिवयम् । अस्यापरमास्या अनड्वान्परमाड्वान् ॥ दुपथिमथिपुंगोसरिवचतुरान इतत्रिग्रहणं । द्यौः सुद्यौः पंथाः सुपंथाः ॥ नपूज
 नादिति समासांतभावः मंथाः परममंथाः ॥ पुमान् परमपुमान् गौः सुगौः ॥ सरवा सुसव्या सखायौ सरवायो ॥ चत्वारः परमचत्वारः अनड्वान्

शको
१५६

परमानुवाहः। त्रयाणां परमत्रयाणां॥ भाष्येतु परमपंथाः परमगौरित्युदाहृतम्॥ तत्र समासांतापत्तिः॥ ननु जनादिति निषेधस्तु नास्ति स्वतिर्भाष्येति व
 ह्यमाणत्वात्॥ अहमवकाचित् कोयमपपाठ इति कैयतः॥ समासां तविधेरनित्यतया वा समाधेयं॥ यद्वा परमुदाहरणोतरमित्यर्थः॥ अर्पथा अगौ
 रित्यत्र नञ्त्तत्पुरुषात् प्रथो विभाषेति साधुत्वं यत्तु परमसरवा यविति पठितं भाष्ये तत्र बहुव्रीहिर्बोधः। गौण नञ्णित्वे दृष्येते एव अस्थ्याद्यनञ्
 त् एतच्च पितृवैत्यादित्यत्र द्वितीयाश्रितेत्यत्र च स्पष्टं। अनुद्युसोवरुण इन्द्रसखा आग्नेयादि मरुत्सखेत्यादि प्रयोगाश्चैव मेव संगच्छन्ते एते नर्थ
 संज्ञा सूत्रेशो भवेः सस्थासु सखिरित्युदाहरन् हरदत्तव्यासकारश्चापास्तः॥ त्रेस्त्रय इति तु त्रिशब्दार्थसमवेतसंख्याद्यभिधाप्रिष्ठीम
 मरद्विव्याख्यानाद्दोषो भवति प्रियत्रीणां अतित्रीणां प्रार्थान्ये तु स्यादेव परमत्रयाणामित्याहुः। अत्र व्याख्याने प्रमाणं मृग्यं। इह्यदंगणिका
 इति न कर्तव्यं। तदंतग्रहणे नैवेष्टिपि द्वैतित्युक्तं न विस्मर्तव्यं॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं। इह प्रत्ययाक्षिसस्य धा
 तु प्रातिपदिकाद्यव्यवकसमुदायस्य प्रत्ययेन विशेषणात् तदंतविधिर्लभ्यते॥ अंगसंज्ञासूत्रेयस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेद्वितियोगं वि
 भज्यपरिभाषात्वेन व्याख्यानादर्शांतरलाभः॥ इदं च संज्ञाविधौ न प्रवर्तते सुप्तिङ् तंपदमिति ज्ञापकात्॥ अंतरपदाधिकारेपि न प्रवर्तते तद्दृश्य
 स्पह्लेखे खयट्णलासेषिति सूत्रे लेखग्रहणाज्ज्ञापकादिति कस्यते अस्यापवादमाह। प्रत्ययग्रहं चापंचम्या इति। यत्र पंचम्यंतं प्रत्ययस्य विशेष
 षणंतत्र तदंतग्रहणं नेत्यर्थः॥ यथारदाभ्यानिष्ठात इत्यत्र। तेन दृषणीर्णेत्यत्र ह्रथातोस्तकारस्य निष्ठांतं प्रत्ययपवीभूतस्य नत्वं न भवति। इह
 प्रघट्टके संज्ञाविधावुत्तरपदाधिकारे रदाभ्यां स्यता सील्लुटोरित्यादौ च प्रत्ययो विशेष्यतया श्रीयते इतरत्र तु विशेषणतयेति फलितोर्थः॥
 तदिदं सकलं सूत्रेषु विसिद्धति इति स्थितम्॥ सौत्रस्य तदंतविधेर्वाचनिकमपवादमाह॥ वार्तिककारः। यस्मिन्विधिसदादावल्यग्रहणे। अ

राम-
१५६

चिन्नुधात्विति इयङ् बङ् च यथेह भवति श्रियौ श्रु वाविति एवमिहापि सिद्धयति श्रियः श्रुवइति। तदंतविध्यम्वास्तस्यैदिविधिः अतो विशेषणेनैव ॥ रट्
 र्यस्याचामादिस्तद्दे ॥ यस्यसमुदायस्यावयवानामचामध्ये प्राथमिको ज्वरुदिसंज्ञकः सरुदसंज्ञकः स्यात् ॥ आश्रुगुप्तीयः ॥ वृद्धाच्छः ॥ अचामि
 तिजातो बहुवचनेन ह्योरपि भवति ॥ शालीग्रः ॥ एकस्यापि भवति व्यपदेशिवद्भावात् ॥ ज्ञाब्राह्मणीतस्या अथंज्ञीयः ॥ वानामधे यस्य ॥ पौरुषे
 यं नामतस्य रदुसंज्ञावास्यादित्यर्थः ॥ उभयत्र विभाषेयं ॥ देवदत्तादीनामप्राप्तेवा मदेवादीनांच प्राप्ते आरंभात् ॥ देवदत्तीयाः ॥ देवदत्ताः ॥ विधायमू
 र्त्तिकपटेन वामनीमिति श्रीहर्षः ॥ गोत्रोत्तरपदश्च ॥ नित्यं वृद्धसंज्ञावक्तव्येति शेषः ॥ कंबलचारायणीयाः ओद्दैनपाणिनीयाः ॥ घृतैरोदीयाः ॥ कंबल
 प्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यास्ति र्थः ॥ पणनंपण्यः ॥ घञर्थे कविधानमिति कः ॥ सोस्यास्तीति पणी ॥ पणिनोगोत्रापत्यं पाणिनः ॥ अण् ॥ गाथिविद
 प्रिकेशिगणपणिनश्चेति प्रकृतिः ॥ ततो यूनीञ् ॥ पाणिनिः ॥ स्यादेतत् ॥ ण्यसत्रियार्थं त्रितइति सूत्रेण ह इञ्जोलुकुप्राप्नोति ॥ आर्षाद्युत्पुत्य
 न्त्विति चेन्न ॥ अर्षगुरुणेन ऋष्यं धकेति सूत्रविहितस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् ॥ अस्य च औत्सर्गिकत्वात् ॥ यद्वा ॥ पाणिनशब्दो यौक्तिकेभ्यश्च
 गौगूढः लुम्बिधौतुरुदस्यैक्यं ॥ एतच्च शास्त्रांते एक शेष निर्देशाद्वा भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति वार्तिकनिर्देशाद्वा स्त्रीषु त्रस्य पाणिनेरिति ॥ अण्य
 कारव्यवहाराच्च निर्णयव ॥ नन्वेवमपि पाणिनेः छात्राः पाणिनीया इति न सिध्यति ॥ वृद्धाच्छं बाधित्वा इञ्श्चेत्यणः प्रसंगात् ॥ नच छे विवक्षिते पूमि
 लुगिति इञ्जोलुकि सति नापमिन्नं तदिति वाच्यं ॥ प्रत्ययलक्षणेन इञ्चेतत्त्वानपायात् ॥ अत्राहुः ॥ इञ्श्चेत्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यतो गोत्रग्रहणमनु
 वर्तते तच्च पूर्वसूत्रपूर्वस्वर्यतेनेनापत्याधिकारादन्यत्वेन प्राप्तं लौकिकं गोत्रं विहाय गोत्राधिकारो गृह्यते स्वरितेनाधिकार इति वचनात् ॥ कण्वा
 दिश्च गर्गाद्यंतर्गणः ॥ ततो गर्गादिभ्यो यत्रिति विधीयमानो यत्र पारिभाषिक एव गोत्रे भवति तत्रापि अधिकारसत्त्वात् ॥ तेन इञ्श्चेत्यत्रापि पारिभा

श. को.
१५७

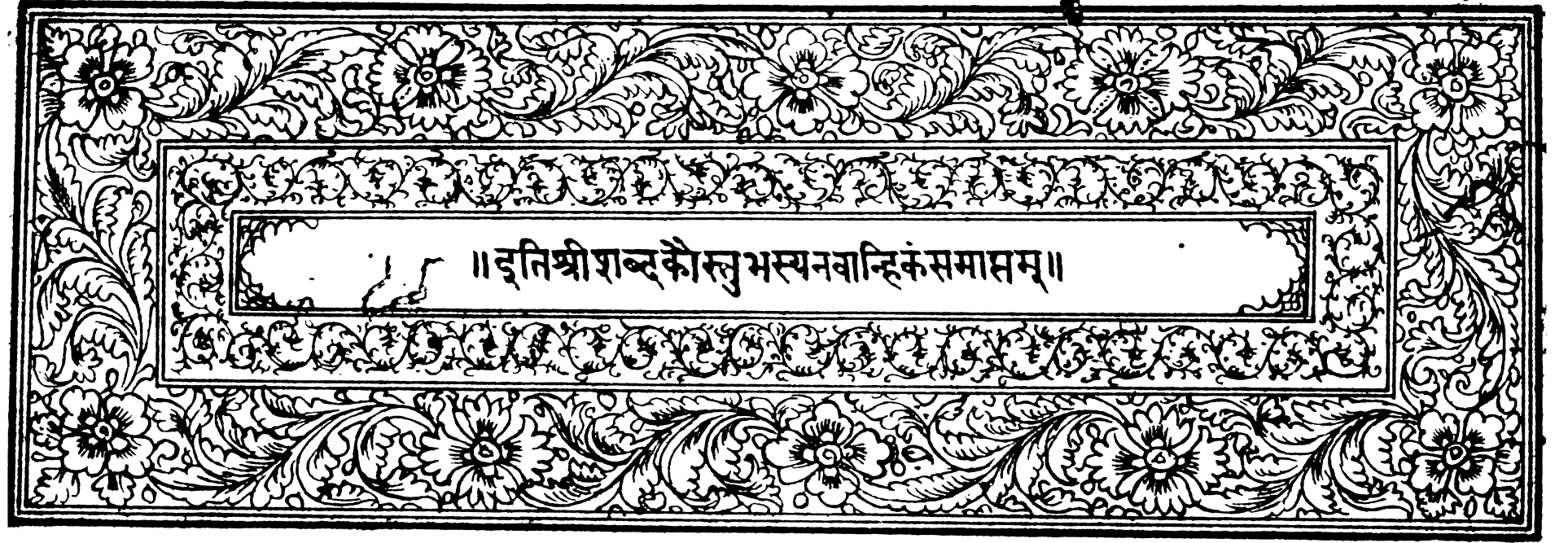
षिके गोत्रे पदञ्जतं ताच्छेषेण इत्यर्थः फलितः ॥ यद्वालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कण्वादिस्मूत्रे यद्विषयगृह्यने स चकारिभाषिके विहितत्वात् न स्येव
प्रत्यायकः ॥ एवं चार्थाधिकारादिजश्चेत्यत्रापि तथा ॥ षष्ठी निरिति तु यूनि इञ्जनतु गोत्रे तेनाणोः प्राप्ते निर्बाधः छप्रत्यय इति स्थितम् ॥ रूढस्यापत्यं रै
टिः ॥ अत इञ् ॥ अनंतरे गोत्रे वा ॥ न चैवमिञ् श्वेत्यण्प्रसंगः ॥ न ह्यचः प्राच्यभरतेष्विति निषेधात् ॥ स्यादेतत् ॥ यदि गोत्रोत्तरपदस्य रूढसंज्ञा विधीयते
॥ तर्हि पिङ्गलकाण्यस्य च्छात्राः पैङ्गलका ण्वा इत्यत्र रूढाच्छः स्यात् ॥ इष्यते तु कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् ॥ सत्यं ॥ अत एवापरितोषादुक्तं वार्तिककृत्य
॥ गोत्रांताद्वा समस्तवदिति ॥ शेषिकाधिकारे प्राग्दीव्यतोणित्यत्र वा इत्यमतिदेशः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ अपत्याधिकारादन्यत्वाच्च ॥ लौकिकगोत्रस्य ह
स्य दोदन पाणिनीया इत्यादिसिद्धातीति भावः ॥ किमविशेषेण नेत्याह ॥ जिह्वाकात्य हरितकृत्यवर्जम् ॥ कतशब्दो गर्गादिः ॥ जिह्वाच प्रहृष्टव
र्णश्रुतः तस्य च्छात्रा इत्यर्थे ॥ णेरभवति जैः काकाताः हरितकातः ॥ त्पदादीनि च ॥ एतानि रूढसंज्ञानि स्युः ॥ त्यदीयं ॥ अदसीयम् ॥ इदमीयं ॥ किमीयं ॥ त्वादाय
निः ॥ मादायनिः ॥ उदीचां रूढादिभिः किञ्च ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमावादेशौ ॥ यद् ॥ प्राचादेशे ॥ यस्याचामादिरिति भ्रंङ्कपुत्यानुवर्तते ॥ यद् ॥ यस्या
चामादिस्तद् रूढसंज्ञा स्यात् देशाभिधाने ॥ एणीपञ्चनीयः ॥ गोनदीयः ॥ भोजकटीयः ॥ एडितिकिम् ॥ आहिच्छत्रः ॥ कन्यकुञ्जः ॥ विधेयसंज्ञा संबंधबलेन मृ
त्वि भक्त्युच्चारणाच्च प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं ॥ व्यवस्थितविभाषाचेयं ॥ तेन क्रौडदेवदक्षशब्दोपरप्राग्देशवाचिनेन रूढसंज्ञातेन क्रौडोदेवदक्ष इत्य
णोच भवति ॥ प्राग्देशवाचिनस्तु देवदक्षशब्दस्य भवत्येव रूढसंज्ञाततः काश्यादित्वाद् रूढलक्षणो ऋञ्जिठौ भवतः ॥ शेषिकेष्विति वक्तव्यं ॥ सेपुरिकीसे
पुरिका ॥ स्कौनगरिकी स्कौनगरिका ॥ सेपुरं स्कौनगरं च वाहीकग्रामौ ॥ तत्र रूढत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ऋञ्जिठौ भवतः शेषिकेष्विति वचनादपत्ये रूढलक्षणः ॥ राम-

१५७

श. की
१५८

चः पुरुषास्तेषां यो देशः तदभिधाने इति व्याचख्यो ॥ प्राचामित्यस्य च श्रूयमाणदेश विशेषणत्वे संभवति अध्याहर्त्तव्ये न मते नेत्यनेना न्वयोनक
 ल्य इति तस्या शयः ॥ अस्मिन् पक्षे वाहीकग्रामे दैवदत्त इत्यत्र कौड इत्यत्र वाः कृत्वा देवठञ्जिठौ न भवत इति स्पष्टं ॥ किंतु सैपुरिकीत्यादि भाष्यो
 दात्तं वंचने नैव साधनीयं स्यादिति दिक् ॥ देश इति किम् ॥ गोमती नाम प्राग्देशानदी तत्र भवामत्स्याः गोमताः ॥ देशग्रहणं नदी न गृह्यते नदी
 देशोऽग्रामा इति पृथगुपादानां लिङ्गात् ॥ प्रागादिदेशविभागस्त्वित्यम् ॥ शरावती नाम नदी ॥ उत्तरपूर्वाभिमुखी तस्यादक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यव
 स्थितो देशः प्राग्देशः ॥ उत्तरापरस्यामुदग्देशः ॥ उत्तंच ॥ प्रागुदंचौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा ॥ विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सानः पातु शरावतीति ॥
 अमरसिंहोप्याह ॥ शरावत्यास्तु गोवधेः ॥ देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर इति ॥ अमरव्याख्यातारस्तु ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाभि
 गमिनी शरावतीति वदेति ॥ उभयोर्प्राग्प्रागुदकस्वरूपेन विवादः ॥ वाहीकदेशस्तु प्रागुदग्बहिर्भूतः ॥ बहिषष्टिलोपो यञ्चेति व्युत्पादनादिति वि
 करणम् ॥ पश्चिंत्यम् ॥ अव्ययात्पविति सूत्रेकाश्यादिभ्यश्चञ्जिठविति वार्तिकं व्याचक्षणेन भगवता शाकलनाम्नो ग्रामस्योदीच्यवाहीको भय रूप
 ताभ्युपगमात् ॥ नत्रहरत्तादिभिस्तथैवानुवादाच्च ॥ तस्माद्वाहीको देशविशेष इत्येव नत्वं तथाच कर्णपर्वणि ॥ पंचानां सिंधुषष्ठा नामं तरं ये सैव प्रीता
 ॥ वाहीकनामते देशानतत्र द्विव संवसेदिति ॥ एतेन धर्मबहिर्भूतत्वाद्वाहीका इत्युक्तं भवति ॥ शतदूर्विपाशाद्वावतीवितस्ताचंद्रभागेति पंचनदीः
 सिंधुनदस्तुषष्ठः तन्मध्ये देशो वाहीक इति तद्व्याख्यातारः ॥ व्युत्पत्त्यंतरं नुतत्रैव दर्शितं ॥ वहिकश्च वाहीकश्च विपाशायां पिशाचकी ॥ तयोरेतत्वं वाहीकानेपासृष्टिः प्रजापतेरिति ॥ एतच्च वि
 देचनं वाहीकग्रामे च्यश्चेत्यादावुपपास्यते इति सर्वं सुस्थम् ॥ ॥ इति श्रीविहमुकुटारत्नस्य लक्ष्मीपरसूत्रेः सूनुना भट्टेन भट्टेन कृतैशब्दकोस्तुभेषमाध्यापस्य प्रथमेशादेवममा
 न्दिकम् ॥ शब्दशास्त्रं समाप्तः ॥ ॥ कारणसोपसादस्यनियोगेन प्रयत्नतः ॥ काशीसंस्कृतसुद्रायामं किंतो यशिलासुरैः ॥ १ ॥ श्रीकाशीजीमैतानवापीके पूर्वफोटकपरमहाराज शिवला
 सुदुबेनीकेमकानमेरुपीजिवकोलेनाहोयउनकोइसकार्यकेसंपादकश्रीबाबूवाराणसीप्रसादजीकेपासयाकचौरीगलीमे ॥ ईप्रतापसिंहकेदुकानपरमिहेगीताः ३२५ गृह्यतं स. १८७६ ई.

॥ इतिश्रीशब्दकौस्तुभस्यनवान्हिकंसमाप्तम् ॥

